PRABODHA CHANDRODAYA

KRISHNA MISRA

PRABODHA CHANDRODAYA

KRISHNA MISRI

COMOEDIA.

EDIDIT SCHOLIISQUE INSTRUXIT

HERMANNUS BROCKHAUS.

LIPSIAE:
F. A. BROCKHAUS.
1845.

SCHOLIEN.

Prolog.

P. 1.

Natvâ parâtmânam açesha-dehinâm
âtmânam, asyaiva sukha-prabodhaṁ
kartuṁ, *Prabodhâ*khya-nibandhane mayâ
Prakâça-nâmnî kriyate hi ṭîkâ. 1.
Vinâyakasya tanayo Dîkshitasya 'akarod imâṁ
Râmadâso 'tisaralâṁ ṭîkâṁ, satâṁ manoramâṁ. 2.

Atha kam apy antevâsinaṁ bahuço 'dhyâyita-vedânta-siddhântam api tatra 'avabodha-parâṅmukhaṁ nâṭakâdi-rasikaṁ parama-kâruṇikâḥ çrî-Kṛishṇamiçrâḥ Prabodhacandrodayâkhya-nâṭaka-vyâjena taṁ bubodhayishavas, tad racayanti sma. tatra 'âdya-padya-dvaye *Nândî*-saṁjñake nirvighna-parisamâptaye kṛitaṁ maṅgalaṁ nibadhnâti:

Çl. 1. madhyâhna iti. vayaṁ *tad* aupanishadaṁ *mahas* tejaḥ *upâsmahe* sevayâmaḥ. kîdṛiçaṁ mahaḥ: *sândrânandaṁ*, *sândro* nivido nityo ya *ânandas*, tad-rûpaṁ. punaḥ kîdṛiçaṁ: *amalaṁ* avidyâ-tat-kâryâdi-dosha-çûnyaṁ. punaḥ kîdṛiçaṁ: *svâtmâvabodhaṁ*, *svâtmâ* 'eva sva-svarûpam eva *avabodhaḥ* prakâço yasya; sva-prakâçam, ity arthaḥ. tat kiṁ: *yad-ajñânato* yasya 'ajñânât *iti* idaṁ *trailokyam unmîlati* prâdur bhavati. idaṁ kiṁ, tatra 'âha: *kham* ity-âdi. ajñânât prapañcotpattiṁ lokaṁ dṛishṭântena 'âha: *madhyâhnârka-marîcikâsu payaḥ-pûra iva*; yathâ madhyâhne sikatâdi-pratiphaliteshv arka-kiraṇeshu tad-vishayâjñânât payaḥ-pûra-jñânaṁ jâyate, tathâ satyânandâdi-rûpa-brahmâjñânât prapañcotpattir, ity arthaḥ. evaṁ cet, katham anartha-nivṛitir? ity âçaṅkya, sa dṛishṭântam âha: *yat-tattvaṁ* yasya trailokyasya tâttvikaṁ svarûpaṁ *vidushâṁ* jñâninâṁ *punaḥ nimîlati* naçyati; âtma-svarûpâtiriktaṁ na bhavati, kiṁ tu brahma-svarûpeṇa tishṭhati, ity arthaḥ. tatra dṛishṭântaḥ: *srag-bhogi-bhogopamaṁ*, *sraji* mâlâyâm utpanno yo *bhogi-bhogaḥ* sarpa-dehaḥ, tena 'upameyam. tathâ ca 'ayam arthaḥ: mâlâ-tattva-

sâkshâtkârât tad-bhinnaḥ sarpa-deho na bhavati, kiñ tu tat-svarûpeṇa ʾvatishṭhate, evañ brahmâdvaita-sâkshâtkârât svarûpâtirikta-rûpeṇa prapañco na tishṭhati, iti, evañ ca sati, ajñâna-nivṛitti-prayojanañ, prayojana-kâmo ʾdhikârî pratipâdya-pratipâdaka-bhâvaḥ sambandhaḥ aikyam abhidheyam ity-âdi pradarçitañ. (K.

Mâtur udûkhala-bandhe bahu-nirbandhe sahelasya,
tribhuvana-bandha-sahishṇor, bâlaka-Vishṇoḥ smitañ jayati. 1.
Prabodhacandrodaya-nâma nâṭakañ,
jñânâgni-sançuddha-viçishṭa-hâṭakañ,
Bhaṭṭottarâcârya-*Maheçvaraḥ* kṛitî
ṭîkâmayâmlena karoti nirmalañ. 2.

"*Sûtradhâraḥ* paṭhen *nândîm* madhyamañ svaram âçritaḥ" iti nâṭake niyamât, *sûtradhâra*-padârthaḥ pradhâna-naṭo raṅga-sthalam âgatya *nândî*-pada-vâcyañ maṅgalañ karoti. —

Çl. 1. *madhyâhna* iti. etat prabandha-pratipâdyasya ʾadvitîyasya Brahmaṇa upâsanâ-kathanam idañ. "Brahmaṇaç ca ʾâditya-varṇañ tamasaḥ parastâd" ity-âdi Çrutyâ sûrya-tejaḥ-svarûpatvañ. "nityañ vijñânam ânandañ Brahma" iti Çrutyâ jñânânanda-svarûpatvañ ca, iti Vedânta-siddhântaḥ; tâdṛiça-Brahmaṇaç ca ʾavidya-daçâyâm asâkshâtkârât trailokya-dvaitañ bhâsate, avidyâ-nâçe tu tad-advaitam eva bhâsate, na tu vahiḥ-padârthântaram, iti siddhântaḥ, tad-anusareṇa ʾasya çlokasya ʾanvayo bodhyaḥ, tathâ hi: *svâtmâ* paramâtmâ Brahma, tad-âtmakam *avabodhañ* jñâna-svarûpañ *mahas* tejaḥ-svarûpañ, *sândrânandañ* nividânanda-svarûpañ, *tat* prasiddham *amalañ* ca nirlepañ vayam *upâsmahe* ârâdhayâmaḥ. *yad-ajñânato* yad-asâkshâtkârât *trailokyam unmîlati* Brahma-bhinnatayâ tattvena Brahma vishayî-bhavati. Brahmâkâram âha: *khañ vâyur* ity-âdi; *kham* âkâçañ, *jvalanañ* tejaḥ, *iti* ʾiti, ity-âdi ʾity arthaḥ. tâdṛiçonmîlane dṛishṭântam âha: *madhyâhna* ʾiti; *madhyâhnakâlînârkasya marîcikâsu* âkâçe dṛiçyamâna-galaj-jvalâyamâna-raçmi-samûheshu *payaḥ-pûra iva;* tâdṛiça-marîcikâsu payaḥ-pûro yathâ unmîlati bhrama-vishayî-bhavati, tathâ, ity arthaḥ. tathâ: *yat-tattvañ vidushâñ* jñânatâñ yat-tattva-sâkshâtkâravatâñ janânâñ sthâne, tad eva trailokyañ *punar nimîlati* kha-vayv-âdi-rûpa-tad-bhinnatvena bhramâvishayî-bhavati, ity arthaḥ. tâdṛiça-nimîlane dṛishṭântam âha: *srag-bhogi* ʾiti; bhrameṇa gṛihîtaḥ *sraji* mâlâyâñ *bhogi-bhogaḥ* sarpa-kâyaḥ yathâ ʾanupadañ viçesha-darçanât nimîlati bhramâvishayî-bhavati, ity arthaḥ. yady api marîcikâsu jala-bhrama-nimîlanam eva ʾupasthitatvâd dṛishṭântayitum ucitañ, tathâpi tan-nimîlanam anupadañ prâyaço na bhavati, ʾity ato dṛishṭântântarânusaraṇañ.)

Çl. 2. *api ca*, iti. prâktana-maṅgala-samuccayârthaḥ *api*-çabdaḥ. *antar* iti. *Candrârdhamauleḥ* Candraçekharasya *pratyak-jyotiḥ*, jaḍânṛitâhaṅkârâdi-bhyaḥ prâtikûlyena satya jñânânandâdi-rûpatvena ca ʾañcati prakâçate, tat *pratyak* tac *jyotiç* ca prakâça-rûpañ, *jayati;* jayaḥ sarvotkarshe ʾnya-

nirapekshità, 'ity arthaḥ. kìdṛiçaṁ pratyak-jyotiḥ: *antar nàḍyàṁ* sushumnàyàṁ *niyamitaḥ* sanniruddhaç ca 'asau *maruc* ca, tena *laṅghitam* ullaṅghitaṁ *brahmarandhraṁ* yena, tat. kasmin sati: *svânte* antaḥkaraṇe *çànti-praṇayini* upaçamaṁ gate sati. punaḥ kìdṛiçaṁ jyotiḥ: *samunmilan* prakaṭibhavan *ânandaḥ* sukhaṁ, tena *sândram* abhinnaṁ; sva-prakàça-sukhâbhinnam, ity arthaḥ. kìdṛiçasyà Candramauleḥ: *yaminaḥ*, yamo 'sya 'asti 'iti *yami*, tasya; yogâsaktasya 'iti arthaḥ. utprekshate, kìdṛiçam iva jyotiḥ: *spashṭaṁ* prakaṭaṁ, lalàṭa-sambandhi *lalàṭaṁ netraṁ* tṛitìyaṁ cakshuḥ, tad-*vyàjena* tan-misheṇa, avyaktaṁ *vyaktaṁ* sampannaṁ, tathà-bhùtaṁ *vyakti-kṛitaṁ* prakaṭì-kṛitam iva. punaḥ kìdṛiçaṁ: *jagad-vyâpi*, jagad vyàpnoti vishayìkaroti, tat. çrì-Bhagavac-cakshusha utprekshà 'ativa samìcìnà, 'iti hṛidayaṁ. anena padya-dvayena Vedàntasiddhànta-rahasyaṁ prakaṭayatà Miçreṇa 'abhidheyaṁ nirṇàyi. — (*K.* "ashṭa-padà bhaven *nàndi*" ity ato nàndyantaram àha: *antar* iti. parama-yoginà Maheçena dhyeya-svarùpasya Brahmaṇa upaçlokana-rùpaṁ maṅgalam idaṁ. *Candràrdhamauler* ity atra dhyeyatvasambandhe shashṭhì, tathà ca *yamino* yoginaç 'Candràrdhamauler dhyeyaṁ sva-çarìrâbhyantare *pratyag* adho-gàmi Brahma-svarùpaṁ *jyotir* dhyàna-vaçàj *jagad-vyàpi* sat *jayati* utkarshâçrayaḥ, tathà ca tat praṇamàmi, 'iti labhyate. jagad-vyàpane dhyàna-paripàṭìm àha: *antar* iti. jyotiḥ kiṁ-bhùtaṁ: dhyàna-daçàyàm *antar nàḍyàṁ niyamitena* niyantritena *marutà* karaṇa-bhùtena *laṅghitaṁ* pràptaṁ *brahmarandhraṁ* yena, tàdṛiçaṁ. punaḥ kìdṛiçaṁ: *çànti-praṇayini* çàntimati Maheçasyaiva *svânte* citte *samunmilatà* jàyamànena 'ânandena *sândraṁ* vyàptaṁ, dhyàna-vaçàj jàyamànânanda-sambandham, ity arthaḥ. utpàdyamànânanda-Maheça-dhyeyatvam ànandasya dhyàtavya-jyotishi sambandhaḥ; itthaṁ brahmarandhra-vyàptyà tad-dvàrà jagad-vyàpane bodhite, tatraiva 'utprekshate: *spashṭa* 'iti. brahmarandhreṇa na jagad vyàpanaṁ, kiṁ tu *spashṭaṁ* yathà syàt tathà *lalàṭa netra vyàjena vyakti kṛitam iva*; na 'idaṁ lalàṭa-netraṁ, kiṁ tv idam eva vyakti kṛitaṁ jyotir jagad vyàpnoti, ity arthaḥ.)

P. 2:

Z. 1. nàndy-abhinayena kathàṁ prastàvayati. *nàndy-ante sùtradhàra* iti, *nàndi* nàṭakâdau padyâdi-rùpà. *sùtradhàro* nàṭakâcàryaḥ, "vakti" iti çeshaḥ. — (*K.* etad-ashṭapada-nàndì-paṭhanânte *sùtradhàraḥ* punar àha, ity arthaḥ.)

Z. 2. *alam* iti, nàndì-pàṭhenaiva samayo na netavyaḥ, iti bhàvaḥ. *àdishṭo 'smi* àjñapto 'smi *Gopàlena*, ity anvayaḥ. kìdṛiçena Gopàlena: *çrìmatà* lakshmìvatà; lakshmìvata àjñà 'avaçyaṁ vidheyà, iti bhàvaḥ. punaḥ kìdṛiçena Gopàlena: *sakalâḥ* sarve ye *sàmantà* maṇḍaleçvaràs, teshàṁ *cakraṁ* samùhas, tasya *cûḍâ-maṇayo* mukuṭa-maṇayas, teshàṁ *marìci-mañjaryaḥ* kiraṇa-paramparâs, tàbhir *niràjite caraṇa kamale* yasya, tàdṛiçena. punaḥ kìdṛiçena Gopàlena: *balavanto* ye *ari puñjâḥ* çatru-samàjàs, teshàṁ *vakshas taṭam* eva *kapàṭaṁ*, tasya *pàṭane* vidàraṇe *prakaṭitaṁ Narasiṁha-rùpaṁ*, yena. punaḥ kìdṛiçena Gopàlena: *prabalatarâṇi* yàni *narapati-kulàni*, teshàṁ

pralayo vināçaḥ sa eva *mahārṇavas*, tasmin *magnā*· yā *medinī*, tasyāḥ *samuddharaṇe mahā-varāha* iva *Mahāvarāhas*, tena. punaḥ kīdṛiçena Gopālena: *nikhilāḥ* samastā *dig*-rūpā *vilāsinyo* varāṅganās, tāsām *karṇapūraḥ* sampannaḥ *karṇapūrī-kṛitaḥ* çravaṇālaṅkārī-kṛitaḥ *kīrti-latā-pallavo*, yena; etena diganta-viçrānta-kīrtitvaṁ dhvanitaṁ. punaḥ kīdṛiçena Gopālena: *samastā* ye *āçā-stamberamā* dig-gajās, teshāṁ *karṇa-tālāsphālanena bahulataro* bahutaro yaḥ *pavana-sampātas*, tena *nartitaḥ pratāpa*-rūpo *'nalo* yasya, tādṛiçena; anena diganta-viçrānta-pratāpa iti dhvanitaṁ. — "ājñapto 'smi" ity uktāṁ tām ājñāṁ darçayati: *khalu*, iti. *khalu* prasiddhau, *asya sahaja-suhṛidaḥ* svabhāva-komalasya *çrī-Kīrtivarmadeva*-nāmno *rājñaḥ*; *kīrtir* eva *varmā* kavacaṁ yasya, sa eva *devaḥ*, iti vā; tasya yo *dig-vijayaḥ*, tad-*vyāpāreṇa 'antarito* vilambitaḥ *Parabrahmānanda-raso*· yeshāṁ, tādṛiçair *asmābhiḥ samyag unmīlitāḥ* samyag anubhūtāḥ *vividhā* aneka-prakārāḥ *vishayāḥ* srag-ādayaḥ, teshāṁ *rasa-sparçena* ānandānubhāvena *dūshitā iva* vishaya-sukhasya heyatvāt *divasāḥ' ativāhitāḥ* atikrāntāḥ.. — (*K. çrīmatā Gopālena ādishṭo 'smi*, iti dūreṇa 'anvayaḥ; *Gopālaç* ca Kīrtivarma-nṛipater senāpatir brāhmaṇaḥ. kīdṛiçena tena: *sakalānāṁ sāmantānāṁ* rājñāṁ *cūḍāmaṇi-marīcibhir nīrājitam* ujjvalitaṁ *caraṇa-kamalaṁ* yasya, tādṛiçena; sakala-bhūpati-namaskṛitena, ity arthaḥ. tathā· *balavato 'ri-nivahasya vaksha* eva *taṭāṁ* kaṭhinatvāt, tad eva ca *kabāṭaṁ* sphāratvāt, tasya *pāṭane* vidāraṇe *prakaṭitaṁ* pradarçitaṁ svasmin *Narasiṁha-rūpaṁ* yena, tādṛiçena; Narasiṁhenāpi Hiraṇyakaçipor vakshaḥ-pāṭanāt. tathā *prabalatara-narapati-kulaṁ* eva *pralaya*-kāla-*mahārṇavas*, tatra *magnāyāḥ* Kīrtivarma-rāja-sambandhinyā *medinyāḥ samuddharaṇe Mahāvarāha*-rūpeṇa; Mahāvarāheṇāpi pralayārṇava-magna-medinī-samuddharaṇāt. tathā *nikhilā diça* eva *vilāsinyaḥ*, tāsāṁ *karṇapūrī-kṛita-kīrti*-rūpa-*pallavena*; *karṇapūraḥ* karṇa-bhūshā; samasta-diganta-paryanta-gāmi-kīrtinā, ity arthaḥ. tathā *samastā* ye *āçā-stamberamā* dig-dantinaḥ, teshāṁ, *karṇā* eva *tālāḥ* karatālāḥ, teshām *āsphālanena* yo *bahulatara* niviḍataraḥ *pavanaḥ*, tena *nartitaḥ pratāpānalo* yasya, tādṛiçena; samasta-diganta-gāmi-pratāpena, ity arthaḥ. — ādiçyamānam artham anuvaktuṁ tat-kāraṇam āha: *yathā*, iti, *vinodayitum icchāma*, ity antena Gopālasyaiva vākyena. *asmābhiḥ* Gopālaiḥ *khalu samunmīlitena* udbuddhena nānā-*vishaya-rasena dūshitā* iva *divasā ativāhitā* atikrāntāḥ. asmābhiḥ kīdṛiçaiḥ: *svabhāva-mitrasya Kīrtivarma-devasya rājño dig-vijaya-vyāpāreṇa 'antarito* vyavadhāpitaḥ *Paramabrahmānando* yaiḥ, tādṛiçaiḥ.)

Çl. 3. kṛitakṛityatāṁ darçayati: *nītāḥ*, iti. *nṛipateḥ vipakshāḥ* vairiṇaḥ *kshitibhujo* bhūmipālāḥ *kshayaṁ nītāḥ* prāpitāḥ. *prathitaiḥ* khyātair *amātyaiḥ* mantribhiḥ *kshitiḥ rakshavatī abhūt*. *asya* nṛipater *bhuvi sāmrājyaṁ vihitaṁ*. kīdṛiçaṁ sāmrājyaṁ: *kshitipālānāṁ mauli-mālāḥ* mukuṭa-çreṇayaḥ, tābhir *arcitaṁ* pūjitaṁ. kīdṛiçyāṁ bhuvi: *payonidhayaḥ* sāgarā eva *mekhalā* paṭikā yasyāṁ sā. · (*K. nṛipateḥ* Kīrtivarmaṇo *vipakshāḥ kshitibhujo* rājānaḥ *kshayaṁ nītāḥ* prāpitāḥ; tadīyā *kshitiç* ca *prathitaiḥ* khyātaiḥ arthān mad-atiriktaiḥ *amātyaiḥ rakshāvaty abhūt*. *payonidhi-mekhalāyām* samudra-

veshṭitâyàñ *bhuvi kshitipâlânâñ mauli-mâlayâ* mauli-çreṇyà *arcitañ sâmrâjyañ ca 'asya* Kìrtivarmaṇo *vihitam*, arthân mayâ, iti arthaḥ.
çàsti yaç ca 'âjñayà ràjñaḥ, sa "samràḍ" iti kìrtitaḥ.
tàdřiçasya sâmràjyasya 'arcitatvañ ca samràjo 'rcanàd eva bodhyañ.)

Z. 16. křitakřityatà-prayojanam àha: *tad* *vayam* ity-àdi. *çânta-rasa-prâyaḥ* çânta-rasa-pradhâno yaḥ *prayogâbhinayaḥ* nàṭyâṇukàraḥ, tena, ity arthaḥ. àtma-vinodopàyam àha: *tad yad* iti. *tatrabhavadbhiḥ* pùjyaiḥ, *atra-bhavat-tatrâbhavac*-chabdau pùjyârthau. — (*K. vayañ* Gopàlâḥ. àdiçyamànam artham àha: *tad yad* iti. *atrabhavadbhiḥ* pùjyaiḥ. *abhinirmâya* racayitvà. *bhavataḥ* sùtradhàrasya sthàne. *bhavatâ* iti-paryantam àdiçyamànârtha-kathanañ, *asti ca* ity-âdikañ Sùtradhàrasya 'uktiḥ.)

P. 3.

Z. 3. *nepathyañ* nàndyàḥ pâṭhàya paṭàbandhaḥ. *pravicya naṭi*, "vadati" iti çeshaḥ. — (*K. parikramya* iti, sva-gřihâbhimukhañ gatvâ, ity arthaḥ. *nepathyañ* veça-racana-sthànañ; apravishṭa-samàcàras tatra varṇyate, ato nepathyam eva sva-gřihañ bodhyañ, evam uttarottaram api nepathye ity ukte apravishṭa-samàcàro bodhyaḥ. *itas tâvad* iti, *ito* mat-samìpe àgamyatàñ *tâvad*, ity arthaḥ. *naṭi* vadati, ity arthaḥ; evam uttaratra bodhyañ. nàṭake strìṇàñ nìcànàñ ca 'uktiḥ Pràkřitañ, ata âha: *ajja*, iti. *niyogaḥ* âdeçaḥ. *anushṭhiyatàñ* kriyatàñ, arthàn mayà.)

Çl. 4. kathañ viditam ity àha: *asti*, iti. *Gopâlo 'sti*, iti yojanà. kidřiço Gopàlaḥ: *pratyarthino* ripavo ye *přithvipatayaḥ*, teshàñ *vipulañ* bahulañ *balâñ* sainyañ, tad eva' '*araṇyañ*, tasmin *mûrchan* vřiddhiñ pràpnuvan yaḥ *pratâpaḥ*, sa eva *jyotiḥ*, taj-*jvâlayâ 'avaliḍham* àkramitañ *tribhuvana-vivarañ* yena, saḥ. punaḥ kidřiço Gopàlaḥ: *viçvasmin vibhrântâ* vikhyàtà *kîrtir* yasya, saḥ. kaḥ: *yena Kirtivarmâ narapati-tilako bhûyaḥ sâmrâjye 'bhyasheci* abhishiktaḥ. kiñ kritvà: *asi latâ 'eva* khaḍga valyà 'eva *mitrañ* sahàyaṃ, tan-*mâtreṇa bhumipâlân prasabhañ* haṭhena *jitvâ*. khaḍga eva tasya sahàyo, na 'anyaḥ, ity arthaḥ. — (*K. viditañ* jñàtañ, sàmànyato napuṃsaka nirdeçaḥ. jñàtam arthañ darçayati: *asti* ity-àdi çloka-dvayena: *Gopâlo 'sti*, sa kidřiçah: *pratyarthinâñ* pratikùlànàñ *přithvipatinâñ vipulañ balañ* sainyam eva '*araṇyañ*, tatra *mûrchataḥ pratâpânalasya jyotir jvâlayâ 'avaliḍhañ tribhuvana*-rûpa-*vivarañ* garto yasya, tàdřiçaḥ., *viçvasmin vibhrântâ kîrtir* yasya, tàdřiçaḥ. *asi-latâ-mâtra-sahâyena* yena *prasabhañ* balàd *bhûmipâlân jitvâ*, arthàt tai ràjyàd utkhàtaḥ *Kirtivarmâ narapati-tilako bhûyaḥ sâmrâjye 'bhyasheci* abhishiktaḥ, ity arthaḥ.)

Çl. 5. tasya kirty-antaram àha: *api ca*, iti. *adya 'api*, iti. *raṇa-kshoṇayaḥ* saṅgràma-bhùmayaḥ *vitataiḥ* vistřitaiḥ *nâdaiḥ* çabdaiḥ *adyapi* idànim api *yasya yaçâṅsi* udgàyanti. kidřiçair nàdaiḥ: *pracaṇḍânilena* mahà-vàyunà *prakshubhyanto* ye *kariṇaḥ*, teshàñ *kumbhâḥ* gaṇḍasthalàni, teshàñ *kûṭañ* samûhaḥ, tasya *kuharâṇi* vilàni, teshu *vyaktaiḥ* prakaṭaiḥ; vàyu pùrṇàni hasti-kumbhasthalàni çushkàni dhvananti, iti bhàvaḥ. punaḥ

kidṛiçair nâdaiḥ: *unmadâḥ* utkṛishṭa-mada-yuktâ yâ *yâtudhâna-taruṇyaḥ* râkshasa-striyaḥ; tâsâṁ *cañcanto* dîptimanto ye *karâḥ*, teshâṁ *âsphâlanaṁ* parasparâghâtaḥ karatâlikâ-rûpaḥ, tena *vyâvalganti* capalâni yâni *nṛi-kapâlâni*, tâny eva *tâlâḥ* vâdya-viçeshâḥ, teshâṁ *raṇitâni* çabditâni yeshu. kidṛiçyo raṇa-kshoṇayaḥ: *nṛityantyaḥ Piçâcâṅganâḥ* yâsu, tâḥ. — (*K. raṇa-kshauṇayo* raṇa-bhûmayo *vitatair nâdair adyâpi yasya yaçâṅsi udgâyanti*. acetanânâṁ raṇa-kshauṇînâṁ nâdân upapâdayati: *pracaṇḍânila* iti. *pracaṇḍânilaiḥ prakshubhyatâṁ* sañcalatâṁ *kari-kumbha-kûṭânâṁ kuharesku* chidra-rûpa-gûhâsu *vyaktair* nâdair, ity arthaḥ; vâyu-phûtkâra eva raṇa-kshauṇînâṁ nâdaḥ, iti bhâvaḥ. raṇa-kshauṇayaḥ kidṛiçyaḥ: *unmadânaṁ yâtudhâna-taruṇînâṁ* râkshasâṅganânâṁ *cañcatâṁ* calatâṁ *karâṇâm âsphâlanena* câlanena. *vyâvalgatâṁ* calatâṁ *nṛi-kapâla*-rûpa-*tâlânâṁ* karatâlânâṁ *raṇitaiḥ* çabdair *nṛityantyaḥ Piçâcâṅganâ* yatra, tâdṛiçyaḥ. mâṅsa-çoṇita-bhakshaṇârthi-Râkshasâṅganâ-kṛita-nṛi kapâla-çabdair mâṅsa-çoṇita-bhakshaṇârthi-Piçâcâṅganâ-nṛityaṁ.)

Z. 16. etâvatâ kiṁ syât, tatra 'âha: *tena ca*, iti. *abhinetuṁ* abhinâyena prasâdayituṁ. abhinaya-pradarçane kim apekshate, tad âha: *tad âdiçyantâm* iti. *bharatâḥ* naṭâḥ. *varṇikâ-parigrahaṇâya* naṭâveça-parigrahâya. — (*K.* nanu tâdṛiça-Gopâlasya 'astitva-jñâne kim âyâtam, ity atra 'âha: *tena ca*, iti. *bharatâ* naṭâḥ. *varṇikâ* veçaḥ.)

P. 4.

Z. 1. *âryaputra, âçcaryaṁ! yena samara-vijaya-lakshmîr âsâditâ* prâptâ, iti prâkṛita-prânte prâkṛitânvayaḥ. kiṁ kṛitvâ: *Karṇa-sainya-sâgaraṁ nirmathya*. kena kim iva: *Madhumathanena* çrî-Kṛishṇena *kshîra-samudram iva*; yathâ kshîra-sâgaraṁ nirmathya çrî-Kṛishṇena Lakshmîr labdhâ, evaṁ tena râjñâ, ity arthaḥ. kiṁ-bhûtena yena Madhumathanena ca: *tathâ* tena ukta-prakâreṇa *nija-bhuja-bala-vikrameṇa nirbhartsitaṁ sakalaṁ râja-maṇḍalaṁ* yena. kidṛiçaṁ Karṇa-sainya-sâgaraṁ: *â-karṇâkṛishṭa-kaṭhino* yaḥ *kodaṇḍaḥ*, tasmât *pracura-varshan* yaḥ *çara-nikaro* bâṇa-samûhaḥ, tena *jarjharî-kṛitâs turaṅgâḥ*, ta eva *taraṅga-mâlâ* yasmin. punaḥ kidṛiçaṁ: *nirantaraṁ nipatanti tîkshṇâni vikshiptâni* itas tataḥ pâtitâni *çastrâṇâm sahasrâṇi* aparimitâni çastrâṇi, taiḥ pallasthâḥ *paryastâḥ uttuṅgâ* ye *mâtaṅgâḥ* kariṇaḥ, ta eva *mahâ-mahîdharâḥ* parvatâḥ, teshâṁ *sahasraṁ* yasmin. punaḥ kidṛiçaṁ: *bhraman* yo *bhujadaṇḍaḥ*, sa eva *caṇḍaḥ* pracaṇḍo *mandaraḥ*, tad-*abhighâtena ghûrṇantaḥ sakalâḥ* ye *pattayaḥ* padâtayaḥ, ta eva *salila-saṅghâto* jala-samûho yasmin. — (*K. yena* Gopâlena, *Karṇa*-saṅjñaka-râja-*sainya-sâgaraṁ Madhumathanena kshîra-samudram iva nirmathya*, *samâsâditâ samara-vijaya-lakshmîr*, ity anvayaḥ. Karṇa sainya sâgaraṁ kidṛiçaṁ: *â karṇâkṛishṭena kodaṇḍena* dhanushâ *bahala-vṛishyamâṇo* nivida-pâtyamâno yaḥ *santata-çara nikaraḥ*, tena *jarjaritâḥ* sarvâṅga-kshatâs *turagâ* eva *taraṅga-mâlâ* yatra, tâdṛiçaṁ; sagare taraṅga-sattvât. tathâ *nirantaram nipatadbhis tîkshṇa vikshiptair* atipreritaiḥ *sva hasta çastraiḥ paryâsitâḥ* patitâ ye *uttuṅga mâtaṅgâs*, ta eva *mahâ mahîdhara sahasraṁ* yatra, tâdṛiçaṁ; sâgare 'pi mainakâdi-

mahîdhara sattvàt. tathà *bhramad-bhujadaṇḍa* eva *mandaras*, tasya *abhighâtena ghûrṇamânâḥ sakala-pattaya* eva *salila-saṅghato* yatra, tàdṛiçaṁ; sàgarasyàpi mandaràbhighàta-ghûrṇamàna-salilatvàt. *sakala-munijana-çlàghanìya-caritasya*, ity aṅçaḥ praçna-vishayo boddhavyaḥ] çatru-ghàtinas tathà tv asya 'asiddhatvàt.)

Z. 10. *nisarga-saumyaṁ* svabhàva-saumyaṁ. *sakalâ* ye *bhûpâlâḥ*, teshàṁ *kulaṁ*, tatra *pralaya-kâlâgnivad rudraḥ* krûraḥ, tena *Cedi-deçâdhipatinâ* ràjñà *samunmûlitaḥ* samutpàtitaḥ, *somavaṅçyânâṁ râjñyâṁ* Kìrtivarma-prabhṛitìnâṁ rakshitṛiṇàṁ *pṛithivyâṁ* bhûmau *âdhipatyaṁ sthirîkartuṁ*, *ayam asya saṅrambhaḥ*, krodhaḥ naimittikaḥ, na svàbhàvikaḥ. — (*K. Cedi-bhûpatinâ* Karṇa-sañjñaka-bhûpàlena.)

P. 5.

Çl. 6. amum arthaṁ prakàràntareṇa 'àha: *kalpânta* iti. *kalpânte* yo *vâtas*, teṇa *sthairya-prasâda-maryâdâḥ*, *sthairyaṁ* niççalatà, *prasâdaḥ* svacchatà, *maryâdâ* velànanullaṅghanaṁ. (*K. tathâ* tàdṛiçaṁ prasiddhaṁ yathà syàt tathà, *kalpânte* yat *saṅkshobhaṁ* calanaṁ, tena *laṅghitâḥ* plàvitàḥ *açesha-bhûbhṛitaḥ* samasta-parvatà 'yena, tàdṛiçasya *mahodadheḥ*, *tâḥ* pûrvânubhûtà eva *dhairyâdayaḥ*; *maryâdâḥ* tìra-sìmàḥ.)

Z. 3. *tathâ-vidhâḥ* tàdṛiçàḥ *purushâḥ punaḥ çântim eva prapadyante* pràpnuvanti. kiṁ kṛitvà: *kshitiṁ* prati *avatîrya*. kim-arthaṁ: *bhûta hitâya* pràṇinàṁ hitàya. *paurusham* eva purushàrtha eva *bhûshaṇaṁ* yeshàṁ, te. (*K. tathâvidha-paurushaṁ* vairi-nàça-janya-paurushaṁ. *kṛityaṁ* kartavyaṁ.)

Çl. 7. 8. anena kṛita-kṛityatà darçità. sa kaḥ, *yena triḥ-sapta-vâram* iti. *triḥ-sapta-kṛitvaḥ* ekaviṅçati-vàraṁ *bhûri cyutaṁ* yad *rudhiraṁ*, tasya *sarit*, tasyà *vâri-pûre abhishekaḥ* snànaṁ tarpaṇaṁ ca *akâri* kṛitaṁ. kìdṛiçe vàri pûre: *nṛipâṇâṁ* ràjñàṁ *bahalo* bhûyàn *vasâ* suddha-màṅsa-snehaç ca, *mâṅsaṁ* ca, *mastishka-paṅkaḥ* lalàṭàntargato dhàtuç ca, etàni *prâgbhâre* tìre yasya, tàdṛiçe. punaḥ sa kaḥ: *yasya asau kuṭhâraḥ* paraçuḥ, *strî* ca *bâlâç* ca *vṛiddhâç* ca, tàny eva '*avadhis*, tad-avadhi *nidhanaṁ* màraṇaṁ, tad-*vidhau* tasmin kartavye *nirdayo* 'tikaṭhinaḥ *viçrutaḥ* khyàtaḥ. kìdṛiçaḥ kuṭhàraḥ: *râjanyânâm uccâ* ye *aṅsâḥ* skandhàs, teshàṁ *kûṭaṁ* samûhaḥ, tasya *krathane* vinàçe *paṭuḥ* kuçalà *raṭantî* çabdàyamànà *ghorâ* bhayànakà *dhârâ* yasya. — *so 'pi svavîryâd* ity anena yugmaṁ. *so 'pi çrìmân Jâmadagnyo muniḥ*, *tapobhiḥ praçânta-kopa-jvalanaḥ* san, *çâmyati* çàntiṁ gacchati. kiṁ kṛitvà: *nṛipâṇâṁ kulaṁ samutkhâya* samutpàṭya, *bhûmeḥ bhâraṁ svavîryât* sva-sàmarthyàt *avatârya ca*. — (*K. yena Jâmadagnyena*, arthàd vairiṇàṁ *bhûri cyuta-rudhira* rûpa-*sarito vâri-pûre triḥ-sapta kṛitvas* triḥ sapta-vàràn *abhishekaḥ* snànam *akâri* kṛitaḥ, *so 'pi çrìmân munir Jâmadagnyaḥ*, *praçânta-kopa-jvalanas tapobhir* viçishṭaḥ san, *çâmyati* çànta yuddha-raso bhavati,' iti çloka dvayena 'anvayaḥ. kiṁ kṛitvà: *sva-vîryât nṛipâṇâṁ kulaṁ samutkhâya*, *bhûmer bhâram avatârya*. vàri-pûre kìdṛiçe: *nṛipâṇâṁ bahalâni* yàni niviḍàni *vaçâ mâṅsa-mastiskâni*, tàny eva *paṅka-prâgbhâraḥ* paṅka-samûho

yatra, tàdṛiçe; *vaçâ* majjà, *mastiskañ* tailañ. tathà *yasya asau* prasiddhaḥ *kuṭhâraḥ strî-bâla-vṛiddha-paryantânâñ nidhana-vidhâne nirdayo viçrutaḥ* khyàtaḥ; *uṭad-ghora-dhâraḥ* çatru-màraṇàya calad-bhìshaṇa-dhàraḥ; *râjanyânâm uccâñça-kûṭasya* bhuja-mûla-samûhasya *krathane* chedane *paṭuḥ.)*

Z. 15. dàrshṭàntikam àha: *tathâ 'yam,* iti. viveka-mohayor jayaparàjayâbhinayena nàṭyañ racayituñ saṅgatim àcarayati:

Çl. 10. *vivekena,* iti. *yena ûrjitañ* balavantañ *Karṇañ nirjitya çrî-Kîrtivarma-nṛipater udayaḥ* utkarshaḥ *kṛitaḥ*. tatra dṛishṭàntaḥ: yathà *vivekena 'iva* àtma-yathàtmya-jñanena 'iva *mohañ* sañsàra-mûla-kàraṇam iva *nirjitya, bodhasya 'iva* àtma-sàkshàtkàrasya 'iva *udayaḥ kṛitaḥ.* — *(K. yena* Gopàlena *Karṇañ* ràjànañ *nirjitya çrî-Kîrtivarma-nṛipater udayaḥ* àdhipatyañ *kṛitaḥ*. tatra ekâneka eva-çabdàd upamàd vaividhyasya Daṇḍikàroktatvàd anekeva-çabdaiḥ prakṛitârtha-sûcikàm upamàm àha: *vivekena 'iva,* iti. *yena 'ity* atra *vivekena 'iva 'ity* upamà. *vivekaḥ* prakṛita-prabandhasya nàyakaḥ, sa ca vicàryopanishad-artha-nirṇaya-rûpaḥ. *Karṇam* ity atra 'upamà *moham iva,* iti. *ûrjitam* iti Karṇa-mohayor dvayor api viçeshaṇañ; *mohaç* ca tattva-jñàna-virodhi-jñànañ prakṛita-prabandha-pratinàyakaḥ. *çrî-Kîrtivarma-nṛipater* ity atra 'upamà *bodhasya 'iva,* iti; *bodhas* tattva-jñànañ prakṛita-prabandha-sàdhyaḥ. — "na 'asûcitasya nàṭake niveçaḥ" iti niyamàt anantarañ pravekshyato Vivekasya sûcanam idañ.)

Z. 18. *çailûshâdhama* naṭâdhama! *(K. âḥ pâpa!* 'iti Sûtradhàram àkshipataḥ Kàmasya 'uktiḥ. *çailûsho* naṭaḥ.*)*

P. 6.

Çl. 10. *ayañ Kâmaḥ eti* samàyàti. kìdṛiçaḥ Kàmaḥ: *pulakitena* romàñcitena *bhujena Ratyâḥ*. *uttuṅgam* atyuccañ *pivarañ* màñsalañ yat *kuca-dvayañ,* tena *piḍitam aṅgañ* yathà bhavati tathà *âliṅgitaḥ*. punaḥ kìdṛiçaḥ: *çrîmân* çubhavàu *jaganti* sacetanàni *madayan* mattàni kurvan, tathà *nayanayor âbhirâmaḥ,* tathà *madana ghûrṇite netra-kamale* yasya sa sambhrànta-netraḥ. — *(K.* pravekshyantañ Kàmañ sûcayati: *uttuṅga* iti. *Kâmo 'yam eti* àgacchati. kìdṛiçaḥ: *pulakitena bhujena* viçishṭayà *Ratyâ uttuṅga-pivara-kuca-dvaya-piḍitâṅgañ* yathà syàt tathà *âliṅgitaḥ; pivarañ* pìnañ. *çrîmân* ity-àdi spashṭañ.)

Z. 9. *prastâvanâ* kathâ-saṅgatiḥ. *(K.*

naṭì, vidûshako vâpi, pàripàrçvika eva và,
Sûtradhàreṇa sahitàḥ sañlàpañ yat tu kurvate,
àmukhañ tat tu vijñeyañ budhaiḥ, *prastâvanâ* hi sà;

iti *prastâvanâ*-lakshaṇañ.)

Erster Akt.

P. 7.

Z. 1. *Yathâ nirdishṭaḥ* iti, "pûrva-çloke" iti çeshaḥ.

Z. 2. *âḥ pâpa 'iti paṭhitvâ* iti, âḥ pâpa çailûshâdhama 'iti pûrva-phakkikâm, iti çeshaḥ. — *bharatâdhama* naṭâdhama! ity arthaḥ.

Çl. 1. vidushâñ paṇḍitânâñ; *çâstra-sambhavo Vivekaḥ tâvat*-paryantañ *prabhavati* samutpadyate; tâvat kathañ? *yâvat*-paryantam *indîvarâkshîṇâñ* kamala-locanânâñ *dṛishṭi-viçikhâḥ* kaṭâksha-rûpa-bâṇâ *na patanti;* tâsâñ kaṭâksha-prakshepair andhî-bhûtam iva sacetanañ bhavati, iti bhâvaḥ. — (*K. çâstra-sambhavo Viveko* vicâryârtha-nirṇayaḥ *vidushâm api manasi tâvat prabhavati, yâvad indîvarâkshîṇâñ* nâyikânâñ *dṛishṭi*-rûpâ *madîya-viçikhâ na nipatanti*, ity arthaḥ.)

Çl. 2. etâni me mama *amoghâni* saphalâni *çastrâṇi parito jayanti yadi* sarvotkṛishṭâni yadi vartante, *bhoḥ* çailûshâdhama! *tat* tadâ *asau* çailûshâ-dhama-varṇito *Vivekas*, tasya *vibhavaḥ* sâmarthyañ *kîdṛik?* atha *Prabodhodayaç* ca *kîdṛik?* dvayam api na sambhavati, iti bhâvaḥ; etâni kâni? tâny âha: *ramyam* iti. *ramyañ harmyasya* gṛihasya *talañ* bhûmiḥ; *navâ* nûtanâḥ *sunayanâḥ* sulocanâḥ; *guñjantaḥ* çabdañ kurvanto *dvirephâḥ* bhramarâ yâsu, tâdṛiçyo *latâḥ; pronmîlantyo* vikasanaçîlâḥ *navamallikâḥ* mâlatyaḥ; *surabhayo vâtâḥ* sugandha-vâyavaḥ; *sacandrâ niçâḥ:* etâni me çastrâṇi. — (*K. hanta* harshe, *mama amoghâni etâni astrâṇi yadi parito jayanti* utkarsheṇa vartante, *bhoḥ* çailûsha! *tat* tadâ *'asau* bhavad-ukto Mahâmoha-parâbhava-rûpo *Viveka-vibhavaḥ kîdṛik? Prabodha-candrodayaç* ca *kîdṛik?* sarvathâ 'alîka eva, ity arthaḥ; astrâṇy eva darçayati: *ramyam* ity-âdi; *harmyañ* dhaninâñ vilakshaṇa gṛihañ, tasya *talañ* bhittiḥ; *navâ* nava-yauvanâḥ; *pronmîlantyâ* vikasantyâ *navamallikayâ surabhayaḥ* sugandhayaḥ.)

Z. 9. (*K. âryaputra!* iti nâṭake pati-sambodhanañ.)

Z. 11. tvaṁ *strî-svabhâva-sulabhaṁ bhayaṁ* mà kuru, aham atisamartho 'smi, ity âha:

Çl. 13. *api yadi* 'iti. *api yadi* yady api *viçikhâḥ* çarâḥ *çarâsanaṁ* dhanuḥ, etad dvayaṁ *kusumamayaṁ* pushpamayaṁ vartate, *tathâpi sasurâsuraṁ* surâsurair deva-daityaiḥ saha vartate tat sasurâsuram *akhilaṁ sarvaṁ idaṁ jagat*, bho *varoru! mama 'âjñâṁ atilaṅghya* ullaṅghya, *dhṛitiṁ* dhairyaṁ *muhûrtaṁ* kshaṇam api *na eti* na prâpnoti. — (*K. kusumamayam* ity atra liṅga-vacana-vyatyâsena 'anvayaḥ, tathâ ca *api* sambhâvanâyâṁ; he *varoru! yadi kusumamayâ viçikhâḥ, kusumamayaṁ çarâsanaṁ vâ*, mama vartate iti çeshaḥ, *tathâpi sasurâsuram idam akhilaṁ jagat, mama 'âjñâm abhilaṅghya, dhṛitiṁ muhûrtam* api *na eti*, ity arthaḥ.) —

P. 8.

Çl. 14. uktam arthaṁ prakaṭayati: *tathâ hi* 'iti. *Ahalyâyâ* iti. *Surapatiḥ* Indraḥ *Ahalyâyâḥ* Gautama-patnyâḥ *jâraḥ* upapatir *abhût; Prajânâtho* Brahmâ Manuḥ *âtma-tanayâṁ* Çatarûpâṁ *ayâsit*, sva-putrîṁ prati gato mithuna-bhâvaṁ prâptaḥ, ity arthaḥ; *Induḥ* Çaçâṅkaḥ *Guroḥ* Vṛihaspateḥ *abalâṁ* striyam *abhajata* sisheve; *iti* evaṁ-prakâreṇa *prâyo* 'tiçayena *mayâ ko vâ* pumân purushârthî *apathe* amârge *padam* sthânaṁ *na akâryata*, kiṁ tu sarve 'pi kâritâ eva, ity arthaḥ; kim adhikaṁ vâcyaṁ? *bhuvanânâm unmâthaḥ* unmâdas, tad-*vidhishu* tat-kartavyatâsu *mâdîyâ* ye *bâṇâs*, teshâṁ *çramaḥ ka iva?* na ko 'pi, ity arthaḥ. — (*K.* jagatâm adhairyam eva darçayati: *tathâ hi* 'iti. *Ahalyâ* Gotamasya patnî, *jâra* upanâyakaḥ; *âtmatanayâṁ* Sandhyâ-nâmnîṁ *Prajânâtho* Brahmâ *ayâsîd* upagatavân; *Guror* Vṛihaspater *abalâṁ* kântâṁ Târâ-nâmnîṁ *Indur abhajata* upagatavân; *iti* anena prakâreṇa *prâyaḥ ko vâ* jano *mayâ apade* asthâne *padaṁ* vyavasâyaṁ *na akâryata*, api tv akâryata eva; ato *bhuvanonmâtha-vidhishu iha* jagati *mad-bâṇânâṁ kaḥ çramaḥ?* ity arthaḥ.

padaṁ vyavasiti-trâṇa-sthâna-çreshṭheshu kîrtitaṁ,

iti koshaḥ.) —

Z. 9. *abhiyukta-mâtrât* pratikûla-saṅgât *drâg eva* çîghram eva *vighaṭishyante* vivekâd bhedaṁ prâpsyante. (*K. amâtyân* iti, yama-niyama-âsana-prâṇâyâma-pratyâhâra-dhyâna-dhâraṇâ-samâdhi-rûpân ashṭâv *amâtyân drâk* çîghraṁ *vighaṭishyante* palâyishyante.)

Çl. 15. *kopasya ahiṁsâ kâ 'ova?* na kâpi, ity arthaḥ; *mama* Kâmasya *brahmacaryâdayaḥ ke?* na ke 'pi; *amî satya-asteya-aparigrahâḥ lobhasya purataḥ ke?* na ke 'pi, ity arthaḥ. etâvatâ ete sukhena jetuṁ çakyâḥ, iti bhâvaḥ. (*K.* yamâdînâṁ vighaṭanaṁ darçayituṁ yat satva eva yamâdisatvam âdau tad vighaṭanam eva darçayati: *tathâ hi, ahiṁsâ* 'iti; *kopasya purata* ity evaṁ sarvatraiva *purata* ity asya 'anvayaḥ, *brahmacaryâdaya* ity âdi-padât sannyâsa-tapasyâparigrahaḥ; *asteyo* acauryaṁ, *aparigrahaḥ* apratigrahaḥ.)

Z. 14. yamâdeḥ kiṁ kâryaṁ? ata âha: *yama* 'iti. *bhatkaraṁ* sukaraṁ

samunmûlanañ nâço yeshâñ te. eteshâñ vijaye upântaram âha; *striya* iti; *asmad-gocarâḥ* asmad-adhînâḥ. (*K.* citta vikâreṇaiva eshâñ vighaṭanañ citta-vikâra-sattve ca sutarâñ yamâdînâñ vighaṭanam, ity âha: *yama* 'iti. *yamo* nishiddha-tyâgaḥ; *niyamo* vratañ; *âsanañ* upaveçana-prakâra-viçeshaḥ; '*prâṇâyâmaḥ* vâyoḥ pûraka-kumbhaka-recaka-rûpaḥ; *pratyâhâraḥ* upavâsâ-nantarañ niyatâhâraḥ; *dhyânañ* bhâvanâ; *dhâraṇâ* çikshitârthâbhyâsaḥ; *samâdhir* niçcala-cittatâ. — *kṛityâ* abhicârotpanna-hiñsra devatâ, *striya eva* 'eshâñ tâdṛiçya, ity arthaḥ. *asmad-gocarâ eva* 'iti strîṇâm asmad-adhînatve 'smin nigrâhyâ eva, ity arthaḥ.)

P. 9.

Çl. 16. adhînatve hetum âha: *yata* iti. *santu* iti. *vilokanam* avaloka-nañ; *bhâshaṇañ* madhurâlâpaḥ; *vilâso* vibhramaḥ; *parihâsaḥ* narma-kathâ; *keliḥ* krîḍâ; *parirambhaḥ* âliṅganañ, imâni *santu* tishṭhantu; *kâminînâñ smaraṇam api manaso vikârâya* vikârañ kartum *alañ* samarthañ, kim bahunâ? (*K. vilokanâdi* sakalañ puñsaḥ *kâminî*-vishayakañ bodhyañ.)

Z. 3. te asmad-vañçe sthâsyañty eva, ity âha: *viçeshataç ca* 'iti. *abhiyujyamânâḥ* âjñapyamânâḥ *narapatir* mahâmohaḥ tan-*mantriṇam adharmam*, adharma-mûlâ mohâdayaḥ. (*K. ete* yamâdayaḥ *narapati-mantriṇañ asman*-narapati-mahâmoha-mantriṇañ *mada-mâna-mâtsaryâdi*-vaçât *adharma-patheṇaiva* purushâ yamâdîn *âcarishyanti*, ity arthaḥ.)

Z. 6. (*K. utpatti-sthânañ* vañçaḥ.)

Z. 7. âḥ ârye ekam api kartṛitvâd âçcaryañ, tad eva âha: *tathâ hi*, iti.

Çl. 17. *îçvarasya* paramâtmanaḥ *saṅgât* sambandhât *mâyâyâm* avi-dyâyâñ *mana iti tanûjaḥ* putraḥ *viçrutaḥ* loka-viçrutaḥ *prathamam* âdau *sambhûtaḥ* utpannaḥ, *tena* manasâ *idañ sakalañ trailokyañ visṛijya* viçesha-taḥ sṛishṭvâ, *atho* anantarañ *bhûyo bhûyo* vârañ vârañ *idañ prasiddhañ no* asmâkañ *kula drayañ janitañ*, *mahâmoha-pradhânañ*, *viveka-pradhânañ* ca, tad eva 'âha: *tayor* iti. (*K.* manasa utpattau mâyâ-sahita-manaḥ-prabhava eva sañsâra iti vedânta-siddhântâvashṭambhena 'idañ, *îçvarasya saṅgâd* ity atra îçvarasya sisṛikshâdhîna-mâyâ-preraṇa-rûpa eva mâyâyâ îçvara-saṅgo bodhyaḥ. *îçvaraç* ca paramâtmâ, *tena* 'iti manasâ, ity arthaḥ. ata eva

"tanoti viçveçitur îpsiteritâ jaganti mâyeçvarateyam îçituḥ"

iti shashṭhâṅke [p. 108] vivekena 'îçvara-sisṛikshâ-preritayâ mâyayâ jagat sṛishṭir uktâ, na tu îçvarasya çṛiṅgâra-rûpât saṅgâd, ity arthaḥ.

'puñsaḥ saṅga-samujjhitasya gṛihiṇî mâyâ 'iti; tena 'apy asâv

'aspṛishṭâpi manaḥ prasûya tanayañ lokân asûta kramât" [p. 11]

ity atra îçvarâspṛishṭa-mâyayâ jagat-sṛishṭi kathana-virodhâpatteḥ, parañ tu tenaiva mâyâ na spṛiçyate, avidyâ daçâyâñ tu mâyayâ sa spṛiçyate vimohyate ca, ata eva 'agre

"svam api yad ayañ mâyâ-saṅgât pumân iti vismṛitaḥ,'

iti vivekasya 'uktiḥ [p. 14].)

P. 10.

Çl. 18. sodarânâm api dṛishṭam asti vairam, ity âha: *ekâmisham* iti. *sahodarâṇâṁ* gotrajânâṁ *ekâmisha-prabhavam eva vairaṁ samujjṛimbhate* prâkaṭî-bhavati, *iti jagati prasiddhaṁ;* atra dṛishṭântam âha: *hi* niçcitaṁ *Kuru-Pâṇḍavânâṁ pṛithvî-nimittaṁ* yathâ syât tathâ *tîvro* dâruṇaḥ *tathâ* atiprasiddhaḥ *bhuvana-kshaya-kṛit* bhuvana-nâço *virodhaḥ abhavat.* (*K. âmishaṁ* lobhya-dravyaṁ *ujjṛimbhate* vardhate; spashṭam anyat.)

Z. 5. ekâmisha-prabhavatvaṁ darçayati: *sarvam* iti; sugamaṁ.

Z. 8. (*K. çântaṁ pâpaṁ* ity atra çântam açrâvyam, ity arthaḥ.)

Z. 11. *nigûḍhaṁ* guptaṁ *vîjaṁ* kâraṇaṁ.

Z. 12. (*K. na udghâṭyate* na prakâçyate.)

P. 11.

Z. 1. *hatâçânâm* nashṭâçânâm, *kiṁvadanti* jana-çrutiḥ, loka-prasiddhiḥ na tu niçcayaḥ. *vidyâ* âtma-tattva-sâkshâtkâraḥ krûra-karma-karaṇâd *râkshasî* ity eva 'uktiḥ.

Z. 6. *kiṁvadanti-mâtram etad* iti punar âçvâsanaṁ.

Çl. 19. *prâjâpatyâ* Hiraṇyagarbha-sambandhinî *sarasvatî* bâṇî. *puṁsa* iti. *puṁsaḥ* parameçvarasya *gṛihiṇî* strî *mano*-rûpaṁ *tanayaṁ* putraṁ *prasûya* utpâdya, *lokân* bhûr-bhuvâdîn *kramât* çrutîritât çruty-ukta-mârgeṇa *asûta* janayâmâsa, kîdṛiçasya puṁsaḥ: *saṅgena* sambandhena *samujjhitasya* rahitasya, "asaṅgo hy ayaṁ purushaḥ" iti Çruteḥ. kîdṛiçî mâyâ: *tena* puṁsâ *aspṛishṭâ 'api* asambaddhâpi "asambaddhâ janayati" ity uktaṁ, iti na 'âçaṅkanîyaṁ, cumbaka-pâshâṇena 'asambaddhâ loha-çalâkâ cumbakaṁ yântaṁ anuyâti 'iti dṛishṭaṁ loke, tadvad ity arthaḥ. aghaṭita-ghaṭanâyatî yasyâm idaṁ sarvam api sambhâvyate, ity âha: *mâyâ 'iti.* anena viçeshaṇena *punaḥ*-çabda ânantaryârthaḥ *punaḥ* anantaram *asau vidyâ 'iti* prasiddha-*kanyâ tasmâd eva* manasa eva sakâçâj *janishyate* utpatsyate; asau kâ? yayâ *tâtaḥ* pitâ, te *sahodarâ* bandhavaç ca, *jananî* mâtâ, *sarvaṁ kulaṁ* kulântaḥpâtitvâd âtmâpi bhakshaṇîyâḥ, iti sarvaṁ tayaiva *bhakshyaṁ.* (*K. prâjâpatyâ* brâhmî *sarasvatî* âkâça-bâṇî-rûpâ. *puṁsa* ity âdi, *puṁsaḥ* âdipurushasya *saṅga-samujjhitasya* svabhâvato mâyâ-saṅga samujjhitasya, ata eva *tena 'aspṛishṭâ 'api* iti. *lokân asûta* iti sva-sâhâyyân "manodvârâ" iti çeshaḥ. tena "sambhûtaḥ prathamam iha" ity âdinâ [p. 9] manasâ trailokya-sarjana-kathanaṁ na viruddhaṁ;

"tanoti viçveçitur îpsiteritâ jaganti mâyeçvarateyam îçituḥ"

iti shashṭhâṅkoktir [p. 108] apy upapannâ, anyathâ atra manasâ jagat-sarjanaṁ shashṭhâṅke mâyayâ jagat-sarjanam anupapannaṁ syât. *tasmâd eva* 'iti, tasmân manasaḥ, 'upanishad-devy-udare" iti çeshaḥ, manasâ tadutpâdanaṁ ca sva-putra-viveka-dvârâ 'iti boddhavyaṁ; atraiva 'aṅke "vivekena upanishad-devyâṁ prabodhacandreṇa bhrâtrâ saha janayitavyâ" iti [p. 12] vidyotpatter vakshyamâṇatvâd, vakshyati ca shashṭhâṅke [p. 115]

devatânâṁ saṅkalpa-yonitvât upanishad-devyâ saha 'âlâpena saṅkalpa-vaçâd eva tad-udare vidyâ-prabodhau vivekâd garbhasthî-bhavishyataḥ; saṅkarsha-vidyayâ ca nididhyâsanena vidyâ manasi saṅkrâmayishyate, prabodhaç ca âdipurushe iti evaṁ ca saṅkrânti-vaçât. mano 'pi vidyâyâs *tâtaḥ*, mahâmoha-vivekâdayaç ca *sahodarâḥ*, kâma-krodhâdayaç ca *kulam*, etat *sarvaṁ tayâ bhakshyam* ity âha: *yayâ tâtaç ca* 'ity-âdi. *jananî* upanishad-devî, mâyâ tu kulântargatatvenaiva 'uktâ.)

Z. 15. *svagataṁ* manasy eva. (*K. svagatam* iti nâṭake manaḥ-kathâ-yâṁ, svagataṁ âtmagataṁ iti prayujyate, tathâ ca manasâ kathayati, ity arthaḥ.)

Çl. 20. *adhîrâkshyâḥ* capalâkshyâḥ *parîrambhaḥ* âliṅganaṁ *modam* âmodaṁ *janayati* utpâdayati, *sammohayati* ca, sammoho vishayântara-vismaraṇaṁ karoti, ity arthaḥ. kîdṛiçaḥ parîrambhaḥ: *sphurad-romodbhedaḥ* româñcodgamo yena saḥ; punaḥ kîdṛiçaḥ: *bhayena 'utkaṭaḥ kampo* yayos, tau ca tâv *uttuṅgau* uccau *stanau* ca, tayor *yugaṁ* yugmaṁ, tasya *bharas*, tad-*âsaṅgena* sambandha-viçesheṇa *subhago* manoharaḥ; punaḥ kîdṛiçaḥ: *guñjat* çabdâyamânaṁ *maṇi-valayaṁ* yasyâṁ, tâdṛiçî *dor-latâ* bâhu-vallî, tayâ *racitaḥ* sampâditaḥ. kîdṛiçyâḥ adhîrâkshyâḥ: *taralatarâ târâ* akshṇaḥ kanînikâ, tayâ *âkulâ* vyâkulâ *dṛik* yasyâḥ. (*K. adhîrâkshyâç* cañcalâkshyâ Ratyâḥ *parîrambhaḥ* âliṅganaṁ mama *modaṁ janayati, sammohayati ca*; parîrambhaḥ kîdṛiçaḥ: *sphuran* arthâu mama *romodbhedo* româñco yasmât tâdṛiçaḥ. adhîrâkshyâḥ kîdṛiçyâḥ: *taralatarayâ târayâ* cakshuḥ-kanînikayâ *âkula-dṛiçaḥ*. parîrambhaḥ punaḥ kîdṛiçaḥ: *bhayena 'utkampo* yaḥ *uttuṅga-stana-yuga-bharaḥ* gurutara-stana-yugaṁ, tad-*âsaṅgana-subhagaḥ*.)

P. 12.

Z. 3. (*K. prakâçam* iti manaḥ-kathânantaraṁ prakâçaṁ bravîti, ity arthaḥ.)

Z. 7. *vâḍham* avaçyaṁ "sammatâ" iti çeshaḥ. *sâ* vidyâ, anâvṛita-brahmâkârântaḥkaraṇa-vṛitty-upahitaṁ caitanyaṁ *prabodhacandraḥ*. (*K. vâḍham* ity abhyupagame teshâṁ sammataiva, ity arthaḥ.)

Z. 13. (*K. sva-pratyavâyaḥ* svânishtaṁ.)

Çl. 21. *malinaṁ* dushṭam, ata eva *vakraṁ bhâvaṁ* cintâbhiprâyaṁ *bhajanti* sevante ye, teshâṁ *bhavaḥ* utpattiḥ *prabhavasya* utpatti-sthânasya *âtmanaç* ca *nâça-hetur bhavati*. ukte 'rthe 'rthântara-nyâsaḥ: *dhûmo jala-dhara-padavîm avâpya* megha-mârga-paryantaṁ gatvâ, svotpatti-sthânaṁ *vahnis*, tan-*nâçam anu nâçaṁ prayâti*; dhûmo 'pi malina-vakra-bhâvaç ca, iti bhâvaḥ. (*K.* dvandva-sthayor *malina-vakra*-pâdayor uttara-varti-*bhâva*-padasya 'ubhayatra sambandhaḥ; tatha ca *svabhâvato malinabhâva-vakra-bhâva bhâjâṁ* janânâṁ *bhava* utpattis tadîya-*prabhavasya* janakasya, *âtmanaç* ca *nâça-hetur bhavati*. tathâ ca vivekâdayo 'pi svabhâvato malina-bhâvâ vakra-bhâvâç ca sva-janakaṁ, svaṁ ca nâçayishyanta eva, iti bhâvaḥ.

tatra dṛishṭântaṁ âha: *jaladhara* 'iti. *jaladhara-padavîm* jaladharatvaṁ, tathâ ca Kâlidâsaḥ:

"dhûma-jyotiḥ-salila-marutâṁ sannipâtaḥ kva meghaḥ?"
[Meghadûta. çl. 5.]

jvalana-vinâçam anu jvalana-vinâçasya paçcâd, ity arthaḥ. *prayâti nâçam* iti vṛishṭy-anantaraṁ megha-nâçât. dhûmasyâpi malinabhâva-vakrabhâvau pratyaksha-siddhau bodhyau.)

P. 13.

Z. 1. *nepathye* javanikâyâṁ.

Çl. 22. *guror* iti; *avaliptasya* sagarvasya, *utpatha-pratipannasya* unmârga-gâminaḥ; çeshaṁ sugamaṁ. (*K.* tâtâdi-badha-kâriṇyâ vidyâyâ utpattir asmâbhir ishyate durvinîtatâ-nâçâya, ity ataḥ *katham asmân âkshipasi* ucitârtha-pravṛittatvâd, ity âha: *nanv are*, iti. *guror api nyayyo daṇḍo vidhîyate*, ity anvayaḥ. *avaliptasya* kalaṅkinaḥ, *utpathaṁ* dharma-virodhi-pathaṁ.)

Z. 5. *gâthâṁ* pada-sandarbha-rûpâṁ. *anena* 'iti. *janakena* manasâ *ahaṅkârânuvartinâ* ahaṅkârâdhyâsa-yuktena *jagat-patiḥ pitâ* '*eva* parameçvara eva. (*K.* tad eva 'aliptatvâdikaṁ manasi darçayati: *anena ca* 'ity-âdi. *anena* manasâ *ahaṅkârânuvartinâ* ahaṅkâra-rûpa-pâça-sahâyena *pitâ* paramâtmâ, ahaṁ gaura ity-âdi buddhir *ahaṅkâraḥ*, tena *baddhaḥ* sambaddhaḥ, ity arthaḥ. dvitîyâṅke dambhâçramaṁ pravekshyann ahaṅkâras tu svasya sarvâdhikya-buddhi-rûpo 'vadheyaḥ.)

Z. 8. (*K. kula-jyâyân* kula-çreshṭhaḥ. *devyâ matyâ* iti sammatâ 'ity arthaḥ.)

Çl. 23. *ya eshaḥ* pûrvokto vivekaḥ *matyâ* buddhyâ *vibhâti*. kathaṁbhûtayâ matyâ: *râgâdibhir nitântam* atiçayena *kalushî-kṛitayâ*. kîdṛiçai râgâdibhiḥ: *sva-rasa-câribhiḥ* avivicya svecchayâ pravṛittaiḥ; *âdi*-çabdât madamohâdayaḥ, tair *âttâ kântir* yasya. utprekshate: *nirbhartsyamâna iva* nishprabhî-kriyamâṇa iva, *mâna* eva *dhanaṁ* yasya, *kṛiçâny aṅgâni* yasyâ. kaḥ ka iva: *kântyâ çaçâṅka iva*. kîdṛiçaḥ çaçâṅkaḥ: *sândreṇa* niviḍena *tuhinena* himena *antaritaḥ* châditaḥ. (*K.* pravekshyato vivekasya 'avasthâṁ sûcayati: *râgâdibhir* iti. *ya esha matyâ saha vibhâti*, ity anvayaḥ. kîdṛicyâ matyâ: *nitânta kalushî-kṛitayâ*, mahâmoha-prabhâveṇa virala-pracâratvâu nitânta duḥkhitayâ, ity arthaḥ. yaḥ kîdṛiçaḥ: *sva-vaça-câribhir râgâdibhir âttakântiḥ*, çobhitaḥ, ity arthaḥ. *râgaç ca* 'atra mukty-anurâgaḥ vishaya-râgavyâvartanâya *sva-vaça* 'iti. *âdi*-padât yama-niyamâdi-parigrahaḥ. punaḥ kîdṛiçaḥ: *kṛiçâṅgaḥ* mahâmohâbhibhavâd iti bodhyaṁ. tatra dṛishṭântam âha: *nirbhartsyamâna* 'iti, kenacit tiraskriyamâṇo *mâna-dhano* mânî jana iva kṛiçâṅgaḥ, ity arthaḥ.)

Z. 11. *tan na yuktam* ity anena kâma-ratyoḥ niḥprabhavatvaṁ vivekodaya-mâtreṇa pradarçitaṁ.

Z. 15. *Vishkambha* iti; prâktana-naṭa-saṅkshepaḥ utkṛishṭa-pâtra-praveçaḥ. (*K. vishkambhaka* iti.

kuto 'pi svecchayâ prâptâḥ saṅlâpaṁ yat tu kurvate,
vishkambhakaḥ sa vijñeyaḥ kathâ-mâtrasya sûcakaḥ;
jana-dvaya-prayojyaç cet, sa eva syât praveçakaḥ.

iti tal-lakshaṇaṁ.)

Z. 17. (*K. râjâ* Vivekaḥ. — *visphûrjitaṁ* vyâpaka-kathâ.)

Z. 19. (*K. kim âtmano doshaṁ loko 'vijânâti?* na jânâty eva, ity arthaḥ.)

Çl. 24. *taiḥ* prasiddhaiḥ *madâdibhiḥ asau jagat-prabhuḥ* paramâtmâ *ciraṁ* cira-kâlaṁ, *dinâ* yâ *daçâ* ânanda-çûnyâ yâ daçâ, tâm *aniyata* prâpitaḥ. kîdṛiçair madâdibhiḥ: *ahaṅkâraḥ paraḥ* prathamo yeshâṁ, taiḥ; punaḥ: *durâtmabhiḥ* dushṭa-svabhâvaiḥ. kiṁ kṛitvâ: *pâça-çataiḥ*, pâçâḥ vâsanâ-saṅskârâḥ, tad-rûpair *nibadhya* niyamya. kîdṛiço jagat-prabhuḥ: *cid-ânandamayaḥ* jñâna-svarûpaḥ; punaḥ kîdṛiçaḥ: *nirañjanaḥ* nirgatam añjanaṁ mohâvaraṇaṁ yasmât. (*K. asau jagat-prabhur* âdipurushaç *cid ânandamayaḥ*, cit jñânaṁ tat-svarûpânandâtmako, *nirañjano* nirlepaḥ, pâpâdi-lepa-rahitaḥ, ity arthaḥ. *durâtmabhis taiḥ* prasiddhair *madâdibhiḥ pâça-çatair nibadhya*, *dina-daçâm aniyata* prâpitaḥ. madâdibhiḥ kîdṛiçaiḥ: *ahaṅkâra-paraiḥ*, ahaṅkâra-pradhâna-pâçair, ity arthaḥ. çarira-bandhâd ahaṅkâra-pâça-bandho duḥkhabhâgî-kṛitaḥ, ity arthaḥ.)

Z. 7. (*K. jitam* ity upahâsena 'utkarsha-kathanaṁ.)

Z. 8. (*K. sphuran sakala-tribhuvane prabhâvo* yasya, tâdṛiçaç ca 'nanu-*nitya-prakâçaç* ca, 'iti karmadhârayaḥ.)

Çl. 25. *pumân sahajaṁ* svâbhâvikam *api dhairyaṁ tyajati* aupâdhikaṁ tyajati 'ity atra kiṁ citraṁ? dhairya-tyâge hetum âha: *stribhir* iti. *stribhiḥ pratâritaṁ* vañcitaṁ *mânasaṁ* yasya, saḥ. *uccair* iti sarvatra sambandhanîyaṁ; kîdṛiço 'pi: *satataṁ* nirantaraṁ *dhṛitir* dhairyaṁ yasya, tâdṛiço 'pi; *çânto 'pi* jitendriyo 'pi; *avâpto mahodayaḥ* aiçvaryaṁ yena, tâdṛiço 'pi; *adhigataḥ* jñâtaḥ *nayo* nîtir yena, tâdṛiço 'pi; *antaḥ-svastho 'pi* avyagrântaḥkaraṇo 'pi; *udirità* samayocità *buddhir* yasya, tâdṛiço 'pi. svasminn eva 'idaṁ sarvam avalokyatâm, ity âha: *svam api* 'iti. *yat* yasmâd hetoḥ *mâyâ saṅgâd* avidyâ-sambandhât *pumân* paramâtmâ *svam* âtmânam api *iha* idânîṁ *vismitaḥ*. *api*-çabdaḥ tat-padârtha-vyatireka-samuccayârthaḥ. (*K. stribhiḥ pratârita-mânaso* janaḥ *satata dhṛity-âdi*-viçishṭo *'pi sahajaṁ dhairyaṁ tyajati*. *mahodayo* mahâdhipatyaṁ, içvarasya tu mâyâ-preraṇâj jagat kartritvam eva, tad vakshyati ca: 'tanoti" [etc. p. 108] iti, na' yoûbhiḥ; *antaḥ svacchaḥ* akuṭilaḥ, içvarasya tu nirlepatvam eva 'antaḥ-svacchatvaṁ; *udita dhitvaṁ* utkaṭa buddhitvaṁ, içvarasya tu sarvajñatvam eva tat. tasya içvarasya

kayâ striyà pratàraṇaṁ? ity atra 'àha: *svàm api* 'iti. "ahaṁ nirguṇo nirlepaḥ *pumân*" ity evaṁ *svaṁ yan mâyâ*-rùpa-strì-*saṅgàd vismṙitaḥ*, ity arthaḥ. màyà-saṅgaç ca 'avidyà-daçàyàṁ eva, ity uktaṁ pràk, tathà ca màyà-saṅgàd eva 'ahaṅkàràdi-baddho 'bhùt, ity arthaḥ; ahaṅkàraç ca "ahaṁ gaura" ity-adi jñànam, ity uktaṁ pràk.)

P. 15.

Z. 1. Matir ajànati màyà-kàryaṁ pṙcchati; màyà-kàryaṁ prakaṭayati: *avicâra* 'iti. *avicâra-siddhâ* anirvacanìyà, sattvena và vicàrayitum açakyà, *vâravilâsinî* veçyà '*iva asato bhâvân* avidyamànàn kartṙitva-bhoktṙitvàdìn *upadarçayanti vañcayati*. yadi na pratyayase tarhi paçya, 'ity àha:

Çl. 26. *paçya paçya* 'iti. kiṁ paçya? 'ity àha: *sphaṭika* 'iti. *anàyâ* màyayà *anâryayâ* açleshṭayà anartha-kàriṇyà *bhâsvân* svayaṁ-prakàço *devaḥ* paramàtmà *pragâḍham* atiçayena *kâm api* anirvacanìyàṁ *vikṙitiṁ* vikàraṁ *nîtaḥ* pràpitaḥ, tarhi sàkshàtkṙitàrthà 'iva jàtà, 'ity àha: *tad-upaçleshâd* iti, tat-saṁsargàt *asya* àtmano *manâg api* ìshad api *ruciḥ* sva-svarùpa-prakàçaḥ *na khalu apaiti* gacchati. tatra hetuḥ: *asaṅgata-vikrìyaḥ*, *asaṅgatâ* asambhàvità *vikriyâ* vikàro yatra. tatra dṙishṭàntaḥ: *sphaṭikamaṇivat*, yathà sphaṭikaḥ japà-kusuma-sannidhànàt rakto 'pi svàbhàvika-çvaityaṁ na jahàti, tathà 'upàdhi-sannidhànàt vikṙito 'pi sva-rùpàn na hìyate, ity arthaḥ. yady apy evaṁ, *tathâpi vâḍham* atiçayena *eshâ* màyà *adhìratâṁ vidhâtuṁ* sva-svarùpaṁ tat pracyàvayituṁ *prabhavati* vartate. — (*K. avicâra-siddhâ* vicàràgamyà parapurusha-pratàraṇe *veçavilâsinî*, 'iti dṙishṭàntaḥ, tatra *mâyâ*-pakshe *asato* alikàn *bhâvân* padàrthàn *parapurushaṁ* pradhàna-purushaṁ, *veçavilâsini*-pakshe ayuktàn helà-lìlàdi-*bhâvân para-purushaṁ* svàpariṇetṙi-purushaṁ. màyayà àdipurusha-vañcanaṁ darçayati: *paçya* 'iti: *asaṅgata-vikriyaḥ* svabhàvato apràpta-vikriyo *devaḥ sphaṭikamaṇivad bhâsvân* dìpyamàno *anàyâ anâryayâ* màyayà *pragâḍhaṁ vikṙitiṁ nîtaḥ*. tasya nirlepa-dìpyamànatà-rùpà *rucir* màyayà nàçayituṁ na çakyata eva, tathàpy avidyà-daçàyàṁ tayà 'abhibhùyate, ity àha: *na khalu*, iti. *manâg* alpam api *asya* tàdṙiçi *rucir na naçyati*, tathâpy avidyà-sàhàyyàd *eshâ* '*asya* '*adhìratâṁ vidhâtuṁ prabhavati*, ity arthaḥ.)

Z. 11. *prayojanaṁ* kàryaṁ.

Çl. 27. *vâma-nayanâḥ* kapaṭa-dṙishṭayaḥ. *sadayaṁ* yathà syàt tathà '*narâṇâṁ hṙidayaṁ praviçya*, *kiṁ nâma samâcaranti? viḍambayanti* anukurvanti, ity arthaḥ. çeshaṁ sugamaṁ. (*K.* saṁvartamàno yaḥ çubhàvaho vidhir yatra, tat *sadayaṁ*, tàdṙiçaṁ *narâṇâṁ hṙidayaṁ praviçya*, *etâḥ* strì-piçàcyaḥ *sammohayanti*, ity-àdi; tatra *sammohanaṁ* jñàna-hàniḥ; *madanaṁ* harsha-jananaṁ; *viḍambanaṁ* 'nànà-durgati-pràpaṇaṁ; *vikshobhaṇaṁ* cañcalìkaraṇaṁ; *ramaṇaṁ* krìḍà; *vishâdo* duḥkha-viçeshaḥ; strì-pràpty apràpti daçà-bhedena 'etàni bodhyàni.)

P. 16.

Z. 3. *sva-tanayaṁ* mano-rûpaṁ *pâramoçvare pade* âtma-vyavahâra-vishaye sthâne *niveçayâmi* sthâpayâmi, ity arthaḥ. *nitânta-pratyâsannatayâ* abheda-sambodhena. *nava-dvârâṇi purâṇi* çarîrâṇi.

Çl. 28. *teshu* çarîreshu *eko 'pi* eka eva paramâtmâ *vicchidya 'iva* pṛithak kṛitvâ 'iva *bahudhâ* aneka-prakâro *viniveçita* iva praveçita iva; bimba-pratibimba-nyâyena praveçaḥ, ity arthaḥ. *atho* anantaraṁ *tasmin sva-ceshṭitaṁ* kartṛitva-bhoktṛitva-sukhitva-duḥkhitva-dharmaṁ *vidadhâti* prakshipati. tatra dṛishṭântaḥ: *maṇâv iva;* yathâ japâdi-rûpâdhiḥ. sva-dharmaṁ raktatvâdi maṇau prakshipati, tadvat, ity arthaḥ. (*K. sva-tanayaṁ* manaḥ. *pârameçvara-padaṁ* jagad-âdhipatyaṁ. *nitânta-pratyâsannatvaṁ* paramâtmany atyanta-sânnidhyaṁ. *tad-rûpam iva* tad-abhinnam iva. *nava-dvârâṇi purâṇi* nava-chidra-viçishṭa-çarîra-rûpâṇi. *bahudhâ vichidya 'iva teshu niveçitaḥ*, ity arthaḥ. vichinna-prâyatâ ca tattac-chârîra-bhedena tasya bhinnatva-buddhy-utpâdaḥ. atho pureshu niveçanânantaraṁ tan manas *tasminn* âdipurushe *sva-ceshṭitaṁ vidadhâti* janayati, mano yad yat karoti, tat tad eva sa eva karoti, iti darçayati, ity arthaḥ. vastutas tu nishkriyatvât atra dṛishṭântam âha: *maṇâv iva*, 'iti. svaccha-maṇi-pravishṭa-pratibimba iva, ity arthaḥ. pratibimba-pratiyogî purusho yathâ maṇi-pravishṭe sva-pratibimbe sva kriyâṁ darçayati, tadvat, ity arthaḥ.)

Z. 12. avaçyântaram apy âha: *tato 'sau*, iti. *asau* paramâtmâ *ahaṅkâreṇa naptrâ cittasya jyeshṭha-putreṇa parishvaktaḥ:* "aham" iti vyavahâra vishayaḥ kṛitaḥ, iti yojanâ. *tataç ca âsâv îçvara* ity agrima-çlokopaskâraḥ; tataḥ kiṁ syâd? ata âha:

Çl. 29. *jâto 'ham* iti. *vidvân îçvaraḥ avidyâmayîṁ* avidyâ-pradhânâṁ *nidrâm etya* prâpya, *bahu-vidhân* anekâkârân *imân svapnân paçyati.* kîdṛiço vidvân: *vighûrṇitaḥ* vismṛita-sva-svarûpaḥ; punaḥ kîdṛiçaḥ: *cittasya* manasaḥ *spanditaṁ* ceshṭitaṁ, tasya *kalpanâṁ* racanâṁ *anugatan* anugacchan. imân kân? ity âha: *jâto 'ham* ity-âdi; *janako mama 'eshaḥ*, iti yojanâ; sugamam anyat. (*K. naptrâ* pautreṇa *parishvaktaḥ* san, *bahu-vidhân svapnân paçyati*, ity anvayaḥ. svapnâkâram âha: *jâto 'ham*, iti. *mama 'eshaḥ*, ity atra *esha* ity asya liṅgana-vacana-vyatyayena *janany*-âdau sarvatra 'anvayaḥ; *kshetraṁ* bhûmiḥ; *vasu* dhanaṁ; *balaṁ* sainyaṁ; *suhṛit* sva prîti vishayaḥ svasmin prîtimânç ca; *mitraṁ* tu sva-kârya-sahâyaḥ; *bândhavâḥ* kuṭumbâḥ. svapnân paçyati kîdṛiçaḥ san: *avidyâmayîṁ nidrâṁ etya vighûrṇitaḥ* san, mâyâm *anubhavan*- prâpnuvan, mâyâ-parishvakto bhavan, iti yâvat. mâyâṁ kîdṛiçîṁ: *cittena* manasâ *spanditâ* janitâ *kalpanâ* preraṇâ yasyâṁ, tâdṛiçîṁ; mano-'dhînayâ mâyâ-preraṇayâ viçishṭaḥ san, ity arthaḥ.)

P. 17.

Z. 6. (*K. sershyaṁ* sapatnyàm irshyà-yuktaṁ.)

Çl. 30. yadi *upanishad-devyâḥ mayâ* saha *saṅgamaḥ* syàt, tadà *prabodhodayaḥ prâptaḥ*, ity anvayaḥ. kìdṛiçyàḥ upanishad-devyàḥ: *mâninyâḥ*,

îrshyà-kṛitaḥ kopo *mâna* ity abhidhìyate,

ìrshyà-kṛita-kopavatyàḥ; *ciraṁ viprayogo* viyogaḥ, tena *janitâ* yà *asûyâ* ìrshyà, tayà *âkulâyâḥ* vyàkulàyàḥ. saṅgame hetur: *çânty-âder anukûlanât*, iti. hetv-antaram àha: *bhavati vishayân apâsya muhûrtaṁ tûshṇîṁ tishṭhet cet, tadà jâgrat-svapna-sushupti-dhâma-virahât*, iti; *dhâma*-çabdo 'trà sthànavacanaḥ. *dhâmâni* trìṇi bhavanti: sthànàni, janmàni, nàmàni, iti nairuktàt; tathà ca 'ayam abhipràyaḥ: jàgrad-àdy-abhimàna-sthànàbhàvàt, çànty-àdimato vicàra-pravṛittasya buddheḥ vyàsaṅgàbhàvàt prabodhotpattiḥ, iti. (*K. cet*, ity asya pùrvàrdhe 'pi anvayaḥ; tathà ca: *cira-viprayogeṇa janitayâ* mayy *asûyayâ âkulâyâḥ mâninyâḥ upanishad-devyâḥ çânty-âder anukûlanât mayâ saha saṅgamaç ced bhavet; vishayân apâsya, bhavati muhûrtaṁ tûshṇîṁ cet tishṭhet, jâgrad*-daçàyàm eva *svapnaḥ*, sa eva *sushupti-dhâma*, sushuptipadàçrayaḥ sushupti-pada-vàcyaḥ, iti yàvat; tad-*virahât prabodhodayaḥ prâptaḥ* pràpta-pràyaḥ, ity arthaḥ, "purusaena," iti çeshaḥ. *çânty-âdeḥ*, ity *âdi*-padàt çraddhàparigrahaḥ. *anukûlanât* anunayàt. paramàtma-svarùpapratipàdako vedasya bhàga-viçesha *upanishat*. *vishayâpâsena* mates *tûshṇîṁsthitir* dvaitàgràhitvaṁ. *prabodhodayas* tattva-jñànotpattiḥ.)

P. 18.

Z. 1. *dṛiḍha-granthir* 'ahaṅkàraḥ, tan-*nibaddhasya* tad-abhimànino 'pi *yadi bandha-mokshaḥ* saṁsàràn nivṛittiḥ, *tadâ tayâ* anàdi-màyayà *nityânubandha eva* ahaṅkàràbhimàny eva sarvadà *bhavatu*, iti pràkṛitànvayaḥ. ahaṅkàrasya paràmate nityatvàt tan nàçàbhàvàt, iti bhàvaḥ. (*K. kûlaprabhoḥ* paramàtmanaḥ. *etayâ* upanishad-devyà *saha bhavatu*, iti, "atrabhavàn," iti çeshaḥ. *sushṭhu* çobhanaṁ.)

Çl. 31. *mayâ asau* àtmà *brahmaikatâṁ* cid-ànanda-brahma-bhàvaṁ *nîyate*. kiṁ kṛitvà: *teshâṁ* pùrvoktànàṁ *brahma-bhidâṁ* brahma-bhedakànàṁ *vidyayâ* brahmàdvaita-sàkshàtkàreṇa *prâyântikaṁ* dehàntaṁ *prâyaçcittam idaṁ* prasiddhaṁ *vidhâya* kṛitvà. teshàṁ ity atra te ke? *yair jagatâm âdiḥ prabhuḥ* sva-tantraḥ *çâçvato* avinàçi, evaṁ-bhùto 'pi *purushaḥ* parameçvaraḥ *pureshu* nara-nàrakàdishu, *eka* eva *bahudhâ vibhajya*, *badhvâ*, *kshiptvâ* praveçya, *mrityoḥ padaṁ* janana-maraṇa-sthànaṁ *prâpitaḥ*. (*K. yair* ahaṅkàràdibhir *ekaḥ* paramaḥ, *çâçvato* nityaḥ, *jagatâm âdiḥ prabhur baddhvâ, pureshu* çarìra rùpeshu, *bahudhâ vibhajya*, *kshiptvâ*, *mrityor* Yamasya *padam* adhikàra-rùpaṁ vyavasitiṁ, *prâpitaḥ*, *brahma bhidâṁ* paramàtma-

svarûpa-brahma-bhedakânâm *teshâm prâṇântikam prâyaççittam vidyayâ* dvâra-bhûtayâ *vidhâya, punar asau mâyâ brahmaikatâm nîyate*, ity anvayaḥ. anyeshâm api brâhma-bhidâm brâhmaṇa-hantṛiṇâm smṛiti-vidyayâ upadeshṭryâ prâṇântikam prâyaççittam râjñâ vidhîyate, iti çleshâd, atra tathâ tv âropaḥ.)

Z. 9. *prastuta-vidhânâya* pûrvoktârtha-siddhaye, *prabodhotpattaye* advitîyâtma-sâkshâtkârotpattaye.

Zweiter Akt.

P. 19.

Prathame 'ṅke ajñàna-kṛito nikhilo 'pi bhedâvabhàsaḥ; "âtmà dvaitâvabhàsàn nirasyaḥ" iti pratipàdya, Vivekodyogam upaçrutya, idànîm dvitîye 'ṅke Mahàmoho 'pi tattad-dharmânushṭhàna-vaiphalyàya Dambhâdîn preshayati. tathà 'uktaṁ: dambhair vinà yaḥ kriyate, sa eva dharmaḥ, iti. — (*K.* aṅkâdau praveçaḥ kvacid asûcitasyâpi bhavati, ity asûcitasyâpi Dambhasya praveçaḥ. — "*pratijñâtam*" ity-àdiḥ "*prayatatàm*" ity-anto Mahàmohasya 'àdeçaḥ; nishpàdito tad-àdeçasya Vàràṇasyàṁ kṛitâçramasya 'upavishṭasya Dambhasya 'uktis: "*tad idànîm*" iti, "*vṛittàntam anutarishyâmi*" ity antà. para-pratàraṇârtham alika-svotkarsha-pradarçanaṁ *dambhaḥ.*)

Z. 5. *sâmâtyena*, amàtyàḥ mantriṇaḥ, tat-sahitena.

Z. 7. *avahitaiḥ* avadhàna-yuktaiḥ; sàvadhànaiḥ, ity arthaḥ. — *pratikartavyaḥ* dûrîkartavyaḥ. —

Z. 9. *niḥçreyasa-vighnârthaṁ* moksha-pratibandhârthaṁ. — *prayatatàm* iti, atiçayito yatnaḥ kriyatàṁ, alpa-yatnena na bhavati, iti bhàvaḥ. — (*K. vaçîkṛita bhûyishṭhâ* dàmbhikikṛitâneka-dhàrmika-janà.)

Z. 11. *yathà nirdishṭaḥ* yathà tvayà 'uktaḥ *àdeçaḥ* àjñà.

Çl. 1. *mayà* Dambhena *adhishṭhitaiḥ*, dàmbhikaiḥ, ity arthaḥ. *dhûrtair* vañcakaiḥ *divà* dina eva *jagat* nara-nàrì-samudayâtmakam *iti* anena prakàreṇa *sarvajñatvàdi*-vyapadeçena *vañcyate* pratàryate. kiṁ kṛitvà: *veçyàveçmasu* vàravilàsinî-mandireshu *kshapàḥ* ràtriḥ *nîtvà* parikalayya. kîdṛiçyaḥ kshapaḥ: *unnidraḥ* prakàça-yuktaḥ prakaṭaḥ *candro* yàsu, tàḥ. kîdṛiçair dhûrtaiḥ: *sîdhu* madyaṁ, tad *gandho* yatra tàdṛiçaṁ *lalanà vaktraṁ* kàminî-mukhaṁ, tatra *àsavo* màdaka-dravya viçeshaḥ, madirà và, tayà *àmoditaiḥ* santushṭaiḥ. punaḥ kîdṛiçaiḥ: *nirbharaḥ* atiçayitaḥ *manmathotsave* maithune *rasaḥ* prîtir yeshàṁ, taiḥ. sugamam anyat. — (*K. mad-adhishṭhitair dhûrtair* dhûrtatàṁ pràptaiḥ *veçyà veçmasu nirbhara-manmathotsava-rasair unnidra-candràḥ* jàjvalyamàna candràḥ *kshapàḥ* ràtrir *nîtvà*, *divà sarvajñà* vayam *ity-*

âdi-pradarçanât *jagad vañcyâte*. manmathotsava-rasaiḥ kiḍriçaiḥ: *sîdhu-gandhibhir* madhu-gandhibhiḥ veçyâ-rûpa-*lalanâ-vaktrâsavair* vaktra-madirâbhiḥ, *âmoditaiḥ* abhinanditaiḥ çlâghitaiḥ, iti yâvat. *dikshitâḥ* gṛihita-vratâḥ. *cirât* cira-kâlaṁ vyâpya; *cirâd*, ity asya 'avyayatvât.)

P. 20.

Çl. 2. pûrvârdhaṁ sugamaṁ. *vâg-jâlaiḥ bhartsayan* nirbhartsayan, *jagat-trayam* ity anushaṅgaḥ; *upahasan* upahâsaṁ kurvann *iva*, ity atrâpy anushaṅgo *jagat-trayam* iti.

Z. 6. *asya vṛittântaṁ* samâcâram *anusarishyâmi* jñâsyami.

Z. 8. (*K.* svasmin sarvâdhikya-jñânam *ahaṅkâraḥ*.)

Çl. 3. *nṛi-paçubhiḥ* manushya-rûpaiḥ paçubhiḥ *guroḥ* Prâbhâkarasya *mataṁ naiva 'açrâvi* naiva çrutaṁ. *Tautâtitaṁ darçanaṁ* Kaumârilaṁ çâstraṁ *na viditaṁ* naiva jñâtaṁ, ity *eva*-kârânushaṅgaḥ sarvatra. *aho* ity âçcarye, *Çâlika-girâṁ* Prâbhâkara-matâvalambi-vâcâṁ *tattvaṁ* anâropita-rûpaṁ svarûpaṁ *na 'eva jñâtaṁ*. *Vâcaspateḥ* Nyâya-bhâshya-vyâkhyâtuḥ Vedânta-bhâshya-vyâkhyâtuç ca *kâ kathâ?* na kâpi vârtâ, ity arthaḥ. *Mahodadheḥ* Çesha-praṇita-bhâshyasya *sûktaṁ* spashṭam *api na adhigataṁ*, duruktaṁ tu na sutarâṁ. *mahâvrataṁ* Pâçupata-vrataṁ, tat-sambandhinî *Mâhâvratî* Pâçupata-çâstra-saṁhatiḥ *na îkshitâ* naiva dṛishṭâ. *vastu-vicâraṇâ sûkshmâ*, *vastu* aupanishadaṁ Brahma, tad *vicâraṇâ sûkshmâ* durvijñeyâ, ity arthaḥ. evaṁ sati *svasthaiḥ* "paṇḍitânâm asmâkaṁ na kiñcid vivecanîyam asti" iti svastha-cittaiḥ *kathaṁ sthiyate?* ity arthaḥ. — (*K. nṛi-paçubhiḥ* samasta-nara-rûpaiḥ paçubhiḥ *kathaṁ susthaiḥ sthiyate*, yato *guroḥ* prasiddha-mîmâṅsakasya *mataṁ naiva 'açrâvi* naiva çrutaṁ; *Tautâtikaṁ* Tutâta-bhaṭṭa-kṛitaṁ *darçanaṁ na viditaṁ* na jñâtaṁ; *aho Sâlika* nâmno grantha-kârasya *girâṁ tattvaṁ na jñâtaṁ*; *Vâcaspater girâṁ* jñânasya *kâ kathâ?* sarvathaiva taj jñânaṁ na jñâtam, ity arthaḥ; *Mahodadher* Mahodadhi-nâma-darçanasya *sûktaṁ* çobhanam uktaṁ *na adhigataṁ* na jñâtaṁ; *Mâhâvratî* yajña-mîmâṅsâ *na îkshitâ*. nanv "etad-ajñâne kâ kshatiḥ?" ity âha: *sûkshmâ 'iti*; *vastu-vicâraṇâ* tattva-jñâna-nirûpaṇaṁ *sûkshmâ* çâstra-jñânaṁ vinâ 'açakyâ; ity arthaḥ.)

Z. 13. *vilokya* açuddha-vaidikân, iti ceshaḥ. — *arthâvadhâraṇa vidhurâḥ* ârtha-niçcaya-rahitâḥ.

Z. 14. *punar anyato gatvâ, vilokya 'iti* ceshaḥ. — *bhikshâ-mâtrârthaṁ gṛihitaṁ yati vrataṁ* yais, te; *bhikshâ-mâtraṁ* prayojanaṁ, na tu muktiḥ; *gṛihita-yati-vratâḥ*, na tu yatayaḥ, ity arthaḥ. *muṇḍitaṁ muṇḍaṁ* yais te, na tu muṇḍita-manasaḥ, ity arthaḥ. âtmânaṁ *paṇḍitaṁ manyante* te *paṇditammanyâḥ*, na tu paṇḍitâḥ, ity arthaḥ. — (*K. Vedânta çâstraṁ vyâkulayanti* arthânavabodhâd, iti bhâvaḥ.)

Çl. 4. *pratyakshâdi pramâṇa-siddho yo 'rthaḥ*, tad *viruddho yo 'rthaḥ* svargâdi-rûpaḥ, tam *abhidadhati 'ity* evaṁ çîlâ *Vedântâ 'yadi çâstrâṇi*, tarhi *Bauddhaiḥ kim aparâdhyate?* na kim api, ity arthaḥ. (*K.* asac chastra,

sya Vedàntasya jñânam̃-apy anapekshaṇîyam" ity abhipràyeṇa *vihasya*, âha: *pratyakshâdi*, iti. *pratyakshâdi-pramâ* pramàṇa-catushṭayâdhînam̃ jñànam̃, tat-*siddhasya* tad-gṛihîtasya *'arthasya viparîtârthâbhidhâyinaḥ* pratipàdikà *Vedântâ yadi çâstrâṇi*, tadà nàstika-çâstratvena ninditair *Bauddhaiḥ* bauddha-çàstraiḥ kim aparàdhyate, ity arthaḥ. tvam aham ity-àdi-pratîtyà gṛihîtànàm̃ vibhinnâtmanàm abhedo, ghaṭa-paṭâdi-padàrthâsatyatvam̃ ca, pratyakshâdi-pramà-vishaya-viruddho 'rtho Vedàntair abhidhîyate.)

Z. 19. *vàṅ-miçraṇam̃* vàcàm̃ miçraṇam̃ sambhâshaṇam, ity yàvat. *duritodayâya* pàpotpattaye.

P. 21.

Z. 1. *duḥkhena 'abhyastam Akshapâda-matam̃* Kaṇàda-çâstram̃ yais, te. (*K. Akshapâdaḥ* Çaivapâçupata-mûla-granthakṛit.)

Çl. 5. *aho* ity âçcarye. *dâmbhikâḥ* dambha-prâdhànyâḥ *dhaninâm̃ vittâni haranti*. kidṛiçâ dàmbhikàḥ: *Gaṅgâ-tîre taraṅgaiḥ çîtalâḥ* yàḥ *çilâḥ*, tàsu *vinyastâḥ* prakshiptàḥ yà *bhâsvad-vṛiçyo* ṛishiṇàm àsanàni, teshu *saṅvishṭâḥ*. punaḥ kidṛiçàḥ: *kuça-mushṭinâ maṇḍitaḥ* çobhito *mahâ-daṇḍo* vṛihad-bhuja-daṇḍo yeshâm̃, te. *karaṇḍaiḥ* dhauta-vastra-sthàpana-vaṅça-pàtrair *ujjvalâḥ* çobhamànàḥ. punaḥ kidṛiçàḥ: *paryâyeṇa* âvṛittyà *grathitam̃* yad *akshamâlâ-balayam̃* maṇi-rùpam̃, tasya *pratyekam̃ vîja-grahe* maṇi-grahaṇe *vyagrâḥ* cañcalàḥ *agrâṅgulayo* yeshàm̃, te tathà. — (*K.* akshamàlàm̃ japato dṛishṭvà, âha: *Gaṅgâ*-iti. *aho, ete dâmbhikâ dhaninâm̃ vittâni haranti*, divà pratigraheṇa ràtrau cauryeṇa, iti çeshaḥ. kidṛiçàḥ: *Gaṅgâ tîre* yàs *taraṅga-saṅgata-çilâḥ*, tatra *vinyastâsu bhâsvad-vṛishishu saṅvishṭâḥ*; yatînàm àsanam̃ *vṛishi*, iti. *kuça-mushṭi*, iti mahà-daṇḍa-baddha-kuça-mushṭayaḥ, ity arthaḥ. *karaṇḍaḥ* kamaṇḍaluḥ. *paryâya-grathitam̃* sarpâkàram̃ kramaço laghuṇḍaṭikàbhir grathitam̃ yad *aksha-balayam̃*, tadîya-*pratyeka-vîja-grahe vyagrâṅgulyagrâḥ*, ity arthaḥ; *agrâṅgulir* aṅguly-agram̃.)

Z. 8. *tridaṇḍi vyapadeçena* tridaṇḍi-chalena *jîvino dvaitâdvaita-mârga-paribhrashṭâḥ* Bhaṭṭabhàskara-matâvalambanàd ubhaya bhrashṭàḥ, iti bhàvaḥ.

Z. 9. Ahaṅkàro vicàrayati: *aye kasyedam*, iti. *aye* iti sambodhanam̃, aho ity arthe; *idam̃* paridṛiçyamànam *amara-sarito* deva nadyàḥ Gaṅgàyàḥ *nâtidûrato* nikaṭa eva *kasya âçramapadam̃ vibhâti* çobhate. kidṛiçam âçrama padam̃: *dvâropânte* dvàra-nikaṭa-bhûmau *nikhâtam* àropitam̃ *atiprâṅçu* atyuccam̃ yad *vaṅça-kâṇḍam̃* tasmin *tâṇḍavitam̃* nṛityat *dhautam̃* prakshàlitam̃ *sitam̃* çvetam̃ *sûkshmam̃* ca bahu-mûlyam *ambara-sahasram̃* vastra-sahasram̃ yasmin, tat. punaḥ kidṛiçam̃: *itas tato vinyastâni* sthàpitàni *kṛishṇâjinam* àrabhya *muçalântâni* yajña-pàtràṇi yasmin, tat. punaḥ kidṛiçam̃: *anavarataḥ* nirantaram̃ *hutasya 'âjyasya gandho* yasmin, etàdṛiço *dhûmaḥ*, tena *çyâmalîkṛitam̃* çyàmam̃ kṛitam̃ *gagaṇa maṇḍalam̃* yasmin, tat. — *adaḥ* idam̃; *gṛihamedhino* gṛihasthasya. — (*K. kasya 'idam amara-sarito nâtidûre vibhâty âçramapadam̃?* ity anvayaḥ. *amara-sarito* Gaṅgàyàḥ. *âçramapadam* âçrama-sthànam. kidṛiçam̃: *dvâropânte nikhâte* ropite *atiprâṅça-vaṅça kâṇḍe* ucca-

venu-khaṇḍe *tâṇḍavitaṁ* nartitaṁ *sitaṁ sûkshmâmbara-sahasraṁ* yatra, tâdṛiçaṁ., *itas tato vinyastaṁ kṛishṇâjinâdi* yatra, tâdṛiçaṁ. *dṛiçad-upalâdini* yajña-pâtrâṇi; *camashaṁ* yajña-pâtra-viçeshaḥ. *anavaratam hutam âjyaṁ* yatra, tâdṛiça-*'agni-dhûma-çyâmalitaṁ gagaṇa-maṇḍalaṁ* yatra, tâdṛiçaṁ. — *vilokya 'iti*, upavishṭaṁ Dambhaṁ vilokya, ity arthaḥ.)

Çl. 6. Dambham ajânann âha: *mṛid-iti. esho dambhaḥ mûrta iva* mûrtimân iva *sphurati* mama pratibhâti. kidṛiçaḥ: *mṛid-vindubhiḥ* mṛin-nirmita-vartula-tilakaiḥ *lâñchitâni* cihnitâni *lalâṭâdini jânv*-antâni yasya, saḥ. punaḥ kidṛiçaḥ: *cûḍâgre* çikhâgre *karṇa-kaṭi-pâṇishu virâjamânâḥ darbhâṅkurâḥ* yasya, saḥ. — *(K. mûrto dambha ity eva 'esha sphurati*. kidṛiçaḥ: *mṛid-vindunâ lâñchitaṁ* cihnitaṁ *lalâṭa-jânu*-paryantaṁ yasya, tâdṛiçaḥ; *uraḥ* vakshaḥsthalaṁ. tathâ *cuḍâgrâdishu virâjamâno darbhâṅkuro* navina-kuço yasya, tâdṛiçaḥ; cûḍâ-keçe karṇe ca tadiyac-chidre praveçita-kuçaḥ, kaṭau ca vastra-bandhana-kuçaḥ.)

P. 22.

Z. 1. "*bhavatu, upasarpâmy enaṁ*" ity ârabhya, "*yatra çrotriyân*" ity-antaṁ sugamaṁ. — *(K. upasarpaṇaṁ* samîpa-gamanaṁ.*)*

Z. 3. *vaṭuḥ* Dambha-çishyaḥ, vadati iti çeshaḥ. — *(K. vaṭur* Dambhasya paricârako brâhmaṇaḥ. *praviçya* iti, praveçaç ca Dambhâçramâ tmaka nṛitya-sthâne bodhyaḥ.*)*

Z. 5. *(K. Turushka-deço* Yavana-deçaḥ.*) atithin* anâgata-pûrvân tatrâpi *çrotriyân gṛihiṇaḥ* gṛihasthâḥ *na upatishṭhanti* na sammukham âyânti.

Z. 9. *(K. ârâdhya-pâdâ* asmat-svâminaḥ. *na viditam asti 'iti*, ataḥ kathaṁ pâdyâdikaṁ deyam? ity arthaḥ.*)*

Z. 11. *(K. idânîṁ parîkshitavyam* iti, suprasiddhasya 'asya *kadâpi* kenâpy aparîkshitatvâd, *idânîm* eva *kathaṁ parîkshitavyam?* ity arthaḥ.*)*

Çl. 7. *Gauḍaṁ râshṭraṁ deçânuttamaṁ*, na vidyate uttamaṁ yasmât, tad *anuttamaṁ; tatra 'api Râḍhâ purî nirupamâ; tatra* Râḍhâ-puryâṁ *Bhûriçreshṭhika* iti *nâma* yasya, tasya *paramaṁ dhâma* utkṛishṭaṁ gṛiham, asti iti çeshaḥ; *tatra* tasmin dhâmni *no* asmâkaṁ *pitâ uttamaḥ* utkṛishṭaḥ, *Uttama*-nâmako vâ, âsti iti çeshaḥ; *tat-putrâḥ mahâkulâç ca atra* jagati *kasya na viditâḥ?* api tu sarvasyaiva viditâḥ, ity arthaḥ; *teshâṁ* putrâṇâm *api* madhye *ahaṁ, prajñâ* buddhiḥ, *çîlaṁ* svabhâvaḥ, *vivekaḥ* pâṇḍityaṁ, *dhairyaṁ* dhiratâ, *vinayo* namratâ, *âcâraç* ca, etair guṇair *uttamaḥ*, sarvotkṛishṭaḥ, ity arthaḥ. — *(K. Gauḍa*-deçîyânâm ahaṅkṛitatvât, *tatrâpi Râḍhiyânâṁ, tatrâpi Bhûriçreshṭhaka*-grâmiyâṇâm ahaṅkritatvât. *mahâguṇâḥ*, iti çobhanaḥ pâṭhaḥ, *mahâkulâḥ*, iti kvacit pâṭho na ruciraḥ, pitur uttamatva-kathanena tat-putrâṇâṁ kula-mahattva-prâpteḥ. *viveko* 'tra kripâ, vicâryârtha nirṇaya-rûpasya vivekasya prajñayaiva gatârthatvât.)

Z. 10. *(K. evaṁ kriyate*, mayâ iti çeshaḥ.*)*

P. 23.

Z. 4. "*Dambha*" ity ârabhya, "*aho apûrvam*" ity-antaṁ sugamaṁ. *aho* ity upahâsoktiḥ, *apurvam idaṁ brâhmaṇyaṁ*, abrâhmaṇyam, ity arthaḥ. tad eva spashṭayati: *tathâ hi* ity-antaṁ nigaditaṁ vyâkhyânaṁ.

Çl. 5. *hi* niççitaṁ, *bhûpâlâḥ* râjânaḥ *asya* Dambhasya *pâda-pîṭhasya* *'ante* avasâne nikaṭaṁ *bhûtalaṁ cûḍâ-maṇi-marîcibhiḥ* mukuṭa-mâṇikya-raçmibhiḥ *nîrâjayanti* ârâtrika-kriyayâ upâcaranti; kîdṛçâ bhûpâlâḥ: *aspṛishṭa-caraṇâḥ* na spṛishṭau caraṇau yais te, caraṇa-sparça-rahitâḥ, ity arthaḥ. etena râja-pûjâ-nibandhanam eva brâhmaṇyaṁ, na vidyâ-tapo-vṛittair dâmbhikânâṁ, iti bhâvaḥ. — (*K.* arthâd etad-bhinnasya *kasya aspṛishṭa-caraṇâḥ* caraṇâv aspṛishṭavanto *bhûpâlâḥ pâda-pîṭhânta-bhûtalaṁ* arthât praṇâma-kâle *cûḍâ-maṇi-marîcibhir nîrâjayanti* ujjvalî-kurvanti? ity arthaḥ.)

Z. 8. (*K. svagataṁ* iti, manasâ kathayati, ity arthaḥ.) "*Ahaṅkâraḥ*" ity ârabhya, "*çṛiṇu re mûrkha*" ity-antaṁ sugamaṁ.

Z. 10. subodha-madhye pareshâm âsanopaveçane Ahaṅkâro 'tyanâcâri, iti: *naivaṁ* ity anena dhvanitaṁ.

Çl. 9. *asmâkaṁ jananî* mâtâ *tathâ ujjvala-kulâ* utkṛishṭa-kulâ *na*, *mâdṛ punaḥ samîcîna-çrotriyâṇâṁ kanyâ vyûḍhâ* pariṇîtâ, *tena* kâraṇena *â[illegible] tâtâdhikaḥ* pitr-adhikaḥ;

"uttamair uttamair nityaṁ sambandhân âcared budhaḥ"

iti smaraṇât sambandha-kṛitam uttamatvaṁ. âcârâtiçayaṁ darçayati: *asmac-chyâlakaḥ* asmâkaṁ çyâlakaḥ, tasya *mitraṁ*, tasya *mâtulaḥ* mâtur bhrâtâ, tasya *sutâ* kanyâ, sâ *yato* hetoḥ *mithyâ 'abhiçaptâ* mithyâbhiçâpa-yuktâ *tat-samparka-vaçât* paramparâ-sambandhât *mayâ preyasy api* premâspadam api *sva-gṛihiṇî projjhitâ* tyaktâ. — (*K. tathâ ujjvala-kulâ* 'iti, yathâ mat-patnî iti çeshaḥ. patnyâ âdhikyam âha: *sac-chrotriyâṇâm* iti. *vyûḍhâ* pariṇîtâ. *kâcana* anirvacanîya-suçîlâ.)

Z. 17. (*K. na 'asmâkaṁ* ity-âdi asmad-vṛittântânabhijñaḥ, ity arthaḥ.)

P. 24.

Çl. 10. *ahaṁ pûrvam Ambhojayoner* Hiraṇyagarbhasya *sadanaṁ* gṛihaṁ prati *upagataḥ; Brahmaṇâ* Hiraṇyagarbheṇa *gomayâmbhaḥ-parimṛijita nijorau* gomaya-yuktena *ambhasâ* jalena *pari* samantât *mṛijitaḥ* çodhito yo *nijaḥ* svakîyaḥ *ûruḥ* aṅkaḥ, tasmin *saçapathaṁ* yathâ syât tathâ *anunîya* mânayitvâ *upaveçitaḥ*. keshu satsu: *uccaiḥ* atiçayena *munibhiḥ sapadi* tatkshaṇa eva *âsaneshu ujjhiteshu* tyakteshu satsu. etena "Hiraṇyagarbhasyâpi vayaṁ mânyâḥ, kiṁ punar mânushâṇâṁ" iti vyajyate. — (*K. pûrvaṁ* pûrva kâle *Ambhojayoner* Brahmaṇaḥ *sadanaṁ* sabhâm *aham upagataḥ*, tatra *uccaiḥ sapadi* atiçîghraṁ *munibhir âsaneshu ujjhiteshu* satsu, *Brahmaṇâ saçapathaṁ* çapatha-dâna-pûrvakaṁ mâm *anunâthya* svorûpaniveçanaṁ yâcitvâ *gomayâmbhasâ parimṛijite nijorudeçe* âçu çîghraṁ *saṁveçita* upaveçito 'smi, ity arthaḥ.)

Çl. 11. mat-tapo-vijřimbhitam idam, ity âha Ahaṅkàraḥ: *are*, iti. *are* iti nîca-sambodhane, *Vâsavaḥ* Çatakratuḥ *ka iva?* na ko 'pi, ity arthaḥ, Ahalyà-gàmitvàd, iti dhvanitaṁ. *atra* asmin jagati. *Padmodbhavo* Brahmà *kaḥ?* iti *kathaya*, sva-kanyà-gàmitvàd, iti tàtparyaṁ. *jagati rishiṇâm api* mantra-drashṭřiṇàṁ api *prabhava-bhûmayaḥ* utpatti-bhùmayaḥ *kâḥ? vada* kathaya; dhìvara-kanyàto Vyàsaḥ, kumbhodbhavo Agastyaḥ, hariṇyàḥ Çřiṅgi; evam-àdìny utpatti-sthànàni, iti dhvanitaṁ. idřiçaṁ mama tapasaḥ sàmarthyam asti, ity ata àha: *avehi*, iti. *mama tapaso balam avehi* jànìhi; kiṁ tat? tad àha: *Purandarâṇâm* Indràṇàṁ, *Parameshṭhinâṁ* Brahmaṇàṁ, *muninâṁ* manana-çìlànàṁ, pratyekaṁ *çataṁ patatu;* mat-tapaḥ-sàmarthyàt sarvam ahaṅkàrikaṁ, iti bhàvaḥ. — *(K.* etad uktaṁ *bhavatu* tishṭhatu, *evaṁ tâvat* mayà vaktavyaṁ, ity arthaḥ. vaktavyam eva 'àha: *are*, iti. Indràdy-adhishṭhitatvenaiva tvayà Brahmaṇaḥ sabhàyà gauravaṁ darçyate, Indràdyà eva ke? ity àha: *ka iha*, iti. àsanojjhitàro munayas tàvat tishṭhantu, teshàṁ pitaro 'pi ke? ity àha: *vada*, iti; *prabhava-bhûmayaḥ* pitaraḥ, iti. te kathaṁ tvayà laghu křiyante? ity ata àha: *avehi*, iti. tapo-balena 'Indràdìnàṁ çatam api pàtayituṁ samartho 'smi, iti nishkřishṭàrthaḥ; *Parameshṭhinâṁ* Brahmaṇàṁ.)

Z. 12. *(K.* àtyuktyà paricintya Dambhasya *'ânandaḥ.)*

Z. 14. *cira-kâla-viprakarshât* bahu-kàla-vilambanàt. *na pratyabhijânâmi* na paricinomi. — *(K. Dvâparântâ*vadhy eva lokànàṁ dàmbhikatvaṁ, Kalau tv atiçayaḥ, iti bhàvaḥ. *vârdhaka-grastatayâ*, iti, idànìm ahaṅkàrasya 'atipravřiddhatvàt, iti bhàvaḥ.) "*atha*" ity-àdiḥ "*prasâdaḥ křitaḥ*" ity-ànto granthaḥ spashṭàrthaḥ.

Z. 17. *(K.* "*atha kiṁ* syàd anumatau," iti nàṭaka-paribhàshà-koshaḥ. *na hi tena vinâ*, iti dàmbhikànàṁ sarvadaiva mithyàvàditvàt.)

Z. 19. *(K. trishṇâ-lobhau* kukarmaṇìpi dhana jighřikshà rùpau, vàcaka-çabda-liṅga-bhedàt strì-puṁsau.)

P. 25.

Z. 1. *(K.* atràpy *atha kiṁ* ity anumatau. *ârya-miçrair* àrya-çreshṭhair, bhavadbhir iti çeshaḥ.)

Z. 3. *atyâhitaṁ* atyanishṭaṁ, *ati â* samantàd *ahitam* atyàhitam, ity arthaḥ. — *tad-vřittântaṁ* Mahàmoha-samàcàraṁ; *pratyetuṁ* jñàtum.

Z. 5. *svâgatam eva* sushṭhu eva àgataṁ. *râjadhânî*, ràjàno dhìyante vasanty asyàm, iti ràjadhànì ràja-vasatiḥ; "mamàpi saiva vasati-sthalam," iti. *nirûpitâ* vicàrità, tatraiva sthàtavyaṁ, iti bhàvaḥ. — *(K. svâgatam* iti, uddeçya-siddher acira-bhàvitayà kuçalàgamanaṁ, ity arthaḥ; uddeçya-siddher abhàvitàm eva darçayati: *yataḥ*, iti. *nirûpayitavyâ* kartavyà.

Z. 10. *Vivekasya uparodhaḥ* pravighàtaḥ; Vivekoparodhas tv àvaçyako, yataḥ tasyàṁ Vàràṇasyàṁ nirantaraṁ nivàsam icchati, ity àha: *tathâ hi;* Vàràṇasì-vàsa-yogyo Viveka eva, ity àha:

Çl. 12. *vidyâ-'iti*. *sa* Vivekaḥ *ato* hetoḥ *atra* Vârâṇasyâṁ *nityam eva* sarvadaiva *nivastuṁ*. nitarâṁ vâsaṁ kartum *icchati;* kîdṛiço Vivekaḥ: *kuloccheda-vidhiṁ* kuloccheda-kartavyatâṁ *vidhitsuḥ* cikîrshuḥ. 'ataḥ kutaḥ: yato *duratyayâ* avinâçâ *Brahma-purî* Çiva-nagarî, Brahma-çabdaḥ Çiva-vacanaḥ, uktaṁ ca:

"*brahma:* jñânaṁ, pradhânaṁ ca, kshetrajñoṁkâra-buddhayaḥ,
"moksho, Hiraṇyagarbhaç ca, mantro, vedaḥ, Çivas tathâ,"

'iti. *Vârâṇasî Vidyâ-Prabodhodaya-janma-bhûmiḥ*, Vidyâ ca Prabodhaç ca, tayor udayas, tasya janma-bhûmiḥ; *vidyâ* brahmâkârâ 'antaḥkaraṇa-vṛittiḥ, tadvaty upahitaṁ caitanyaṁ *prabodhaḥ*, tayor janma-bhûmiḥ, ity arthaḥ. (*K. Vivekâparodho* Viveka-kârya-vighâta-rûpaṁ pîḍanaṁ. *Brahma-purî* Brahma-nirmitâ purî *Vârâṇasî Vidyâ-Prabodhodayor niratyayâ* nirvighnâ *janma-bhûmiḥ, ataḥ* kâraṇât tasya Vidyâ-Prabodhodaya-janmana *uccheda-vidhiṁ* pratibandha-vidhânaṁ *vidhitsuḥ* cikîrshuḥ san, *atra* Vârâṇasyâṁ *nityam eva vastuṁ* sthâtuṁ Mahâmoha *icchati.)*

Z. 13. *yadi evaṁ* evaṁ-vidhâ, Vârâṇasî iti çeshaḥ, tarhi *ayam artho açakya-pratîkâraḥ*, iti yojanâ. açakya-pratikâratve kâraṇam âha: *yataḥ paramaṁ*, iti.

Çl. 13. *iha* Vârâṇasyâṁ *Puravijayî* çrî-Mahâdevaḥ *bhagavân* shaḍguṇaiçvarya-sampannaḥ *narâṇâṁ* jîvânâṁ *anta-kâle* prâṇotkramaṇa-samaye, *bhavaḥ* saṁsâras, tasmâd *bhayaṁ*, tena *kâtarâḥ* bhîtâḥ, tân târayati 'iti *târakaḥ*, taṁ *prabodhaṁ* brahmaikatva-lakshaṇaṁ *kathayati* prakâçayati. kathaṁ-bhûtânâṁ narâṇâṁ: *paramaṁ padaṁ* dhyeya-sthânaṁ avidushâṁ; yad vâ: *paramaṁ* brahma, *padyate* prâpyate tat *padaṁ*, brahma-prâptim *avidushâṁ* ajânatâṁ. kîdṛiço Mahâdevaḥ: *karuṇayâ vidheyaṁ* pravartanîyaṁ *ceto yasya*, saḥ. — (*K.* Vârâṇasyâ vidyâ-prabodhodaya-janmabhûmitvaṁ saṅgrâhayati: *yataḥ*, iti. *bhagavân Puravijayî* Maheçaḥ, *karuṇâyatta-cetâḥ* san, *iha* Vârâṇasyâṁ *avidushâm* atattvajñâninâṁ *narâṇâm* sthâne *anta-kâle* maraṇa-samaye *bhava-bhaya-kâtarâṇâṁ târakâṁ* bhava-bhaya-târaṇa-hetuṁ *prabodhaṁ kathayati*. prabodhaṁ kîdṛiçaṁ: *paramaṁ padaṁ* paramaṁ trâyakaṁ, ity arthaḥ;

"*padaṁ* vyavasiti-trâṇa-sthâna-çreshṭheshu kîrtitaṁ,"

iti koshe; trâṇa-padasya trâyate 'nena 'iti karaṇa-sâdhanatvât.)

Z. 18. yady api Çaṅkaraḥ saccidânanda-vâkyârtha-rûpaṁ brahma Vârâṇasyâṁ prakâçayati, iti *satyaṁ*, *tathâpi*, 'ity agratas tena yojanîyaṁ. — *tairthikâḥ* vaidikâḥ; kim *udâharanti?* tad âha: *yasya*, iti.

P. 26.

Çl. 14. *yasya hastau pâdau saṁyatau*, pârameçvaram eva kâryaṁ kurvâṇau, na tu brâhmaṇa-tâḍanâdi; *manaç ca susaṁyatam eva* kâmâdyâsaktiṁ; *vidyâ* tattat-tîrtha-mâhâtmya-jñânaṁ, *tapaç* çândrâyaṇâdi, *kîrtir* dânâdinâ evaṁ yaḥ karoti, *sa tîrtha-phalam açnute* prâpnoti. — (*K.* hastâdi çanca-

sattva eva tîrtha-gatasya tîrtha-phalaṁ, ity arthaḥ, iyaṁ ca vyâkhyâ dam-bhoktatvâd eva, smṛitau tu:

"..atîrthagato 'pi sa tîrtha-phalaṁ açnute,"

ity arthaḥ.)

Çl. 15. râjñâm âgamane yâny apekshitâni loke, tâny âha: *nishyandaiḥ*, iti. *candanânâṁ nishyandaiḥ* sekaiḥ, *sphaṭikâç* ca *maṇayaç* caiva *çilâḥ* yâsu, tâdṛiçyo *vedikâḥ* sphaṭika-ratna-nirmitâç catvarâḥ *saṅskriyantâṁ* parish-kriyantâṁ. *yantra-mârgâḥ* jalayantra-dvârâṇi krîḍârtham âpaṇeshu racitâni *mocyantâṁ* udghâṭyantâṁ; anena âpaṇa-çṛiṅgâro dhvanyate. *vâri-dhârâ* jala-dhârâ *gṛiheshu paritaḥ* itas tataḥ *prasaratu;* nagarâlaṅkâro 'nena sûcitaḥ. *sphuranto* dîptimanto *uravaḥ* sthûlâḥ *maṇayo* yâsu, tâdṛiçyas *toraṇânâṁ çreṇa-yaḥ* paṅktayaḥ *samantât* caturdikshu *ucchriyantâṁ* uccair badhyantâṁ; anena râjagṛihâṇâm alaṅkaraṇaṁ sûcitaṁ. *saudha-mûrdhasu* prâsâda-mastakeshu *amarâṇâṁ* devânâṁ *patir* Indraḥ, tasya *dhanuḥ*, tasya *dhâma* svarûpaṁ, tadvac *citrâḥ* nânâ-rûpâḥ *patâkâḥ dhûyantâṁ* vyâpyâyyantâṁ; anena gagana-dvâra-parishkâro dhvanitaḥ. idaṁ sarvaṁ mahâmoha-pravṛitti-janakaṁ iti saṅsûcitaṁ. — (*K. sphaṭika-maṇi-çilâ*-nirmitâ *vedikâḥ* râjopaveçana-sthânâni *candanânâṁ niḥsyandaiḥ* pâtaiḥ *saṅskriyantâṁ*. *yantra-mârgâḥ* jala-sravaṇa-pathâḥ *mucyantâṁ;* tat-phalam âha: *prasaratu*, iti. *toraṇânâṁ* maṅgala-mâlâ-dhâraka-nikhâta-stambhâṇâṁ *çreṇayaḥ samantâd ucchriyantâm* uttolyan-tâṁ; kîdṛiçyaḥ: *sphuranta uru-maṇayaḥ* pradhâna-maṇayo yatra, tâdṛiçyaḥ; maṇimâlaiva toraṇa-srak, ity arthaḥ. *saudha-mûrdhasu* yathâ *patâkâ dhû-yante* vâyunâ, tathâ kriyantâṁ, ity arthaḥ; patâkâs tatra 'âropyantâṁ, iti paryavasitârthaḥ; kîdṛiçyaḥ: *Amarapati-dhanusho* yad *dhâma* nânâ-varṇaṁ tejas, tadvac *citrâḥ*, citrâmbarâḥ patâkâḥ, ity arthaḥ.)

Z. 9. *pratyâsannaḥ* atisamîpam âgataḥ. yasmât kâraṇât atinikaṭa-varti, tat tasmât kâraṇât *pratyudgamanena* sammukha-gamanena, ity arthaḥ.

Z. 13. (*K. vishkambhaka*-lakshaṇam uktam eva prathamâṅke; vaṭu-sâhityena prayojyatvân na 'ayaṁ praveçakaḥ.)

P. 27.

Z. 1. *vibhavataḥ* iti, vibhavena sva-sâmarthyena *Mahâmohaḥ praviçati*, ity anvayaḥ; *ca*-kâro 'bhinna-kramaḥ; *parivâraç* ca sevaka-vargaç ca, pra-viçati ity asya 'anushaṅgaḥ.

Z. 2. *niraṅkuçâ jaḍadhiyaḥ* nirmaryâdâ mûḍhâḥ. niraṅkuçatvaṁ praka-ṭayati lokâyatika-matena: *âtmâ*, iti.

Çl. 16. *dehâd vyatirikta-mûrtir âtmâ 'asti, sa* âtmâ *lokântaritaḥ* svargâ-lokaṁ gataḥ *phalânâṁ* svargâdînâṁ *bhoktâ* iti yad, *iyam âkâça taroḥ pra-sûnât* âkâça-vṛiksha-pushpât *svâdu-phalasya* madhura phalasya *prasûtau* ut-pattau *prathiyasî* mahatî *âçâ*, ity arthaḥ. — (*K. dehâd vyatirikta mûrtir* deha bhinna *âtmâ asti, sa* ca *lokântaritaḥ* paraloke gataḥ san karmâ *pha-*

'lânâm̃ *bhoktâ*; iyam âçâ alikârtha-vishayâ,' âtmana eva deha-bhinnasya 'abhâvât, ity âha: *âçâ*, iti. *prathîyasaḥ* pṛithor *âkâça-taroḥ prasûnâd* anantaram̃ *svâdu-phala*-rûpa-*prasûtâv* eva '*iyam âçâ*, ity arthaḥ; 'âkâça-tarvâdy-alikatvât.)

Z. 7. ukte 'rthe upapattim âha: *idam̃ ca*, iti. *sva-kalpanayâ*, na tu paramârtha-vicâraṇayâ, ity arthaḥ. *avashṭambhena* aṅgîkâreṇa. *durvidagdhair* durbuddhibhiḥ. — (*K. idam̃ ca jagat sva-kalpanâ-nirmitaḥ padârthaḥ* çarîra-bhinna âtmâ tad-*avashṭambhais* tad-avalambanaiḥ, ity arthaḥ.)

Çl. 17. *bahubhir vâcâlaiḥ* kolâhala-rasikaiḥ *âstikaiḥ* vaidikaiḥ *nâstikâḥ* vedavâhyâ eva *satya-vacasaḥ*, ata eva *nindyâḥ kṛitâḥ*. kidṛiçair âstikaiḥ: *yad vastu* çarîrâd bhinnam âtma-svarûpam̃, tan na 'asty eva pratyaksheṇa 'anupalambhât, *tad vastu asti iti mṛishâ-jalpadbhiḥ* mithyaiva vadadbhiḥ; "ye vayam̃ satya-pramâṇa-vâdinaḥ, te nâstikâḥ kṛitâḥ, svayam apramâṇam̃ vadantaḥ, katham âstikâḥ? iti na vidmaḥ," iti tâtparyam̃. yuktim̃ sva-mate darçayati: *hanho* ity âçcarye 'vyayam̃, *chinnât* cheditât *âto* asmât *varshmaṇaḥ* çarîrât *pṛithak* bhinno *jîvaḥ kair api dṛishṭo yadi*, tarhi *punaḥ* vâram̃ vâram̃ *tattvataḥ* samyaktayâ *paçyata* vicârayata; ato jîvo na 'asty eva, iti bhâvaḥ. nanu tarhi acetana-kshoṇy-âdinâ 'ârabdhe katham̃ caitanyam̃? tatra 'âha: *pariṇâmena* rûpântarâyatyâ *rûpitâ* utpâditâ *citiḥ* caitanyam̃ yasya, saḥ; yathâ kramuka-phala-parṇa-cûrṇâdînâm̃ pratyekam̃ râga-janakatvâbhâvo 'pi, kramukâdînâm̃ mîlitânâm̃ tu râga-janakatvam̃, tathâ-bhûtânâm̃ mîlitânâm̃ caitanyotpâdakatvam̃, iti bhâvaḥ. — (*K.* âtmano 'likatvam̃ darçayati: *yan nâsti*, iti. *yad* âtma-rûpam̃ *vastu na 'asty* eva, '*tad asti*, *iti mṛishâ* '*eva jalpadbhir âstikair* veda-prâmâṇyâbhyupagantṛibhiḥ *nâstikâḥ* veda-prâmâṇyânabhyupagantâro vastutaḥ *satya-vacaso nindyâḥ kṛitâḥ*. âstikâḥ katham̃ mithyâ-vâdinaḥ? ity atra 'âha: *hanho*, iti. *hanho* ity âkâça-sambodhane, he madhyasthâḥ *paçyata* âstika-kathânâm̃ prâmâṇyam̃ *tattvataḥ paçyata*, *yadi* tu *itaç chinnâd varshmaṇaḥ* çarîrât *pṛithag jîvaḥ kair api dṛishṭaḥ*, nanv adarçane 'pi çarîra-madhya eva guptaḥ tishṭhati, ity ata âha: *pariṇâma*, iti. varshmaṇaḥ kidṛiçât: *pariṇâme* kâlâtikrame *rûshitâ* nashṭâ *citir* avayava-sañcayo yasya, tâdṛiçât; tathâ ca 'avayava-sañcaya-guptatvam api na sambhavati, ity arthaḥ.)

Z. 13. *eva*-çabdo api-arthaḥ. *amîbhir* âstikair *na kevalam̃ svâtmâ vañcyate*, api tu *jagad* api, ity arthaḥ. — (*K.* svachanda-vyavahârâdhîna-sukha-parityâgâd *âtma-vañcanam̃.*)

Çl. 18. *mukhâdy-avayavaiḥ* hasta-pâdâdy-avayavaiḥ *vapushâm̃ tulyatve* 'pi çarîrâṇâm̃ sâmye 'pi *varṇa-kramaḥ*, brâhmaṇa-kshatriya-vaiçya-çûdrâḥ *varṇâḥ*, teshâm̃ *kramaḥ* dharma-nirûpaṇa-rûpâḥ *kidṛiçaḥ?* na yukti-sahaḥ, ity arthaḥ. kim̃ ca: *iyam̃ strî vasu ca*, *iyam̃ parasya strî*, *parasya vâ dhanam̃*, *yat* yasmâd hetoḥ ayam̃ bhedaḥ, tam *amum̃ bhedam̃ vayam̃ na vidmaḥ* na jânîmaḥ. âstika-kalpita-bheda-vyavahâro 'narthakaḥ, ity âha: *hiṅsâyâm̃* vaidika hiṅsâyâm̃, *atha vâ strîṇâm̃ yatheshṭa gamane* yathecchaṁ svâ para strîṇâm̃ parva-kâle 'pi suratâbhyâse, *para va-grahe* para dhana grahaṇe

kâryâkârya-kathâḥ kartavyâkartavya-vicârâḥ, yady api vapushâṁ sâmyaṁ strî-puṁ-bhidâ na, *tathâpi niḥpaurushâḥ* purushârtha-hînâḥ *kurvate; artha*-kâmâv eva parama-purushârthau, na dharmo, nâpi mokshas, tatra pramâṇâbhâvât, iti bhâvaḥ. — (*K. varṇa-kramo* brahma-kshatrà-viṭ-çûdrâtmaka-varṇa-kramaḥ *kîdṛiçaḥ* kiṁ-pramâṇakaḥ? na hi çarîre saṁsthana-viçeshas tad-bhedako 'sti, ity âha: *tulyatve*, iti. *mukhâdy-avayavair vapushâṁ tulyatve* saty api, ity arthaḥ. *yoshâ* strî idaṁ *vasu* dhanaṁ *vâ parasya*, ity artha-*bhedaṁ vayaṁ na vidmaḥ*, yoshâ-vasunoḥ sambandhi-viçeshiyatva-paricâyaka-dharmâbhâvât, iti bhâvaḥ. *tathâpy amî* âstikâḥ *hiṅsâyâṁ, strîṇâṁ yatheshṭa-gamane, para-sva-grahe* ca *yat kârya-kathâḥ kurvate*, tad amî *nishpaurushâḥ* svachandya-rûpa-purusha-kṛitya-rahitâḥ.)

Z. 18. *saçlâghaṁ* sagarvaṁ. *lokâyatam eva çâstraṁ* çârvâkaṁ çâstram eva, ity arthaḥ. *tattvâni* satyâni paramârthâni. *bhûtâny eva* çarîrâkâra-pariṇatâni *cetayante* jñâna-janakâni. *paralokaḥ* svargâdiḥ. *apavargo* mokshaḥ. *asmad-abhiprâyânurodhinâ* asmadîya-tâtparyânusâreṇa. — (*K. lokâyataṁ* cârvâka-çâstraṁ. *vâyavaḥ*, iti, vayor api tan-mate tvâca-pratyakshatvât. *bhûtâni* pṛithivy-ap-tejo-vâyavaḥ *cetayanti* jñânaṁ janayanti, çarîre iti çeshaḥ. *mṛityur eva*, iti pâralaukikasya 'âtmano 'bhâvât, iti bhâvaḥ.)

P. 28.

Z. 5. (*K.* Cârvâkasya sûcitatvât tat-praveçam âha: *tata praviçati*, iti.)

Z. 6. *daṇḍanîtiḥ* râjanîtiḥ. *atraiva* râjanîtyâm eva *vârtâ 'antarbhavati* râja-sevâ-pratipâdikâ nîtir antarbhavati. *trayî* veda-trayî *dhûrtâlâpaḥ* vañcakânarthaka-vacanaṁ. veda-vacasâm aprâmâṇyena dhûrta-pralâpitatvaṁ samarthayati: *svarga* iti.

Çl. 19. *kartâraç* ca ṛitvijaḥ, *kriyâç* ca homâdi-rûpâḥ, *dravyaṁ* ca puroḍhâçâdi, etad-*vinâçe yajvanâṁ* yajamânânâṁ *yadi svargaḥ*, *tataḥ* tarhi *dâvâgni dagdhânâṁ bhûruhâṁ* vṛikshâṇâṁ *phalaṁ bhûri* bahu *syât;* akâraṇa-kâryotpatter ubhayatrâpi tulyatvâd, iti bhâvaḥ. — (*K. vârtâpi* 'iti, vârtâ trayî daṇḍanîti-bodhikâ, trayy api daṇḍanîtyâm antarbhavati, ity arthaḥ. — *dhûrta* 'iti, daṇḍanîti-bodhika-trayy-atiriktâ pâralaukika-phala-bodhikâ *trayî*, ity arthaḥ. pâralaukika-phalâsambhavâd ity âha: *tathâ hi*, 'iti. *kartâ* tâvat paraloke phala-bhoktâ, *kriyâ* ca phala-dâyikâ, *dravyaṁ* ca paraloke bhogârthaṁ dîyamâna-suvarṇâdikaṁ, eshâṁ *nâçe 'pi yadi svargaḥ* pâralaukiko bhoga, ity ato *dâvâgni* 'iti, *nashṭânâm* api *vṛikshâṇâṁ* bhûri phalaṁ *syâd*, ity arthaḥ; tadâ ity-arthe *tataḥ* iti.)

Çl. 21. tatraiva yukty-antaram âha: *mṛitânâm* iti. *nirvâṇasya* vinashṭasya. *snehaḥ* tailâdi. atirohitârtham anyat. — (*K.* yajñâdi-bodhikâyâḥ çruter aprâmâṇyaṁ sâdhayitvâ, çrâddha-bodhikâyâḥ çruter api tat sâdhayati: *api ca* iti. âtmano 'bhâvân nirâçrayâ yadi tṛiptiḥ çrâddhena janyate, tadâ nirvâṇatvena dîpâbhâvât nirâçrayaiva çikhâ snehena janyatâm, ity arthaḥ.)

Z. 14. *(K. çishyoktir* iha paiçâcî bhâshâ. — *parâko* vrata-viçeshaḥ, *shashṭhakâlaḥ* shashṭhakâla-bhojanaṁ, upavâsa-dvayânantarâ-nakta-bhojana-rûpaḥ.*)*

P. 29.

Z. 1. *vañcaka-praṇîta-çâstra-pratâritânâm âçâ-modakair* manasi, pari-dhṛita-modakair, ity arthaḥ.

Çl. 22. *âyatâkshyâḥ* visṛita-locanâyâḥ *âliṅganaṁ kva?* âliṅgana-janyaṁ sukhaṁ kva? *kudhiyâṁ* paraloka-sukhepsûnâm *eshaḥ* sakala-loka-prasiddhaḥ *dehopaçoshaṇa-vidhiḥ* çarîra-çoshaṇa-kartavyatâ *kva?* paraloke pramâṇâbhâvâd, iti bhâvaḥ. kidṛiçam âliṅganaṁ: *bhujâbhyâṁ nipîḍitaṁ* yad *bâhvor mûlaṁ,* tena *bhugnâ unnatir* yayos, tau ca tau *stanau* ca, tâbhyâṁ *manoharaṁ.* deha-çoshaṇa-vidhiḥ kaiḥ sâdhanaiḥ: *bhikshâ* ca, *upavâsa* ekâdaçy-âdiç ca, *niyamaç* cândrâyaṇâdiç ca, *arka-marîcibhiḥ* sûrya-kiraṇaiḥ, sûrya-sammukhâvalokanena tat-kiraṇair yo *dâhaḥ* santâpaḥ, etâny eva sâdhanâni, tair, ity arthaḥ. — *(K.* pratyaksha-siddha-sukha-parityâgena 'alîka-sukhârthaṁ duḥkhâcaraṇam *âçâ-modaka tṛiptir* eva, iti darçayati: *paçya* 'iti; *kva 'âliṅganam* iti. *âyatâkshyâ* dîrgha-nayanâyâ *âliṅganaṁ kva? kudhiyâṁ* dhûrta-pralâpa-veda-pratâritâstikânâṁ *bhikshâdibhir dehopaçoshaṇa-vidhir esha ca kva?* ity arthaḥ. âliṅganaṁ kidṛiçaṁ: *bhujâbhyâṁ nipîḍitau,* ata eva *bâhu-mûle* sva-vakshaḥ-pârçva-dvaye *bhugnau* namitau yau *stanau,* tâbhyâṁ *manoharaṁ.)*

Çl. 23. *duḥkhena upasṛishṭaṁ* sammiçritaṁ duḥkha-saṁvalitaṁ *vishaya-saṅgamât* vanitâdi-sambandhât *janma* yasya, tâdṛiçaṁ *sukhaṁ tyâjyaṁ, ity eshâ puṁsâṁ mûrkha-vicâraṇâ* mûrkha-vicâraṇam eva; dṛishṭântena prakaṭa-yati: *bhoḥ* çishya! *kaḥ* pumân *hitârthî, hitam* ishṭam *arthaḥ* prayojanam asya 'asti, 'iti *hitârthî, sitâḥ* çvetâḥ, ata eva *uttamâḥ taṇḍulâḥ,* tair *âḍhyân* pûrṇân *vrîhîn* çâlîn *tusha-kaṇopahitân* tusha-kaṇa-yuktân, *nâma* iti niçcayena, *jihâsati* hâtum icchati? na ko 'pi, ity arthaḥ; yadi tyajati, tadâ sa mûrkhaḥ, ity arthaḥ. — *(K. vishaya-saṅgama-jaṁ sukhaṁ duḥkhopasṛishṭam* iti kṛitvâ *tyâjyam, ity eshâ mûrkha-vicâraṇâ. bhoḥ ko hitârthî tusha kaṇopahitân sitottama-taṇḍula-yuktân vrîhîn jihâsati* tyaktum icchati? duḥkha-hetutvât tusha-kaṇâ duḥkha-sthânîyâḥ, sukha-hetutvât sitottama-taṇḍulâḥ sukha sthânîyâḥ.*)*

Z. 15. *upajanayanti* prâpayanti. *vilokya* 'ity-âdi, *praṇâma* ity-antam atirohitârthaṁ.

P. 30.

Z. 2. *(K. Kaler* iti, kali-kâlasya 'ity arthaḥ.*)*

Z. 3. *bhadraṁ* kuçalam *avyâhataṁ* na vyâhataṁ, na 'upadrutam, ity arthaḥ.

Z. 4. *nirvartitaḥ* kṛitaḥ *kartavyasya* kârya-jâtasya *yesho* yena, saḥ; kṛita kâryaḥ sevakas tv ativa prabhûṇâṁ priyaḥ, iti bhâvaḥ. sampâdita-kâryasya bhṛityasya prabhu-darçanaṁ mahate guṇâya, ity âha: *âjñâm* iti.

Çl. 24. "yaḥ" ity adhyâhâraḥ, "saḥ" ity api. yaḥ *prabhûṇâṁ pâdâmburuhaṁ* pâdâmbujaṁ *namasyati*, sa *dhanyaḥ*. kidṛiçaḥ saḥ: *uccair* atiçayena *pramodaṁ* prakṛishṭânandaṁ yathâ syât tathâ *anumoditaṁ* santoshâspadîkṛitaṁ *darçanaṁ* yasya, tâdṛiçaḥ *san*. kiṁ kṛitvâ: prabhûṇâṁ *mahatîṁ* sânandâṁ *âjñâm avâpya*, *dvishatâṁ* ripûṇâṁ *nipâte* vinâçe kṛite sati, *tâṁ* âjñâṁ *nirvartya* sampâdya, *sapadi* tasminn eva samaye *labdhaḥ sukha-prasâdo* yasya saḥ, tâdṛiçaḥ san, ity api yojyaṁ. — (*K.* bhavad-âdishṭa-*kâryasya* çeshaḥ kiyân asti, *nivartita-tac-cheshaḥ* san, sâdaiva *pâda-mûlaṁ drashṭum icchati*, atas tad-artham âpâtato na 'âyâtaḥ, ity arthaḥ. nivartita-prabhv-âdishṭa-samasta-kârya eva yaḥ *prabhûṇâṁ pâdâmburuhaṁ namasyati*, sa eva prabhuṇâ '*anumodita-darçanaḥ san dhanyaḥ*, ity âha: *âjñâṁ* iti; *mahatîṁ prabhûṇâm âjñâm avâpya*, *dvishatâṁ nipâtât tâm* âjñâṁ *nishpâdya*, *sapadi labdha*-svîya-*sukha-prasâdaḥ* san; sukha-prasâda-darçanât tasya nishpâdita-kâryatvam anumâya, prabhuṇâ 'anumodita-darçanaḥ sann eva, dhanyo bhṛityaḥ prabhûṇâṁ pâdâmburuhaṁ namasyati, ity arthaḥ.)

Çl. 25. "kiyat sampannaṁ?" iti praçne (*Z.* 10), uttaram âha: *vyatîta* 'iti. *mahâjano* dharma-paro lokaḥ brâhmaṇâdiḥ *yatheshṭa-ceshṭâm* avihita-ceshṭâṁ para-strî-gamana madya-pânâdi-rûpâṁ *gamitaḥ* prâpitaḥ. kidṛiço mahâjanaḥ: *vyatîta-vedârtha-panthâḥ* sandhyâgnihotrâdir yasmât, saḥ. kidṛiçîṁ ceshṭâṁ: *prathiyasîṁ* pracurâṁ. mahâmoha eva tatra hetur, ity âha: *tad* iti. *hi* niçcitaṁ *atra* dharma tyâge *ahaṁ* Cârvâkaḥ *Kalir vâ na hetuḥ yataḥ*, *tat* tasmât kâraṇât *prabhu-prasâdaḥ paurushaṁ* purushasya karma *tanoti* vistârayati, ity arthaḥ. — (*K. mahâjano vyatîta-vedârtha-pathas* tyakta-veda-bodhita-mârgaḥ san, *yatheshṭa-ceshṭâṁ gamitaḥ* bhakshaṇa-çiçnâdi-vyavahâre svacchandaḥ kṛitaḥ, ity arthaḥ. *tad* iti. *idaṁ purushaṁ prabhor* bhavataḥ *prabhâva eva tanoti*, *na Kalir na câpy aham atra hetur*, ity arthaḥ.)

Z. 16. *trayîm eva* 'iti, veda trayy-uktân dharmân, ity arthaḥ. *âcârya* Vrihaspatiḥ. (*K.* kutra kutra deçe kidṛiçaṁ kṛitam ity atra 'âha: *tatra* 'iti. çama damâdin anvetu iti veda-bodhitatvâd eva *çama-damâdinâṁ*, iti bhâvaḥ.)

Çl. 26. *tridaṇḍaṁ* trayo daṇḍâ yasmin karmaṇi, tat tridaṇḍaṁ sannyâsaḥ, ity arthaḥ. *bhasma-guṇḍanaṁ* sarvâṅge bhasmoddhûlanaṁ. *jîvikâ* jîvanahetuḥ. — (*K.* vedârtha-nirdhâraṇa-rûpayâ *buddhyâ* tapaḥ kleça mahatva rûpa *paurusheṇa ca hînânâm agnihotrâdikaṁ jîvikâ* para-pratâraṇena dhanotpâdikâ, *iti Vrihaspatir* âha, ity arthaḥ. trayo daṇḍâ yatra 'iti bahuvrîhiṇa *tridaṇḍaṁ* vratam, ity arthaḥ, anyathâ *tridaṇḍi* 'ity eva syât.)

P. 31.

Z. 1. *tena* kâraṇena *Kurukshetrâdishu âdi* pada saṅgrâhya Mâyâpurî Kedâra-Badarikâçrameshu *devena* mahârâjena Mahâmohena, ity arthaḥ. *vidyâ ca prabodhaç* ca, tayor *udayaḥ*. - (*K. Kurukshetrasya* pâçcâtya deçatvân mukti kshetratvâc ca.)

Z. 7. *tad-anugřihitânvayam* iti, *tayâ* Vishṇubhaktyâ *anugřihîtaḥ anvayo* vaiçus yasyâ, tam *âlokayitum na prabhavâmaḥ*, kimuta sâkshâd Vishṇubhaktiñ. *avadhâtavyam* sâvadhânena bhavitâvyaṁ.

Z. 10. *âtmagatam* sva-manasy eva vadati, na vahir, ity arthaḥ. *âḥ* pîḍâyâm. *pratipaksheshu* çatrushu. — (*K. âtmagatam* iti manaḥkathâyâm; *prakâçam* iti tad-anantaraṁ vyaktoktau.)

Z. 11. *anavahitena* asâvadhânena.

Çl. 29. *râjñâm alpo 'pi ripuḥ vipâka-dâruṇaḥ* duḥkha daḥ, *arum* marma-sthânaṁ *tudati* 'ity *aruntudaḥ*; uktam arthaṁ dřiḍhayati: *udvejayati* 'iti, udvegaṁ janayati. çeshaṁ sugamaṁ. — (*K. râjñâm alpo 'pi ripur vipâkena* kukârya-ghaṭanayâ *dâruṇaḥ* san, *aruntudo* mahâ-duḥkha-dâyako, 'bhavati" iti çeshaḥ. tatra dřishṭântam âha: *udvejayati* 'iti. atra pakshe vipâkaḥ kshatasya pakvatâ.)

P. 33.

Z. 1. *asatsañga* ity-âdi dauvârika-sambodhanaṁ.

Z. 6. *hagge* iti çabdo asmad-ekavacanaṁ. *nirdpyamâṇam* dhyamânam. — (*K.* pravishṭa-*purushasya* 'uktiḥ paiçâcî bhâshâ.

râjâ: *bhaṭṭârako*, devas; tat-sutâ bhartřidârikâ;

iti nâṭaka-bhâshâ-koshe. bhaṭṭâra eva bhaṭṭâraka ekadeçe mleccha-bhâshâ kerako 'dhîne deçî. *râjakulam* râjadhânî. *yâvat tâvat*, dvayam api vâkyâlaṅkâre.)

Z. 11. *paramaç ca 'asâv îçvaraç ca*, tâdřiço yo *Mahâmohaḥ*. *bhadram avyâhatam* kalyâṇaṁ nirvighnaṁ. *tad etad pramâṇam iti jñâtrâ devo*, "vadati" iti çeshaḥ. *atimugdhâḥ* atiçayena mûḍhâḥ. *çânteḥ* indriyopaçamât. *asyâḥ* çânteḥ. — (*K. upajapta iva* 'iti nigûḍhaṁ kathâ upajâpaḥ, nigûḍha kathita iva, ity arthaḥ; vairâgyam utpannam iti sambhâvanayaiva vairâgyâdibhir upajapta iva 'iti likhitaṁ, vastutas tu vairâgyotpattir agra eva bhavishyati, pañcamâṅke ca tad bodhyaṁ. *yataḥ kâmâd vicchidya* 'iti nishkrâmaṇâpi kemcit kenacid dharmâcaraṇât.)

Çl. 28. indriyopaçamâbhâvaṁ prakaṭayati: *dhâtâ* 'iti. *Dhâtâ* Brahmâ *viçvasya viçishṭâ* yâ *srishṭis* tan-*mâtre nirataḥ* tatparaḥ. *Dakshâdhvara dhvaṁsano* Daksha yajña-vinâçako *devo 'pi* Trinetro 'pi *Gaurî bhujâbhyâm âçleshaḥ* âliṅganaṁ, tena janito ya *ânandaḥ* sukhaṁ, tena *viçesheṇa ghûrṇamânâni nayanâni* yasya, saḥ; etena 'kâmâsakto Mahâdevaḥ" iti sumasdei. *Daityâriḥ* Vishṇuḥ *Kamalâyâḥ* Lakshmyâḥ *kapolam* gaṇḍasthalaṁ, tasmin *makari-lekhâ* matsyâkřitiḥ patralekhâ, tayâ *aṅkitam* cihnitam *uraḥ sthalam* yasya, saḥ; etena "ayam api kâmâsaktaḥ" ity abhâṇi; *abdhau* kshîra-samudre *çete* svapiti. etâdřiçeshu siddheshu çânty abhâve, *itareshu* prâṇishu *çânteḥ kâ nâma kathâ?* na kâpi, ity arthaḥ. — (*K.* çântis tâvat sâtvikânâm eva bhavati, sâtvikâ eva na santi, 'ity âha: *dhâtâ*, 'iti. *viçva vidhânam* râjasikakrityam eva, 'iti *Dhâtâ* na çântaḥ. rahasya *Gaurî bhuja* 'ity âdinâ kâmitvaṁ, *Daksha* 'ity-âdinâ tâmasikatvam api tasya darçitaṁ, iti na tatra

sutârâṇâṁ çântiḥ. *Daityâriç* ca tâmasikatvenaiva Daitya-hiṅsakaḥ, '*Kamalâ*'ity-âdinâ tasya kâmitvaṁ ca pratipâditaṁ; *cete* '*bdhâv* ity anena nidrâsaktvân na tatra çântiḥ, atas ta eva yadi na çântâs, tadâ kshudreshu *itare-shu* jantushu *nâma* sambhâvanâyâṁ *kâ kathâ* *çânter*, ity arthaḥ. *kapola-makari-patraṁ* nava-pallava-nirmita-makarî-rûpaṁ kapola-bhûshaṇaṁ, sva-vakshasi tat-kapolârpaṇât tad-*aṅkita-vakshaḥsthalatvaṁ* Daityâreḥ. —)

Z. 18. Kâma-dûtasya nâma *Jâlma* iti asamikshya-kâritvât; 'jâlmo 'samikshyakârî syât" ity Amaraḥ. *âdeçam* âjñâṁ *pratipâdaya* kathaya. *durâçayo* durhṛidayaḥ. — (*K. jâlma* 'iti, nikṛishṭa 'ity arthaḥ.)

P. 34.

Z. 5. *ko* '*bhyupâyaḥ* iti, "çânti-nirâkaraṇâya" iti çeshaḥ.

Z. 11. *mahârâjena pratipakshaṁ* çatrutvaṁ. *âtma-nirapekshitaṁ* svâtmâpekshâ-rahitaṁ sva-jîvana-rahitaṁ.

Çl. 29. *bhuvanaṁ* bhû-maṇḍalaṁ *andhi-karomi* anandham andhaṁ sampâdayâmi, tathâ karomi 'ity *andhi-karomi*, dṛishṭy-agocaraṁ karomi, 'ity arthaḥ; *badhiri-karomi* çrotra-hînaṁ karomi. *dhiraṁ* dhairya-yuktam, "adhîratâm" iti çeshaḥ, *sacetanaṁ* sahṛidayaṁ *acetanatâṁ* hṛidaya-çûnyatâṁ *nayâmi* prâpayâmi. andhikaraṇâdeḥ prayojanam âha: *yena kṛityaṁ* kartavyaṁ *na paçyati*, *yena hitaṁ na çṛiṇoti dhîmân* buddhimân *api*, api-çabdât tân na 'âkalayati 'ity arthaḥ, *yena adhîtaṁ* paṭhitaṁ dharmaçâstrâdi *na pratisandadhâti* na smarati, 'ity arthaḥ. — (*K. bhuvanam andhi-karomi*, *dhiraṁ badhiri-karomi*, *sacetanaṁ* janam *acetanatâṁ nayâmi*; *yena* 'andhikaraṇena *kṛityaṁ na paçyati*, arthâj janaḥ, *yena* badhirikaraṇena *hitaṁ na çṛiṇoti*, *yena* 'acetanatâ-nayanena '*adhîtam* arthaṁ *dhîmân na pratisandhatte*, iti yathâ-saṅkhyam andhikaraṇâdeḥ kâryâṇi kṛityâdarçanâdîni boddhyâni.)

P. 35.

Z. 1. *mad-upagṛihîtâḥ* lobhavantaḥ. *mano-*'*bhilâsha*-rûpâ yâ *nadî paramparâ*, tâm eva, ity arthaḥ. — (K. *mad-upagṛihîtâḥ* "janâḥ" iti çeshaḥ.)

Çl. 30. *ete mama dantino* gajâḥ *santi*; kîdṛiçâ dantinaḥ: *mada jalena* dânodakena *pramlânâni gaṇḍa-sthalâni* yeshâṁ, te. *ete ca mama turagâḥ santi*; kîdṛiçâs turagâḥ: *vâtavat* vâyuvad *vyâyataṁ* viçesheṇa vistritaṁ yathâ syât tathâ *patanti* gacchanti, tacchîlâḥ. *bhûyo* '*pi* punar api *parân* anyân *lapsye* prâpsyâmi. kiṁ ca: *etad labdhaṁ* prâptaṁ; *idaṁ punar labhe* prâpnomi; *idaṁ labdhâd adhikaṁ dhyâyatâṁ* cintayatâṁ *nṛiṇâṁ*, *cintayâ jarjharaṁ* çithilaṁ *ceto* yeshâṁ te, tâdṛiçânâṁ prâṇinâṁ, *nâma* iti niçcayena, *çânteḥ* çânti-mârgasya *kâ kathâ* kâ vârtâ? api tu na kâpi, 'ity arthaḥ. — (*K. labdhâdhikaṁ dhyâyatâṁ janânâṁ*, *nâma* sambhâvanâyâṁ, *kâ çânteḥ kathâ?* tatra labdhâdhika dhyânaṁ darçayati: *santy ete*, iti. *mada jalaiḥ pramlâna gaṇḍa-sthâlâ ete mada dantino mama santi*; *vâtavad vyâyata pâtino* dîrgha vegâs *turagâç ca mama santi*; *bhûyaḥ* punar *api aparân* danti turagân *lapsye*; *etad* danty âdikaṁ *labdhaṁ*, *idaṁ* buddhi-sthaṁ *punar labhe*; *idaṁ*-

çabda iti-çabdârthe, iti *labdhâdhikaṁ dhyâyatâṁ*, ity arthaḥ. nṛiṇâṁ kîdṛiçânâṁ: *cintâ-jarjara-cetasâṁ.)*

Z. 7. *mat-prabhâvaḥ* mama krodhasya sâmarthyaṁ.

Çl. 31. *Surapatir* Indraḥ *Trâshṭraṁ* Tvashṭur apatyaṁ *putraṁ* Vṛitrâsuraṃ *apâtayat* amârayat. *candrârdha-cûḍaḥ* candra-çekharo *Devaḥ Brahmaṇaḥ çiraḥ achinat* chedayâmâsa. *Kauçiko* Viçvâmitraḥ *Vaçishṭha-tanayân* putrân *â* samantât, sarvân ity arthaḥ, *aghâtayat* amârayat. krodhâkrântânâm etâni caritrâṇi, 'iti dhvanitaṁ. sâkshât paurushaṁ svîyam âha: *vidyâvanti* 'iti. *aham* îdṛiçâny *api kulâni kshaṇât* çîghram eva *uddhartum* utkarsheṇa hartuṁ nâçayitum *îçaḥ* samarthaḥ. kîdṛiçâni kulâni: *vidyâvanty api* jñânavanty api, *kîrtimanti* yaçasviny *api*, *sad-âcâreṇa* veda-vihitâcâreṇa, *avadâtâny api* nirmalâny api, *proccaiḥ paurusha-bhûshaṇâny api* atiçayena purushârtha bhûshaṇâni, evaṁguṇa-yuktâni nâçayituṁ samarthaḥ, kiṁ punar anyâdṛiçâni, 'iti bhâvaḥ. — (K. krodhaḥ svabhâvaṁ darçayati: *Trâshṭram* iti. hiṁsâyâḥ krodha-mûlakatvât Vṛitrâdi-hiṁsâṁ darçayati: *Tvashṭuḥ putraṁ* Vṛitra-nâmânaṁ *Surapatir* Indro *'ghâtayat* jaghâna, svârthe kâritaṁ! *candrârdha-cûḍo Mahâdevo Brahmaṇaḥ çiro 'chinat;* purâ hi Brahmaṇâpi pañcaçirâ âsît, tasya 'ekaṁ çiro Maheçena chinnam, iti paurâṇikî kathâ. *Kauçiko* Viçvâmitro *Vaçishṭhasya* çataṁ *tanayân* Râkshasa-dvârâ *âghâtayat*, iti paurâṇikî kathâ; *âghâtayad* iti âṅ-pûrvo hantiḥ. *'ahaṁ vidyâdimanty api kulâni kshaṇâd uddhartum* unmûlayituṁ *kshamaḥ; sad-âcâreṇa avadâtâni* nishpâpâni.)

Çl. 32. *kshetrâdi-maṇḍalântâni* yâni, teshâṁ yâ *pratyâçâ* prativastvadhika-prâptîcchâ, tad eva *ghanaṁ* dṛiḍhaṁ *sûtraṁ*, tena *baddhaṁ mano* yeshâṁ, *labdhât* prâptâd *adhikaṁ dhyâyatâṁ* cintayatâṁ *prâṇabhṛitâṁ* jîvinâṁ, *bhoḥ tṛishṇe! yadi prasîdasi* prasannâ bhavasi, *aṅgâni tuṅgâni cet tanoshi* pushṭâni cet karoshi, *tat* tadâ *brahmâṇḍa-lakshair api* prâptaiḥ *çama-kathâ* çama-vârtâ *kutaḥ?* na kuto 'pi, 'ity arthaḥ, adhikâçâ-vichedâbhâvâd, iti bhâvaḥ. — (K. he *tṛishṇe devi! yadi prasîdasi, aṅgâni cet tuṅgâni tanoshi, bhos tat tadâ brahmâṇḍa-lakshair api kutaḥ prâṇabhṛitâṁ* prâṇinâṁ *çama kathâ* çânti-prasaṅgaḥ? prâṇabhṛitâṁ kîdṛiçânâṁ: *kshetrâdi-kshamâmaṇḍalânteshu yâ pratyâçâ*, saiva *ghana-sûtreṇa baddha-manasâṁ*, ata eva tâdṛiça-*labdhâdhikaṁ dhyâyatâṁ; kshetraṁ* kedâraḥ, tato *'dhiko grâmaḥ*, tat sahitaṁ *vanaṁ* tato *'dhikaṁ*, tat-sahito *'driḥ* tato *'dhikaḥ*, tat-sahitam aprâptaṁ *pattanaṁ* nagaraṁ tato *'dhikaṁ*, tat-sahitâ 'aprâptâ *purî* tato *'dhikâ, dvîpo* Jambudvîpâdis tato *'dhikaḥ*, sapta-dvîpâtmakaṁ *kshamâ-maṇḍalam* tato *'dhikam*, ity evaṁ *labdhâdhikaṁ.)*

P. 36.

Z. 6. *saha dharmacâriṇyâ* mad-vacana kâriṇyâ. *tshatkara eva* sukara eva, ity arthaḥ.

Çl. 33. krodhasya svarûpaṁ darçayati: *kâ 'iyaṁ* iti. *kuṭilâḥ* vakrâç ca te *vijâḥ* jârâç ca, tadvat *suhṛic ceshṭitaṁ* sauhârdi ceshṭitaṁ yeshâṁ, tâdṛiçâ *amî jñâtayaḥ ke?* na ke 'pi, ity arthaḥ; pitṛ-âdînâṁ apy upâlambhe, an-

yeshâm upâlambhe kaiva kathâ, 'ity abhiprâyaḥ. *krodha-vahneḥ sphuliṅgâḥ aṅge* çarîre *viratiñ* virâmañ *na dadhati* na' urarî-kurvanti; kuta, ity âha: *yâvad eshâñ* bandhv-âdînâm *akhilañ* samastañ *kulañ âgarbhañ* garbhâva-dhinaiva *niḥçeshayâmi* niḥçeshañ karomi, *tâvat sphuliṅgâ na viratâ bhavanti*, ity 'arthaḥ. kîdṛiçâḥ sphuliṅgâḥ: *sphurjantaḥ* dedîpyamânâḥ. mâraṇâdinaiva krodhaḥ' çâmyati, 'iti. — *(K. kuṭila* 'iti *ami jñâtayaḥ*, ity arthaḥ. kîdṛiçâḥ *kuṭilâ viṭâ* dhûrtâḥ, evañ-bhûtâ eva *suhṛic-ceshṭitâḥ*: *eshâñ* mâtr-âdînâñ, dṛiçyamânânâm anyeshâñ vâ, *idam akhilañ kulañ yâvad âgarbhañ* garbha-stha-paryantañ *nishpeshayâmi*, *tâvan mama 'aṅge krodha-vahneḥ sphûrjanto* dîpyamânâḥ *sphuliṅgâ naiva viratiñ dadhati.)*

P. 37.

Z. 3. *upakshepeṇa* upakramena *hṛidayam ârûḍhañ* hṛidayañ praty âgatañ. *upâyântaram* âha: *paratantrâ çraddhâ* adhînâ. *vyâkrashṭuñ* tiraskartuñ. — *(K. upakshepeṇa* upanyâsena. *mṛidutayâ* kshîṇatayâ. *uparatâ* mṛitâ. *vinakshyati* palâyishyati. *mithyâdṛishṭir* nâstikatâ; veda-prâmâṇyânabhyupagantṛitayâ veda-viçeshopanishadaḥ çraddhâkarshaṇañ yuktam eva, nâstika-bâhulyât, tat-sambandhavattvât, mauna-vyavahâra-svâtantryâc ca tasya *vilasinitvañ*. vibhrama eva *vibhramavati*, svârthe matupâ sañjñâ kṛitâ; veça-vilâsinyâḥ sannidhau tasyâḥ preshaṇasyaiva 'aucityât.)

Z. 12. *(K.* yady api mithyâdrishṭir mahâmoha-sânnidhya-virater asambhavât *cireṇa dṛishṭasya* 'iti vaktum anucitañ, tathâpi sânnidhyecchâdhikyât sânnidhye 'pi asânniddhyâropaṇâdi muktañ.)

Z. 14. *(K. cetishyati* jñâsyati.)

P. 38.

Z. 8. *ata upari* tad-anantarañ. — *hṛidaya-nihitayâ* "mayâ' iti yojanâ.

P. 39.

Z. 5. *praticchanti* vâñchanti. *saubhâgyasya* mahatî ṛiddhiḥ *maharddhiḥ* mahâ-sampattiḥ, tayâ *vidhuritañ* rahitañ *hṛidayañ* yâsâñ, tâḥ. *visañshṭhulañ* sva-sthânâd bhrashṭañ *nûpurañ*, tasya *jhaṅkâraḥ* çabdaḥ, tena *mukharayâ* saçabdayâ. — *(K. âjñâñ* arthât sviya-patinâ tvad-ramaṇe *âjñâñ praticchanti* dadati.)

P. 40.

Çl. 31. *yâ eshâ* agaṇita-guṇa-grâmâ, *dolâyâ andolanañ* calanañ, tadval *lole* cañcale ye *kaṅkaṇe* kara-bhûshaṇe, tayor yo *raṇatkâraḥ* çabdaḥ, sa *uttaraḥ* agravartî yatra yasyâñ kriyâyâñ yathâ syât tathâ *sarpati* âgacchati. kîdṛiçî: *çroṇi-bhâraḥ* nitamba bhâraḥ, tasya *bharaḥ* atiçayaḥ, tena *alasâ*. punaḥ kîdṛiçî: *âdareṇa* prayatnena athâc chithila-dhammillât *galanti* ca tâni *mâlyâni* ca, teshâñ yâ *upariṭtiḥ* sañvaraṇañ, tac *chalañ* tan mishañ, tasmâd dhetoḥ *lîlayâ utkshiptau bhujau* yayâ sâ. punaḥ kîdṛiçî: *upadarçitau*

yau *kucau* stanau, tatrà *unmîlanti* prakàçanti *nakhâńkânâm* nakha-kshatànàm *âvalih* pańktir yasyàh sà. punah kidřiçî; *nilâni* yàni *indivarâṇi* nilotpalàni, teshàm *dâma* màlà, tadvad *dirghatarayâ dřishṭyâ manah dhayanti* priṇayanti. — *(K. yâ eshâ dor-ândolanena* hasta-càlanena yah *kańkaṇa-jhaṇatkâras,* tad-*uttaram* tat-pradhànam yathà syàt tathà *sarpati.* kidřiçi: *çroṇibhâro* gurutara-nitambas, tad-*bhareṇa* tad-gurutvena *alasâ* manda-gatih. *dara-galito* 'lpa-skhalito *mâlyasya* '*apavřittih* sva-sthàna-sthàpanam, tacchalât *lilayâ utkshipta* uttolito yo *bhujah*, tena *upadarçitayoh* kucayor *unmîlanti* dřiçyamànà *nakhâńkâvalir* yasyàs, tàdřiçi. *nilendivara-dâma*-tulyayà *dirghatarayâ dřishṭyâ mano dhayanti* pibanti. yady api '*indivaram* tu nilâbje ity etàvataiva *nila* 'ity asya gatârthatà, tathâpi *nila*-pada-samabhivyàhàre *indivara*-padasya utpala-màtre làkshaṇikatvam mayûra-kekâdivat.)

Çl. 35. he *pivaroru!* màńsale ùrù yasyàh sà, tat-sambodhane: bho *pivaroru priye! dalitâh* prakaṭitàh *kucayor nakhâńkâh* stanayor nakha-kshatàni yasyàm kriyàyàm yathà syàt tathà *ańkapâlim* àlińganam *racaya* dehi. kim křitvà: *mama ańkam upetya.* bho *hariṇâkshi! Çańkarâńke* Çańkarorau *sthitâ* ca '*asau Himaçaila-sutâ* ca Himaparvata-putrî, tasyàh *vilâsah*, tasya *lakshmim* çobhàm *anuhara* anukuru; etena "Umà-Maheçvaràv iva nirbàdham àvàbhyàm sthàtavyam" iti dhvanitam. — *(K.* he *pivaroru* pinoru! *mama* '*ańkam upetya, dalita-kuca-nakhâńkam* yathà syàt tathà *ańkapâṇim* àlińganam *racaya.* he *hariṇâkshi! Çańkarâńka-sthitâyâh Himaçaila-sutâyâh* Pàrvatyàh *vilâsa-lakshmim anuhara* sva-vilàsa-lakshmim sadřiçim kuru.)

Z. 15. *parishvańgât* àlińganàt. *parâvřittam* punar àgatam.

P. 41.

Çl. 36. *sa ko 'pi* acintya-sàmarthyah *mânmatho* Manmathàt Kandarpàj-jàtah *vikârah* pariṇàmah *me* mama *antarovřittih* mànasa-vřittih *tirayati* tiraskaroti. sah kah: *yah abhinavam* ca tad *vayaç* ca nùtanam vayah, tasya *vibhramah* vilàsah, tasmàd *avâptam janma* yena, tàdřiçah *prâg âsît* pùrvam babhùva. mànmatho vikàrah kidřiçah: *cittam* manah *unmathnâti* unmàda-yuktam karoti, tacchilah. punah kidřiçah: *vigato vishayopaplavo* vishaya-sambandho 'yasmin ànandena, etàdřiço ya *ânandas*, tena *sândro* ghanah. punah kidřiçah: *tava âçleshah* àlińganam, tasmàj *janma* yasya sah. punah kidřiçah: *prauḍham prema* utkřishṭà prîtih yasmin sah. *punar* iti vitarke; *nava iva* na jàto na janishyate tàdřiça iva, ity arthah. — *(K. abhinava-vayovibhramâvâpta-janmâ cittonmâthi mânmatho* yo *vikârah prâk* tava 'àçlesha-kàlatah pùrvam *vigata vishayopaplavânandena* vishaya-vyàpàra janmânanda-nigamena *sândro* vyàpta *âsît*, vàrdhakyàt kàmini sambhàshà rùpa-vishaya-vyàpàra janyânanda-rahita àsit, *sa ko 'pi* anirvacaniyo vikàrah *tava 'âçlesha-janmâ* san *ântarovittir* antar manasi vřittir vyavasàyàn *tirayati* pratibadhnàti, antar jaḍayati, ity arthah. *ântarovřittir* ity *âà* pùrvo *antah*-çabdo 'vyayah, na tv antah sambandhinya ity arthe, taddhitânte tadà àntarir ity eva syàt. punah kidřiçah: *prauḍha premâ* sampravardhita premà.)

Z. 6. *bhâvo* mano-'bhipràyah, tena *'anubaddhaṁ* sampâditam' iti.

Çl. 37. he *vâmoru* sundaroru! *hridayât* cittât *vahih yo bhavat* vartetu, *sah hi* niçcitaṁ *smaryate*. tava smaranam ayuktam; ity âha: *bhavati* iti. *mama* cittam eva *bhittis*, tasyâṁ *çâlabhañji 'iva* citta-nyasta-putralikâ *'iva râjate* çobhate; sarvadâ citte sattvân na smaranam, iti bhâvah. — (*K.* he *vâmoru* he manojñoru! *yo hridayâd vahih* sthitah, *sa* eva *smaryate*, *bhavati* tu *maç-citta*-rûpâyâṁ *bhittau* dehalyâṁ *çâlabhañji 'iva* likhita-kritrima-puttalikâ *'iva* nivida-sambandhâ *râjate*, ity arthah.)

Z. 13. *dâsyâh putri*, *kuttini* iti gâli-pradânaṁ. — (*K. dâsyâh putri* 'ity adhikshepoktih.)

Çl. 38. *tâṁ randâṁ* niyâmaka-çûnyâṁ çraddhâṁ *pâkhandeshu* sad-dharma-çûnyeshu, *koçeshv âkrishya*, *niyojaya* praveçaya. kidriçiṁ randâṁ: *pratikûlâṁ* asmad-ananukûla-kârya-kartrîṁ, *akulajâṁ* durbhagâ-prasûtâṁ, sammati-nivrittâv anurâgo nâsti, iti durbhagâ. kula-kshaye pravrittatvât *pâpâṁ*; *pâpâh* çamâdayah kula-kshaya-hetutvât, evam eteshâm api pâpatvaṁ, tad-*anuvartinîṁ* tad-anukûlâṁ. — (*K. tâṁ* çraddhâṁ *koçeshv âkrishya pâshandeshu niyojaya*. kidriçiṁ: asmat-*pratikûlâṁ*, *vipaksha-kula-jâtâṁ*, *pâpâṁ*, *randâm* ity adhikshepoktih, *pâpânuvartinîṁ* pâpânâṁ vivekâdinâm anukûlâṁ.)

P. 42.

Z. 5. (*K. bhanyamâni* 'ity atra "mayâ" iti çeshah.)

Z. 12. *vâsâgâraṁ* nivâsa-griham, ity arthah.

Dritter Akt.

P. 43.

Dvitîye 'ṅke tattad-dharmânushṭhâna-vaiphalyâya dambhâdîn preshayâmâsa Mahâmohaḥ, idânîm̃ tṙitîye 'ṅke Viveka-sainya-parâbhavâya pâkhaṇḍâḍambaraḥ samullasati.

Z. 4. *sâsram̃* açrubhiḥ sahitam̃. *priya-darçanam̃* priyam ishṭam̃ darçanam̃.

Çl. 1. sâ atrabhavatî pûjyâ *pâkhaṇḍa-hastam̃ gatâ* vedavâhya-karâkrântâ *katham̃ jîvati?* na katham api, ity arthaḥ. sà kà: *yasyâḥ amishu* vakshyamâṇeshu *prîtir* "asti" ity adhyâhâraḥ. amî ke, tân âha: *mukta 'iti. muktaḥ âtaṅko* bhayam̃ yais te, tâdṙiçâḥ ye *kuraṅgâḥ* mṙigâḥ te yâsu, tâdṙiçyaḥ *kânana bhûvo* vana-sthalyaḥ. *skhalanti vâriṇi* jalâni yebhyas te, tâdṙiçâḥ *çailâḥ*. tathà *puṇyâni* pavitrâṇi *âyatanâni* devatâgrihâṇi *santatam̃* anavaram̃ *tapo nishṭhâḥ* tapo-niratâḥ *vaikhânasâḥ* vânaprasthâḥ. 'katham̃ jîvati?" ity uktam̃, tatra dṙishṭântam âha: *çâṇḍâlasya veçma* mandiram̃, tasya *udaram̃* madhyam̃ *prâptâ kapilâ gaur iva;* yathà kapilà gaur gohantṙiṇâm̃ gṙihamadhyam̃ prâptà katham api na jîvati, tathà bhavatî pàkhaṇḍa-hastam̃ gatà katham api na jîvati, ity arthaḥ. *kapilâ* 'ity anena gavâm̃ kapilà gaur yathà uttamà, evam̃ çraddhà çânty-âdinâm̃ mádhye uttamà, iti bhâvaḥ. -- (*K.* itaḥ param̃ mithyâdṙishṭi-prayuktayà mahâbhairavi vidyayà âkṙishya nitâyâm̃ çraddhâyâm̃ karuṇayà saha tat-putryâḥ çântyâḥ saçokam̃ tad vicâraṇam̃: *mukta 'iti*. he *mâtaḥ* çraddhe! *yasyâ* bhavatyâḥ pûrvârdhoktesḥv *amishu prîtiḥ*, *sâ bhavatî adya pâshaṇḍa-hastam̃ gatâ katham̃ jîvati? câṇḍâla veçmodaram̃ prâptâ kapilâ gaur iva; câṇḍâlo* 'tra gohiṁsako yavanâdir bodhyaḥ. prîti vishayân âha: *mukta 'iti*, *muktâtaṅkâ* nirbhayâḥ *kuraṅgâ* yatra, tâdṙiçâ *kânana-bhavo* munînâm siddhaçramaḥ, ity arthaḥ. *skhalad-*

vârayaḥ patan-nirjhara-jalâḥ *çailâḥ*. *puṇyâny âyatanâni* puṇya-devagṛihâḥ. *santata tapo-nishṭhâ vaikhânasâç ca yasyâḥ prîtir amishu*, ity arthaḥ.

bhikshâm aṭitvâ prayato 'shṭa-mâsân,
sâgnir vane tishṭhati bhûri-kâlaṁ,
yo yatna-hîno nakha-loma-dhârî,
vaikhânasaṁ taṁ pravadanti dhîrâḥ;

iti *vaikhânasa*-lakshaṇaṁ.)

Çl. 2. *mâm anâlokya* adṛishṭvâ *snâna-bhojana-jalapânâni na kurute*, ata eva hetoḥ *mayâ rahitâ çraddhâ kshaṇam api na jîvati*. iti çânter upayuktiḥ, anena çraddhâ-çântyoḥ paraspara-vyâptir darçitâ. — (*K. mayâ rahitâ çraddhâ muhûrtam api na jîvati*, kâm api kriyâṁ mat-sânnidhyaṁ vinâ na karoti, 'ity âha: *mâm anâlokya*, iti.)

Z. 15. *vishamâḥ* atyugrâḥ *jvalanasya* agneḥ *jvâlâḥ*, tâsâṁ *kulaṁ* sâmûhaḥ, tadvât *karṇa-kaṭûni*, ata eva *duḥsahâni*, ity etad *akshara*-viçeshaṇaṁ.

P. 44.

Çl. 3. he *sakhi! mayâ kvacid api* kutrâpi, *aho* açcarye, *çraddhâyâḥ vârtâpi na 'âkarṇitâ khalu* niçcayena na çrutâ. "kva tvayâ 'anveshitâ?" ity apekshâyâm âha: *nivâra* 'iti. *nivâraiḥ* araṇyaçâlibhiḥ *aṅkitâni* cihnitâni *saikatâni* pulinâni yeshâṁ tâni; tathâ *vaikhânasair* vânaprasthaiḥ *âkrântâni* yâni *saritâṁ* nadînâṁ *kûlâni* tîrâṇi anveshitâni. punar *yajvanâṁ* yâjñikânâṁ *gṛihâḥ pratyekaṁ*, *samidhaḥ*, *cashâlo* yûpakaṭakaḥ, *camasaiḥ* pâtra-viçeshâiḥ, taiḥ *vyâptaṁ*, *nirûpitâḥ* dṛishṭâḥ, ity arthaḥ. *eva*-kâro api-arthe, *catvâro* 'py *âçramâḥ pratipadaṁ* pratisthânaṁ *nirûpitâḥ* vilokitâḥ. — (*K. kiyad anvishyata* iti, bahutarânveshaṇaṁ kṛitaṁ, ity arthaḥ. tad eva darçayati: *nivâra* 'iti. *nirûpitâ* iti liṅga-vyatyayena sarvatra 'anveti; tathâ ca *saritâṁ* nadînâṁ *kûlâni nirûpitâni*; kîdṛiçâni: *vaikhânasair âkrântâni*, ata eva *nivâra aṅkita-saikatâni* sikatotthita-pulinânâm uñchavṛitty-ânîta-patita-nivâra-cihnitatvât. tathâ *yajvanâṁ gṛihâ nirûpitâḥ*, *casâla-camase* yajña-pâtre, *pratyekam* iti brahmacârî, gṛihî, vânaprastho, bhikshuç ca, ity *âçramâç catvâraḥ*, eshâṁ nivâsa-sthânâni nirûpitâni, ity arthaḥ. astu tâvad darçanaṁ, *çraddhâyâ vârtâpi*, he *sakhi*, *kvacid api na karṇitâ*, ity arthaḥ; *aho* âçcarye.)

Z. 11. (*K. çraddhâ asti* çraddhâ bhavati, ity arthaḥ.)

Z. 14. adṛishṭam anukûlaṁ nâsti, ity âha: *kimu pratikûle vidhâtari*, sarvam api *sambhâvyate*, ity âha: *devi* iti.

P. 45.

Çl. 4. *hanta* iti duḥkhe, *vidher* daivasya *vṛittayaḥ* âcarita-rûpâḥ *vâmâḥ* vakrâḥ sakala-loka vilakshaṇâḥ, tad eva darçayati: *devi* devatâ rûpâ *Çrîḥ* sâkshât Lakshmîḥ *Janakasya âtmâ* sâkshâtkâravataḥ *kanyâpi Rakshaso Daçagrîvasya gṛihe âsît. bhagavati* sarvânushṭhâna-mûla bhûtâ *veda trayî eva Dânavaiḥ* Daityaiḥ *rasâtalaṁ* pâtâlaṁ *nîtâ* prâpitâ. *ca* ity aparaṁ, *Gandharvasya Madâlasaṁ tanayâṁ* kanyâṁ *Daityendraḥ Pâtâlaketu* saṁjñaḥ *cha*

lât mishât *upajahâra* sva-nikaṭaṁ nîtavân; *daityendraḥ upajahâra* ity atra sandhiç cityaḥ. evaṁ çraddhâyâḥ pâkhaṇḍa-hasta-gamane daivaṁ mûlaṁ, iti bhâvaḥ. — (*K. Çrîr* eva 'avatîrṇâ *Janakâtmajâ Daçamukhasya rakshaso gṛihe âsît. pûrvaṁ Dânavair bhagavati trâyî râsâtalaṁ nîtâ. Pâtâlaketur Daityendro 'pi Gandharvasya tanayâṁ Madâlasâṁ chalâj jahâra*, ato *hanta* khede *vidher vṛittayo* vyavasâyâ *vâmâḥ* pratikûlâ, *vishamâ* atyanta-duḥkha-dâyikâḥ; sarvatra paurâṇikî kathâ anusandheyâ.)

Z. 10. *gâlan mala-paṅkaḥ* sravan vishṭâ-kardamaḥ, tena *picchalâ* masriṇâ, ata eva *bîbhatsâ* bhayânakâ *duḥprekshyâ* drashṭum asakyâ *deha-chaviḥ* kântir yasya, *ulluñcitâḥ* utpâṭitâḥ *cikurâḥ* keçâḥ yena saḥ, *mukta-vasano* digambaraḥ. — (*K. ulluñcita-cikuro* vikîrṇa-keçaḥ, *mukta-vasano* digambaraḥ sa ca 'asau *durdarçanaç* ca °iti vigrahaḥ, *çikhi-çikhaṇḍakasya* mayûra-pakshasya *piñjikâ* vyajanaṁ tad-*dhastaḥ*.)

P. 46.

Z. 1. *prasphuranto* dedîpyamânâḥ ye *mayûkhâḥ*, teshâṁ *mâlâbhiḥ* kiraṇa-paramparâbhiḥ *udbhâsitaṁ* prakâçitaṁ yad *bhuvanântarâlaṁ* bhuvana-madhya-pradeçaḥ tasmin; *mârtaṇḍa-maṇḍale* sûrya-maṇḍale. — (*K. sphuradbhir mahâ-mayûkhair udbhâsitaṁ bhuvanântarâlaṁ* yena, tâdṛiçe *pracaṇḍa mârtaṇḍa-maṇḍale jvalati* sati, ity arthaḥ.)

Z. 3. *tarhy anantaram eva* idânîm eva, ity arthaḥ. *naraka-vivarât* naraka-kuṇḍât *uttîrṇo* nirgataḥ. *Mahâmoha-pravartitaḥ* Mahâmoha-preshitaḥ. — (*K. âṁ* smaraṇe.)

Z. 10. *yathâ nirdishṭaḥ* "ya eshaḥ" ity âdinâ pûrvam uktaḥ digambaraḥ; asya bhâshâ mâgadhî. bhikshu-kshapaṇaka-râkshasântaḥpuravâsî-ceṭakâdînâṁ mâgadhî 'ity uktâ. *âtmâ dîpa iva* 'ity uktaṁ, tatra 'ayam âtmâ parichinna-parimâṇaḥ, *gṛiha-madhye* ity uktatvât, yathâ dîpaḥ ghaṭa-gṛiha-prasâdodara-prakâçakaḥ parimita-prakâçatvâd, evam ayam âtmâ çarîrântaḥ-prakâçatvât, tato 'pi svalpa-parimâṇa iti; uktaṁ Jinaiḥ: svalpa âtmâ svalpa-parimâṇaḥ, iti. — *çrâvakâḥ* çishyâḥ. — *pudgalaṁ* çarîraṁ, "*pudgalo* vâpur âtmanaḥ" iti Dharaṇiḥ; tasya çleshma-sûtrâdri pûrṇatvât katham api na çuddhir, iti bhâvaḥ. *paricaraṇaiḥ* sevanaiḥ. — âkâṅkshâṁ svayam eva 'utthâpya 'âha. — (*K. kshapaṇakaḥ* parivrâjakaḥ. iyam api paiçâcî bhâshâ. etan mate *arhan*-nâmâ îçvaraḥ, sa eva ca Jina etac-châstra-praṇetâ, jyotisha jñânaṁ ca 'etac-châstrâd bhavati 'iti. etac-châstra-pratipâdyam âha: *navadvâra* 'iti. *nava-dvâraṁ gṛihaṁ* çarîraṁ, tan-*madhye jvalad-dîpa*kâraḥ *paramâtmâ*, *esha Jinavareṇa paramârtha-saukhya-mokshado bhâshitaḥ*, ity arthaḥ; vedânti nayokta saṁsâra-mithyâtva-nirâsâya 'uktaṁ paramârtha 'iti. *sâdhakaiḥ* snânâdi niyamena devatopâsâḥ. *puggalaṁ* çarîre 'tra bhâshâyâṁ; atha 'âtmanaḥ çuddhy arthaṁ snâna-çaucâdikaṁ ity atra 'âha: *âtmâ vimala* 'iti. nanu veda prâmâṇyânabhyupagamâd vedoktâ ṛishi paricaryâ bhavan-mate nâsty eva, tataç ca: *kîdṛiçî ṛishi paricaryâ?* iti sâdhakânâṁ praçnam âçaṅkyan anuvadati: *kim bhaṇadha?* iti. sâdhakasya praçnottaram âha: *dâle*

iti. *caraṇa-prâṇâmaḥ* "kartavyaḥ" iti çeshaḥ; *mishṭaṅ bhojanaṅ* "dâtavyam" iti çeshaḥ; bhavataṅ *dârân ramayatâṅ ṛishiṇâṅ* sthâne *irshyâ*-rûpaṁ *mataṅ na kartavyaṅ*, ity arthaḥ.)

P. 47.

Z. 3. *ubhe* Çânti-Karuṇe.

Z. 5. (*K. lâule* iti mânye 'syâṅ bhâshâyâṅ.)

Z. 7. *parihârishyati* "bhavati" iti çeshaḥ.

Z. 12. (*K.* ahiṅsâyâ. âstika-nâstikobhaya-dharmatvâd *ahiṅsâ-sakâçât* çravaṇaṅ.)

P. 48.

Çl. 5. kidṛiçî *eshâ: duḥkhadaḥ âcâro* yasyâḥ sâ. kidṛiçîṅ *ambâṅ: san âcâro* yasyâḥ sâ, tâṅ. punaḥ *duḥkhadaḥ darço* darçanaṅ yasyâḥ sâ. *priye âtmani darçanaṅ* yasyâs tâṅ. ity *ambâ*-viçeshaṇaṅ; ambâ 'iva mâtâ 'iva hita-kâriṇî, tâṅ. *eshâ durâçâ kathañcana* katham api *na anusarati*, ativilakshaṇa-veshatvâd, iti bhâvaḥ. — (*K. eshâ* tâmasî çraddhâ *kathañcanâpi* mama *ambâṅ* sâtvikîṅ çraddhâṅ *na anuharati* na sadṛiçî-karoti viruddha-dharmatvâd ity âha: *durâcârâ*, iti.)

Z. 6. *saugateshu* bauddha-viçesheshu.

Z. 8. *buddhâgamaḥ* Buddha-çâstrâbhimâni-devatâ-rûpaḥ.

Z. 9. *upâsakâḥ* nâstika-darçana-vicâra-ratâḥ.

Çl. 6. *saiva dhî-santatiḥ* vijñâna-santatiḥ *adhunâ* idânîṅ, *nirgataḥ vishayoparâgaḥ* vishaya-sambandho yasyâḥ sâ, nîla-pîtâdy-anekavidha-vishayâkâropaplava-çûnyâ, *sphurati* anupahatâ prakâçate; ata eva "ahaṅ sarvajño 'smi" iti mantavyaṁ. kasmât: *vigalitâkhila vâsanatvât*, *viçeshṇa galitâḥ* nashṭâḥ *akhilâḥ samastâḥ vâsanâḥ* saṅskârâḥ, teshâṅ bhâvaḥ tattvaṅ; tasmât saṅskâra-kâriṇîbhûta vâsanocchedâd îdṛiçî vijñâna-santatiḥ samullasati, ity arthaḥ. sâ kâ: *yatra* yasyâṅ dhî-santatau *arpitâḥ* sampâditâḥ *bhâvâḥ* ghaṭâdayo vishayâḥ buddhau kalpitatvâd antarvartino 'pi *vahir iva* vâhyâ iva *pratibhânti* abhijñâyante bhrântyâ; idaṅ viçeshaṇa-dvayaṅ bhâvânâm eva *sâkshân* niḥsandigdhaṅ *kshaṇa-kshayiṇaḥ* svarasa-nâçino, na kevalaṁ kshaṇikâḥ *nirâtmakâç ca*, nirastâ asthirâ âtma-sthitir yeshâṅ te. ayam eva prâmâṇiko mârgo bhavadbhir apy anusartavyaḥ, iti bhâva-tâtparyaṅ. — (*K.* atra mate vâsanâ-vaçâj jñâna-vilasita-mâtraḥ saṅsâraḥ, vâsanâ-vigame tu nirvishayâ jñânadhâraiva 'avaçishyate, iti tad âha: *sâkshâd* iti. *yatra* dhî-santatâv *arpitâḥ sâkshât kshaṇa-kshayiṇa eva bhâvâ nirâtmakâ* deha-bhinnâtma-rûpa-padârthântara-rahitâ *vahir iva* jñâna bhinnâ iva *pratibhânti*, *saiva dhî santatir adhunâ vigalitâkhila-vâsanatvân nirvishayoparâgâ* rahitâ *sphurati*. ajñâna-daçâyâṁ vishayopalambhâbhâvâd vishayâsattvângîkâreṇa bhâvânâṁ kshaṇakshayitvasya sâkshâttvaṁ.)

Z. 15. (*K. mokshaç ca* 'iti, dehâtma-vâdinâṁ eshaṅ deha-nâçasyaiva mokshatvât.)

Çl. 7. *yatra* yasmin saṅgata-dharme *manoharaṁ* atisundaraṁ *layanaṁ* gṛihaṁ; *âvâso* nivâsa-sthânam "asti" ity adhyâhâraḥ; na tu kleçâvahâ guhâḥ. *abhiprâyânurûpâḥ* abhilashita-vesha-bhûshânukûlâḥ *baṇig-bhâryâḥ* nâryaḥ vâravilâsinyaḥ santi; na tu savarṇâ vivâhitâḥ. *vâñchita-kâlaṁ* abhilashita-samayaṁ *ishṭam açanaṁ* bhojanaṁ asti; na tu âhnikânantara-kâle eva. *mṛidu-prastarâḥ* komalâstaraṇa-yuktâḥ *çayyâḥ* santi; na tu kuça-kaṇṭhâdikâḥ. *vilasanti* prakâçamânâ *jyotsnâ* candraprabhâ, tayâ *ujjvalâḥ* çobhamânâḥ *râtrayaḥ; klṛiptaḥ* kṛitaḥ *aṅga-râgaḥ* aṅge kuṅkuma-candanâdi-lepo yasmin, etâdṛiço ya *utsavaḥ* kâma-mahotsavaḥ suratâdi-rûpaḥ, saiva *krîḍâ*, tasyâm *ânando-bharâḥ* sukha-samûhâḥ, taiḥ *vrajanti* sukhena gacchanti, ity arthaḥ. kîdṛiçyo râtrayaḥ: *yuvatibhiḥ* taruṇîbhiḥ *çraddhâ-pûrvaṁ* âdara-pûrvaṁ *upâsitâḥ* sevitâḥ. anena asmâkaṁ sukha-mukti sukha-sâdhye, anyeshâm atikleça-sâdhye, iti bhâvaḥ. — *(K. saukhyaṁ* darçayati: *âvâsa,* iti. *âvâso* gṛihaṁ; *liyate* upaviçyate asminn iti *layanaṁ* âsanaṁ, dvayam api *manoharaṁ,* yan-matâviruddham iti çeshaḥ. tathâ *baṇijâṁ nâryaḥ* sundaryaḥ paṇya-striyo veçyâ vâ *svâbhiprâyânukûlâḥ*. tathâ *yatheshṭa-kâlam ishṭam* abhishṭaṁ *bhojanaṁ*. *mṛidu-srastarâ* komalâstaraṇâ *çayyâ* ca, yan-matâviruddhâ, iti çeshaḥ. tathâ *yuvatibhiḥ klṛiptâ* ye *'ṅgadânotsavâs* tad-rûpaiḥ *krîḍânanda-bharair vilasaj-jyotsnâ râtrayaḥ çraddhâ-pûrvam upâsitâ* yathâ-çraddham *upâsitâḥ* sevitâ *yânti*, yatra mata iti çeshaḥ; îdṛiça-sukhasya tan-matâviruddhatvât.)

P. 49.

Z. 3. *taruṇaḥ* pragalbhaç ca 'asau, *tâla-taruç* ca tâla-vṛikshaḥ, tadvat *pralambhaḥ* uccair lamban, *lambayamânaṁ kashâyaṁ* sugandhaṁ *piçaṅgaṁ* raktaṁ *civaraṁ* vastraṁ yasya. *muṇḍitaḥ sacûḍaḥ* saçikhaḥ *muṇḍa* rûpaḥ *piṇḍo* yasya.

Z. 9. *saṅskriyante* vishayî-kriyante *saṅskârâ* bhâvâḥ, ity arthaḥ. *sthâyî* paraloke bhoktâ. *na îrshitavyaṁ* iti sarvasya kshaṇikatvât dveshṭṛ-dveshyayoḥ parasparâsaṅsargâd, iti bhâvaḥ. — *(K. tasmâd bhikshushv* iti yata *âtmâ sthâyî nâsti, tasmât* paralokâbhavena, ity arthaḥ.)

P. 50.

Z. 3. *kshapaṇakaḥ* digambara-siddhântaḥ.

Z. 9. *kasya kṛite vrataṁ dhâryate?* pralaya-kâle tvadîya-sthiter asatvât mudhâ prayâsaḥ, iti bhâvaḥ.

Z. 11. *asmat-santatau* asmad-vijñâna-paramparâyâṁ *patitaḥ* pravishṭaḥ *kaçcid vijñâna-lakshaṇaḥ* pravṛitti-vijñâna-santânântaḥpâtî saṅsârî *mokshyate,* ity âkhaṇḍalârthaḥ. — *(K. vijñânaṁ* viçesha-jñânaṁ tadîya-mata-siddhaṁ muktyupayogi jñânaṁ, tal *lakshaṇas* tat siddhaḥ, *vâsanâ* mithyâjñânaṁ, *santatiç* caitradhârâ, tat *patitaḥ* kaçcic caitro *mokshyate*, ity arthaḥ. muktiç ca dehâtma-vâdinâṁ eshâṁ bhûta-catushṭaya-viçishṭa-dehadhârâ vigama-rûpaṁ maraṇam eva.)

P. 51.

Z. 10. *vihâra-dâsî-bhujañgô* veçyâ-bhartâ. *viçrabdhaṁ* saviçvâsaṁ.

P. 52.

Çl. 8: *ko nâma aninditaḥ* san, "lokair" iti çeshaḥ, *prâjyaṁ* prakṛishṭaṁ, dhâtu-mûla-jîva-cintâ-lâbha-buddhi-paramârtha-candra-sûrya-grahaṇa-saṁvâda-bhogâdinâ daça-vidhena sarvajñatvaṁ prakarshaḥ, *svârâjyaṁ* svântam *utsṛijya* tyaktvâ, *bhavân iva loke nindyâṁ* çâstra-viruddhâṁ *piçâcatâṁ* piçacatvaṁ *abhivâñchati* abhilashati? na ko 'pi, ity arthaḥ. — (*K. prâjyaṁ* prakṛishṭaṁ *svârâjyaṁ* svargâdhipatyam *utsṛijya, aninditaḥ ko nâma loka-nindyâṁ piçâcatâm abhivâñchati bhâvan iva*, ity arthaḥ.)

Z. 1. ârhata-mataṁ tv atyanupâdeyaṁ, ity âha: *ârhataṁ*, iti. *ârhatam api dharma-vedanaṁ* dharma-jñânaṁ *kaḥ çraddhatte* kaḥ svikaroti? na ko 'pi, ity arthaḥ.

Z. 8. *anâdi-pravṛittena* anâdi-siddhena *jyotishâ* jyotiḥ-çâstreṇa *atîndriyaṁ* indriyâgocaraṁ yat *jñânaṁ*, tat-*jñâna-pratâritena* vañcitena *bhavatâ atikashṭam* atiduḥkhâvahaṁ *vratam âçritaṁ* añgikṛitam, ity arthaḥ. — (*K. jyotiḥ-çâstrâdhînâtîndriya-jñâna-pratâritena*, ity arthaḥ.)

Çl. 9. deha-parimitatvam âtmano na sarvajñatvam, ity âha: *jñâtuṁ*, iti. *vapuḥ parimitaḥ vapushâ pari* samantân *mitaḥ* çarîra-mâtra-parimâṇo *jîvo* vijñâna-rûpaḥ *trilokîṁ jñâtuṁ kathaṁ kshamate*, iti *kathaya*, na katham api samartho bhavati, ity arthaḥ. trailokyâjñâne hetum âha: *sañgatim antareṇa*, iti, sambandhaṁ vinâ, ity arthaḥ. uktam arthaṁ dṛishṭântena dṛiḍhayati: *suçikho 'pi api* çabdât susneho 'pi *dîpaḥ kumbha-nihitaḥ* kumbhântaḥ prakshiptaḥ *gṛihasya udare* madhye vidyamânân *bhâvân* padârthân *prakâçayituṁ na çaknoti* yathâ, tathâ sva-prakâço 'py âtmâ çarîra-madhye vartamânaḥ parichinnaḥ bhuvanântara-vartino vahiḥsthân sûryâdîn naiva prakâçayed, ity arthaḥ, evaṁ viruddham upapâdayatâ bhavanto vañcitâḥ, iti bhâvaḥ. — (*K. vapushâ parimitaḥ* parichinno bhavad-ukta-dîpa-kalikâ-rûpo vapur-madhya-vartî *jîva* âtmâ *kathaṁ trilokîṁ jñâtuṁ sañgatiṁ* pratyâsattiṁ *vinâ kshamate*, tat *kathaya. kumbha-nihitaḥ suçikho 'pi dîpo gṛihasya 'udare* 'pi *bhâvân* padârthân *prakâçayituṁ na çaknoti* svîya-çikhâ-sañgaty-abhâvâd, ity arthaḥ. ataḥ çarîra-pihita âtmâ kathaṁ svâsannikṛishṭân bhâvân jñâsyati, ity arthaḥ. na ca 'evaṁ Buddhasyâpi kathaṁ sarvajñatvam iti vâcyaṁ, tasya 'îçvara-rûpatvena saṁsâri-parichinnatvânañgîkârât saṁsâri-çarîrâṇâm nirâtmakatvât, Buddha-çarîre tu sarvajñeçvarâdhishṭhâna mâtraṁ, na tu dîpa-kalikâ-kâratayâ çarîrântar-vartitvaṁ, iti bhâvaḥ. *varaṁ* çreshṭhaṁ.)

Z. 11. ârhata-mata-dûshaṇam upasaṁharati: *tasmât*; iti. *loka-dvaya-viruddhât* ihaloka paralokayor viruddhât duḥkhât; ihalokaḥ sukha rûpaḥ, shoḍaça varshâḥ striyaḥ, candanaṁ, sumanasâṁ mâlâḥ, ayam eva svargaḥ, ihaloka eva naraka rûpaḥ, âdhayo vyâdhayaç ca narakâṇi, tad bhinna loke

pramâṇâbhâvâd, iti bhâvaḥ. *sâkshât sukhâvahaṁ* dharma-nirapekshatayâ sukha-jânakaṁ.

P. 53.

Z. 3. (*K. Soma-siddhântaḥ*, iti; Umayâ saha vartamânaḥ *Somo* Maheçaḥ, tat *siddhântaḥ*, ity arthaḥ. idam apy upanishad-viruddhâyâḥ çarîra-sattve mukter bodhanâd, veda-viruddhâgama-rûpatvâc ca nâstika-çâstraṁ.)

Çl. 10. ahaṁ *jagat paçyâmi*. kîdṛiçaṁ jagat: *mitho 'nyonyaṁ bhinnaṁ*, punar *îçvarâd abhinnaṁ*, yathâ mudrikâkara-kaṅkaṇâdeḥ paraspara-bhede 'pi suvarṇâd abhinnaṁ, tathâ, ity arthaḥ. kîdṛiço 'haṁ: *narâsthi-mâlayâ* mahâ-çaṅkhâkshamâlayâ *kṛitaṁ* sampâditaṁ *bhûri bhûshaṇaṁ* yena, saḥ. *çmaçâne* Kâçyâṁ *vasati*, tacchilaḥ. *nṛi-kapâle bhojanaṁ* yasya, saḥ. *yoga* eva *añjanaṁ*, tena *çuddhaṁ* abhrântaṁ *darçanaṁ* jñânaṁ yasya, saḥ. etena svîyaṁ vratadhâraṇaṁ darçitaṁ. — (*K. mithaḥ* parasparaṁ *bhinnam* api *jagad îçvarân* Maheçâd *abhinnam paçyâmi*, yato 'haṁ *yogâñjanena çuddha-darçanaḥ*, *darçanaṁ* atra cakshuḥ; jagata îçvarâbhinnatvena darçanâd âtmano 'pi îçvarâbhinnatva-darçanena îçvara-veçatvam âha: *narâsti* iti, Maheçasya 'evam-rupatvât.)

Z. 12. *upasṛitya* samîpaṁ gatvâ.

Çl. 11. *are re kâpâlika!* ity âkshepeṇa. — (*K. saukhyaṁ* sukhaṁ.)

Z. 17. moksha-praçnasya 'ayuktatvâd *dharmaṁ tâvad* âdâv eva *avadhâraya* niçcinuhi, ity arthaḥ.

P. 54.

Çl. 12. *naḥ* asmâkaṁ *brahma-kapâle kalpitâ surâ* madyaṁ, tasya *pânaṁ*, tena *pâraṇâ* pushṭiḥ, "bhavati" ity adhyâhâraḥ. kîdṛiçânâṁ naḥ: *vahnau* agnau *mastishkeṇa* kapâlântarvṛitti-rasena *âktâ* militâ yâ *vasâ*, tayâ *abhidhâritâni mahâmâṁsâni* manushya-mâṁsâni, teshâm *âhutir juhvatâṁ* homaṁ kurvatâṁ. kiṁ ca 'nyad api: *naḥ* asmâkaṁ *Bhairavo devaḥ arcyaḥ* pûjyaḥ. kaiḥ sâdhanais, tâny âha: *purushâ* eva *upahârâ* upakḷiptâ *balayo* balidâna-rûpâs, taiḥ. kathaṁ-bhûtaiḥ purushopahâra-balibhiḥ: *sadyaḥ* tatkshaṇam eva *kṛittaḥ* chinnaḥ *kaṭhoraḥ* nishṭhuraḥ *kaṇṭhas*, tasmâd *viçesheṇa galat kîlâlaṁ* raktaṁ, tasya *dhârâbhir* ujjvalâḥ çobhamânâs, taiḥ. *no* 'smâkaṁ *Bhairavaḥ* Umâkântaḥ *arcyaḥ*, *devaḥ* sva-prakâçaḥ. kaiḥ: *puri* çarîre çete *purushaḥ* antarâtmâ, tad-artham *upaharaṇâni* samarpaṇâni ity *upahârâḥ*, ta eva *balayaḥ*, taiḥ. kîdṛiçaiḥ: *sadyaḥ* tatkshaṇam eva *kṛitta-kaṭhora kaṇṭhâd* iva unmanita-kaṇṭhâd iva *vigalad-amṛita-dhârâbhiḥ çobhamânaiḥ*. *mastake* bhavaṁ *mastishkaṁ* payaḥ, tena *âktâ* kântimatî yâ *vasâ* snehaḥ, tena *abhidhâritâḥ* siktâḥ *mahântyo* vishayeshu pravṛittâ buddhi-vṛittayaḥ tâ eva *mâṁsâni*, teshâm *âhutayaḥ agnau* Çiva-mûrtau *juhvatâṁ* Çivârpaṇaṁ kurvatâṁ, ity arthaḥ. kiṁ ca: *no* 'smâkaṁ brahmarandhropalakshitaḥ kapâlo *brahma kapâlaḥ*, tatra *kalpitâ* vidyamânâ *surâ* cândrikalâ, tasyâḥ *pânena pâraṇâ*-vrata samâptiḥ; ata eva ayam Umayâ sahitaḥ *Somas*, tasya *siddhântaḥ*. —

(*K. brahma-kapâle* brâhmaṇa-muṇḍâsthi-khaṇḍe *kalpitâyâḥ surâyâḥ pânena no* 'smâkaṁ *pâraṇâ* ûpavâsânantara-bhojanaṁ. naḥ kidṛiçânâṁ: *mastishkaṁ* çârîraṁ tailaṁ, tena *âktayâ vasayâ* majjayâ *abhighâritânâṁ* siktânâṁ *mahâmâṅsânâṁ* nara-mâṅsânâm *âhutir vahnau juhvatâṁ*, tathâ *Mahâbhairavo devo* Maheço *no* 'smâkam *arcyaḥ*. arcanopâyam âha: *purusha*, iti; upahṛita-valibhir, ity arthaḥ. kidṛiçaiḥ: *sadyaḥ kṛitto* yaḥ *kaṭhoro* dṛiḍhaḥ *kaṇṭhas*, tato *vigalantyâ kilâla-dhârayâ* çoṇita-pravâheṇa *ulvaṇair* bhûshaṇair, ity arthaḥ.)

Z. 5. (*K. dâruṇa*, iti, ahiṅsakatvâd Bauddhânâṁ.)

Z. 7. *vipralabdhaḥ* dharmâd vyâyitaḥ. — (*K. varâko* nikṛishṭaḥ.)

Z. 8. *pâkhaṇḍâpasada* pâkhaṇḍâdhama. *cûḍâla-veça* câṇḍâla-veça. — (*K. apasado* 'dhamaḥ. *vedânta* iti; vedantaikadeçi-çâstra-*prasiddhaḥ*, ity arthaḥ.)

Çl. 13. *ahaṁ*, *Harir* Vishṇuḥ, *Haro* Mahâdevaḥ, *Surâḥ* Indrâdayaḥ, *jyeshṭhâḥ* vayasâ, *çreshṭhâḥ* sâmarthyena, tân *surân* devân *âhare* ânaye. *viyati* âkâçe *vahatâṁ* gacchatâṁ *nakshatrâṇâṁ gatir api ruṇadhmi*. kiṁ ca: *nagâḥ* parvatâḥ, *nagarâṇi* pattanâni, taiḥ *sahitâm imâṁ mahiṁ* pṛithivim *ambhaḥ-pûrṇâṁ vidhâya* udaka-pûrṇâṁ kṛitvâ, *tat toyaṁ* jalaṁ *kalaça-çakalaiḥ kshaṇena* çîghram eva *pibâmi*. Bhairavopâsakânâm asmâkam Soma siddhântinâm îdṛiçaḥ prabhâvaḥ, iti bhâvaḥ. — (*K. Harir* Vishṇuḥ, *Haro* Maheçaḥ, *Surajyeshṭho* Brahmâ, etân *surân aham iha âhare* ânayâmi. *viyati* âkâçe *vahatâṁ* calatâṁ *nakshatrâṇâṁ gatir api ruṇadhmi* pratibadhnâmi. *naga-nagara-sahitâm imâṁ mahîm âmbhaḥ-pûrṇâṁ vidhâya, sakalaṁ tat toyaṁ pibâmi*, etat sarvaṁ *kalaya* paçya, ity arthaḥ.)

P. 55.

Z. 2. *khaḍgam âkṛishya* koshân niḥsârya. — (*K. tan na marshaṇiyaṁ* na kshamaṇîyaṁ.)

Çl. 14. *Bhargasya gṛihiṇîṁ* Mahâbhairavîṁ, *ḍaman* çabdaṁ kurvan yo *ḍamaruḥ* vâdya-viçeshaḥ, tasya *ḍâṅkṛitiḥ* ḍâṅ-karaṇaṁ çabdaḥ, tena *hûtaḥ* âhûto yo *bhûta-vargaḥ* Piçâca-samûhaḥ, tena *sârdhaṁ* saha *rudhiraiḥ dhinomi* prîṇayâmi. kidṛiçai rudhiraiḥ: *esha* yaḥ *karâlo* bhayâvahaḥ *karavâlaḥ* khaḍgas, tena *nikṛittaṁ* chinnaṁ yat *kaṇṭha-nâlaṁ*, tasmâd *ucchalanto* udgacchanto *bahulâḥ phenilâḥ* saphenâ *budbudaughâḥ* yeshu, taiḥ. — (*K.* so 'haṁ, *ḍamad* ity avyakta-çabda-kâriṇo *ḍamaror ḍâṁ* ity avyakta-çabda karaṇena *hûta* âhûto *bhûta-vargo* yayâ, tâdṛiçîṁ *Bharga-gṛihiṇîṁ* Maheça patnîṁ Durgâṁ *rudhirair dhinomi* prîṇayâmi, ity arthaḥ, "dattvâ" ity arthâd rudhirâṇy eva dattvâ. rudhiraiḥ kidṛiçaiḥ: *karâleṇa* bhîshaṇena *karavâlena* khaḍgena *nikṛittâc* chinnât *kaṇṭha-nâlâd uccaladbhir* udgacchadbhir *bahula-budbudaiḥ*, *phenilaḥ* phena-yukta *oghaḥ* payaḥ-pravâho yeshâṁ, tâdṛiçaiḥ.)

Z. 8. *udyacchati* sakampaṁ darçayati.

Z. 13. *pratisaṅharati* punaḥ koçe pratikshipati.

P. 56.

Z. 1. *paramo dharmah*, ity upahasati: *atha*, iti. dharmaṁ pṛishṭvâ mokshaṁ pṛicchati: *atha*, iti.

Çl. 15. Mṛiḍasya patnî *Mṛiḍânî*, tasyâḥ *patiḥ* Umâ-patiḥ Somaḥ *ity îçe* iti vadati sma. *iti* 'iti kiṁ: *candra-cûḍaṁ* candra-çekharaṁ *vapur* yasya, tâdṛiçaḥ san *sânandaṁ* yathâ syât tathâ *Pârvatyâḥ pratirûpayâ* sadṛiçayâ *kântayâ âliṅgito* yaḥ, sa *muktaḥ krîḍati* 'iti; Someçvaropâsakânâṁ sarûpâ muktir, ity anvayaḥ; Somasiddhânta-çabdaḥ, iti bhâvaḥ. kathaṁ îdṛiçaṁ sukhaṁ mokshaḥ? ity ata âha: *vishayaiḥ* stry-âdibhir *vinâ sukhaṁ kvâpi na dṛishṭaṁ;* âtma-rûpe sukhe mânâbhâvâd, iti bhâvaḥ. nanu tarhi duḥkha-nivṛittir eva vaiçeshikâdi-sammatâ muktir astu, ity âha: *ânandaḥ* sukhaṁ, tasya *bodhaḥ* anubhavaḥ, tena *ujjhitâ* rahitâ *jîvasya sthitir eva muktiḥ*, *upalâvasthâ kathaṁ prârthyate* katham abhilashyate? upalâvasthâvad acetanatvena purushârthatvâd, iti bhâvaḥ. jñânitvaṁ parityajya pâshâṇa-padavî-prârthanam atyâçcaryaṁ vaidikatvâbhimâninâṁ. — (*K. mukto* janaḥ *candra-cûḍa-vapuç* candra-viçishṭa-mauliḥ san, *Pârvatyâḥ pratirûpayâ dayitayâ sânandaṁ* yathâ syât tathâ *âliṅgitaḥ* san *krîḍati, Bhavânî-patir* Maheçaḥ *ity âce.* nanu dayitâdikaṁ vinâ tad-âliṅganâdi-janya-sukha-tulyaṁ sukhaṁ eva muktir, iti kiṁ na 'ucyate? ity atra 'âha: *dṛishṭam* ity-âdi, *na vishayair*-ity-antaṁ. *vishayair* dayitâdibhir *vinâ* nirvishayaṁ *sukhaṁ kvâpi na dṛishṭaṁ*, atas tâdṛiçî na muktir, iti bhâvaḥ. sukhâdy-açesha-viçesha-guṇerhâ muktiḥ kiṁ na 'ucyate? ity atra 'âha: *ânanda* 'iti; *ânandena* sukhena *bodhena* jñânena ca *ujjhitâ jîvasya* âtmanaḥ *sthitir eva muktir*, "ity api na 'ucyate" iti çeshaḥ. tad-amuktau hetum âha: *upala* 'iti; tâdṛiçî muktiḥ *çilâvasthayâ* sthiti-rûpaiva sâ *kathaṁ prârthyate?* ity arthaḥ.)

Z. 8. *âçraddheyam* anâdaraṇîyaṁ.

Z. 11. *açraddhayâ âkshiptaṁ* vyâptaṁ, ity arthaḥ.

Çl. 16. bhikshu-kshapaṇakayor âtmâ parichinnaḥ, âvaraṇâ-svabhâvâ ca *çraddhâ* atas *tâmasî*, Somasiddhântasya 'abhilâsha pradhânatvâd *râjasî* tatra *çraddhâ*. (*K. bhâra* 'ity ubhayatra sambandhân *nitambabhâra pînastana-bhârâbhyâṁ manthara* mandagatiḥ.)

P. 57.

Z. 6. *janântikaṁ* loka-samakshaṁ.

Çl. 17. *mayâ caṇḍânurâgât* utkṛishṭa-prîti-vaçât *gâḍhaṁ* atiçayena *bhujayor dvandvena pîḍito* mardito yaḥ, *pîvarayor* mâṁsalayor *stanayor bharo* bhâraḥ sa yasyâṁ kriyâyâṁ yathâ syât tathâ, *pîna payodharâḥ pînau* mâṁsalau *payodharau* yâsâṁ, tâ *raṇḍâḥ* bhartṛi-hînâḥ nirantara-surata-hînâḥ, etena sukha viçesho dhvanitaḥ, raṇḍâḥ *kati* kiyat-saṅkhyakaḥ *na âliṅgitâḥ?* kiṁ tu bahvya âliṅgitâ eva. etâvatâ kiṁ? tatra 'âha: *çataçaḥ* çatavâraṁ *guru çapathaṁ karomi, kutrâpi* kvacid api *kapâlinyâḥ pînau* mâṁsalau *attuṅgau* uccau *kucau* stanau, tayor *avagûhanaṁ* âliṅganaṁ, tasya *yadi punar bhavaḥ*

utpattiḥ, tadà *pramodọdayaḥ* pràkṛishṭânandâvirbhàvaḥ *prâptaḥ*, ity arthaḥ. — (*K. mayâ candânurâgât pina-payodharâḥ kati randâ* vidhavà *udgâḍhaṁ dṛiḍhaṁ na âlingitâḥ*, tatra tathâpi 'iti tadà 'ity api 'iti çeshaḥ, tathâpi tadâ *Buddhebhyaḥ çataçaḥ çape* Buddha-çapathaṁ çataçaḥ karomi, ity arthaḥ; *yadi punaḥ kutrâpi kâpâlinyâḥ pinottunga-kucayor avagâhana-bhavaḥ, pramodọdayaḥ prâptaḥ*, ity arthaḥ. *çape* iti svànga-sparça-parvako 'yaṁ çapathaḥ, tena çapathe *çape* ity âtmanepadaṁ, tat-pùrvakatvâbhàve tu: "sakhyaḥ, *çapâmi*, yadi kiñcid api smarâmi," ity àdau parasmaipadam eva.)

Z. 15. *praveçaya* dehi. *pârameçvarîṁ* Parameçvara-sambandhinîṁ.

P. 58.

Z. 3. *parirambhaḥ* âlinganaṁ, sa eva *mahân mahotsavaḥ*, tena. — (*K.* âṁ iti, jânâmi, ity arthaḥ.)

Z. 7. *ankapâli* âlinganaṁ. *picchikâ* màyùra-piccha-nirmitaḥ picchâluñchaḥ. — (*K. indriya-vikâraḥ* çiçnodgamaḥ, digambaratvàd upàyaṁ cintayati.)

Çl. 18. *kurango* mṛigaḥ. *bhâvaki* çraddhâvatî. *çrâvaki* kshapaṇaka-goshṭhi. asya 'arthaḥ: he *kapâlini!* tvaṁ *bhâvaki* çraddhâvatî 'satî '*yadi ramase, tarhi çrâvaki* kshapaṇaka-samudàyaḥ *kiṁ karishyati?* iti pada-samudâyârthaḥ. — (*K. bhâvaki* bhâva-viçishṭâ sambandhe 'kaṇa. *çâvaki* çiçuḥ kshudrà 'asmadiyà "çraddhà" iti çeshaḥ; asmadîyâ çraddhà kshudrâ etat-pratikûlaṁ kim âcarishyati, ity arthaḥ.)

P. 59.

Z. 3. *bhâjanaṁ* surà-pàna-pàtraṁ.

Çl. 19. *arpaṇa*-mantraṁ paṭhati: *idam*, iti. *bhavasya* saṅsàra-nivṛittau *bheshajaṁ*. itarat sugamaṁ. *idaṁ Bhairaveṇa uditaṁ* proktaṁ *paçûnâṁ* jîvànàṁ *pâçaḥ* saṅsàras taj-janikà vàsanàs, tâsàṁ '*samucchede* nàçe *kâraṇaṁ*. — (*K.* suraiva *idam amṛitaṁ bhava-bheshajaṁ* saṅsàra-vyàdhi-vinâçakaṁ *aushadhaṁ*. paçu-paço 'smac-châstriyokta-màrgâtirikta-màrgânusaraṇa-rùpaḥ *paçûnâm* iva 'asmàkaṁ bandha-hetuḥ pàças, tat-*samucchedana-kâraṇaṁ*, ity arthaḥ.)

Z. 11. *kiṁ vimṛiçasi* kiṁ vicàrayasi. *paçutvaṁ* mùrkhatvaṁ *apanîyate* dùrîkriyate. *sva-vaktre âsavaṁ* madyaṁ, tena *pûtâṁ* pavitrâṁ *kṛitvâ*, *upanayatu upa* samipe pràpayatu. *tîrthikâḥ* smârtikàḥ.

P. 60.

Z. 3. *cashakaṁ* pàna-pàtraṁ.

Çl. 2. *asmâbhiḥ veçyâbhiḥ saha kati vârân* vàsarân, "surà ity adhyâhâraḥ, *na pîtâ;* bahudhà pitaiva, ity arthaḥ. kidṛiçi surà: *suvadanânâṁ* sumukhinàṁ *mukhaiḥ ucchishṭâ* pîta çeshâ. punaḥ kidṛiçi surà: *vikacaṁ* vikasitaṁ yad *vakulaṁ*, tasya *âmodena* parimalena *madhurâ* mishṭâ. tataḥ kiṁ? tatra 'àha: *sura gaṇo* deva-gaṇaḥ *etâṁ surâṁ alabdhvâ* apràpya, *vidhâyai* amritàya *spṛihayati* icchati, iti *jânimaḥ*. kidṛiçiṁ suràṁ: *kapâlinyah*

vaktrâsavena ânana-madyena *surabhim* sugandhâm. — (*K. asmâbhih kati vârân veçyâbhih saha* veçyâ-rûpa-*suvadanâ-mukhocchishtâ* surâ *na pîtâ;* api tu bahuvârân pîtaiva. kîdriçî: *vikacânâm* vikasitânâm *vakulânâm* iva *âmodena* gandhena *madhurâ* manoharâ. vayam tu *jânîmah* sambhâvayâmah, vasyâh *kapâlinyâ vaktrâsavena surabhim* sugandhim *etâm madirâm alabdhvâ* 'eva *sura-ganah sudhâyai sprihayati* sudhâm vâñchati, etal-lâbhe tu sudhâ-sprihâm na 'akarishyad, ity arthah.)

Z. 10. (*K. dhâraya* prâpaya, ity arthah.)

Z. 12. *aho* âçcarye, *surabhitvam* rasântarâsadriçatvam, ity arthah. — (*K. surabhir* ghrâna-tarpane, iti koshât; *gandha-surabhyoh* sâmânya-viçesha-yoh prithag upâdânam.)

P. 61.

Z. 9 *mada-skhalitam* madena skhalitam skhalanam prâptam yathâ syât tathâ.

Z. 11. *akleçam* cândrâyanâdi-tapasâ vinâ *abhimatâh* abhilashitâh *artha-siddhayah* prayojana-siddhayah, ity arthah.

Çl. 21. *âçcaryam* eva 'âha: *atra,* iti. *atra* asmin mate *anujjhitah* na ujjhitah atyaktah *cakshur-âdînâm* indriyânâm ye *vishayâs,* teshâm *âsañgah* sambandhah, tasmin saty *api ashtau mahâ-siddhayah* animâdyâh *sidhyanti, prâkritâç* ca *siddhayah sidhyanti* prâpsyante, *param tu vidushâm* jñâninâm *yogântarâyâh* yoga-vighnîbhûtâh, "bhavanti" ity adhyâhârah. kîdriçâm vidu-shâm: *atyâsannah* atinikatah ca 'asau *mahodayaç* ca mokshah, tasmin *pra-nayah* prîtir yeshâm tacchilâs, teshâm. kîdriçyah prâkrita-siddhayah: *vaçyam* vaçîkaranam, *âkarsha* âkarshanam, *vimohanam* bhrânty-utpâdanam, *praça-manam* sakala-jñâna-bhrançah, *prakshobhanam* unmâdah, *uccâtanam* sthâna-bhrançah, tat-*prâyâh* tat-pradhânâh, ity arthah. — (*K. yatra* mate. *atyâ-sanna-mahodaya-pranayinâm* Pârvatî-tulya-dayitâliñgita-candracûdatva-prâ-pti-rûpâsanna-muktimatâm janânâm *anujjhito* vâñchito yo *vishayas,* tad-*âsañge* saty *api, amûr* buddhi-sthâh prasiddhâ animâdayo *'shtau mahâ-siddhayah sidhyanti* sampadyante. *vaçyâkarshanâdayah prâkrita-siddhayah* sâ-mânya-siddhayas *tu param* atiçayam *yogâbhyâsasya antarâyâ* vighna-bhûtâ, ato yogam abhyasyatah pumsas tâni bhavanti, ity arthah. *prâyâ* ity anena madhumatyâh siddheh parigrahah. *vaçyam* vaçîkaranam, *âkarshanam* abhishta-vanitâder âkrishya nayanam, *mohanam* para-gunânâm eva grahah, *prama-thanam* vanitânâm cittonmathanam, *prakshobhanam* vairinâm bhîta-cittikara-nam, *uccâtanam* vairinâm deçata unmûlanam; madhumatî dviprakârâ, ichayâ sarva-bhogya-padârthopasthâpanam, paroksha-vishaya-sâkshâtkâraç ca.)

P. 62.

Z. 1. *vimriçya* vicârya.

Z. 3. *sâtiçaya-pîtayâ* râjakulâd *dûram tapasvî* kshapanakah *unmatt-kitah* atibhrântah sampâditah, iti yojanâ.

Çl. 22. *Vidyâdharîñ* Gandharva-kanyâm, *surâñganâñ* deva-patnîñ; kanyâ akṛita-vivâhâ svayañvarâ çakyata ânetuñ, kṛita-vivâhâ deva-patny apy ânetuñ çakyate, iti. *Nâgâḥ* krûrâḥ, teshâm api *añganâñ* striyañ. *Yakshâs* tato 'py atikaṭinâḥ, teshâm api *kanyâm*. kiñ bahunâ? *bhuvana-traye 'pi yad yad mama 'ishṭañ, tad upâharâmi*, iti yojanâ. — (*K. kanyâm* ity-antena *vidyâ-balâd upâharâmi*, ity anvayaḥ. tathâ *yad yan mama 'ishṭam asmin bhuvana-traye, tat tad* api *vidyâ-balâd upâharâmi*, ity anvayaḥ.)

P. 63.

Z. 8. *khaṭikâ* añka-likhana-sâdhanañ.

Z. 9. *ambâ-gatañ* çraddhâ-vishayañ *hatâçânâñ*, *hatâ* gatâ *âçâ* yeshâñ, teshâm *âlâpañ* sambhâshaṇañ.

P. 64.

Z. 1. *dishṭyâ* bhâgyena. — (*K.* nâṭake *dishṭyâ varddhase* ity ânanda-nivedane bhâshâ; ânanditâ bhavasi, ity arthaḥ.)

Z. 3. *harshañ nâṭayati* harsha-yuktañ nâṭyañ prakâçayati.

Çl. 24. *Vishṇubhaktir devî siddhaye* bodhotpattaye *mûlañ* prathamañ kâraṇañ. *sattva-kanyâ Çraddhâ* sâtvikî çraddhâ *tâñ ca* Vishṇubhaktiñ *anu-vratâ* anugatâ. *tatra* tayoḥ samîpe *Kâmât muktaḥ* Kâma-rahitaḥ *Dharmo 'py abhûç cet*, tadâ *tad' Vivekasya kṛityañ* kâryañ *siddhañ manye* jâtam, ity evañ manye, ity arthaḥ. niḥçrâmañ karmânutishṭhatâñ sâtvika-çraddhâ-vatâñ Vishṇubhaktyâ 'antaḥkaraṇa-çuddhi-dvârâ Vivekena vidyâ 'utpadyate, iti bhâvaḥ. — (*K. devî Vishṇubhaktiḥ siddhaye* arthât prabodhacandrodaya-rûpâyai Vivekasya siddhaye *mûlañ* prabodha-kâraṇañ. *sattva-kanyâ Çraddhâ tâñ ced anudrutâ* anugatâ, *Dharmaç ca tatra Kâmân muktaḥ* sa tv *abhûc cet*, *tadâ Vivekasya sâdhyañ siddhañ manye*, ity arthaḥ.)

Z. 12. *asu-vyayena* prâṇa-nâçenâpi. — (*K. artha-vyayena* prâṇa-vyayena.)

Z. 15. *vyavasâyañ* udyogañ.

Vierter Akt.

P. 65.

Tṛitiye 'ṅke pàkhaṇḍa-tiraskṛitiṁ vidhâya, idâniṁ caturthe 'ṅke pàkhaṇḍa-prerita-Mahâbhairavîtaḥ Çânti-sàvadhânayâ Vishṇubhaktyâ Çraddhà-Dharmau rakshitau, iti saṅsûcayann âha. — *(K.* caturthâṅke Mahàbhairavi-samàkṛishyamàṇàyâḥ Çraddhâyâ Vishṇubhaktyâ traṇaṁ, tato Mahàmoha-vijayâya Vivekena sva-saînya-preraṇaṁ.*)*

Z. 4. *(K. maitrî* sarva-bhûta-mitratà. moha eva *muditâ* sarvadà-hṛishṭatvaṁ, ity arthaḥ.*)*

Z. 9. *utkaṭaḥ kampo* yatra yasyàṁ kriyàyâṁ yathà syàt tathà.

Çl. 1. *aho* ity âçcarye. *me manaḥ adyâpi kadalikâ 'iva vepate* kampate. kathaṁ-bhûtàyà iva me: *Mahâbhairaviṁ paçyantyâ iva* âlokayantyâ iva. kidṛiçìṁ Mahàbhairaviṁ: *ghorâṁ* bhayâvahàṁ. punaḥ kîdṛiçìṁ: *nuḥ ime nâre, nâre* ca te *kapâle* ca te eva *kuṇḍale* vidyete yasyâḥ sâ, tàṁ. punaḥ kiṁ-bhûtâṁ: *dṛishṭibhiḥ vidyuc-chaṭâṁ* vidyun-màlàṁ *muñcantiṁ; dṛishṭibhir* iti bahuvacanaṁ trinetratvena. punaḥ kiṁ-bhûtàṁ: *kacaiḥ vikarâlâ mûrtir* yasyâḥ sâ, tàṁ. kiṁ-bhûtaiḥ kacaiḥ: *analo* agnis, taj-*jvâlâbat piçaṅgaiḥ* piṅgàḥ, taiḥ. punaḥ kîdṛiçìṁ: *daṅshṭrâ* eva *candra-kalâṅkurâḥ*, tad-*antara* madhye *lalanti* khelanti *jihvâ* yasyâs, tàṁ. — *(K. adyâpi Mahâbhairaviṁ paçyantyâ iva me mano 'ho kadalikâ 'iva vepate.* kidṛiçìṁ: *ghorâṁ* bhìshaṇàṁ; *nara-*sambandhi-*kapâla-kuṇḍalavatiṁ; dṛishṭibhir vidyuta* iva *chaṭâṁ* kàntiṁ *muñcantiṁ; anala-jvâlâbhir* iva *piçaṅgaiḥ kacair vikarâlâ* vibhìshaṇâ *mûrtir* yasyàs, tàdṛiçìṁ; *daṅshṭraiva* 'àkàra-sàmyàc *candra-kalâ* saiva ca 'àkàra-sàmyàd *aṅkuras*, tad-*antare* taç-chidre *lalaj-jihvâṁ* lolamàna-jihvàṁ.*)*

P. 66.

Z. 1. *(K. udakâhita-hṛidayâ* utkshipta-manaskà.*)*

Çl. 2. Çraddhà svaṁ duḥkhaṁ nivedayati: *kâla* iti. *kâlarâtrer* iva *karâlaṁ* bhayàvahaṁ *âsyaṁ* mukhaṁ, tasmin mukhe ye *dantâḥ*; tad-*antar*

gatayâ dantântaḥ pràvishṭayà *mayâ*, he *sakhi*, yà *tvaṁ* pûrvaṁ *dṛishṭâ*, *saiva tvam atraiva janmani punar dṛishṭâsi*. — (*K. kâlarâtrer* mṛityor yat *karâlaṁ* bhìshaṇam *âsyaṁ*, tadìya-*dantânâm antar* madhye *pravishṭayâ mayâ*, he *sakhi*, *saiva* pûrvaṁ *dṛishṭaiva*, *tvam atraiva janmani punar dṛishṭâsi*, ity arthaḥ.)

Çl. 3. *sâ* Bhairavì *çyenavat avapâtaḥ* uparipâta-patanaṁ yatra yasyàṁ kriyâyâṁ yathà bhavati tathà, *çyenâvapâtam avapatya* abhipatya asmad-upari patitvà, *pada-dvaye mâm âdâya* caraṇayor mâṁ dhṛitvà, *apareṇa* vàmena *kareṇa Dharmam âdâya*, *vegena* çighraṁ *gagaṇam utpatità* uḍḍiya gatà. kà 'iva: *gṛidhrî 'iva*. kìdṛiçì gṛidhrì: *nakhânâm agrâṇi*, teshàṁ *koṭayo* vakra-bhàgâḥ, teshu *sphurat* prakàçamânaṁ *piçitasya* mâṅsasya *piṇḍa-yugaṁ* piṇḍa-dvayaṁ, yasyàḥ. — (*K. çyenavat avapâtum abhipatya* âgatya, *mâm* arthàd ekena kareṇa *'âdâya*, *apareṇa kareṇa Dharmam âdâya*, *sâ ghorâ* Mahàbhairavì *vegena gagaṇam utpatitâ*; *nakhâgra-koṭau* nakhâgrasyâpy agrà-bhâge *sphuratâ piçita-piṇḍena* yutà *gṛidhrî iva*. *çyenâvapâtam* ity atra tadvad abhipatanena, ity arthaḥ.)

P. 67.

Z. 7. *asmadîya ârto yo nâdas*, tasmâd *upajâtâ* yà *dayâ*; tayà *ârdrayâ* komalayà *devyâ*, ity arthaḥ.

Çl. 4. *tayâ* devyâ Vishṇubhaktyâ, *bhruvor bhaṅgaḥ* vakratà, tayà *bhîmaḥ* bhayânakaḥ sakrodho và, *pari* samantàt *pâṭalaḥ* çvetaraktaḥ *dṛishṭipâto* yatra yasyàṁ kriyàyàṁ yathà syàt tathà, *udgâḍho* 'tidṛiḍho yaḥ *kopas*, tena *kuṭilaṁ* yathà syàt tathà, tena prakâreṇa *vyaloki* avalokitaṁ. tathà kathaṁ: *yathâ* yena prakâreṇa *sâ* Bhairavì *bhûmau viçeshṇa â* samantàt *bhagnaṁ jarjaraṁ* viçìrṇaṁ *çiro-'sthi* çiraḥ-kapâlaṁ yasyàṁ kriyàyàṁ yathà syàt tathà *papâta*. kà 'iva: *vajra-pâtena* vidyut-pàtena *hatâ* pàtità *çailasya* parvatasya *çilâ 'iva*. — (*K. bhrûbhaṅgena bhîmaḥ paripâṭalaç ca dṛishṭi pâto* yatra tàdṛiçaṁ yathà syàd, *udgâḍha-kopena kuṭilaṁ* ca yathà syàt tathâ, *madîyârta-nâdopajâtârdrabhâvayâ Vishṇubhaktyâ tathâ* tàdṛiçaṁ *vyaloki*. *yathâ sâ* Mahàbhairavì, *vajra-pâta-hatâ çaila*-sambandhi-*çilâ 'iva*, *bhûmau papâta*, *vyâbhugnaṁ jarjarataram asthi* yatra tàdṛiçaṁ yathà syàd, iti pàta kriyà-viçeshaṇaṁ.)

Z. 11. *devyâ* Vishṇubhaktyà *samupajâtaḥ* utpannaḥ *abhiniveçaḥ* abhimàno yatra yasyàṁ kriyàyàṁ yathà syàt tathà *evam uktaṁ*. evaṁ kathaṁ? tatra 'àha: *asya durâtmanaḥ*, ity-àdi. *durâtmanaḥ* pàpishṭhasya *Mahâmohahatakasya* Mahàmoha-pretasya. *avajñâya* tiraskritya. *unmûlanaṁ* utpàṭanaṁ. [illegible] 'iti, àjñaptà, ity arthaḥ. *devyâ* Vishṇubhaktyà. kiṁ Vivekaṁ prati vâktavyaṁ? ity àha: *kâma-krodhâdînâṁ*, iti. *tato vairâgyaṁ* iti, *tatas* teshu kàma-krodhàdishu jiteshu *vairâgyaṁ*. *ahaṁ ca* Vishṇubhaktiḥ *yathâ samayaṁ* yathopadishṭa-kâle *prâṇâyâmâdibhiḥ anuprâṇanena yushmat saiṅyaṁ* tattvavicàràdi-rûpaṁ *anugrahishyâmi*, ity arthaḥ. *ṛitaṁ* satyaṁ *bhavati* bibharti, sà *ṛitambharâ* prajñà; Patañjalinâpy uktaṁ: "prajñà ṛitambharà," ity àdi. *ṛitaṁ*

bharâdayaç ca devyah çânty-âdi-rûpeṇa *kauçalena* samicîna-sâdhanena. *bhagavataḥ* paramâtmanaḥ. *anuvidhâsyanti* iti, *anu* 'ajñâna-janyâvaraṇa-nâçânantaraṁ *vidhâsyanti* karishyanti, iti *vi*-pûrvako *dhâñ* karaṇârthe vartate. *ahaṁ* çraddhâ. — *(K. prâṇâyâmâdy-anuprâṇena* 'iti, prâṇâyâmâdinâm anupreshaṇena, ity arthaḥ. *ṛitambhavâdayaç ca* iti, *ṛitaṁ* satyam eva *ṛitambhavâs*, tâ âdayo yâsâm, iti vigrahaḥ. *upanishad-devyâ saṅgatasya* iti, tayâ saṅgatasya 'arthâd vivekasya sakâçât, *bhagavataḥ* parama-purushasya, yaḥ *prabodhodayas*, tam *anudhyâsyanti*, ity arthaḥ. tathâ ca 'upanishat-saṅgasya 'anutpannatve 'pi na doshaḥ.)

P. 68.

Z. 8. *mahâtmanâṁ hṛidaye vartâmahe*, ity uktaṁ, tad âha:

Çl. 4. *te hi dhyâyanti*, iti. *te* mahâtmanaḥ *sukhini* jive *mâṁ* maitrîṁ *dhyâyanti* cintayanti; *duḥkhini ca* râga-dveshavati *anukampâṁ* kṛipâṁ *dhyâyanti; puṇya-kriyeshu muditâṁ* santushṭâṁ *dhyâyanti*; *kumatau* kubuddhau *upekshâṁ* udâsînatâṁ *dhyâyanti*. evaṁ sampâdite teshâṁ kiṁ kâryaṁ siddhaṁ? ata âha: *evaṁ* sati, *ayam antarâtmâ prasâdaṁ* prasannatvam *upayâti*. nanu sva-rasa-nirmalasya kîdṛicî prasannatâ? ity âçaṅkya, 'âha: *râga*, iti. *râga-lobha-dveshâdibhir doshaiḥ* akalushaḥ *kalushaḥ* sampâditaḥ tathâ kṛitaḥ kalushî-kṛitaḥ; âropita-râgâdi-doshaiḥ kâlushyaṁ svabhâvato nirmalaḥ, iti bhâvaḥ. — *(K. catasro bhaginyaç* ca maitrî-muditâ-anukampâ-upekshâ-rûpâḥ. *mahâtmanâṁ hṛidaya*-sthitâ bhavatyaḥ kiṁ kurvanti? ity atra 'âha: *dhyâyanti*, iti. *mâṁ* maitrîṁ *sukhini* jane dṛishṭe *dhyâyanti* anuçîlayanti; mahâtmano 'tra kartâraḥ sukhini jane dṛishṭe tatra mitra-vyavahâram âcaranti, ity arthaḥ. evam uttaraprâye 'pi bodhyaṁ. *muditâṁ* modaṁ. nanu Vishṇubhaktyâ yushmâdṛiçînâm îdṛiçâjñâ tâvat prabodhodayârtham udyuktasya Vivekasya 'ânukûlyârtham, ity uktam, tad-ânukûlyaṁ ca îdṛiça-yushmadanudhyânena kiṁ syâd? ity atra 'âha: *evaṁ prasâdam*, iti. *ayaṁ* utpatsyamâna-prabodho *'ntarâtmâ râga-lobhâdi-kalusho* 'pi *prasâdaṁ* prabodhodayopayuktaṁ prasâdam *upayâti*, ity arthaḥ.)

Z. 16. *Râḍhâ* ity *abhidhânaṁ* nâma yasya, tâdṛiço *janapado* deçaḥ. *parisaro* nikaṭa-pradeçaḥ. *mîmâṅsânugatâ* mîmâṅsâ-matânurodhinî *matir* buddhiḥ. *vyâkulena 'antarâtmanâ* upanishado virahâd, iti bhâvaḥ. — *(K. mîmâṅsânugatayâ*, iti, asad-anuvyâvartikayâ mîmâṅsânugatayâ sad-anuvishayayâ, ity arthaḥ. *prâṇa-dhâraṇasya* kiñcit tvaṁ ca mahâmohâdy-abhibhavâd bodhyaṁ.)

P. 69.

Z. 7. *vishkambhako* nâma pûrva-kathâ-saṅkshepaḥ. — *(K. praveçaka* iti, çraddhâ maitrî-dvaya-prayojyatvât.)

Z. 8. *râjâ* Vivekaḥ. *pratihârî* dauvârikaḥ.

Çl. 6. ayaṁ janaḥ, *amṛitaṁ* nâsti mṛitaṁ maraṇaṁ yatra tad *amṛitaṁ* brahma, tad eva *samudra jalaṁ*, tatra *magnaḥ* âpluto *manâg api* svalpam api *na âcâmati* na pibati, na 'anubhavati ity arthaḥ. anya-sâgara jalâpekshayâ viçesham âha: kîdṛiçe 'mṛita-sâgarâmbhasi: *çânte* nirupadrave, anyat

tu nakra-çiçumârâdy-upadravât. *ananto* niḥsîmo *mahimâ* sâmarthyaṁ yasya tasmin, anyat tu gaṇanîya-sâmarthyaṁ. *nirmalaḥ* dehendriyâdi-vishaya-mala-rahitaḥ, *cin*-mâtraḥ jñâna-mâtraḥ *ânandaḥ* sukhaṁ yasmin. *taraṅgâḥ* uccâvaca-vikârâḥ, teshâm *âvaliḥ* paṅktis, tayâ *nirmukte* rahite; anyasya satarañgatvât. *niḥsâre* nistattve kâryâkârya-samarthatvât. *mṛigatṛishṇikâ* marumarîcikâ, tatra kalpitaṁ yad *arṇava-jalaṁ* sâgara-pânîyaṁ, tatra *çrânto mûḍhaḥ* ajñaḥ *pibati, âcâmati, avagâhate, abhiramate, majjati, unmajjati;* mûḍhe mûrkhe sarvam asambhâvitam api sambhâvyate. pânârthaṁ mṛigatṛishṇârûpa-saṅsâra-sukha-nipatitaḥ sajjano 'tîva vañcitaḥ, iti bhâvaḥ. — (*K. amṛita-sâgarâmbhasy* arthât samasta-bhinnatayâ dhyeya-rûpe brahmaṇi *magno 'pi* tâdṛiça-dhyâna-vishayo 'pi ayaṁ mahâjano brahma-svarûpaḥ paramâtmâ *na 'âcâmati*, arthât svâtmakam amṛita-sâgara-jalaṁ na 'âcâmati na pibati, tâdṛiça-dhyânâdhîna sâkshâtkâra-vishayaṁ na 'âtmânaṁ labhate, ity arthaḥ. kîdṛiçe brahma-rûpe amṛita-sâgarâmbhasi: *çânte* vishaya-vyâvṛitte, sâgarâmbhaḥ-pakshe *çânte* niçcale. *ananta-mahimni* advitîyatvât vyâpake, pakshe mahâ-parimâṇe. *nirmalaṁ cid*-âtma-vishayakaṁ jñânaṁ, tat-svarûp*ânanda*-rûpe, pakshe *nirmalaṁ cid-ânandaṁ* cita ânando yasmât tâdṛiçaṁ ca, iti karmadhârayaḥ; tena tâdṛiçe nirmale manasa ânanda-janake ca, ity arthaḥ. *taraṅgâvali* abhibhavaikatvena râga-dveshâdi-rûpâ, tan-*nirmukte* svabhâvatas tâdṛiçatvât, pakshe tu çântatvenaiva tathâtvaṁ bodhyaṁ. *niḥsâre* iti saṅsârasya jâgrat-svapnatvena 'alîka-rûpe *mṛigatṛishṇikârṇava-jale* mṛigatṛishṇikâyâm avagatârṇava jala-prâyâlîke saṅsâre *vimûḍho* mohâbhibhûtaḥ *çrânto* duḥkha-bhâjanaṁ *pibati*, ity-âdi atyantâsakto bhavati, iti sakala-kriyârthaḥ.)

Z. 15. *abodhaḥ* ajñânaṁ. *mûlaṁ* âdikâraṇaṁ. *tattvâvabodhât* âtma-sâkshâtkârât, yad vâ: mûḍhaḥ mṛigatṛishṇikâyâm "idaṁ jalaṁ" iti matvâ, manasaiva pânâcâmanâvagâhanâbhiramaṇa-krameṇa majjanonmajjanâny âcarati, iti na 'anupapattir uttarârdhe; yad vâ: pibati ity-âdau pânâdy-anukûla-yatnas tân ity arthaḥ; jala-bhrântyâ Yudhishṭhirâdhishṭhita-sabhâyâṁ Duryodhanasya pânâvagâhanâdy-abhâve 'pi tad-anukûlo yatno drishṭaḥ, iti na 'anupapattir uttarârdhe, ity arthaḥ. — (*K. saṅsâra-cakra-vâhakasya* saṅsâra-cakra-pravartakasya *Mahâmohasya* tattva-jñâna-virodhi-jñânasya *mûlaṁ* pradhâna-kâraṇam *abodhas* tattva-jñâna-virahaḥ, pratiyoginas *tattva bodhâd eva tasya nivṛittir*, ity arthaḥ.)

Çl. 7. pûrva phakkikâyâm uktaṁ çlokena 'âha: *yataḥ*, *amushya* iti. *amushya* idânîm upalabhyamânasya *saṅsâra-taroḥ* saṅsâra-vṛikshasya *abodho* bhâva-rûpâjñânaṁ, tad eva *mûlam* ârambhakaṁ yasya, tâdṛiçasya *unmûla vinâçanâya* saṅvâsanâjñâna-vinâçanâya. *tattvâvabodhât* tattva sâkshâtkârât *aparo* anyaḥ *abhyupâyaḥ* sâdhana viçeshaḥ *na* 'eva asti, yato jñânam ajñânasya ghâtakam ity uktatvât. kiṁ-bhûtât tattva-sâkshâtkârât: *viçveçvarasya ârâdhanaṁ* sevanam anâdikaṁ rûpaṁ, tad eva *vîjaṁ* kâraṇaṁ, tasmâj *jâtaḥ*, tasmât. tac ca 'îçvara nodanâbhivyaktâd dharmâd eva, iti Kaṇâda-munir apy abhâṇi. — (*K. yata* iti yathâ 'ity arthe bodhyaṁ. *amushya* ity âdeḥ pûrvokta hetv abhâvât tathâ ca *abodha mûlasya amushya saṅsâra* rûpa *taror*

âmûla-vinâçanâya upâyo viçveçvarârâdhana-rûpa-*vija-jâta-tattva-prabodhân* *na aparo* yathâ, tathâ Mahâmohâ-nivṛitter api tattva-prabodhâd aparo na 'upâyaḥ, ity arthaḥ.)

P. 70.

Z. 3. kâryam uddiçya kâraṇam âha: *prâyaç ca* iti. *tathâ ca devyâ* iti *Vishṇubhaktyâ sandishṭaṁ* âjñaptaṁ. *udyogaḥ* prayatnaḥ. *aham api* Vishṇubhaktir api, ity arthaḥ. *tam eva* vastuvicâram eva *nirjayârtham* iti "Kâmasya" iti çeshaḥ, *tâvad* âdau *nirjayârtham âdiçâmi* âjñâpayâmi. yâ *vedavati*, saiva pratihârî; veda-vidyâbhimâninî devatâ vedavatî. — (*K. aham api* ahaṁ Vishṇubhaktiḥ; Vishṇubhakti-sandeçam anûdya Vivekaḥ svayam âha: *tatra kâmaḥ*, ity-âdi. *vetravati* dvârapâlikâ strî.)

Z. 16. vicârân nirgato *nirvicâraḥ* vicâra-çûnyaḥ yaḥ *saundaryâbhimânaḥ*, tena *vardhishṇunâ* vṛiddhiçîlena *Kâma-haṭakena* Kâma-pretena *jagad* viçvaṁ *hataṁ* bhrançitam, ity arthaḥ. *atha vâ* iti, atikutsite saundarye buddhir Mahâmoha-sâdhyâ, iti tâtparyaṁ. — (*K. nirvicâra-saundarya* 'iti, strîṇâṁ saundaryaṁ vicârato mithyâ, ity arthaḥ.)

Çl. 8. *aho* âçcarye, *mohasya duçceshṭitam* etat. etat kiṁ: *vidvân api* paṇḍito 'pi *pratyakshaṁ açucir* apavitrâ yâ *putrikâ*, tâṁ *dṛishṭvâ striyam* iti sambhâvya, *kântâ* ity âdi-viçeshaṇaiḥ *iti prastauti*. iti kiṁ: *kântâ* ity-âdi. *kântâ* manoharâ. *utpala-locanâ* kamala-locanâ. *vipulaḥ* sthûlaḥ *çroṇi-bhâro* nitamba-bhâro yasyâḥ, sâ. *unnamantau* milantau *pînau* mânsalau *uttuṅgau* uccau *payodharau* stanau yasyâḥ, sâ. *sushṭhu mukhaṁ ambhojam* iva yasyâḥ, sâ. *sushṭhu bhruvo* yasyâḥ, sâ. iti na kevalaṁ prastauti, api tu *mâdyati* matto bhavati, *modate* santushyati, *abhiramate* krîḍati. — (*K. pratyakshâçuci-putrikâm* mala-mûtra-kledâdy-açuci-kanyakâ-rûpâṁ *striyaṁ dṛishṭvâ*, *vidvân api* janaḥ *kântâ* ity-âdi buddhyâ *mâdyati* pramatto bhavati, *modate* hṛishyate, *abhiramate* krîḍati, *prastauti* praçansati, *aho* idaṁ *kâmasya duçceshṭitaṁ*. *kântâ* 'iti kâmanîyâ 'iti; *nîlotpala*-tulya-*locanâ* 'iti; *pṛithu-nitamba-bharâ* 'iti; *vinodya-pṛithu-kucâ* 'iti; *çobhana-mukhâmbojâ* 'iti; *çobhana-bhrûr iti* buddhyâ pramattatâdi.)

Z. 18. *vastu* svarûpaṁ yathâ 'sti, tathâ *vicârayatâm*. *amanda-matînâm* tîkshṇa-buddhînâṁ. *piçitaṁ* mânsaṁ, tasya *paṅkena* kardamena *avanaddhaḥ* sambaddho yo *asthipañjaraḥ* tan-*mayî* tat-pradhânâ, *svabhâvena durgandhiḥ bibhatsaḥ* kutsito *veço* yasyâḥ, sâ *nârî* 'iti. *nâsti viratiḥ* vairâgyaṁ. anya-guṇâropât tatra guṇa-buddhir, ity âha: *tad atra*, iti. *atra* nâryâṁ *itara-guṇâdhyâsaḥ* anya-guṇâropaḥ. — (*K. yathâvastu* yathârthaṁ vastu tad *vicârayatâm*. *amanda-matînâm api piçita* 'ity-âdy ukta-rûpâ *nârî ity* evaṁ buddhyâpi kâma-hata-vaçâu *nâsti viratir*, ity arthaḥ. *itara-guṇa* 'iti itarasya hârâder guṇaḥ saundaryâdiḥ.)

P. 71.

Çl. 9. ârope hetuṁ darçayati: *tathâ hi*, *muktâ*-iti. *aho* iti mahâ-vinodaḥ, *alpa-matibhiḥ* svalpa-dhîbhiḥ etat *nâryâṁ kalpitaṁ*, iti sambandhaḥ. etat.

kiñ? tad àha: *muktânâñ hârâ* eva *latâ*. *raṇantyaḥ* çabdaṁ kurvantyaḥ *maṇimayâḥ* ratna-pradhânâḥ *haimâḥ* suvarṇena nirmitâḥ *tulâkoṭayaḥ* caraṇa-bhûshaṇâni. *kuṅkumotpanno râgo* aṅgarâgaḥ. *surabhayaḥ* parimala-bahalâḥ, *pushpair viracitâḥ*, *vicitrâḥ* nânâvarṇâḥ *srâjaḥ*. *vâsaḥ* vastraṁ. *citraṁ* nânâvarṇaṁ *dukûlaṁ* paṭṭa-vastraṁ. etâdṛiçaṁ saundaryaṁ nâryâm âropitam, ity arthaḥ. viçeshâdarçinâm ayam âropo, na viçeshaṁ paçyatâm, ity àha: *vâhye* vahiḥ *antaḥ* abhyantare *nirâyaṁ paripaçyatâṁ* samantâd avalokayatâṁ purushâṇâṁ *nâri 'iti nâmnâ kṛitaṁ*, ity arthaḥ. — (*K. aho alpa-matibhir nâryâṁ muktâ-hâra-latâdikaṁ* saundarya-hetutayâ *kalpitaṁ*, ity arthaḥ. tatra *haimâ* hema-nirmitâs *tulâkoṭayo* nûpurâḥ. *citra-dukûlaṁ* vâsa âchâdanam, ity arthaḥ. evaṁ hârâdikaṁ *vâhyam antargataṁ* ca mala-mûtrâdikaṁ *paçyatâm* arthân manasi bhâvayatâṁ vidhâtrâ *nâmnâ kṛito nirayo* narakaṁ, ity arthaḥ.)

Z. 7. *anâlambanam eva* nishkâraṇam eva *âvirbhavatâ* prakaṭi-bhavatâ kâma-veça-vaçâd *ativyâkulo* bhavati, ity àha: *ayam eva*, iti. *ayaṁ* kâmavishṭaḥ *evam abhimanyate*. — (*K. anavalambanaṁ* nirvishayaṁ, ity arthaḥ; çarîra-rûpasya vishayasya 'alîkatvâd, iti bhâvaḥ. mâṅsâsthi-piṇḍa-rûpatvena nârya alîkatvaṁ sâdhayituṁ prathamaṁ kâmino nârî-bhramaṁ darçayati: *tathâ hy ayam*, iti. *ayaṁ* kâmî janaḥ.)

Çl. 10. evaṁ kathaṁ? tad àha: *bâlâ*, iti. *iyaṁ bâlâ mâm icchati*. *indu-vadanâ* candra-vadanâ *sânandaṁ* yathâ syât tathâ, *ut* ûrdhvaṁ *vikshate* avalokayati, ity arthaḥ: *iyaṁ nîlendîvara-locanâ* nîla-kamala-nayanâ *mâṁ*, *pṛithu-kûcayor utpîḍanaṁ* unmardanaṁ yasyâṁ kriyâyâṁ yathâ syât tathâ, *parîripsate* âliṅgitum icchati. taṁ tiraskaroti: *are mûḍha*, iti. *are mûḍha paço! kâ tvâm icchati? kâ ca paçyati?* na kâpi, ity arthaḥ. tatra kâraṇam àha: yato *mâṅsâsthibhir nirmitâ nârî na kiñcid veda* ajaḍatvât. tarhi kathaṁ caitanyopalambhaḥ? ity âçaṅkya 'àha: *atra* asyâṁ nâryâṁ *saḥ* prasiddhaḥ *amûrtaḥ* mûrti-rahitaḥ *pumân* sâkshî *paçyati*, *icchati*. icchati paçyati ity atra 'icchâ-darçanayoḥ drashṭṛi-dharmatvât nârî aprayojikâ, iti tâtparyaṁ. — (*K. iyam indu-vadanâ bâlâ* nârî *mâm ichati*, *sânandaṁ vikshate*, *nîlendîvara-locanâ stanâbhyâṁ mama parirambham* âliṅganaṁ *vâñchati*, ity ayaṁ kâmî jano manyate, ity arthaḥ. punaḥ kâmi-janaṁ sambodhya 'àha: *are mûḍha!* iti. nanu nâry eva paçyati 'ity atra 'àha: *mâṅsâsthibhir*, iti. mâṅsâsthi-piṇḍa-rûpâ *nârî kiñcid atra na veda* na jânâti acetanatvât, yas tu cetanaḥ *pumân paçyati*, *so 'mûrto* darçanâliṅganâdy-avishayaḥ, ity arthaḥ. *tishṭhaty amûrtaḥ*, ity api pâṭhaḥ.)

P. 72.

Z. 6. *sampravṛittaḥ* upakrântaḥ *praticiratayâ* pratispardhi viratayâ *nirûpitaḥ* manasy ânîtaḥ.

Z. 11. *âḥ* ity âçcarye. *pañca-çaraḥ* iti vipsâ upahâsârthaṁ, *pañca* 'eva *çarâḥ* bâṇâḥ yasya, *kusumaṁ dhanur* yasya, 'etâdṛiçasyâpi jaye kayâ çastra vidyayâ?" iti praçne âçcaryam, iti bhâvaḥ.

Çl. 11. kâma-vijayopâyam âha: *dṛiḍhataram*, iti. *kâmam* aham *unmûlayishyâmi* mûla-çûnyaṁ karishyâmi, iti yojanâ. kiṁ kṛitvâ: *dvâraṁ* jîvasya vishayânudhyâna-mârgaṁ, jîvo mṛigayaty anena mârga iva mârgas, taṁ mârgam antaḥkaraṇaṁ, *ârât* vishayânudhyânât pûrvaṁ *dṛiḍhataraṁ kathañcit kenâpi* vihita-mârgeṇa *apidhâya* nirudhya. punaḥ kiṁ kṛitvâ ca: paraṁ *yoshitâṁ* strîṇâṁ *smaraṇam* eva *viparivṛittiḥ* svabhâva-parivṛittiḥ, tasyâṁ satyâṁ vâ; *darçane* indriya-janya-jñâne sati vâ; *pariṇatau* pariṇâme *virasatvaṁ vâ*, *dehasya* çarîrasya *bîbhatsatâṁ* kutsitatâṁ *vâ pratimuhuḥ* pratikshaṇam *anucintya* anudhyâya; evaṁ kâma-jayaḥ sukaraḥ, ity arthaḥ. — (*K. yoshitâṁ kathañcit smaraṇa-viparivṛittau* smaraṇasya nishpattau satyâṁ, *darçane* vâ sati, *dvâram* indriya-rûpaṁ dvâram *ârâd* eva 'vyayahitâ-kâla eva *apidhâya* âchâdya, *pratimuhur* vâraṁ suratasya *pariṇati-virasatvaṁ*, mala-mûtrâdimayatva-rûpa-*deha-bîbhatsatâṁ vâ anucintya*, *kâmam unmûlayishyâmi*, ity arthaḥ.)

P. 73.

Çl. 12. kâma-jayopâyam ântaram uktvâ, vâhyam âha: *api ca*, *vipula* iti. *yadi idaṁ* sarvaṁ *yadi* vartate, tadâ *nâryaḥ kva*? *kva ca* tad-adhîno *Manmathaḥ* Kandarpaḥ? idaṁ kiṁ? tad 'âha: *vipula* ity-âdi. *vipula-pulinâḥ vipulâni* praçastâni *pulinâni* tîrâṇi yâsâṁ, tâḥ *kallolinyo* nadyaḥ. *nitântaṁ* atiçayena *patantyo jharyaḥ* nirjharâḥ, tâbhiḥ *masṛiṇitâḥ* cakvâṇâḥ *cilâḥ* yeshâṁ, te ca te *çailâç* ca. *sândrâḥ* niviḍâḥ *drumâḥ* taravo yâsu, tâdṛiçyo *vanarâjayaḥ* tapobhûmayaḥ, etâsu upaviçya. *vaiyâsikyo* Vyâsa-praṇitâḥ *çamagiraḥ* çânti-pradîpâdikâ vâcaḥ, *budhaiḥ* jñâtṛibhiḥ, jñâtṛi-vâṅmarâ *budhâḥ*, taiḥ *samâgamaḥ* saṅgatiç *ca*; etad dvayam api yadi prabhavati, ity arthaḥ. kidṛiçyo nâryaḥ: *piçita-vasâmayyaḥ* mâṅsa-vasâ-pradhânâḥ. — (*K. yady* ete santi, tadâ *piçita-vasâmayyo nâryaḥ kva? manmatho* vâ *kva*? nârî-sattve 'pi manmathodayo nâsti, ity arthaḥ. kasmin kasmin sati manmathodayo nâsti, ity âha: *vipula* iti. *vṛihat-pulinâḥ kallolinyo* nadyo *yadi* santi, tathâ tatpulina eva tapasy ataḥ kva Manmathaḥ? ity arthaḥ. evam anyâny api upasthânâni: çânti hetu-vâkyaṁ ca 'âha: *nitânta* 'iti, *çailâ yadi* santi, kidṛiçâḥ: *nitânta-patat-nirjhara-pravâhâ*, ata eva *masṛiṇita-çilâḥ* jala-snigdhîkṛita-çilâḥ; *niviḍa-drumâ vanarâjayaç* ca, *vaiyâsikyo* Vyâsoktâḥ *çama-giraç ca yadi* santi, ity arthaḥ. *budhaiḥ* sâtvika-paṇḍitaiç *ca* saha *yadi samâgamas* tishṭhati, ity arthaḥ.)

Z. 6. *bhaṅgaṁ* parâjayaṁ.

Çl. 13. pradhânâbhâve sahâya-vaiphalyaṁ darçayati: *candra*, iti. *induddhâmnâ* candra kântyâ *dhavalâ* râtrayaḥ. *guñjanti* çabdâyamânâ yâ *dvirephâvali* shaṭpada-paṅktiḥ, tasyâ *jhaṅkâreṇa* çabdena *mukharâḥ* saçabdâḥ *vilâsa-vipinasya* krîḍopavanasya *upântâḥ* prânta-pradeçâḥ *vasantodayâḥ* vasanta-prâdurbhâvâḥ. *mandra-dhvânâḥ* gambhîra-çabdâḥ ye *ghanâḥ* meghâḥ, teshâm *udayo* yeshu, tâdṛiçâḥ *dinasâḥ* varshâ kâlîna-divasâḥ, ity arthaḥ. *mandâḥ kadamba*-sambandhino *anilâḥ* vâyavaḥ. *çṛiṅgdra-pramukhâḥ çṛiṅgdraḥ*

pramukho mukhyo yeshàñ, te àsana-pâna-bhojanâdayaḥ *kâmasya suhṙidaḥ* sahâyâḥ, *nâryâñ jitâyâñ*, sarve *jitâḥ*. — (*K.* *nâryâñ jitâyâñ* candrâdayaḥ kàmasya sahâyà jitàḥ, ity arthaḥ. tàn âha: *candra* ity-àdi. *indu-dhâmnâ* candra-jyotsnayâ *dhavalâ* ràtryo. *dvirephâvalinâñ jhaṅkâreṇa unmukharâ vilâsa-vipinasya upântâḥ*, tathà *vasantasya 'udayâḥ*, tathà *mandro* gabhîro *dhvânaḥ* çabdo yeshàñ, tàdṙiçànàñ *ghanânâm udayo* yeshu; tàdṙiçà *divasâ* vàrshika-dinâni, ity arthaḥ. *kadamba*-pushpa-sambandhino *'nilâḥ*, tathà *çṙiṅgâra*-rasa-*pradhânâḥ kâmasya suhṙido* nàrîṇàñ helà-lîlâdayo, hàrà, anye và çûnya-vàsagṙihâdayaḥ, ity arthaḥ.)

Çl. 14. *so 'hañ* prathamañ pratijñàta-kâma-jayaḥ *prakîrṇair* vistṙitair aneka-rûpaiḥ *paritaḥ* samantataḥ *çarair iva vicâraiḥ pareshâñ* mohâjñapta-mithyàdṙishṭi-praṇîta-çàstrânurodhena pravṙittânàñ çatrûṇàñ *balañ* sainyam *unmathya* niràkṙitya, *kâmam* abhilàshañ *nihanmi* niçcayena nàçayàmi. tatra dṙishṭàntaḥ: *yathâ gâṇḍiva-dhanvâ* Arjunaḥ *çaraiḥ Kurûṇâñ sainyam unmathya* vidràvya, *Sindhu-râjañ* Jayadratham *iva* jaghnivàn, tathà, ity arthaḥ. — (*K. so 'hañ* vastuvicàraḥ paritaḥ *prakîrṇair vicârair* nàrî-deha-bîbhatsatà-pradarçana-rûpaiḥ *pareshâñ sainyam unmathya*, *kâmañ nihanmi*. tatra 'anekçva-çabdair dṙishṭàntam àha: *çarair iva*, ity-àdi, *aham* ity atra *Gâṇḍivadhanvâ* Arjuna *iva*, iti dṙishṭàntaḥ; evañ *kâmam* ity atra *Sindhu-râjañ* Jayadratham *iva*, iti; *pareshâñ* ity atra *Kurûṇâm iva*, iti; *vicârair* ity atra *çarair iva*, iti. *çaraiḥ Kurûṇâñ sainyam unmathya*, *Gâṇḍivadhanvâ Sindhurâjañ yathâ nijaghâna*, *tathâ vicâraiḥ pareshâñ sainyam unmathya*, *Kâmañ nihanmi*, ity arthaḥ.)

P. 74.

Çl. 15. *dhîrâḥ* vivekinaḥ *parasya* anyasya *parivâda-giraḥ* nindà-vacanàni *sahante*, ity anvayaḥ. kîdṙiçàḥ dhîràḥ: *niḥkampo* niçcalaç ca 'asau *payodhiç* ca, tad-vat *gabhîrâḥ* anavagàhanîya-manasaḥ, etàdṙiçà *vîrâ* iva vîràḥ. kîdṙiçasya parasya: *krodha*-rûpo yo *andhakâraḥ*, tena *vikaṭâ* uccâvacà yà *bhrukuṭi* krodhâhita-bhrû-ceshṭà, saiva *taraṅgaḥ*, tena *bhîmasya* bhayànakasya. punaḥ kîdṙiçasya parasya: sandhyàyàñ bhavàḥ *sândhyâḥ* ye *kiraṇâḥ* sûrya-raçmayaḥ, tad-vad *aruṇâ* raktâ *raudrâ* bhayàvahà *dṙishṭir* yasya, tàdṙiçasya, ity arthaḥ. — (*K. dhîrâ* janâḥ *parasya parivâda-giraḥ* para-kartṙika-parivàda-giro nindà-vàkyàni *sahante*. parasya kîdṙiçasya: *krodha* rûpândhakâreṇa yo *vikaṭo bhru kuṭa-taraṅgas*, tena *bhîmasya*. tathà *sândhya-kiraṇavad aruṇâ ghorâ* bhîshaṇà *dṙishṭir* yasya, iti. dhîràḥ kîdṙiçàḥ: *nishkampâ nirmalâ gabhîrâḥ payodhaya* iva, *dhîrâ* nirvikàràḥ.

Z. 8. *saçlâghañ* praçaṅsà-sahitañ.

Çl. 16, *vâcâñ klamo* 'vasàdo *na*. *çirasaḥ çûlañ na* pîḍà na. *cittasya* manasaḥ *tâpaḥ* santàpo *na*. *tanoḥ* çarîrasya *vimardaḥ* parasya ràgàt *na* saṅgharshaḥ na. *hiṅsâdi*-pràṇi-màraṇâdir *anartha-yogo na* anartha pràptir *api* na. ato *aham eva ekâ krodha-jaye çlâghyâ* praçaṅsyà. — (*K. parañ* kevalañ *krodha jaye 'ham ekâ çlâghyâ* praçastà dhikàriṇî, yataḥ parasya krodhe sati

mad-adhishṭhitânâṁ maunâvalambanân, *na vâcâṁ* sakâçât *klamaḥ*, *çirasaḥ çûlaṁ* vyathà ca *na*, nindà-vàkya-çravaṇena *na citta-tâpo* 'pi, dantapîḍana-hastapîḍanâdis *tanor vimardaç* ca *na*, parà-*hiṅsâdir anartha-yogaç* ca *na*; *âdi*-padâd dveshâdi-parigrahaḥ; pàpa-janakatvâd anarthatà.)

P. 75.

Z. 2. *paryâptâ* samarthâ. *tanau* çarîre *carati*, iti *tanucaraḥ* çarîrântarvartî, sa tu svalpa-prayatna-sâdhyaḥ, ity arthaḥ.

Çl. 17. ahaṁ *taṁ pâpa-kâriṇaṁ krodhaṁ viçesheṇa nipâtayâmi*. kîdṛiçaṁ krodhaṁ: *svâdhyayâç* ca vedâdhyàyanaṁ *deva-yajñaḥ pitṛi-yajñaç* ca deva-pitṛi-yajñaḥ jyotishṭoma-çrâddhâdiḥ, *tapaṅsi* ca càndràyaṇâdîni, *kriyâḥ* nitya-naimittikâḥ, tàsàm *akâraṇa-bâdhitâraṁ kâraṇaṁ* prayojanaṁ *vinâ bâdhitâraṁ* vighaṭitâraṁ vinâçitâraṁ. punaḥ kîdṛiçaṁ: *dṛishṭibhiḥ* dṛishṭi-vyàpàraiḥ *sphuliṅgam iva* agni-kaṇam iva *vamantaṁ*. kâ kam iva: *Kâtyâyani* Durgà *Mahisham iva* Mahishâsuram iva. kîdṛiçaṁ Mahishaṁ: *pâpa-kâriṇaṁ*. punaḥ kîdṛiçaṁ: *svâdhyâya-deva-pitṛi-yajña-kriyâṇâm akâraṇa-bâdhitâraṁ*, tulyo 'rthaḥ. kathaṁ-bhûtam iva: *dṛishṭibhiḥ sphuliṅgam iva krodhaṁ vamantum*, ity api yojanà susâdhyà. — (K. *taṁ pâpa-kâriṇaṁ krodham ahaṁ, Kâtyâyani* Pàrvatî *Mahisham* asuram *iva, vinipâtayâmi*. kîdṛiçaṁ: *svâdhyâyasya, deva-pitṛi-yajñasya, tapaḥ-kṛiyâyâç* ca *akâraṇa-bâdhitâraṁ*, krodhena svîye, tat-sakala-tyâgât parakîye tat-sakala-vighâtâc ca: *dṛishṭibhiḥ sphuliṅgami va krodham udvamantaṁ* prakàçayantaṁ, krodhasya purushatvena 'âropât krodhas tad-dharma uktaḥ.)

Çl. 18. *iti* anena prakàreṇa *dayaiva rasaḥ* santoshaḥ; "*raso* jalaṁ, *raso* harsho, *rasaḥ* çṛiṅgàra ity api" ity abhidhànàt; tena *ârdraṁ mano* yeshâṁ, te dayà-rasârdra-manasas, teshâṁ purushâṇâṁ *krodhasya udayaḥ* utpattiḥ *kutra*? na kutrâpi, ity arthaḥ. *iti*, iti kiṁ; *asya ajitâtmanaḥ* na jitaḥ âtmà mano yena, tasya *jantoḥ* pràṇinaḥ *daivâd* adṛishṭa-vaçât *durvârâḥ* duḥkhena vàryante durvàràḥ, ata eva *mahati vipad* vipattiḥ *upetâ prâptâ*, iti upayântaram àha: *kruddhe* utpanna-krodhe jane *smeraṁ* hàsyaṁ, tad yuktaṁ *mukhaṁ*, tena *avadhâraṇaṁ* sukha-buddhyà nirûpaṇaṁ; "dhanyo 'haṁ yan mayy asau kupyati", iti. *atha âvishṭe* krodhâveçe *atiprasâda-kramaḥ*; 'kshamîyatâṁ, mahâ-prasâdaḥ", ity-âdi. *vyâkroçe* gàli-pradànâdau *kuçaloktiḥ* âçîrvàdaḥ; "ayam eva sàdhuḥ, vayam îdṛiçà eva", ity-àdi. *tâḍane âtmano duritasya ucchedena* nâçena *utsavaḥ* santoshaḥ. deva, lobha-hiṅsâdayaḥ krodha-mûlà eva,' iti bhâvaḥ. — (K. parasmin *kruddhe* sati mad-adhishṭhitasya *smera-mukhaṁ* yathà syât tathà *avadhiraṇam*; *atha* smera-mukha-pradarçanàt parasmin krodha eva *âvishṭe* sati *prasâda kramo*; *vyâkroçe* nindoktau pareṇa kṛitâyâṁ satyâṁ, tasyaiva *kuçala* praçna rûpà *kuçaloktiḥ*; pareṇa svasmiṅs *tâḍite* sati, *âtma-durita-chedotsavo* bhogena durita-nàçàt. *ajitâtmano 'sya jantor mahati vipat* krodheṇa para-tâḍana-rûpà *daivâd upetâ*, tasmâd *dhig*, iti nindà-vâkyaṁ. evaṁ *dayâ rasârdra-manasaḥ* kshântasya purushasya

thàne *kutaḥ krodhasya 'udayo*, mad-adhishṭhitena 'evaṁ kṛite taṁ prati krodho na 'udayati, ity arthaḥ.)

P. 76.

Z. 4. *sânukroçaṁ* sadayaṁ. — *(K. sânukroçam* iti, anukroço nindà, sà ca 'arthishu, tat-sahitaṁ yathà syàt tathà vadati, ity arthaḥ.*)*

Çl. 19. *vanaṁ vanaṁ prati* iti *prativanaṁ*, *kshitau ruhanti* te *kshiti-ruhâḥ* vṛikshàḥ, teshàṁ *phalaṁ*, jàtâv ekavacanaṁ, bilva-vadarâdi, *akhedaṁ* yathà syàt tathà sukhena *svechâ-labhyaṁ* ichà-màtra-pràpyam, ity arthaḥ. *sthâne sthâne* sthale sthale *çiçiraṁ* çitalaṁ *madhuraṁ* mishṭaṁ, *puṇyâḥ* Gaṅgà-Yamunâdayaḥ *sarito* nadyaḥ, tàsàṁ *payaḥ* pàniyaṁ svechà-labhyam, iti yojaniyaṁ. *mṛiduḥ* komalaḥ *sparço* yasyàḥ sà, etâdṛiçî *sulalitâḥ* sundaràç ca tàḥ *latâç* ca, tàsàṁ *pallavâḥ* tat-pracurà *pallavamayi çayyâ* svechà-labhyà; artha-vaçàd vibhakti-vinyâsaḥ. evaṁ yady api padàrtha-pràpti-sau-labhyam asti, *tad api* tathâpi *kṛipaṇâḥ* dînàḥ *dhaninâṁ dvâri santâpaṁ* duḥ-khaṁ *sahante* anubhavanti, iti mahad âçcaryaṁ. amum arthaṁ çri-Bhàga-vate Çuka âviç cakàra: "cîrâṇi kiṁ pathi na santi" ity evam-àdi. — *(K. prativanaṁ* vane vane *kshitiruhâṁ phalaṁ svechâ-labhyaṁ*, tathà ca tenaiva kshun-nivṛittiḥ; tathà *sthâne sthâne puṇya-saritâṁ* anishiddha-jala-pàna-sari-tàṁ *çiçiraṁ madhuraṁ* ca *payaḥ svechâ-labhyaṁ* ity anushaṅgaḥ, tathà ca tenaiva tṛiṇ-nivṛittiḥ; tathà *sulalita-latâ-pallavamayi çayyâ*, arthàt *sthâne sthâne svechhâ-labhyâ*, tathà ca tayaiva sushupty-upapattiḥ. *tad api* tathâpi *dhaninâṁ dvâri kṛipaṇâ* dhana-lipsayà kâtarà janàs tad-avajñâdhinaṁ *santâ-paṁ sahante*, ity arthaḥ.*)*

Z. 9. punar api labdhaṁ tiras karoti: *are mûrkha*, iti. *bhavato* lobhâ-saktasya.

Çl. 20. he *paço* viveka-vidhura! *tava kati* kiyat-saṅkhyakàḥ *samârambhâḥ* upakramàḥ *kati vârân na bhagnâḥ* na nashṭàḥ, api tu bhagnà eva. paçutvam eva viçadayati. kidṛiçasya tava: *asmin tuche* atikshudre *draviṇa-*rùpaṁ dhana-rùpaṁ yan *mṛigatṛishṇâ* marumaricikà, tad eva *arṇava-jalaṁ* sàgara-jalaṁ tasmin, tâdṛiçe saṁvàda-leça-çûnye 'pi jale *pipâsoḥ* pàtum ichoḥ. kiṁ ca: he *mûḍha! tathâpi* samàrambha-nàçe 'pi *te* tava *pratyâçâ* pracurechà adyâpi *na viramati* na 'uparamate. evaṁ vimarshe kriyamàṇe, iti pratibhàti, ity àha: *yac ceto* antaḥkaraṇam adyâpi *çatadhâ vidirṇaṁ na* sphuṭitaṁ na, tac cetaḥ *niyataṁ* niçcayena *açanigrâvabhiḥ* vajropalaiḥ *gha-ṭitaṁ* nirmitam, ity arthaḥ. — *(K. are mûrkha!* iti sukha-virodhi dhana-lubdha-purushasya sambodhanaṁ. he *paço! draviṇaṁ* dhanaṁ, tad eva 'asâ-ratvàn *mṛigatṛishṇâ*; tad-rùpe *'rṇava-jale tuche* 'nupàdeye *pipâsos tava kati kati vârân* dhana-pràpti-*samârambhâ na bhagnâ*, api tu bhagnà eva; *tathâpi te pratyâçâ na viramati*. ato he *mûḍha! tava ceto* yat *çatadhâ na dirṇaṁ*, tan *niyatam açani-grâva*bhaya-*ghaṭitaṁ*. *açanir* vajraṁ, *grâvâ*, çilà.*)*

Z. 15. *camatkâraṁ* açcaryaṁ

Çl. 21. *mugdhaḥ* san *anâratañ* nirantarañ sarva-daiva-*labhyañ* labdhuñ çakyañ yat, tat *labdhañ* prâptañ. *idañ ca adhikañ labhyañ* labdhuñ çakyañ. *tasmâd* eva *mûla*-dhanâl *labhyañ* prâptavyañ vṛiddhi-rûpañ. *tato* vṛiddhi-rûpa-dhanât *aparañ* kalâvṛiddhyâkhyañ *labdhañ* prâptam, *iti ca* evañ prakâreṇa *dhyâyasi dhanañ dhanam*, iti. param tu tvam *etan na vetsi*, yad *bhavantam* eva *'iyañ âçâ-piçâcî balât* haṭhât *sarva-grâsañ* yathâ syât tathâ *acirât* jhaṭity eva *grasishyati* gilishyati, iti. kidṛiçañ bhavantañ: *mahâ-lobha* eva *andhakâraḥ*, tena *âvṛitañ* vyâptam, ity arthaḥ. — (*K.* idam api labdhañ purushañ sambodhyaiva, iti, *aho* tvam *anâratañ labdhañ*, lapsyamânañ, labdhum âkâñkshitam aparyâptañ *dhanam* eva *dhyâyasi*; *alabhyañ dhanam* iti nârtha *od*-antâd *aho*-çabdât parañ sandhy-abhâvât. dhyâna-kâram âha: *etad*, iti. *etal labdham, idam adhikañ labhyam* iti, atas tan-*mûlena labhyañ* labdhum ucitañ, parañ *labhyañ* lapsyate, ity arthaḥ. iti dhyâyasi, ity arthaḥ. *etat punar na vetsi âçâ-piçâcî* iyañ *mahâmohândhakârâvṛitañ bhavantañ balâd* acirât *sarva-grâsañ* sarvâvayava-grâsenaiva *grasishyati*, na tu kiñcid-avayava-grâsena, iti arthaḥ.)

P. 77.

Çl. 22. dhanârjanam atikleça-sâdhyam, ity upapâdya, tad-vakshaṇam api atîva duḥkaram, ity âha: *api ca dhanañ. katham api* mahatâ kashṭena *tâvat* prathamataḥ *dhanañ labdhañ* prâptañ, *tathâpi asya dhanasya viçesheṇa nâçe* yugapat kshaye *sati, nâce vâ* krameṇa apagame *sati, ubhayathâpi niyatañ* niyamena tava *viyogaḥ* virahaḥ *asti*. tataḥ kiñ? tatra 'âha: etat *kathaya*. etat kiñ: *kimu* iti praçne, *anutpâdaḥ çreyân* anutpattiḥ çreyaskarî, *atha* athavâ *vilayo* vinâçaḥ *pathyaḥ* çreyaskaraḥ, etat *kathaya* brûhi. vicâre tv evam asti, ity âha: *labdhasya* prâptasya *vinâçaḥ vyathayati tarâm* atiçayena pîḍayati, ity arthaḥ; *na tv anudayaḥ* na tv anutpâdaḥ; utpatty-abhâve lokasya na tathâ pîḍâ, ity arthaḥ. — (*K. katham api* prakâreṇa *dhanañ tâvad* yadi *labdhañ, tathâpy asya* dhanasya *vilayo* nâças, tathâ ca dhanasya *vinâçe* dhvañse, *nâçe* 'nutpâde *vâ sati*, dhanena saha *tava ubhayathâ viyogaḥ*; yad vâ: *tava nâçe vâ sati*, ity arthaḥ. *viyogo* 'pi [illegible] api-çabdasya *tathâpi*, ity evam anvayaḥ. ubhayos tvañ *kathaya, kiñ* dhanasya *anutpâdaḥ çreyân, atha vâ vilayo* vinâçaḥ *pathyaḥ*. *atha* ity atra vâ-kâraḥ pûraṇîyaḥ. koṭi-dvayasya bhadrâbhadratvañ svayam eva darçayati: *vinâça* iti. *labdhasya* dhanasya *vinâço vyathayati tarâm, na tv anudayo vyathayati tarâm*, ity arthaḥ.)

Çl. 23. dhanâd viraktasya kathañ sukham? ity âçañkya 'âha: *kiñ ca, mṛityur*, iti. *mṛityuḥ çaçvat nirantarañ mûrdhni* mastake çirasy eva sthitvâ, *mâdyati* hṛishyati. *ghorâ* bhayâvahâ *jarâ* vârdhakañ, tad-*rûpiṇî uragî* sarpiṇî *eshâ* atiprasiddhâ *tvâñ grasate* gilati. na kevalañ tvâm eva grasate, api tu *parigrahâḥ* strî-putrâdayas, *tanmayaiḥ gṛidhraiḥ* mâñsa-bhakshakaiḥ pakshibhir *jagad* viçvañ *grasyate*. evañ sati, kim vidheyañ? tatra 'âha: *bodha-jalair* jñâna jalaiḥ *abodhena* ajñânena *bahulañ* bahu *tat*

pûrvoktaṁ *lobhena janyaṁ rajaḥ dhûtvâ* prakshâlya, *santosha eva amṛita-sâgarâmbhaḥ,* tatra *manâk* kshaṇa-mâtraṁ *magnaḥ* âplutaḥ, *sukham* askhalitaṁ *jîvati* tishṭhati, ity arthaḥ. — (*K.* iyam api saṅsâra-sukha-lubdha-janaṁ praty uktiḥ. *çaçvat* vâraṁ vâraṁ *mûrdhni mṛityur mâdyati* madena nṛityati, ity arthaḥ, tathâ ca tava maraṇam âsannam, lobhena kiṁ kiṁ karishyasi? ity arthaḥ. maraṇa-sâmagrîṁ darçayati: *uragî*, iti. *jarâ*-rûpiṇî *ghorâ 'eshâ urâgî tvâṁ grâsate*, tathâ saṅsâra-*parigrahamayair gṛidhrair jagad* eva *grasyate;* saṅsâra-parigrahasya lobha-mûlakatvena 'idam api lubdhânâṁ anishṭa-pradarçanaṁ; tarhi mayâ kiṁ kartavyam? ity âha: *dhautvâ* 'iti. *tat* tasmât saṅsâra-vâsanâ-rûpaṁ *lobha-janyaṁ rajo* dhûliṁ *abodhâd* ajñânâd *bahulam* anekaṁ *bodha*-rûpair *jalair dhautvâ* prakshâlya, *santosha*-rûpe *amṛita-sâgara-jale bhṛiçaṁ magnaç ciraṁ sthâsyasi* çiraṁ jîvî bhavishyasi, ity arthaḥ. yad vâ: *santosha* ity-âdau *ciraṁ magnaḥ sthâsyasi,* na tu dhana-viyoga-duḥkham anubhavishyasi, ity arthaḥ.)

Z. 15. *sva-sannidhau* sva-samîpe; anena vastuvicâra-kshamayor antaraṅgaḥ santoshaḥ, iti dhvanitaṁ.

P. 78.

Çl. 24. râjño nikaṭe sva-sâmarthyaṁ darçayati: *so 'ham, nânâ* iti. *so 'haṁ* vikhyâta-vibhavaḥ santoshaḥ *tarasâ* balena *prasahya* parâbhûya *nirjitya* jitvâ *avaçyaṁ* vyâpâra-çûnyaṁ vikalaṁ *lobhaṁ pinashmi* sañcûrṇayâmi. kaḥ kam iva: *Dâçarathiḥ* çrî-Jânakî-patiḥ *balena paribhûya jitvâ avaçaṁ raksho-'dhinâthaṁ* Râvaṇam *iva*. kîdṛiçaṁ lobhaṁ Râvaṇaṁ ca: lobha-pakshe, *nânâ* bahûni *mukhâni* dvârâṇi yasya, taṁ; Râvaṇa-pakshe: *nânâ* anekâni *mukhâni* yasya, taṁ, daça-vadanatvât. *trayâṇâṁ jagatâṁ vijayinaṁ* jaya-çîlaṁ paksha-dvaye 'pi tulyaṁ spashṭaṁ ca. punaḥ kîdṛiçaṁ: *devâç* ca *dvijâtayaç* ca brâhmaṇâḥ, teshâṁ *badho* mâraṇaṁ *bandhanaṁ* ca, tena *labdhâ vṛiddhir* yena saḥ, taṁ. anyâya-labdha-dhanasya yâdṛiçî gatiḥ, tâdṛiçî lobhasyâpi, iti bhâvaḥ. — (*K. idânîṁ so 'haṁ prasahya* balâtkâreṇa *lobham avaçaṁ* svâyattaṁ *nirjitya tarasâ* vegena *hinasmi* nâçayâmi, ity arthaḥ. *raksho-'dhinâthaṁ* Râvaṇaṁ *Dâçarathî* Râma *iva*. lobha-Ravaṇayor dvayor api viçeshaṇâny âha: *nânâmukham,* iti. *nânâ*-vishayeshu *mukhaṁ* sâmmukhyaṁ pravṛittir yasya, tâdṛiçaṁ *lobhaṁ, Râvaṇam* tu daça-mukhaṁ. *trayâṇâṁ jagatâṁ vijayinaṁ* lobhasya jagat-trayâkramât, Râvaṇasya ca jagat-traya-parâbhava-kâraṇât. *deva* 'iti *labdha-vṛittiṁ* labdha-vyavasâyaṁ, lobhasya devâdînâṁ hiṅsayâ svâbhishṭotpâdanât, Râvaṇasya tu sva-prasiddhaṃ eva tat.)

Z. 7. *sambhṛitâni* susiddhâni *vijayârthaṁ prayâṇâya maṅgalâni* kanyâ-darça-dadhy-âdîni. *pratyâsannaḥ* nikaṭa-vartî, *mauhûrtikâveditaḥ* jyotirvidâ 'âdishṭaḥ *prasthâna-samayaḥ* vijaya-yâtrâ-samayaḥ. — (*K. mauhûrtiko* muhûrta-nirṇaya-kartâ gaṇakaḥ.)

Çl. 25. *karîndrâḥ* hastîndrâḥ *sajjyantâṁ* sapalyâṇâḥ kriyantâm. kîdṛiçâḥ karîndrâḥ: *kumbha-bhittoḥ* gaṇḍasthala phalakât *cyutâ* sṛitâ ca 'asau *mada*

madirâ mada-dravaç ca, tena *mattâḥ bhṛiṅgâḥ* yeshu te. *turaṅgâḥ* açvâḥ *syandaneshu* ratheshu *yujyantâñ* badhyantâñ; kidṛiçâḥ turaṅgâḥ: *prasabham* atiçayena *jitaḥ maruto* vâyoḥ *caṇḍaḥ* atiçayitaḥ *vego* yais, te. *pâdâtâḥ* pattayaḥ *sañcarantu* agre gachantu; kidṛiçâḥ pâdâtâḥ: *kakubhâñ* diçâñ *antarâle* madhye *kuntaiḥ* prâsaiḥ âyudha-viçeshaiḥ *nilotpalânâñ vanam iva sṛijantaḥ* kurvantaḥ. *açvavârâḥ* açva-sâdhinaḥ *prasabham* atiçayena *sañcarantu* gachantu; kidṛiçâḥ açvavârâḥ: *asibhiḥ* khaḍgaiḥ *lasantaḥ* çobhantaḥ *pâṇayo* hastâḥ yeshâñ, te. — (*K. kumbha*-rûpa-*bhittitaç cyutâyâ mada-madirâyâ* âmodena *mattâ-bhṛiṅgâ* yebhyas, tâdṛiçâḥ *kariṇdrâḥ sajjâḥ kriyantâm. prâsabhena* bâlâtkâreṇa *jito marud* yais, tâdṛiçâç *caṇḍa-vegâs turaṅgâḥ syandaneshu yojyantâñ. kakubhâñ* diçâm *antarâle* madhye *nilotpalânâñ vanam iva kuntair* astra-viçeshaiḥ *sṛijantaḥ pâdâtâḥ* padâtayaḥ *prathamañ sañcarantu. atha* anantaram *asi-latâ-pâṇayo açvavâhâḥ sañcarantu*, ity arthaḥ.)

Z. 17. *pâripârçvikañ* pârçva-carañ sevakañ. *sâṅgrâmikam* saṅgrâme yogyañ. — (*K. pâripârçvikañ* svânucarañ.)

P. 79.

Çl. 26. *ete vâhâḥ* açvâḥ *gagana-simni* antarikshe *rathañ vahanti* nayanti. kidṛiçâḥ vâhâḥ: *uddkûtañ* uccalitañ yat.*pâñçu-paṭalañ* dhûli-samûhas, tena *anumitaḥ* jñâto yaḥ *prabandho* gati-santânaḥ, tena *dhâvatâ khurâgra-cayena* khurâgrabhâgena *cumbitaḥ* îshat spṛishṭaḥ *bhûmi-bhâgo* yais, te. kidṛiçañ rathañ: *nirmathyamâno* yo *jaladhiḥ* samudras, tasya yo *dhvaniḥ*, tadvad *ghoro* bhayâvaho *ghoshaḥ* çabdo yasya, tañ. — (*K. uddhûtena pâñçu paṭalena 'anumitaḥ prabandho* gati-paripâṭo yeshâñ, tâdṛiçâḥ ye *dhâvantaḥ khurâs*, teshâm *agra-cayena cumbitaḥ* spṛishṭo *bhûmi-bhâgo* yais, tâdṛiçâ *ete vâhâ* açvâ *nirmathyamânasya jaladher dhvanivad ghora-ghoshañ* yathâ syât tathâ *gagana-simni rathañ vahanti*, ity arthaḥ.)

Z. 9. (*K. puṇâti*, iti, "mâm" iti çeshaḥ.)

Çl. 27. *amî* sammukhe vartamânâḥ *saudha-çikharâḥ* gṛihoparibhâgâḥ *bhûyaḥ* bâhulyena *vibhâvyante* dṛiçyante. kidṛiçâḥ saudha-çikharâḥ: *dhûni-yantrebhyaḥ skhalat* nirgachad yaj *jalañ*, tasya yo *jhaṅkâraḥ* çabda viçeshaḥ, tena *mukharâḥ* saçabdâḥ. punaḥ kidṛiçâḥ: *çaçikarân mushṇanti* corayanti, iti *çaçikara-mushaḥ; çaçikaravât ruk*.dîptir yeshâñ te, iti vâ pâṭhaḥ, sudhâdhavalâḥ, ity arthaḥ. *yatra* yeshu saudha çikhareshu *iyam* upalabhyamânâ *vicitrâ* nânâvarṇâ *patâkânâm âvaliḥ* paṅktiḥ, *uccaih* atiçayena *çaradi amalâḥ* nirmalâḥ ye *meghâḥ*, teshâm *ante* madhye *vilasanti* camatkâram âvishkurvanti yâ *taḍit* vidyul-latâ, tasyâḥ *lekhâ* rekhâ, tasyâḥ *lakshmîñ* çobhâñ *vitarati* vistârayati. saudha-meghayoḥ taḍit pâtâkayoḥ ca upamânopameyabhâvaḥ. — (*K. amî çaçi-kara rucaḥ saudha çikharâ bhûyo* vârañ vârañ yathâ syât tathâ *vibhâvyante* dṛiçyante. kidṛiçâḥ: *dhârâ yantram* jala sañcâraṇârtha-kṛita-yantrañ prakriyâ viçeshas, tena *skhalitânâñ jalânâñ jhâtkâreṇa, jhâd* ity avyakta-çabdena, *mukharâḥ. yatra* yeshu *patâkâvalir* iyam

çarad-amala meghasya 'nte vilasantyâs taḍil-lekhâyâ vicitrâṁ lakshmîm uccair vitarati, paçyatâṁ cakshuḥ-sukhaṁ dadâti, ity arthaḥ.)

Z. 15. *etâḥ nagarasya*, Vârâṇasî-nâmnaḥ *paryanteshu* prânteshu *udyâna-bhûmayaḥ* upavana-pradeçâḥ *nâtidûre* atinikaṭe "dṛçyante" ity adhyâhâraḥ. kîdṛçyaḥ udyâna-bhûmayaḥ: *mukulaṁ mukulaṁ prati*, iti *pratimukulaṁ* pratikoçaṁ *lagnâ* ye *madhupâḥ*, teshâm *âvaliḥ* paṅktiḥ, tasyâ *raṇitena* çabditena *mukharâḥ* vâcâlâḥ. *jṛimbho* vikâças, tasya *ârambhaḥ* utpattiḥ, tasya *bharaḥ* atiçayaḥ, arthât tu kusumânâṁ vikâçâtiçayaḥ, tasmâd *vigâlan* niḥsaran yo *makarandaḥ* pushpa-rasas, tena *durdinaṁ* yâsu, tâḥ; vṛishṭimatyaḥ, ity arthaḥ. punaḥ kîdṛçyaḥ: *kusumaiḥ surabhayaḥ* suparimalâḥ. *çyâmâyamânâḥ* nîla-varṇâḥ *ghana-chada-châyâḥ* niviḍa-châyâḥ *taravo* yâsu, tâḥ. *maruto* vâyavaḥ *gṛihîtaṁ pâçupata-vrataṁ* yais, te; sarvadâ dhûlim uddhûlayantaḥ pracaṇḍâḥ, iti bhâvaḥ. — (*K.* nagara-paryantâraṇya-bhûmayo "dṛçyante", iti çeshaḥ. kîdṛçyaḥ: *pratimukula-lagnâyâ madhupâvalyâ raṇitena* çabdena *mukharâḥ*, *jṛimbhâ-bhareṇa* vikâçâtiçayena *vigalatâṁ makaranda-vindûnâṁ durdinaṁ* yatra, tâdṛçyaḥ. *çyâmâyamânânâṁ ghana-chadânâṁ* niviḍa-patrâṇâṁ *châyayâ taralâḥ*, châyâ-calanâd eva tat-târalyaṁ bodhyaṁ; *châyâtaravaḥ*, iti pâṭhântaraṁ, tathâ ca châyâtaruḥ sthira-chhâya iti koshâd artho bodhyaḥ.)

P. 80.

Çl. 28. tad eva darçayati: *tathâ hi, toya iti. samîrâḥ* vâyavaḥ *prakarsheṇa calâḥ* cañcalâḥ *latâs*, tâ eva *bhujâs*, tair *nṛityanti* nṛityaṁ kurvanti, tâpasâḥ pâçupatâ api evaṁ nṛityanti, iti bhâvaḥ. kîdṛçâḥ vâyavaḥ tâpasâç ca: *sura-sarito* Gaṅgâyâḥ *toyena* *ârdrâḥ*, kṛita-Jâhnavî-majjanâḥ. pu. kî. *parâgaiḥ* kusuma-rajobhiḥ *sitâḥ* yuktâḥ vâyavaḥ, *shiñ* bandhane ity asya *sitâḥ*, iti rûpaṁ, *parâgaiḥ* vibhûti-rajobhiḥ *sitâḥ* dhavalâḥ tâpasâḥ. *cyuta-kusumaiḥ* svayam eva patitaiḥ pushpaiḥ *Indumauliṁ* Çaṅkaram *arcantaḥ* pûjayanta *iva*: pu. kî. *madhupa-rutaiḥ* bhramara-çabdaiḥ *prodgîtâm* uccaiḥ gîyamânâṁ *stutiṁ paṭhanto* vâyavaḥ, tâpasâç ca *madhupânâm* iva *rutâni*, taiḥ *prakarsheṇa* tâla-svara-tânâdi-rûpeṇa *udgîtâṁ* gânakramavatîṁ *stutiṁ paṭhantaḥ*, ity arthaḥ. — (*K. samîrâḥ pracala-latâ-*rûpair *bhujair nṛityanti*. kîdṛçâḥ; *sura-sarito* Gaṅgâyâs *toyair ârdrâḥ*; *parâgaiç* ca kusuma-reṇubhiḥ *sitâḥ*; *cyutaiḥ kusumair Indumaulim arcanta iva*, *prodgîtâṁ* prakṛishṭoccaritâṁ *stutiṁ madhupa-rutaiḥ paṭhanto nṛityanti*, iti pâṭha-nṛityayor ubhayatra 'ivârtho bodhyaḥ. pâçupata-vratadharo 'pi Gaṅgâ-snâto, bhasma-parâgasitaḥ, kusumaiḥ Çivam arcayan, stutiṁ paṭhan, nṛityati.)

Çl. 29. *sâ 'eshâ Candracûḍasya* Mahâdevasya *vasatiḥ* Kâçî *ceto* manaḥ *âkarshati* vaçî-karoti, ity arthaḥ. kîdṛçî Kâçî: *antas tamo vighaṭanât* ajñâna-vinâçât *âtma-prabhaṁ* sva-prakâçam *ânandaṁ dadhati* prakaṭayanti. pu. kî. *mukteḥ padyata* prâpyate anena, iti *mukteḥ padaṁ* kâraṇaṁ, ity arthaḥ. kâ 'iva: *vidyâ 'iva* brahmâtmaikatva-jñânam iva; brahmâtmaikatva-jñânam api, ajñânaṁ vinâçya, sva-prakâçam ânandaṁ prakaṭayat, mukti-hetur, iti.

tad-dṛishṭântaḥ. sâ kâ: *yatra* yasyâñ Kâçyâñ *iyañ Jâhnavî* Gaṅgâ *vakrâm aindavîñ kalâm* ardhacandrâkârâñ candra-kalâñ *phena-paṭalaiḥ* phena-samûhaiḥ *hasati 'iva*. utprekshate, kathañ-bhûtâ 'iva; *bhûmeḥ kaṇṭha-vilambinî* kaṇṭhe lambamânâ *kuṭilâ* svabhâvataḥ *muktâvalî 'iva* mauktika-mâlâ 'iva. — (*K. eshâ Candracûḍasya* Maheçasya *vasatir* Vârâṇasî *cetaḥ karshati vidyâ 'iva mukteḥ padañ*. kîdṛiçî: *tamo-vighaṭanâd* ajñâna-nâçâd *antar* manasy *ânandañ dadhati* aparyanti. ânandañ kîdṛiçañ: *âtma-prabhañ* Brahma-tulyañ, "ânando Brahmaṇo rûpañ" iti çrutyâ; brahmaṇo 'py ânandakatva-bodhanât, tathâ ca paramânanda-tulyam ânandañ, ity arthaḥ.

âtmâ yatno, dhṛitir, buddhiḥ, svabhâvo, brahma, varshma ca,

iti koshaḥ. *yatra* Vârâṇasyâñ *iyañ Jâhnavî phena-paṭalair* Maheça-mûrdhni svasamaçîlâm *aindavîñ vakrâñ kalâñ hasati 'iva*, svayam api Maheça-mûrdhasthâ *kuṭilâ* pheṇa-dhavalâ ca. kîdṛiçî: *bhûmeḥ kaṇṭha-vilambinî muktâvalî 'iva*, iti dairghya-kauṭilya-dhâvalyaiḥ sâdṛiçyañ.)

Z. 10. *sura-sarito* deva-nadyâḥ *parisaras* tîrañ, tasya *alaṅkâra-bhûtam âyatanañ* sthânañ, Anâdiçvara âyatanavân jñâtaḥ, ity arthaḥ.

Çl. 30. *eshaḥ devaḥ*, dyotanâd devaḥ, paramâtmâ, *purâ-vidbhiḥ* kshetra-mahimajñaiḥ Vyâsâdibhiḥ *kshetrasya 'âtmâ* kshetrâbhimânî devatâ *iti gîyate* ucyate. *puṇyam* Îçvarañ *bhajanti* sevante, te *puṇya-bhâjaḥ* Çiva-bhaktâḥ, *atra* Âdikeçava-sannidhau *dehañ samutsṛijya*, *yañ viçanti* praviçanti, prâpnuvanti, ity arthaḥ. — (*K. esha* Âdikeçavaḥ *kshetrasya* Vârâṇasî-rûpasya *âtmâ*, *iti purâvidbhir gîyate*. *atra* kshetre *dehañ parityajya yam* Âdikeçavañ *puṇya-bhâjo viçanti.*)

Z. 16. anena vivekâsanni-mâtreṇa kâmâdînâñ parâbhâvo darçitaḥ.

P. 81.

Z. 1. bodhotpatti-rûpa-svâbhîshṭa-siddhaye bhagavantam Âdikeçavañ stauti. *bhagavân* shaḍ-guṇaiçvarya-sampannaḥ;

utpattiñ ca vinâçañ ca, bhûtânâm agatiñ gatiñ,
vetti vidyâm avidyâñ ca, sa vâcyo *bhagavân* iti.

jayatu sarvotkarsheṇa vartatâñ. — sarvâṇi sambuddhy-antâni. *amarâṇâm* devânâñ *cayaḥ* samûhaḥ, tasya *camû-cakrañ* senâ maṇḍalañ, tasya *cûḍâ maṇi çreṇibhiḥ* mukuṭa-maṇi-paṅktibhiḥ *nirâjitañ upânte* samîpe *pâda dvayâmbhojam* caraṇa-yugma-kamalañ yasya. — *râjantaḥ* çobhanto ye *nakhâḥ*, teshâñ *dyotâḥ* prakâçâḥ ta eva *khadyotâḥ*, taiḥ *kimîritañ* çabalitañ *svarṇa-pîṭhañ* yasya. — *sphurat* yat *dvaitañ* bhedaḥ, tasya yâ *vibhrântiḥ*, tasyâḥ *santâna* paramparayâ *santaptâḥ* khinnâ ye *vandâravo* vandana-çîlâḥ bhaktâḥ, teshâñ *saṅsâra*-rûpâ yâ *nidrâ*, tasyâḥ *apahâre* vinâçe *eko* mukhyo *dakshaḥ*; tasya sambodhane: he daksha! evañ sambuddhy-anteshu sarvatra jñeyañ. — *kshamâ-maṇḍalasya* kshoṇî valayasya ya *uddhâras*, tena *sambhârâṇâm* parvatâdînâñ *saṅghaṭṭaḥ* sammardo yasmin *daṅshṭrâgra koṭau* daṅshṭrâgra-bhâge *sphurac chaila cakrañ* parvata samûho yasya. — *krameṇa* pâda vikshepeṇa *âkrântañ loka trayañ* yena. — *prakṛishṭa balâbhyâñ bhujâbhyâñ bala-na uddhûtam*

ûrdhvaṁ dhṛitaṁ yad *Govardhana*-rûpaṁ *chatraṁ*, tena *nivâritaṁ* nitarâṁ vâritaṁ, *Âkhaṇḍalena* Indreṇa *udyojitâḥ* preritâḥ *akâṇḍe* asamaye *caṇḍâḥ* pralaya-kâlînâḥ *ambuvâhâḥ* meghâḥ, teshâm *ativarshaṇena trasad* bhîtaṁ yad *gokulaṁ*, tasya *trâṇaṁ* rakshaṇaṁ, tena *vismâpitam* âçcarya-yukta-kṛitaṁ *viçvaṁ* yena. — *prabho* avyâhataiçvarya. — *vibudhâḥ* devâḥ, teshâṁ *ripavo* Dânavâḥ, teshâṁ yo *badhû-vargaḥ* strî-samûhaḥ, tasya yat *sîmanteshu sindûraṁ*, tad eva *sandhyâ-mayûkha-chaṭâ* sandhyâ-kâlîna-mayûkhâḥ kiraṇâḥ, teshâṁ *chaṭâ* âbhâ, tasyâ *unmârjane* proñchane *uddâmaṁ* prasiddhaṁ yad *dhâma* tejaḥ, tasya *'adhipaḥ* âçrayaḥ, tasya sambodhane *he adhipa!* — *trâsto* bhîto yo *daityendro* Hiraṇyakaçipuḥ, tasya *vakshas-taṭî-pâṭane* vidâraṇe *akuṇṭhâ* apratihatâ *bhâsvatî* dîptimatî *nakha-çreṇiḥ* paṅktir yasya, tâdṛiçaṁ yat *pâṇi-dvayaṁ*, tasmât *srastam* adhaḥ-patitaṁ *vistâri* prasaraṇa-çîlaṁ yad *raktaṁ*, tasya *arṇavaḥ* sâgaraḥ, tasmin *â* samantât *magnaṁ loka-trayaṁ* yena. — *tribhuvanasya bhayakṛit* ripuḥ yaḥ *Kaiṭabho* Daityaḥ, tasya *uddaṇḍaḥ* sthûlo yaḥ *kaṇṭhaḥ*, tasya *asthi-kûṭaṁ* asthi-saṅghaḥ, tasmin *sphuṭaṁ* spashṭaṁ *unmârjitaṁ* çodhitam *uddâmaṁ* khyâtaṁ yac *cakraṁ* Sudarçanaṁ, tasya *sphurad* dedîpyamânaṁ yaj *jyotiḥ*, tena *ullâsitâ* uddîptâ *uddâmarâḥ* udbhaṭâḥ *uddaṇḍâḥ* catvâro *dordaṇḍâḥ* bâhavo yasya. — *khaṇḍendu cûḍo* Mahâdevaḥ *priyo* yasya. — *prauḍho* atibalo yo *dordaṇḍaḥ* bâhudaṇḍaḥ, tena *vibhrântaḥ* bhrâmito yo *Manthâcalaḥ* Mandarâdriḥ, tena *kshubdho* yo *dugdhâmbudhiḥ* dugdha-samudraḥ, tasmât *protthitâ* âvirbhûtâ yâ *Çrîḥ* Lakshmîḥ, tasyâḥ *bhuja-vallîḥ*, tat-*saṅçleshaṇa* âliṅganena *saṅkrântâ pîna stanayor âbhoge* viçâle sthale yâ *patrâvalî* patra-lekhâ, tayâ *lâñchitam uraḥsthalaṁ* yasya. — *sthûlâni* yâni *muktâphalâni*, teshâm *udâraç* ca *'asau hâraç* ca, tasya *prabhâ-maṇḍalena sphuran kaṇṭho* yasya. — *vaikuṇṭha* paramâtman — *bhaktasya lokasya* bhakta-janasya, yaḥ *saṅsâraḥ*, tad-upâdânaṁ *mohaḥ* bhâva rûpam ajñânaṁ *chinatti*, iti *chit*, taṁ *bodhodayaṁ* brahmâdvaitasya sâkshâtkârodayaṁ *dehi*. *deva* sva-prakâça! *tubhyaṁ namo* 'stu. — (K. he *bhagavan! jaya jaya! bhakta-janasya saṅsâra-chidaṁ bodhodayaṁ dehi!* tasmât *tubhyaṁ namaḥ*, ity anvayaḥ. — tatra *amaracaya* ity-âdi *dyute* ity-antaṁ sambodhanam ekaṁ. he *amara-cayasya* yac *camû-cakraṁ* sainya-samûhas, tac-*cûḍâ-maṇi-çreṇyâ nirâjitaṁ* yat *pâda-dvayâmbhojaṁ*, tatra *râjatâṁ nakhânâṁ dyotâ* eva *khadyotâs*, taiḥ *kirmîritâ* miçritâ *svarṇa-pîṭhasya dyutir* yasya, tâdṛiça! — *sphurad* ity-âdi *daksha* ity-antaṁ aparaṁ sambodhanaṁ. he *sphuratâ dvaita vibhrânti-santânena* dvaita-bhrama-samûhena *santaptasya vandâru-saṅsârasya* praṇamaj jagato bhrama-rûpa-*nidrâpahâra eka-daksha* pradhâna-samartha! — *kshamâ* ity-âdi *cakra*-antam aparaṁ. he *kshamâ maṇḍalasya* bhû khaṇḍasya *uddhâra-sambhâre* uttolanârambhe varâha-mûrteḥ *saṅkhanâyâḥ* prâpita-khedâyâ *daṅshṭrâyâ agra-koṭir* agra-bhâgasya *agraṁ*, tayâ *sphurad* vidîryac *chaila-cakraṁ* yasmât, tâdṛiça! — tathâ he *kramâkrânta-lokatraya*, *kramas* trivikramasya pâda trayeṇa 'âkramas, tena *âkrântaṁ* vyâptaṁ *loka-trayaṁ* yena, tâdṛiça! — *prabala* ity-âdi *ugra* ity antam aparaṁ. he *prabho! prabala bhuja balâd uddhṛitena* uttolitena *Govardhana*

parvata-rûpa-*chatrena nivâritam* *Âkhandalena* Indrena *uddyotitasya* pravartitasya *akânda-candâmbhuvâhasya* âkasmika-canda-meghasya *ativarshâ*dhjnam yad *ambu*; tena *sândra-trasatâm* atibibhyatâm *gokulânâm* *trânena vismâpitam* vismiti-kritam *açesha-viçvam* yena, tâdriça! — *vibudha* ity-âdi *dhâmâdhipa* ity antam aparam. he *vibudha-ripu-badhû-vargasya sîmante* yâ *sindûra-rûpâ sandhyâ*, arthâd vaidhavyât sîmantato 'pasâryamânâ, tasyâ yâ *mayûkha-chatâ*, tayâ *unmârjita* ujjvali-krito *dhâmâdhipah* sûryo yena, tâdriça! — *trasta* ity-âdi *lokatraya* ity antam aparam. he *trasto* Narasiṅha-mûrti-darçanâd bhîto yo *Daityendro Hiranyakaçipus*, tasya *vaksho*-rûpa-*tatâ*tmaka-*kapâtasya pâtane* vidârane *akunthâ bhâsvatî* dîptimatî *nakha-çrenî* yasya, tâdriçena *pâni-dvayena çraste vistîrne rakta-*rûpâ*rnave âmagnam loka-trayam* yasmât, tâdriça! nakhair Hiranyakaçipor vaksho vidârya, pâni-dvayena vistîrnais tadîya-raktair jagad-vyâpanât. — *tribhuvana* ity-âdi *dordanda* ity-antam aparam.. he *tribhuvana-ripoh Kaitabhasya akuntho* yah *kanthâsthi-kûtas*, tatra *sphutam unmârjitasya* tat-kartanena nirmalîbhûta-dhârasya *cakrasya sphuratâ jyotir ulkâ-çatena uddâmara uddanda* udbhato *dordando* yasya, tâdriça! — he *khandendu-cûdasya* Maheçasya *priya!* — *praudha* ity-âdi *sphuratkantha* ity-antam aparam sambodhanam. he *praudha-dor-darpena vibhrânto* yo *Manthâcalo* Mandarâdris, tena *kshubdhât dugdhâmbudher utthitâyâh Çriyah svabhujâvalli-sançleshena* svorasi *sankrântâ* yâ *pîna-stanâbhogasya patrâvalî*, tayâ *lâñchite urahsthale* yah *sthûlo muktâphala*-ghatita *udâra-hâras*, tat-*prabhâmandalena sphuran* dîpyamânah *kantho* yasya, tâdriça! —)

P. 82.

Z. 1. *nâtayitvâ* bhramana-viçeshena darçayitvâ, ity arthah. *skandhâvâram* katakam *niveçayâmah* sthâpayâmah. — (*K. skandâvâram* senâm.)

Fünfter Akt

P. 82.

Ittham caturthe 'nke vivekodyogam uktvâ, vairâgyotpattim varṇayitum pañcame 'nke çraddhâyâḥ praveçam stauti: *tataḥ praviçati çraddhâ*, iti. — *(K.* Vairâgyotpattir iti viveka-sainyena kâma-krodhâdau mahâmoha sainye nâçite, putra-pautrâdi-çokâkulasya manaso vaiyâsikyâ Sarasvatyâ vairâgyasya 'utpâdayishyamâṇatvât.*)*

Z. 9. paraspara-pratispardhinoḥ saṅgrâmam sûcayantî âha: *prasiddha* iti.

Çl. 1. *ayam* ity anena 'uktam *panthânam* viçadayati: *yataḥ*, iti. *vairât sambhavaḥ* utpattir yasya, etâdṛiço yaḥ *krodhaḥ*, sa *jñâtînâm açesham samastam kulam nirdahati*. tatra dṛishṭântaḥ: *ghanaḥ* pracaṇḍo yaḥ *pavano* vâyuḥ, tena *âhatâḥ* âṇḍolitâḥ ye *taru-varâḥ* sthûla-vṛikshâḥ, teshâm *saṅghaṭṭanena* saṅgharsheṇa *sambhavo* janma yasya saḥ, tâdṛiço *dahano* agniḥ *vanam iva nirdahati*, ity arthaḥ. uktam hi Mahâbhârate:

> dhûmâyante vyapetâni, saṁhatâni jvalanti ca,
> ulmukâni 'iva bhânti sma jñâtayo, Bharatarshabha! iti.

(K. vaira-sambhavaḥ krodho jñâtînâm açesham kulam nirdahati, ghana-pavanena âhatayos taru-varayoḥ saṅghaṭṭena sambhavo yasya, tâdṛiço *dahano vanam iva.)*

Z. 12. *sodarâṇâm* bandhûnâm *vyasanam* maraṇam, tasmâj *janma* yasya, saḥ. *çoka* eva *analo* agniḥ, *viveka* eva *jaladharâḥ* meghâḥ, teshâm *çatâni*, taiḥ. — *(K. viveka-jaladharâ* iti viveko 'tra çokasya kartavyâkartavyatva-vicâraḥ.*)*

Çl. 2. etad eva spashṭayati: *dhruvam*, iti. *jalanidhayaḥ* samudrâç ca, *mahî* ca, *çailâḥ* parvatâç ca, *sarito* nadyaç ca, tâsâm sthirâṇâm api *dhruvam* niçcayena *dhvaṁso bhâvî* bhavishyati; *ato* hetoḥ *çrayat* truṭitam yat *tṛiṇam*, tadvat *laghushu* atituccheshu *jantushu* prâṇishu *mṛityoḥ* maraṇasya *kâ kathâ* kim vaktavyam, ity arthaḥ. *tathâpi* evam viveke jâte 'pi *uccaiḥ*

atiçayena, *ko 'py* anirvâcyah *vishamo* asahyo, *vivekañ prakarshena 'unmathnâti* nâçayati, tâdṛiçah *bandhûnâñ vyasanena* nidhanena *janitah çoka* eva *dahano* agnih *hṛidayañ* ceto *dahati.* — *(K. jalanidhy-*âdînâm api *dhvañso dhruvañ bhâvî, ahoratrañ* pratikshanañ *çiryat-tṛina-laghushu jantushu kâ kathâ?* teshâñ dhvañsah sutarâm eva, ity arthah. *tathâpi ko 'pi vishamo bandhu-vyasana-janitah çoka-dahana uccair hṛidayañ dahati;* kîdṛiço: *viveka-pronmâthi.)*

P. 83.

Z. 1. kâmâdi-badhasya nâtye pratyakshatah kartuñ açakyatvât Çraddhâmukhena tañ sûcayati: *yena,* iti. *kathâ* vârtâ, saiva *çesho* avaçishta-bhâgah, tasya bhâvas, tâñ *gateshu* prâpteshu, mṛiteshu, ity arthah. — *(K. tathâprakṛiteshu* iti, durvṛitteshu, ity arthah.*)*

Çl. 3. *krûrah* asahyah *çokâgnih, ûrdhvâh çikhâh* yasya udara-pûrakatvât *ucchikho, me* mama *marmâni nikṛintati iva* chinatti iva, *dehañ çoshayati iva, antarâtmânañ* mano *dahati iva,* ity arthah. — *(K. krûra ucchikha* udgata-çikhah *çokâgnir marmâni nikṛintati iva.)*

Z. 5. kâmâdi-badhañ pûrva-sûcitañ prakatayituñ Vishnubhakteh praveçañ sûcayati: *âdishtâ* ity-âdi. *vishnubhaktir* nâma pratyak-ceto-vṛittih. *hiñsâ-prâyo* badha-pradhâno yah *samarah* sañgrâmah, tad-*darçanena parâñmukhî* udâsînâ. *Çâlagrâmâbidhâne* cakratîrthe *Bhagavato* Vishnoh *kshetre. atipâlayâmi* atikramâmi. *yathâ-vṛittañ* yena prakârena jâtañ "vṛittântam" iti çeshah. *yatra* cakratîrthe *sañsâra-sâgarasya* samudrasya *uttâre* pâragamane *taranih* naukâ jñâna-rûpâ, tasyâh *karnadhâro* niyâmakah. *mahâ-munibhih* Nârada-Çuka-Parâçarâdibhih *upâsyamânâ* sevyamânâ. *upâsyamânâ* ity anena 'idam uktañ, yan nânâvidhâ bhaktir eva paramârtha-sâdhanam upâyântarañ nâsty eva, kalau vikshipta-manasâñ tu sutarâñ bhaktyaiva aneke santîrnâh. tathâ 'uktañ:

Vishnos tu çravane Parîkshitir abhût, Vaiyâsakih kîrtane,
Prahlâdah smarane, tad-añghri-bhajane Lakshmîh, Pṛithuh pûjane,
Akrûras tv abhivandane, Kapipatih dâsye ca, sakhye 'rjunah,
sarva-svâtmani vedane Balir abhût; kaivalyam eshâñ padañ;

iti. — *(K. vatse* ity-âdi Vishnubhakty-âdeçânuvâdah. *tad aham* ity âdikañ tu Çraddhâyâh parâmarçah.*)*

Z. 18. *sâmparâye* sañgrâme. *abhiyuktasya* tiraskṛitasya. *duhsthitam iva* sacintam iva *me* mama *hṛidayañ* mânasañ.

P. 84.

Z. 4. *niyatam eva* niçcitam eva.

Çl. 4. *yady api prâyo* bâhulyena *abhyudayo* bhâgyotkarshah *pramânâd* dharma-pakshapâtitvâd *avadhâryate* nirnîyate, *tathâpi kâmam* atyarthañ *suhṛidâñ mânasam anishtâçañki* anarthâçañki, ity arthah.

Z. 15. *etah-padañ* antahkaranañ rûpañ sthânañ.

P. 85.

Z. 1. Moha-Vivekayoḥ saṅgrâmam anuvarṇayishyan Vishṇubhakti Çraddhayoḥ praçnottare avatârayati: *devyâñ* Vishṇubhaktau *Ildikeçavâyatanât* Gaṅgâvaraṇâ-saṅgamât *apakrântâyâñ* cakratîrthañ prati gatâyâm *eva*. *bhagavati bhâsvati* atisannarthe çrî-sûrye. kidṛiçe bhâsvati: *kiñcid utsṛishṭaḥ* tyaktaḥ *pâtalimâ* çvetaraktimâ yena tasmin. *teshâñ* Mahâmoha-pakshe vartamânânâñ, *asmâkañ* Viveka-pakshiyâṇâñ *sainya-sâgare* sainya-samudre *sannaddhe* saunâha yukte sati, *mahârâjena* Vivekena, *mahârâja* *Mahâmohasya*, iti karmaṇi shashṭhî, tañ prati *naiyâyikañ darçanañ dautyena*, dûtasya karma dautyañ, tena *prahitañ* preshitam, iti sambandhaḥ. kidṛiçe sainya-sâgare: *vijaya-ghosheṇa* vijaya-vâdya-çabdena *âhûyamânâ aneke* bahavo ye *varâḥ* çreshṭhâḥ *virâḥ* yoddhâraḥ, teshâñ *bahalo* yaḥ *siñha-nâdaḥ*, tena *badhiritâḥ* badhirâḥ sampâditâḥ *diçâm antâḥ* yena, tasmin. punaḥ kidṛiçe: *satatañ* nirantarañ *rathâç* ca, *turaga-khurâç* ca, taiḥ *khaṇḍitañ* cûrṇitañ yad *bhû-maṇḍalañ*, tasmâd *ucchalat* ûrdhva-patat yat *vipulañ rajaḥ-paṭalañ* dhûlî-samûhaḥ, tena *antaritaḥ* âchâditaḥ *kiraṇa-mâlî* sûryo yena, tasmin. punaḥ kidṛiçe: *prabalatarañ* yat *karṇatâlâsphâlanañ*, tena *uccalat* yat *kari-kumbha-sindûrañ*, tena *sandhyâyamânâḥ* sandhyâ-tulyâḥ *daça-diço* yena, tasmin. *pralaya*-kâlînâḥ *jaladharâḥ*, teshâm iva *dhvânaḥ* çabdaḥ, tena *bhîshaṇe* bhayânake. - (*K. bhagavati bhâsvati* sûrye *kiñcid utsṛishṭa pâṭala dhâmni* sati, prâtaḥ-kâle, ity arthaḥ. *teshâñ* Mahâmohâdinâñ, *asmâkam ca sainya-sâgare sambaddhe* milite sati, *mahârâja-Vivekena naiyâyikañ darçanañ dautyena prahitañ*, ity anvayaḥ. sainya-sâgare kidṛiçe: *vijaya ghoshaṇayâ âhûyamânânâm aneka-virâṇâñ bahulaiḥ siñha-nâdair badhirikritañ digantarañ* yatra, tâdṛiçe. *santatena ratha-turagâṇâñ khuraiḥ khaṇḍitâd bhû maṇḍalâd uccalatâ* udgachatâ *vipula-râjaḥ-paṭala*-rûpa *paṭena antarita* âchâditaḥ *kiraṇa mâlî* sûryo yatra, tâdṛiçe. *prabalatarasya karṇa* rûpa *tâlasya karatâlasya âsphâlanena uccalatâ* udgachatâ *samada-kari-kumbha-sindûreṇa sandhyâyamânâḥ* sandhyâ-tulyâ *daça-diço* yatra, tâdṛiçe. tathâ *pralaya*-kâlina-*jaladharasya* iva *dhvânaiḥ* çabdair *bhîshaṇe*.)

Çl. 5. dûtena kim uktañ, tad âha: *Vishṇor*, iti. he Mahâmoha! ity adhyâhâraḥ. *bhavân sânugaḥ* anugaiḥ kâma-krodhâdibhiḥ saha *Mlechân* Mlecha-deçân *vrajet* gachet. kiñ kṛitvâ: *Vishṇoḥ âyatanâni* sthânâni Çâla grâma-kshetrâṇi, *saritâñ* Gaṅgâdinâñ *kûlâni* tîrâṇi, *puṇyâḥ* pâvanâḥ *araṇya sthaliḥ* Naimishâraṇya-bhûmiḥ, *puṇyakṛitâñ* yâjñikânâñ *manâñsi*, *apâsya* parityajya, iti sarvatra sambadhyate. *no cen* na gachasi cet, *phetkâravaḥ* phetkâra çabda-yuktâḥ *pheravâḥ* çṛigâlâḥ, *kṛipâṇena* khaḍgena *dâritam* chinnañ *bhavato* yat *pratyaṅgañ*, tasmâd *dhârayâ ksharat* nirgachat yad *raktañ*, tena *sphîtâni* dîptâni *vaktrâṇâñ vivarâṇi* chidrâṇi yeshâñ, tadṛiçâḥ *santu* bhavantu, ity arthaḥ. - - (*K bhavân* Mahâmohaḥ *sânugo* 'nugâmibhiḥ mada mânâdibhiḥ saha *Mlechân vrajet*. kiñ kṛitvâ: *Vishṇor âyatanâni* gṛihâṇi, *saritâñ* nadînâñ *kûlâni*, *puṇyâraṇya sthalîḥ*, *puṇyakṛitâm manâñsi ca apâsya*

tyaktvâ, ity arthaḥ. Mlechân na gachati *chet*, tadà *kṛipâṇa-dârita-bhavat-pratyaṅgât dhârâ-ksharatâ raktena sphîtâç* ca te, *vidirṇa-vaktre vilasat-phet-kâra-yuktâç* ca, iti karmadhârayaḥ, *pheravâḥ* çṛigâlâs tâdṛiçâḥ *santu*, ity arthaḥ.)

Z. 14. *tataç tataḥ* punaḥ punar, ity arthaḥ.

Z. 15. *vikaṭâ* vishamà *lalâṭa-taṭe* lalâṭa-phalake *tâṇḍavitâ* nartitâ *bhru-kutiḥ* bhrûr yena, *Mahâmohena abhihitam* uktaṁ. kim uktaṁ, tad âha: *anu-bhavatv* iti. *durnayo* durnîtiḥ, tasyâḥ *paripâkaḥ, phalaṁ* tasya. *Viveka-hatakaḥ* Viveka-pretaḥ. *pâkhaṇḍâgamâḥ* sugata-cârvâka-yogâcàra-jaina-kâpâlikâdy-âgamâḥ, teshâṁ *pâkhaṇḍa-tarka*-pratipâdakâni *çâstrâṇi*, taiḥ *saha samarâya* saṅgrâmâya *samudyojitâḥ* udyogavantaḥ kṛitâḥ. *atrântare ca* etasminn eva samaye *sainya-çirasi* sainya-mastake.

P. 86.

Çl. 6. *Sarasvatî sahasâ* akasmât *âvir âsît* prakaṭî-babhûva. kidṛiçî Sarasvatî: *vedâç* catvâraḥ; *upavedâḥ* âyurveda-gândharvâdi-çâstrâṇi; *aṅgâni* çikshâ, kalpo, vyâkaraṇaṁ, niruktaṁ, chaado, jyotishaṁ, iti; *âgamâḥ* Nârada-pañcarâtraṁ, Rudrayâmalaka ity-âdayaḥ; *purâṇâni* ashṭadaça Matsya-Mârkaṇḍeyâdîni; *dharmaçâstrâṇi* smṛitayo 'shṭadaça, tâvanty upasmṛitayaḥ Manv-âdayaḥ; *itihâsâḥ* Mahâbhâratâdayaḥ, *âdi*-grahaṇât purâṇa-vahir-bhûtâḥ stotra-kavacâdayaḥ, taiḥ *ucchritâ*-atiçayitâ *çriḥ* çobhâ yasyâḥ, sâ. punaḥ kidṛiçî Sarasvatî: *padmaṁ kare* yasyâḥ, sà. paṭhântare *padmaṁ dhârayati*, iti vâ. punaḥ kidṛiçî: *çaçâṅkena* candramasâ *saṅkâçâ* tulyà *kântir* dîptir yasyâḥ, sâ. — (*K. tato 'smâkaṁ sainya-çirasi sâ* prasiddhâ *Sarasvatî sahasâ âvir âsît*. kidṛiçî: *veda-vedâṅgâdibhir ucchritâ çrîḥ* kântir yasyâs, tâdṛiçî; tadâ *padma-hastâ; çaçâṅka-tulya-kântiḥ*)

Z. 6. *vaishṇavam* aṇv-âtma-vâdinâṁ, *çaivaṁ* pâçupatam çâstraṁ, *sauraṁ* saurâgamaḥ. — (*K. devyâ* iti, Sarasvatyâḥ, ity arthaḥ.)

Çl. 7. *Vâgdevyâḥ purataḥ* agre *samarâya utsukâ* utkaṇṭhà *mîmâṅsâ* pûrvottara-mîmâṅsâ vicâra-pradhânâ bhâṭṭa-prâbhâkara-çâstra-rûpâ *âvir abhavat* prakaṭî-babhûva. kîdṛiçî mîmâṅsâ: *sâṅkhyaṁ* prasiddhaṁ *nyâyo* Gautama-praṇitaṁ çâstraṁ, *Kaṇâdena bhâshitaṁ* vaiçeshikaṁ darçanaṁ, *mahâbhâshyâ-dîni* vyâkaraṇâdini *çâstrâṇi*, taiḥ *vṛitâ* yuktâ, ity arthaḥ. punaḥ kidṛiçî: *sphûrjanto* abâdhitâ ye *nyâyâ* adhikaraṇâni, teshâṁ *sahasraṁ* ta eva *bâhavo* hastâs, teshâṁ *nikaraiḥ* samûhaiḥ *diçaḥ* vaidika-karma-brahma-bodhana-mârgân *udyotayanti* prakaṭayantî. punaḥ kidṛiçî: *dharma* eva *induḥ*, tadvat *kântaṁ* manoharam *ânanaṁ* yasyâḥ, sâ. punaḥ kidṛiçî: *trayî* veda-trayî, saiva *triṇi nayanâni* netrâṇi yasyâḥ, sà. tatra 'utprekshate: *aparâ* dvitîyâ *Kâtyâyanî iva*, tatrâpy etâni viçeshaṇâni yojyâni. — (*K. anantaraṁ Vâg-devyâḥ purataḥ samarotsukâ mimâṅsâ âvir âsît*. kîdṛiçî: *sâṅkhya-çâstreṇa, nyâya çâstreṇa, Kaṇâda bhâshita mahâbhâshyâdi çâstraiç* ca *vṛitâ*; *sphûr jadbhir nyâya sahasra* rûpais tarka rûpair *bâhu vyûhair diça uddyotayantî*;

dharmâtmakeṇdur iva *kântam ânanaṁ* yasyâs, tâdṛiçî *trayî*-rûpâṇi *trîṇi netrâṇi*-yasyâs, tâdṛiçî ca. *aparâ Kâtyâyanî iva* tri-nayanatvât.)

Z. 14. svârasika-virodhinâṁ kathaṁ samavâyaḥ? iti Çântir âkshipati: *aye*, iti. *svabhâva-dvandvinâṁ* svârasika-virodhinâṁ *tarkâṇâṁ* çâstrâṇâm *âgamânâṁ* vedânâṁ; "ced deva-brahmaṇî veditavye, ekam eva 'advitîyam" ity-âdi viruddhârthakatvât; *samavâyo* melakaḥ kathaṁ *sampanno* jâtaḥ?

Çl. 8. samâdhatte: *putri*, iti; *samânânvaya*, iti. *samânânvaya-jâtânâm* eka-vaṅço vedaḥ tasmât *sambhûtânâṁ, paraspara-virodhinâṁ, paraiḥ* sâdhâraṇa-çatrubhiḥ *pratyabhibhûtânâṁ* parâbhibhûtânâṁ *saṅgatiḥ* melanaṁ *çriyaṁ* çobhâṁ *prasûte*. sva-paksha-rakshaṇâya para-pakshâdikshepa, iti lakshyate.—(*K.*. sâṅkhyâdi-çâstrâṇâṁ vedârtha-vyâkhyâna eva *paraspara-virodho*, na tu veda-prâmâṇyâbhyupagame. aveda-prâmâṇyâbhyupagantṛi-*nâstika-paksha-pratikshepâya*, veda-prâmâṇya-sâdhanâya ca sâṅkhyâdi-çâstrâṇâṁ *sâhatyam asty eva*, ity arthaḥ. tattac-châstra-mûlibhûtâgamânâṁ tu tattva-pratipâdanâṅçe 'virodha eva, ity âha: *âgamânâṁ tu*, iti. *vicârayatâṁ* nirṇâyayatâṁ.)

Z. 19. nanu sva-tantra-ṛishi-praṇîtânâṁ bhinna-matâvalambinâṁ darçanânâṁ katham eka-vaṅça-prasûtatvam, ity âçaṅkya 'âha: *yena*, iti. *veda-mûlatvam* eka-vaṅça-prasûtatve vîjam, iti bhâvaḥ. *sâhityam* eva *avirodha* eva. nanu sva-tantra-ṛishi-praṇîtânâṁ çâstrâṇâṁ paurusheyatvâd viruddhârthâbidhâyakatve 'nyatarasya 'aprâmâṇya-prasaṅgâd avirodhe ca 'ubhayasya çâstrârthatvât. upapadyate çâstreshv idaṁ pramâṇam, idam apramâṇam, iti *vicâraṇâ*. apaurusheyâsu 'upanishatsu dve vâ brahmaṇî veditavye: "dvâ suparṇâ sayujâ sakhâyâ" ekam eva 'advitîyaṁ, etad âtmyam idaṁ sarvaṁ, ity-âdi viruddhârthakatvaṁ kathaṁ soḍhuṁ çakyaṁ? bhrama-pramâda-vipralipsâ-karaṇâpâṭavâdi-purusha-doshâṇâm anirûpaṇâd ity âçaṅkya tatra viruddhârthakatvam eva nâsti, ity âha: *âgamânâm* iti. *tattvaṁ vicârayatâṁ tattva* pratipâdakânâṁ tattvam advitîyaṁ brahmâṇḍa-vâkyârtha-rûpaṁ, tad eva sâkshâtkṛitaṁ prayojanaṁ. tathâ ca padârthânâṁ virodhe 'pi vâkyârthasya 'aikatvân, na tatra virodha-çaṅkâçûkam api, iti bhâvaḥ.

P. 87.

Çl. 9. uktam artham âviḥkaroti: *tathâ hi, jyotir*, iti. *tais taiḥ* prasiddhaiḥ *sad-âgamaiḥ* samâcînaiḥ vaidika-parigṛihîtaiḥ âgamaiḥ Nârada pañcarâtrâdibhiḥ *jyotiḥ* brahmaiva *anekadhâ* aneka-prakâraṁ *prastûyate* upâsyate. ke ke prakârâḥ, ity apekshâyâm âha: *brahma*, ity-âdi. *Brahmâ* 'eva tattvam, iti hairaṇyagarbhâḥ, *Acyutaḥ*, iti vaishṇavâḥ, *Umâpatir*, iti çaivâḥ. nanv etâny eva pâramârthikâni tattvâni nânâ santu, kuto virodhaḥ? ity âçaṅkyâte; tad âha: *te te guṇâḥ* rajaḥ-sattva-tamo-rûpâḥ, teshâm *unmîlanâd* âdhikyât brahmety-âdi-saṅjñâḥ, rajasaḥ âdhikyât brahma iti, sattvâdhikyât Vishṇur iti, tamasa âdhikyâd Umâpatir iti; ekasyaiva guṇopâdhikâḥ saṅjñâḥ, na tu vâstavo bhedaḥ, iti bhâvaḥ. kîdṛiçaṁ jyotiḥ: *çântaṁ* râga dvesha-bhiniveça çûnyaṁ. punaḥ kîdṛiçaṁ: *anantaṁ* vastutaḥ, kâlato, deçataç ca, iti

trividha-pariccheda-çûnyaṁ. punaḥ kîdṛiçaṁ: *avyayaṁ* vikâra-çûnyaṁ. *ajaṁ* janma-rahitaṁ: yady apy evaṁ, tathâpi nânâ-çrutibhiḥ Brahma-Vishṇu-Çiva-pratipâdikâbhiḥ nânâtvam eva, na tv aikyam, ity âçaṅkya 'âha: *nânâ*, iti. *nânâ-patha-prasthitaiḥ* nânâ-mârga-pravṛittaiḥ *çruti-mukhaiḥ* upanishat-pradhânaiḥ *asau* aparoksho *jagad-îçvaraḥ*, "yasmâd aparokshâd" iti çruteḥ, *gamyaḥ* lakshaṇayâ bodhyaḥ. abhede dṛishṭântam âha: *vârâṁ* jalânâṁ *pravâhaiḥ jalanidhir iva;* yathâ "nadyaḥ syandamânâḥ samudram astaṁ yânti nâmarûpe vihâya", ity-âdi çruteḥ; tathâ ca Gîtâyâṁ:

ye 'py anyad eva tâ bhaktâ yajante çraddhayâ 'anvitâḥ,
te 'pi mâm eva, Kaunteya, yajanty avidhipûrvakaṁ; iti. —

(*K.* tattva-nirṇâyane 'virodhaṁ darçayati: *tathâ hi, jyotir,* iti. *tais tair âgamaiḥ, çântaṁ* nirvikâraṁ, *anantam* aparicchedyaṁ, *avyayam* anaçvaraṁ, *ajam* anutpannaṁ *jyotis, tattad-guṇânâṁ* sattva-rajas-tamasâm anyatamasya *unmeshaṇâd* âdhikyât *Brahmâ* ity-âditayâ *anekaṁ prastûyate* pratipâdyate, rajo-guṇâdhikyâd Brahmaiva tat, tamo-guṇâdhikyâd Umâpatir eva tat, sattva-guṇâdhikyâd Acyuta eva tad, iti pratipâdyate, ity arthaḥ. *tena* hetunâ *tais tair âgamair* brahma-pratipâdakâgamaiḥ *çruti-mukhais* tattac-chruti-mûlakair *nânâ-pathe* nânâvidhârtha-vyâkhyâne *prasthitair* eko *'sau jagad-îçvaro gamyo, vârâṁ pravâhair jalanidhir iva,* ity arthaḥ.)

Z. 8. *teshâm asmâkaṁ ca kari-turaga-ratha-padâtînâṁ yodhânâṁ* ca vîrâṇâṁ *tumulo* dâruṇaḥ *samprahâraḥ* saṅgrâmaḥ *prâvartata* ajâyata. kîdṛiçânâṁ teshâm asmâkaṁ ca: *nirantaraṁ* nividaṁ *çara-nikarâṇâṁ* bâṇa-samudâyânâṁ yo *dhârâ-sampâta* iva *sampâto* vṛishṭis, tena *upadarçitaṁ durdinaṁ* meghâcchinnam aho yebhyaḥ, teshâṁ. — (*K. parasparaṁ samprahâraḥ pravṛittaḥ,* ity anvayaḥ. *nirantareṇa* niçchidreṇa *çara-nikara-dhârâ-sahasrasya pâtena 'upadarçitaṁ durdinaṁ* vṛishṭir yais, tâdṛiçânâṁ *yodhânâṁ* dhânushkâṇâṁ *kari-turagâdînâṁ ca,* ity arthaḥ.)

Çl. 10. *tatra* saṅgrâme *sravantyo* nadyaḥ *sasruḥ* asravan. kîdṛiçyaḥ sravantyaḥ: *bahalaṁ rudhiram* eva *toyaṁ* jalaṁ yâsu, tâḥ. punaḥ *nividaṁ* ghanaṁ *piçitaṁ* raktam eva *paṅkaḥ* kardamo yâsu, tâḥ. *kaṅkâḥ* pakshiṇaḥ ta eva *raṅkâḥ* dînâḥ prâṇinas, tair *avakîrṇâḥ* vyâptâḥ. *çarair dalitâḥ* jarjarîkṛitâḥ, ata eva *vidîrṇâ* ye *uttuṅgâḥ* uccâḥ *mâtaṅgâḥ* kariṇaḥ, ta eva *çailâḥ* parvatâḥ, tebhyaḥ *skhalita-rayâḥ* çûnya-vegâç ca, tebhyo *vikîrṇa-chatrâṇy* eva *haṅsâs,* ta eva *avataṅsâḥ* bhûshaṇâni yâsu, tâḥ. — (*K. tatra* saṅgrâme *bahala-rudhiraṁ* nivida-rudhiram eva *toyaṁ* yâsâṁ, tâdṛiçyaḥ *sravantyo* nadyaḥ *sasruḥ* pravavṛitire. kîdṛiçyo: *nividâni piçitâny* eva *paṅkâ* yâsâṁ, tâdṛiçyaḥ. tathâ *kaṅkâ* eva kshudhârtatvena *raṅkâ* daridrâs, tair *avakîrṇâḥ*; nadyâṁ matsya-bhakshaṇârthaṁ rudhireshu ca tad-bhakshaṇârthaṁ kshudhârta-kaṅka-sthitiḥ. tathâ *çara-dalitâ* bâṇa-chinnâḥ, ata eva *viçîrṇâ* mṛitâ ya *uttuṅga-mâtaṅgâs,* ta eva *çailâs,* tatra *skhalito* yo *rayo* vegas, tena *viçîryanti* bhajyamânâni *chatrâṇy* eva *haṅsâs,* ta eva *karṇabhûshâ* yâsâṁ, tâdṛiçyaḥ; raya-skhalanâdhinâbhighâta-chatra-bhaṅgaḥ.)

Z. 15. atha pàkhaṇḍa-tiraskàram àviṣkaroti: *tasminç ca*, iti. *tasmin* pùrva-nirùpite *atimahati dàruṇe sangràme lokâyatam tantram* çarìràtma-vàdi çàstram, *anyonyam* parasparam *sainya-vimardanàni* sanghaṭṭanàni tair *eva nashṭam;* sarvathà yukti-çùnyam, iti bhàvaḥ. tasya prathamato vinàça-hetum àha: kidṛiçam tantram: *pàkhaṇḍàgamàiḥ* saugata-sautràntika-mâdhyamakâdibhiḥ *agresarì-kṛitam* puraskṛitam. anyonya-vimardane kàraṇam àha: *paraḥ* utkṛishṭaḥ sad-àgama-rùpas tarkaḥ, *aparaḥ* apakṛishṭaḥ pàkhaṇḍàgama-rùpas tarkaḥ, tayor *virodhitayà;* lokàyatà hi bhùta-pariṇàma-rùpa-çarìram eva 'àtmânam urarì-kurvanti, tac ca 'àstikànàm sarveshàm nàstikànàm ca 'anabhimatam, iti virodhaḥ, iti bhàvaḥ. *anyad* iti; *anyad* apy asti çrotavyam, iti çeshaḥ. *pàkhaṇḍa* iti, *sad-àgamàḥ* samìcìnà àgamàḥ veda-mùlàḥ, ta eva 'ativisṛitatvàd *arṇavàḥ*, tat-*pravàheṇa* pramàṇa-paramparà-rùpeṇa *pàkhaṇḍàgamàḥ paryastàḥ* dùre prakshiptàḥ, yato nirmùlàḥ, ity arthaḥ. tad eva 'àha: *saugatà* iti; *saugatàḥ* sugata-praṇìtàḥ àgamàḥ *Mlecha-pràyàn* Mlecha-dharmàkràntàn *janapadàn* deçàn *pravishṭàḥ*, te deçàḥ *Sindhu-Gàndhàràdayaḥ*. *pàkhaṇḍa* iti; *pàkhaṇḍaḥ* ahinsà-màtra-nirata àgnìshomìyàdi-hinsàm api tiraskurvan; çveta-paṭa-siddhàntaḥ *digambaraḥ* sattvàsattva-vàdi kshapaṇaka-siddhàntaḥ; *kàpàliko* bhairava-siddhàntaḥ yatheshṭa-vàdi; *pàmaràḥ* atinìcàḥ, tad-*bahuleshu* tat-pracureshu. *nàstikànàm* vàhyànàm *tarkàḥ* çàstràṇi *anu* paçcàt *teshàm eva àgamànàm* pàkhaṇḍàgamànàm *padam* sthànam *prayàtàḥ* pràptàḥ, ity arthaḥ. — (*K.* yat *lokàyatam çàstram agresarì-kṛitam, paraspara-vimardanair* eva tad *vinashṭam*, ity anvayaḥ; lokàyata-çàstrasya ca paraspara-virodhi-pàshaṇḍàgamànàm mùla-bhùtatvàd agresarì-karaṇam. *teshàm àgamànàm* iti, saugatàdy-àgamànàm, ity arthaḥ.)

P. 88.

Z. 5. (*K. tṛishṇà-dainya* iti, *dainyam* atra yàcamànasya kàtaratà.)

Z. 11. yoga-bhrançam mohasya dṛishṭvà yogibhiḥ samàhita-manaskatayà sthàtavyam, iti jñàpayanti Vishṇubhaktir Moha-vṛittàntam pṛichati: *atha* iti. *vṛittàntaḥ* samàcàraḥ.

Z. 13. *yogopasargaiḥ* yoga-vighnaiḥ *saha nilìno* guptas *tishṭhati, iti* hetor *na jñàyate.*

Çl. 11. uktam nayam upadiçati: *yata* iti. *vidvàn* paṇḍitaḥ *atyàdara-paraḥ* atiçayitàdara-yuktaḥ *sthiràm* niçcalàm *çriyam* sampattim *ìhamànaḥ* ichan, *agneḥ çesham, ṛiṇàt çesham, çatroḥ çesham na çeshayet* na sthàpayet. *anàdara-paraḥ* iti pàṭhe agny-àdi-çesha-sthàpane anàdaravatà na bhàvyam, kim tu tat-parihàre yatnavatà bhàvyam, iti bhàvaḥ. — (*K. paràm çriyam ìhamàno vidvàn agneḥ çesham, ṛiṇàc chesham, çatroḥ çesham* ca *na çeshayed*, ity anvayaḥ.)

Z. 19. vairàgyavato manasaḥ praveçam àha: *atha manasaḥ* iti.

P. 89.

Z. 1. *putra-pautrâdi-marana-janita-çokasya âveço* praveço yasmin, *tena manasâ jîvotsargâya* prâṇa-tyâgâya *vyavasitaṁ* nirṇayaḥ kṛitaḥ.

Z. 3. *smitaṁ* hâsyaṁ. *yady evaṁ syât* mṛiyeta, vishaya-nirmuktaḥ syâd, ity arthaḥ. *kṛita-kṛityâḥ* sampanna-prayojanâḥ. *purusho* jîvaḥ *parâṁ nirvṛittiṁ* paramânandaṁ. *durâtmano* dushṭa-svabhâvasya.

Z. 6. *devyâm* upanishad-rûpâyâṁ *çarîreṇa* liṅgaçarîreṇa *saha na bhavishyati* viraktaṁ bhavishyati. praveçakaḥ upasaṅharati: *tad bhavatu*, iti. *nishkrânte* Vishṇubhakti-Çraddhe.

Z. 11. *(K. vishkambhakaḥ* iti; Çânti-sâhityena tri-prayojyatvât.*)*

Z. 12. *saṅkalpo* mano-vyâpâraḥ.

Z. 13. *datta* prayachata *priyam* ishṭaṁ *darçanaṁ; prativacanam* iti pâṭhe, *prativacanaṁ* pratyuttaraṁ.

P. 90.

Çl. 12. *eshaḥ çoka-jvaraḥ vishâgnivat*, visha-rûpo 'gniḥ tadvat, *visarpati* sarva-çarîraṁ vyâpnoti. *me* mama *çarma* sukhaṁ *marmâṇi* ca *vishâgnivat dahati* jvâlayati. *bhṛiçam* atiçayena *vedanâḥ tanoti* vistârayati. *sarva-kâçaṁ* sarva-chedaṁ yathâ syât tathâ *vapuḥ kashati* vichinnatti. *vivekitâṁ vilumpati* vinâçayati. *hṛidi* manasi *mohaṁ* buddhi-bhraṅçam *unmîlayati* prakaṭayati. *aho* iti chitraṁ *prasabhaṁ* haṭhena *jîvitaṁ grasati* gilati, *çoka-jvaraḥ* iti sarvatra 'anushañjanîyaṁ. — *(K. esha çoka-jvaro vishâgnivad visarpati; dâvâgnivan marma dahati; dṛiḍha-vedanâç* ca *tanoti; vapuç* ca *sarva-kâshaṁ kashati* samantâvayava-kashaṇena vapuḥ kashati hinasti, ity arthaḥ. *vivekitâṁ* ca *vilumpati; mohaṁ ca hṛidi unmîlayati; aho! jîvitaṁ* ca *prasabhaṁ grasati*, ity arthaḥ.*)*

Z. 8. *pravṛittiḥ* pravartikâ veda-vidyâ. *evam-avasthaṁ* mumûrchuṁ.

Z. 10. *yato* hetoḥ *çrutam* âkarṇitaṁ *kuṭumbakânâṁ vyasanaḥ* nidhanaṁ, tena *sañjâto* yaḥ *çokânalaḥ*, tasmâd *dagdhaṁ hṛidayaṁ* yasyâḥ, sâ. *hṛidaya-sphoṭaṁ*, svâṅge dhruvam iti naṁ, *hṛidayaṁ prasphuṭya* vidîrya *vinashṭâ* mṛitâ ity arthaḥ; vairâgye utpanne pravṛittir *naçyati*, iti tâtparyaṁ, anyonyâdya-dharmaḥ.

Çl. 13. sphuṭaṁ pûrvârdhaṁ. he *devi! vidher* daivasya *durlalitaiḥ* dushṭa-vilasitaiḥ yady api *dûrî-kṛitâsi* dûraṁ nîtâsi, *tathâpi mano jîvati 'iti* alam, asambhâvanîyam etat. tarhi jîvane ko hetus? tatra 'âha: hi yataḥ *asavaḥ* prâṇâḥ *durantâḥ* sahasâ na naçyanti. *jîvaty eva manaḥ*, iti pâṭhe, tathâpi mano jîvati; kutaḥ: *asavo durantâḥ* nâçayitum açakyâḥ yataḥ, *ity avehi* jânîhi. — *(K.* he *devi* pravṛitte! *mayâ vinâ tvaṁ svapne 'pi na ramase,* aham api *svâpe 'pi tvayâ rahitaḥ* san *mṛitavad bhavâmi. vidhi-durlalitair dûrî-kṛitâsi aho! manas tathâpi jîvati*, ato *'savaḥ* prâṇâ *durantâ*, *ity avehi.)*

P. 91.

Z. 1. *Sarasvatyâḥ* praveçaṁ darçayati: *tataḥ praviçati*, iti. — (*K. Sarasvati* Vishṇubhakti-prayuktà *vaiyâsiki*, ity arthaḥ.)

Z. 2. *Sarasvati sakhi!* iti sambodhanena yathà Vishṇubhaktis tathà vaiyàsikì Saràsvatì, iti sùcitaṁ, yataḥ svaprayatnavatì. *bhavatâ vidita-pûrvaiva pûrvaṁ viditâ* jñâtà vidita-pùrvà *bhâvânâm* ity atra utpattimatàm, iti çeshaḥ. nanu "càturmàsya-phalasya 'akshayyatvaṁ", iti çruter asiddho hetur, iti chen, na: akshayyatva-çruter guṇârtha-vàdatvàd etat-paratvaṁ tasyàḥ; tad yathà: 'iha karma-jito lokaḥ kshìyate, evam eva 'amutra puṇya-jito lokaḥ kshìyate, iti çruty-antara-virodhàc ca çravaṇa-vidhi-vaiyarthyàc ca hetor asiddhatà asiddhà, iti bhàvaḥ. *pûrvaiva 'anityatâ*, ity atra vijaṁn àha. *itihâse* bhavàni *aitihâsikâni*.

Çl. 14. *Ambujabhuvo* Hiraṇyagarbhaḥ, *sendrâḥ* Indreṇa sahitàḥ *devâḥ*, *asurâç* ca, *Manv-âdyâ* bhùpàlàḥ, *munayo* ṛishayaḥ, *mahî* dharitrì, *jaladhayaḥ* sàgaràḥ, *parâḥ* adhikàḥ *koṭayaḥ* koṭibhyo adhikàḥ asaṅkhyàtàḥ *bhûtvâ* utpadya *nashṭâḥ* nàçaṁ pràptàḥ. alpâyushàṁ nàçe kà parivedanà? ity àçaṅkya 'àha: *kalpa-çatâyushâm* iti, *kalpânâṁ çatâni âyur* yeshàṁ, te tathà; *kalpo* yuga-catushṭayaṁ, *çata*-çabdo asaṅkhyàta-vàcanaḥ. evaṁ ca sati, *bandhoḥ* putrâdeḥ *vapushi* dehe *phena-same* budbuda-sama-samaya-jìvite *pañcâtmake* pàñcabhautike *pañcatâṁ gate* maraṇaṁ pràpte sati, *yad udayate* utpadyate, ity *ayaṁ lokasya çokâvegaḥ* çoka-janako *mahân* anivàraṇìyaḥ *ko mohaḥ? aho* ity àçcarye; na ko 'pi, ity arthaḥ. — (*K pañcâtmake* pṛithivy-àdi-mahâbhûtâtmake *sindhoḥ phena-same vapushi pañcatâṁ* maraṇarûpatàṁ pratyekam pañcatàṁ *gate* sati, *aho yad* yasmàt *lokasya çokâvaho moho mahân udayate*, ataḥ *ko 'yam* anucita-hetukatvàd anirvacanìyaḥ, iti yàvat. Brahmâdìnàm api nàçàc choko 'nucitaḥ, iti pratipàdayati: *bhûtvâ* iti. *Ambujabhuvo* Brahmàṇaḥ, *sendrâ devâsurâ*, *Manv-âdayo munayaç ca kalpa-çatâyusho bhûtvâ, mahî jaladharaç* ca *parâḥ koṭayaḥ* koṭy-adhikà *nashṭâḥ*, ato vinàçishu bhàveshu çokânaucityaṁ, ity arthaḥ.)

Z. 12. çrutam arthaṁ sthiri-kartuṁ punaḥ punar anusandhehi, ity upadiçati; *tad* iti bhàvanàyàḥ phalam àha: *nitya* iti. *nityaṁ* Brahmaiva, anyat sarvam *anityaṁ*, etad-dvaya-*darçanaḥ*; yad và: *nityaṁ* nirantaram *anityasya* naçvarasya prapañcasya yad *vastu* adhishṭhànaṁ Brahma, tad yaḥ *paçyati*, saḥ *çokâvegaṁ* saṁsàraṁ *na paçyati*, ity arthaḥ. yato 'nyad anyad iva paçyan mubyati ekatvam anupaçyatàṁ ko mohaḥ kaḥ çokaḥ? ity-àdi çrutibhir apy udìritaṁ.

Çl. 15. uktam artham upanishadà 'àràdhaṁ karoti: *ekam* iti· *yadi* yadi *ekaṁ* nirasta-sad-dvitìyaṁ *Brahmaiva satyaṁ*, *itarat* Brahmâṇyat *vikalpitaṁ*. anirvacanìyaṁ sad-bhinnatvam eva 'anirvacanìyatàyà lakshaṇaṁ, tayà ca brahmâṇyasya mithyà bhùtasya pràtìtikasya naçvaratvàt *ekatvam* eva pàramàrthikam *anupaçyataḥ* samyagtayà jànataḥ tava *ko moho?* na ko 'pi, ity arthaḥ; mohâbhàvàt *kaḥ çokaḥ?* na ko 'pi, ity arthaḥ. evaṁ ca

sati ante brahma-bhâvanayâ brahmaiva bhavati; sansâry-âdi-bhâvanayâ 'ante sansâry eva bhavati, uktaṁ, Gîtâyâm (VIII, 6):

"yaṁ yaṁ vâpi smaran bhâvaṁ tyajaty ante kalevaraṁ,
"taṁ tam eva 'eti, Kaunteya, sadâ tad-bhâva-bhâvitaḥ."

hetoḥ çokâveçe svîyaṁ mano na 'arpaṇîyaṁ. arthât cet tadâ sansâry eva çokâd anirmukta eva syâd, iti bhâvaḥ. — (*K.* nityânitya-darçanam upapâdayati: *ekam* iti. *yadâ ekam eva brahma satyam, anyat tu vikalpitaṁ* vikalpavaçât siddham asatyaṁ, ity arthaḥ; tadâ *ekatvam anupaçyato* janasya *ko mohaḥ, kaç ca çokaḥ?*)

Z. 16. *Bhagavati*, iti Sarasvatîṁ sambodhayati; *he bhagavati* Sarasvati! *çokâvegâd dûshite me* mama *manasi viveko 'vakâçaṁ na labhata* eva, iti yojanâ. — (*K. viveka eva* iti, *viveko* vicâraḥ.)

P. 92.

Çl. 16. snehasya 'anarthe hetutvaṁ prakaṭayati: *tathâ hi*, *upyante* iti. *naraiḥ* manushyaiḥ *priyâkhyâḥ* priyâ ity âkhyâ yeshâṁ putrâdy-abhilâshâṇâṁ, te priyâkhyâḥ, nâmnaiva priyatvaṁ, na svarûpataḥ. ta eva vastutaḥ *kleçâḥ* â utpatter â maraṇam iti kleça-janakatvât sansâra-hetutvâc ca te *upyante* âropyante. kîdṛiçâḥ kleçâḥ: *visha-valli-vîjaṁ* visha-kandaḥ, tadvad *vishamâḥ* duḥsahâḥ; *tebhyaḥ* abhilâshebhyaḥ *na cirât* jhaṭiti *snehamayâḥ* sneha-rûpâḥ *vajrâgni-garbhâḥ* vajrâgnivat *garbho* yeshâṁ, te ca te *ankurâç* ca dâru-cheda-pâṭâdi-samarthâ *bhavanti*, *yebhyaḥ* snehânkurebhyaḥ *ami* tvayi dṛiçyamânâḥ *çataço* anantâḥ *çoka*-rûpâḥ *drumâḥ* vṛikshâḥ *rohanti* udbhavanti, ity arthaḥ. kîdṛiçâḥ çoka-drumâḥ: *kukûla-hutabhuk-dâhaṁ*, *kukûlaṁ* tusham eva, *hutaṁ* homa-dravyaṁ *bhunakti*, iti *kukûla-huta-bhuk* tushâgniḥ, tad-agni-dâhavad yo *dâhaḥ*, taṁ tadvat; karmaṇi ca 'upamânaḥ, iti ṇaṁ; *çanaiḥ* mandaṁ mandaṁ *dehaṁ* çarîraṁ *dahantaḥ*. tushâgni-dṛishṭânto duḥkhasya cira-pâkitva-sûcanâya, iti bhâvaḥ. punaḥ kîdṛiçâḥ çoka-drumâḥ: *dîptâ* yâḥ *çikhâḥ* duḥkhântara-smṛitayaḥ, tâsâṁ *sahasraṁ çikharâḥ* agrabhâgâḥ udbodha-rûpâḥ yeshâṁ, te. — (*K. narair visha*-rûpa-*vahner* yad *vîjaṁ*, tadvad *vishamâḥ priyâkhyâḥ* priyajana-nâmânaḥ *kleçâ upyante* âropyante, ity arthaḥ. *tebhyaḥ snehamayâ vajrâgni-garbhânkurâ na cirâd* acirâd *bhavanti*, *yebhyo* ankurebhyo *'mî çataçaḥ çoka-drumâ rohanti* jâyante. kîdṛiçâḥ: *kukûla-hutabhug-dâhaṁ dahantaḥ*, *kukûlâs* tushâs tadîyâgnivad *dâhena dâhantaḥ*. kîdṛiçâḥ: *dîpreṇa çikhâ-sahasreṇa vishamâḥ.*)

Z. 6. *sâdhu sampannaṁ* samyag jâtaṁ, ity arthaḥ.

Z. 7. *paraṁ* sthûlaṁ *akṛityam* akâryaṁ; kiṁ tad? ity âha: *yad* iti. *vyavasâyaḥ* udyogaḥ sva çarîra-tyâgenâpi dadhîvivat sâdhushu 'upakartavyaṁ, ity âçankya ity âha: *api ca* iti. *apakâriṇâṁ* nirantara-duḥkhakarâṇâṁ. *bhavato* manasaḥ *ko 'yam atyâvegaḥ* âdaraḥ, ity eshâ yojanâ.

Çl. 17. *ete parigrahâḥ* putra-kalatrâdayaḥ *tava sukhâya na bhavanti*, mama sukhâya mâ bhavantu, anyeshâṁ *puṅsâṁ* putra kalatratvâd eva sukhadâyakâ bhavishyanti, ity âçankya 'anyeshâm api puṅsâṁ na ebhyaḥ ko 'py upa-

kâraḥ, ity ata âha: *amîbhiḥ kvacit* kutrâpi *puṅsâm upakṛitir* upakâraḥ *kartâ* karishyate, *kṛitâ vâ, atha kriyate vâ;* na kvâpi kâlatraye 'py upakurvanti, iti sukha-hetavo 'pi na bhavanti, iti bhâvaḥ. nanu "putrâdînâṁ lâlanâdau brahmânando 'nubhûyate" iti vadanti putriṇaḥ, tat kathaṁ putrâdînâṁ na sukha-janakatvaṁ? ity âçaṅkya 'âha: *dadhati,* iti. *virahe* viyoge *marma-chedaṁ dadhati* pushṇanti; yady apy evaṁ *tad api* tathâpi, *aho* âçcarye, *jantavo vipulâḥ* bahavaḥ *âyâsâḥ* çrâmâḥ yeshâṁ te, *tad-arthaṁ* tat-prayojanâya *apârthakaṁ, vata* iti khede, *sîdanti* duḥkhitâ bhavanti. — (*K. amîbhiḥ* putra-pautrâdibhiḥ *kvacid upakṛitiḥ kâryâ* karishyamâṇâ, *kṛitâ, athavâ kriyate,* na hi naiva, ity arthaḥ. *ete parigrahâḥ* putrâdi-bândhavâḥ *puṅsâṁ sukhâya na hi bhavanti,* puṁâṅsas teshâṁ parigrahâṇâṁ *virahe* sati, *apârthakaṁ* nirarthakaṁ *tad-artham* âtmano *marma-chedaṁ dadhati* bibhrati, *tad api* tathâpy amî *jantavo, aho* âçcaryaṁ, *vata* khede, *sîdanti,* ity arthaḥ.)

Çl. 18. api ca ete çoka-yogyâ eva na bhavanti upakâritvâd, ity âha: *api ca, tîrṇâḥ,* iti. *etaiḥ pâpaiḥ kim iva duritaṁ kârito 'nâsi,* kiṁ tu sarvaṁ duritaṁ *kashṭaṁ* kârita eva. kashṭam eva 'âha: tvayâ upayâcitaṁ kṛitvâ *pûrṇâḥ* varshâ-kâlînâḥ *sarito* nadyaḥ *kati* kiyat-saṅkhyâ na *tîrṇâḥ?* api tu bahyas tîrṇâḥ, ity arthaḥ. *ke çailâh na laṅghitâḥ* na 'âkrâṇtâḥ? api tu sarve. *krûrâṇâṁ* vyâghrâṇâṁ *sañcâreṇa ghorâ* bhayânakâḥ *vanabhuvo* araṇyasthalyaḥ *kati* kiyantyo *na 'âkrântâḥ?* api tu sarvâ eva. kârite 'py etâvaty anarthe *yato* asmât kâraṇât *dhana-madaḥ* lakshmî-garvaḥ, sa eva *mashi,* tad-yuktâni ata eva *mlânâni* çushkâṇi *vaktrâṇi* yeshâṁ, te *duriçâḥ* dushṭa-prabhavaḥ *kashṭaṁ* yathâ syât tathâ *dṛishṭâḥ.* evaṁ ca kâmâdibhyo virajitavyaṁ, iti bhâvaḥ. — (*K.* mano-viçishṭa-purushatvenaiva manaso 'dhyâsât taṁ purushaṁ praty eva 'âha: *tîrṇâ iti. ebhir* lobhâdibhiḥ *pâpair* durvṛittaiḥ *kim iva duritaṁ kârito nâsi? kim iva* ity atra *iva*-çabdaḥ saṁbhâvanâyâṁ. *yad* yasmâd *dhana-madena masîvan mlânaṁ vaktraṁ* yeshâṁ, tâdṛiçâ *duriçâs te* prasiddhâḥ *kashṭaṁ* yathâ syât tathâ *dṛishṭâḥ;* teshâṁ darçanam api nâtiprayâsaṁ vinâ 'iti darçayati: *tîrṇâ* iti. arthâd dhaninâṁ sânnidhyâya *pûrṇâḥ kati sarito na tîrṇâs* "tvayâ" iti çeshaḥ; *ke çailâ na laṅghitâḥ, krûrâṇâṁ* vyâghrâdînâṁ *sañcareṇa ghorâḥ kati vanabhuvo na âkrântâḥ,* ity arthaḥ.)

P. 93.

Çl. 19. evaṁ vairâgya-hetau saty api, vairâgyaṁ na 'utpadyate, ity âha: *lâlitânâm* iti. *svasmât* sva-çarîrât *jâtânâm* utpannânâṁ bâla-bhâve cumbanâliṅganaiḥ *lâlitânâm,* ata eva *ciraṁ hṛidi sañcaratâṁ vichedo* viyogo *marma-chedâd* api *aruntudaḥ* vyathâ 'atiçayakârî. tatra dṛishṭântaḥ: *prâṇânâṁ vichedo* viyogaḥ sa yathâ *marma chedâd* atipîḍâkaraḥ, tadvad ayam api, ity arthaḥ. — (*K. sva-jâtânâṁ* svasmâj jâtânâṁ putrâdînâṁ *vichedo marma chedâd* apy adhiko *'runtudaḥ,* ity arthaḥ. kîdṛiçânâṁ: *ciraṁ hṛidi sañcaratâṁ* vakshasy âropitânâm, ity arthaḥ.)

Z. 3. *mamatá* madîyatvâbhimânah, tasya *vásaná* sarva-kâlam anuvřittih, 'saiva *nibandhanam* kâranam yasya, sah.

Çl. 20. mamatâ-sambandhâd eva duhkham, ity asminn arthe sammatim âha: *uktam ca, mârjâra,* iti. *mârjâra-bhakshite griha-kukkute* svagriha-poshita-kukkute, *yâdřiçam duhkham, tâdřik* tâdřiçam *kalavińke* cataka *mamatá-çúnyé múshake ca mârjâra-bhakshite na* duhkham mamatâ-çûnyatvât; tasmân mamataiva duhkha-hetur, iti bhâvah. — (*K. griha-kukkute* griha-poshita-kukkute *mârjârena bhakshite* sati *yâdřiçam* duhkham, *mamatâ-çûnye kalavińke* catake *'tha vá múshike mârjârena bhakshite* sati *na tâdřiçam duhkham*, ity arthah. *atha* ity athavâ, ity arthah.)

Z. 7. evam sati mamatoccheda eva yatnah kâryah, ity âha: *tât* iti. *sarve 'pi anarthá* yasmâd, asau *sarvânarthah* snehah, tasya *vîjam* kâranam, tâdřiçasya *mamatvasyá 'ucchede yatnah kâryah*, ity arthah.

Çl. 21. vicârâdhîno mamatvocchedah, iti darçayati: *paçya, prâdur* iti. *vapushah* çarîrât *kati* kiyanto *vá kîtâh* yûkâdayah *na prâdur bhavanti* na 'utpadyante? api utpadyanta eva. *yân* kîtân *tanoh* çarîrât *khalu* niçcayena *yatnato* yatna-pûrvam *apasârayanti* nishkâçayanti. *eshah jagato* viçvasya *mohah kah, yat teshâm* sva-çarîrotpannânâm *apatya-sañjñám vidháya* křitvâ *sva-deham pari* samantât *çoshayati*. yûkâdau sva-dehotpanne 'pi mamatâbhâvân na deha-çoshah, putre mamatâbhimânasya satvâd deha-çoshah, ity arthah, ko mohah, iti bhâvah. — (*K. çarîrát kati vá kîtá na prâdur bhavanti, yân* kîtâns *tanoh* çarîrâd *yatnato 'pasârayanti,* tasmâj *jagatah ko 'yam moho, yat teshâm apatya-sañjñâm vidhâya* tad-viyoge *sva-deham pariçoshayati,* ity arthah.)

Z. 12. *mamatva-granthih* mamatvâbhimânah.

Çl. 22. mamatva-grantheh durucchedyatvam prakatayati; *tathâhi* iti. *avadhârayatu* sâvadhânâ bhûtvâ manasi *dhârayatu*, vismaranam mâ bhavatu, ity arthah. *niranta* iti. *jantor* jîvasya *mamatva*-rûpo *pâçah*, tasya *yata* upâyâd *vimokshah* tyâgah, tam *upâyam*, he *bhagavati*, tvam *kiñcid jânâsi*, "tarhi vada" iti çeshah. kîdřiçasya mamatva-pâçasya: *nirantaram* anavaratam yo *'bhyâsas*, tena *dřidhi-křitasya*. punah kîdřiçasya: *snehena saha* vartante, iti *sasnehâh* antahkarana-vřittayah, tâ eva *sûtrâni*, tair *grathitasya* grathitasya. — (*K.* he *bhagavati! yato* yasmâd upâyâj *jantor mamatva pâçasya vimokshas*, tam *upâyam jânâsi?* api tu jânâsi iti çiraç-câlanâd gamyah praçnah. mamatva-pâçasya kîdřiçasya: *nirantarâbhyâsena* matatânuçîlanena *dřidhikřitasya*, *tat-sneha-sûtra-grathitasya* mamatva-pâtra-vishaya-sneha-rûpa-sûtra-nirmitasya.)

Z. 18. *anityatâbhâvanam eva* anityatâvadhâranam eva *prathamo 'bhyupâyah* mukhyo hetuh.

P. 94.

Çl. 23. yat yasmâd hetoh *tava asmin mahati vitate* vistîrne *samsâre kotayah* koti saṅkhyakâh *pitâdayo na gatâh?* kim tu gatâ eva; *dhârâh*

striyaḥ, *pitṛivyâḥ* pitṛi-bhrâtaraḥ, *putrâḥ*, *pitâmahâç* ca, te api kiñ na gatâḥ? kiñ tu gatâ eva, iti sambandhaḥ. *tat* tasmâd hetoḥ *iha jagati suhṛidâñ* bandhûnâñ *vidyut-pâtavad ujjvalân* dâruṇatayâ prakâçamânân *kshaṇañ* kshaṇa-mâtram eva *saṅgamo* yais tân, *hṛidaye* 'ntaḥkaraṇe *bhûyo bhûyaḥ* punaḥ punaḥ *niveçya* avadhârya niçcitya, *sapadi* tatkshaṇam eva *sukhibhava*, ity arthaḥ. — (*K. vahati* dhârâ-vâhike *vitate 'smin saṅsâre tava koṭayo janakâdayo mṛitâs, tasmâd iha* saṅsâre *bhûyo bhûyo* vârañ vârañ *suhṛidaḥ* putrâdîn *vidyut-pâtavad ujjvalân kshaṇa-saṅgamân hṛidaye nidhâya sukhîbhava.*)

Z. 5. manda-buddhayaḥ pitṛi-prabhṛitishu vyartham udara-tâḍanañ yathâ santâpam anubhavanti, vidushâñ punar evam asâre saṅsâre atyanta-kaṭu-pariṇatau jñâte vairâgyam eva 'âvir bhavati; iti bhavân apy evam adyâpi saṅsâra-cakra-kaca-sambhramâd bambhramati, ity âçcaryam iva me bhavati, ity âçaṅkya 'âha: *bhagavati* iti.

Çl. 24. moha-çesho mâm adyâpi na muñcati, ity âha: *kim tu*, iti. he *bhagavati! tava mukham* eva *çaçadharaḥ* candraḥ, tasya *dîdhitayaḥ* kiraṇâḥ, tebhyo *galitâḥ* nisṛitâḥ *vimalâḥ* nirmalâḥ *upadeçâ* eva *piyûshâṇi* amṛitâni, taiḥ *me* mama *hṛidayañ* manaḥ *kshâlitam api* âtmâvabodha-yogyañ sampâditam api, *çokormibhiḥ* laharîbhiḥ *malinañ kriyate* âvriyate. aho asambhâvanâ viparîta-bhâvanâ saṅskârâḥ balavattarâḥ, ity arthaḥ. — (*K. tava* ity âdi. *galitair vimalopadeça*-rûpaiḥ *piyûshair* amṛitaiḥ *kshâlitam api hṛidayañ, çokormibhiḥ* punar *malinañ kriyate*, ity arthaḥ.)

Z. 8. *ârdrasya* nûtanasya *çoka* eva *prahâraḥ*, tasya.

Çl. 25. *munibhir upadishṭañ* mârgam upadiçâmi, ity âha: *akâṇḍa* iti. *nakâṇḍa-pâtaḥ* bâṇa-prahâro yatra, tathâ *jâtânâm* utpannânâm *ârdrâṇâm* abhinavânâñ *marma-bhedinâm* ativyathâ-kâriṇâm, etâdṛiçânâñ *gâḍhâḥ* dṛiḍhâḥ punaḥ punaḥ smârakâḥ ye *çokâ* eva *prahârâḥ*, teshâm *açintaiva* asaṅkalpa eva *mahaushadhiḥ*, na 'anyâ, ity arthaḥ. — (*K. akâṇḍa-pâto* 'kasmâç chokasya nimittopasthitis, tena *jâtânâñ gâḍha-çokâtmaka-prahârâṇâm*, ity arthaḥ.)

Çl. 26. *etac ceto* mano *vâritañ* nivâritam *api*, *cintâ-santânaiḥ* cintâ-paramparâbhiḥ *abhibhûyate* parâbhûyate. tatra dṛishṭântaḥ: *abhra-chedaiḥ* megha-paṭalair, indor idam *aindavañ* cândramasañ *bimbam iva*. kidṛiçair abhra-chedaiḥ: *muhur* vârañ vârañ *vâtena â* samantât *hṛitaiḥ* nîtaiḥ, câlitair, ity arthaḥ.

Z. 16. *çânte vishaye* çoka-mohâdi-rahite *niveçaya* praveçaya.

Z. 18. *guhyañ* guptañ. *ârtânâñ* moha-çoka-pîḍitânâm *upadeçe na doshaḥ*, iti.

P. 95.

Çl. 27. kiñ upadiçati: *nityam* iti. he manaḥ tvam! ity adhyâhâraḥ. *astuḥ* sarvathâ kâla traye 'pi *çokaḥ* saṅsâra-kâraṇībhûtañ duḥkhañ yasmin, tâdṛiçañ *Brahma*, *vâ* evârthe, brahmaṇiva *praviçya* advitîyatvena jñâtvâ;

"dvitîyâd vai bhayaṁ bhavati," iti çruteḥ. "bhayaṁ dvitîyâbhiniveçâtaḥ syâd," iti çrî-Bhâgavatâc ca. âtmâne hitâ *âtmanînâ* tâṁ *nirvṛitiṁ* parama-sukhaṁ *bhaja* prâpnuhi. tatra dṛishṭântaḥ: *grîshme suçîtaṁ hradam iva;* yathâ caṇḍâṅçu-kara-santaptaḥ çîtaṁ tadinihradaṁ praviçya sukham anubhavati, tathâ saṅsâra-tapto 'brahma praviçya tat-sukham anubhavati, ity arthaḥ. nirguṇe nirâkâre nirvishaye kathaṁ manasaḥ pravṛittir? ity âçaṅkya âdau sâkâre pravṛittiḥ sukarâ, ity âha: kiṁ kurvan san: *jalada-nîlaṁ* ghana-çyâmam, *udâro* amûlyo yo *hâraḥ, keyûraṁ* bâhvor bhûshaṇaṁ, *kuṇḍale* karṇa-bhûshaṇe, *kirîṭaṁ* mukuṭam, etâni *dharati,* iti taṁ *Hariṁ*, *harati* saṅsâram ajñâna-tat-kâryam asau *Hariḥ*, taṁ *nityaṁ smaran;* sâkâra-smaraṇânantaraṁ nirâkâre manasaḥ sukha-praveçaḥ, iti bhâvaḥ. yathâ nûtano dhanurdharaḥ sthûlam api lakshyaṁ lakshî-kartum açaknuvânâḥ, abhyâsa-paripâka-vaçât keçântara-prota-varâṭikâṁ lakshî-karoti, tadvad, ity arthaḥ. — (*K.* nirantaraṁ çarîra-viçishṭeçvara-bhâvanâ yogânudhyânaṁ vâ iti sâṅsârikaṁ duḥkhocchedasya 'upâya-dvayaṁ, tad-dvayam ardha-dvayena 'âha: *nityam* ity-âdi, *grîshma* ity-âdi ca. *jalada*-ity-âdi viçeshaṇa-viçishṭaṁ vâ *Hariṁ nityaṁ* tvaṁ *smareḥ. astaḥ çoko* yasmât, tâdṛiçaṁ *brahma* yogânuçîlanât *praviçya vâ, âtmanînâm* abhedena 'âtma-sambandhinîṁ *nirvṛitim* ânandaṁ *bhaja; grîshma-kâle çîtaṁ hradaṁ praviçya 'iva* brahmaṇa ânanda-svarûpatvena 'ânandasya 'âtmanînatvaṁ.)

Z. 5. *sarvathâ* sarva-prakâreṇa.

Z. 7. vairâgya-praveçam upakshipati: *vatsa* iti. *upadeça-sahishṇu* upadeça-grâhi *aparam* uktâd anyat.

Çl. 28. *pitari* janake, *tanaye* putre, *suhṛidi* sambandhini *vâ mṛityoḥ* maraṇasya *vaçam* adhînatvaṁ *prâpte* sati mṛite sati, *jaḍa-dhiyo* manda-matayaḥ *udara-tâḍam* udaraṁ santâḍya *alam* atyarthaṁ *çucâ* çokena atiçayita-çokena *bhṛiçam* atyarthaṁ *tapyante; çucâ santapyante,* ity pâṭhaḥ 'sugamaḥ. *'tu* punaḥ *viyogaḥ* putrâdibhiḥ saha ity arthât *vidushâṁ* jñâninâṁ *çama-sukhaṁ vitanvan* vistârayan, *asâre* niḥsâre, *virasaḥ* kaṭuḥ *pariṇâmaḥ* phalaṁ yasya, tâdṛiçe *saṅsâre vairâgyaṁ dṛiḍhayati.* — (*K. jaḍa-dhiyo* janâḥ *pitr âdau mṛityor vaçaṁ prâpte* sati, *udara-tâḍam* udaraṁ tâḍayitvâ, *çucâ santapyante, vidushâṁ tu* teshâṁ pitr-âdînâṁ *viyogo-vairâgyaṁ dṛiḍhayati.* viyogaḥ kîdṛiçaḥ: *çama-sukhaṁ* çânti-sukhaṁ *vitanvan.*)

Çl. 29. *prajânâṁ patiḥ* dhâtâ *etad vapuḥ* çarîraṁ *tvaṅ-mâtreṇa* tvacâ mâtreṇa *antaritam* âchâditam *âmishaṁ* mâṅsaṁ yasya, evaṁ-bhûtaṁ *yadi punar na asrâkshîd* na 'utpâdayet, tadâ vapushi *nipatato gṛidhrân* mâṅsâçinaḥ pakshiṇaḥ, *dhvâṅkshân* kâkân, *vṛikân* vṛiddha-çṛigâlân, *çunaḥ* kukkurân, *krauñcân* cakrâṅgân, *pratyagraṁ* navaṁ *ksharat* yad *asraṁ* raktaṁ, tena *miçraṁ* militaṁ yat *piçitaṁ* mâṅsaṁ, tasya yo *grâsaḥ,* tasya *grahaḥ* âdânaṁ yatra yasyâṁ kriyâyâṁ yathâ syât tathâ *gṛihṇataḥ* kâṅkshataḥ, *kathaṁ vârayet?* na katham api, ity arthaḥ. tvaṅ-mâtrâchâdanam eva gṛidhrâdi-nivâraṇe hetur, ity arthaḥ. kîdṛiçaṁ vapuḥ: *navaṁ nîlaṁ* yat *nîrajaṁ* nîlotpalaṁ, tasya *dalaṁ,* tasya *upânto* agra-bhâgaḥ, tadvad *atîkshṇam* atiko-

malaṁ. — (K. vairâgyam utpâdya çarîrasya bîbhatsatayâ vairâgya-hetutvaṁ darçayati: asrâkshîd iti. *prajânâṁ patir etad vapur yadi nava-nîla-nîraja-dalasya* ya *upântas*, tadvad *atisûkshmeṇa* 'âyatena *tvan-mâtreṇa* carma-mâtreṇa *antaritam âmishaṁ* yasya, tâdṛiçaṁ *na asrâkshîn* na sṛishṭavân syât, tadâ *gṛidhra-dhvâṅksha-vṛikâṅs* tanau *nipatataḥ* ko vâ *kathaṁ vârayet? dhvâṅkshâḥ* kâkâḥ, *vṛikâḥ* kshudra-vyâghrâḥ. gṛidhrâdîn kîdṛiçân: *pratyagraṁ* tatkâlaṁ *ksharatâ* carmâvaraṇâbhâvât *sravatâ asreṇa* çoṇitena *miçraṁ* yat *piçitaṁ*, tad-*grâsârthaṁ graheṇa gṛihṇato* mâṅsârthitvât teshâṁ.)

P. 96.

Çl. 30. vairâgya-kâraṇîbhûtaṁ çarîraṁ doshaṁ pradarçya, çarîropakârakeshu doshaṁ pradarçayati: *çriyaḥ* iti. *çriyo* lakshmyâḥ *dolâ* ândolikâ, tadvat *lolâḥ* 'cañcalâḥ' *vishayebhyo jâtâḥ* srag-âdibhyaḥ utpannâ ye *rasâḥ* sukha-viçeshâḥ, te *prânte* samâptau *virasâḥ* vishâda-janakâḥ; *dehaṁ* çarîraṁ *vipadâṁ* vipattînâṁ *gehaṁ* gṛihaṁ; *mahad api* bahv api *dhanaṁ bhûri* bahuprakâraṁ *nidhanaṁ* maraṇaṁ; uktaṁ Câṇâkya-nîtau:

"arthânâm ârjane duḥkham, ârjitânâṁ ca rakshaṇe,
âye vyaye mahad duḥkhaṁ; katham arthâḥ sukhâvahâḥ?"

iti. *loko* janaḥ *vṛihac-chokaḥ* bahu-çokaḥ; *abalâḥ* striyaḥ *satatam* anâratam *anarthaḥ* svarûpa-nindâ-rûpaḥ *bahulo* yâsu, tâḥ. tathâ 'uktaṁ Vishṇupurâṇe:

"amedhya-pûrṇe, kṛimi-râçi-saṅkule,
svabhâva-gandhe 'py, açucau ca, sandrave,
kalevare mûtra-purîsha-bhâjane,
ramanti mûḍhâ, viramanti paṇḍitâḥ;"

iti. *tathâpi* evaṁ saty apy *ghore* bhayâvahe *pathi* saṅsâre *ratiḥ*, iti *bata* mahat kashṭaṁ! ity arthaḥ. paraṁ tu *âtmani na ratâḥ* na âtma-vicâraparâḥ, ity arthaḥ. tathâ 'uktaṁ Hari-vaṅçe:

"adhastâc chidritaṁ carma durgandha-paripûritaṁ,
mûtra-klinnasya tasya 'arthe mâ, râjan, brâhmaṇân vadhîḥ;'

iti. — (K. yady api 'ity arthe *yadâ*, yady api *vishaya-janyâ rasâ lolâlolâvad* vidyudvac cañcalâḥ, *prânte* paryante *virasâḥ*, *dehaṁ dehaṁ* prâpya *vipat*, pratidehe vipad, ity arthaḥ. *guruḥ çoko* yasya *loko* janas tâdṛiçaḥ; aluk samâso 'yaṁ. *abalâ satatam anartha-bahulâ*, *tathâpy asmin ghore pathi* saṅsâra-vâsanâ-rûpe *ghore* duḥkha-hetau *pathi*, *vata* khede, janâ *ratâ*, *na tv âtmani* brahmaṇi *ratâḥ*, ity arthaḥ.)

Z. 5. *sambhâvaya* mânaya.

Çl. 31. *pitâ*, *mâtâ* ca, *bandhuç* ca, *tanayaç* ca, *bhrâtâ* ca, *priyâ* ca, eteshâṁ *saṁyogaḥ*, *sadûra-viyoga eva* viyoga-janya eva; kârya-kâraṇayor abhedât sa viyoga eva, ity uktaṁ; *sadâ* sarvadâ *siddho* yadâ sa viyoga eva, *tadâ vidushâṁ* jñâninâṁ *kaḥ çokodayaḥ?* viyoga-janya saṁyoge dṛishṭântân âha: *vartmani* mârge prâk-pratyak-sañcaratâṁ *panthânâm iva*; *bhraçyatâṁ* bhagnânâṁ *kshitiruhâṁ* tarûṇâṁ *nadyâm iva*, *pushkare* âkâçe virud

dha-vikriya-vâyu-preritânâñ *meghânâm iva; bhrâmyatâñ* iti pâṭhe megha-viçeshaṇañ; *jalanidhau* sâgare *sâñyâtrikâṇâñ* potabaṇijâm *iva*. — (*K. pitr-âdînâñ sañyogo yadâ pânthânâñ vartmani iva, nadyâñ bhraçyatâñ kshitiru-hâm iva, pushkare* gagaṇe *meghânâm iva, jalanidhau sâñyâtrikâṇâñ* baṇijâm *iva, bhûri-viyogaḥ siddho, vidushâñ çokodayas tadâ kaḥ?* ity arthaḥ.)

Çl. 32. *manaḥ adya* idânîñ *tân etân*, *mrigatrishṇikâyâñ* marumarîci-kâyâñ kalpito yo *arṇavaḥ*, tasya *payaḥ* jalañ, tat-*prâyân* tanmayân mithyâ-rûpân pûrva-drishṭatvât *punaḥ paçyati*. etân kân? ity âha: *tâḥ* pûrva-pari-citâḥ *nava-yauvanâs* taruṇyo *nâryaḥ; madhukarîṇâñ* bhramarâṇâñ *vyâhâraḥ* sañcâro yatra, etâdriçâḥ *te* pûrva-paricitâḥ *drumâḥ* vrikshâḥ; *ta eva man-dânilâḥ* vâyavaḥ. kîdriçâḥ vâyavaḥ: *prakarsheṇa unmîlantyo* vikasantyo *navâ* nûtanâḥ *mallikâs*, tâbhiḥ *surabhayaḥ* bahula-parimalâḥ. kîdriçañ manaḥ: *udâttaḥ* svecchâ-pravritto yo *vivekaḥ*, tena *mârjitañ* prochitañ *tamaḥ-stomam* ajñâna-samûha eva *vyalîkam* indriyajâlañ yasya, tâdriçañ, ity arthaḥ. pûr-vañ yathârthatayâ 'nubhûtâ vanitâdayo 'nurâgam utpâdayanti sma, ta eva 'idânîñ mithyâtvena parijñâtâḥ vairâgya-hetavaḥ, iti dhvanitañ. — (*K. adya mana udâtta-vivekena mârjitâ* apasâritâ *tamaḥ-stomâvalî* ajñâna-puñja-çreṇî yatra, tâdriçañ sat *punas tân etân* samprati *mrigatrishṇikâyâm* bhrama-vaçâj *jala-prâyân paçyati* mithyâtvena jânâti, ity arthaḥ. tân etân kân? ity âha: *nâryaḥ*, iti.)

P. 97.

Z. 3. utpanna-vivekasyâpi âçrama-grahaṇam âvaçyakam, ity âha: *vatsa, yady api* iti. *grihiṇâ* grihasthena. *adya-prabhriti* adyârabhya *nivrittiḥ* sukhâ-kârâ vrittiḥ *sadharmacâriṇî*, saha dharmañ carati iti *sadharmacâriṇî* dhar-mapatnî, ity arthaḥ.)

Z. 7. nivrittimato viraktasya çamâdayaḥ âvaçyakâḥ, ity abhipretya 'âha: *çama* iti. *upacarantu* sevantâñ *amâtyâḥ* pradhânâḥ. yuvarâjasya karma *yauvarâjyañ*. *maitrî*, prîtiḥ, karuṇâ, matir, iti *catasraḥ prahitâḥ* preshi-tâḥ. — (*K. amâtyâ* ity antasyâpy upacarishyanti, ity arthaḥ.)

Z. 15. *âyushmatâ* bhavatâ. *svâsthyañ* vishaya-sambandha-râhityam *âpanne* prâpte sati. *kshetrajño* jîvaḥ *svâm* âtmîyâñ *prakritiñ* paramâtma-bhâvam *âpatsyate* prâpsyate. — (*K. kshetrajñaḥ* paramâtmâ.)

Çl. 33. "prakritim âpatsyate" ity uktam eva 'upapâdayati: *tvat-sañgâd* iti. *dîpyate* anya-nirapekshatayâ prakâçate 'sau *devaḥ eka* eva; 'ekam eva 'advitîyam" iti çruteḥ, sukha-duḥkhâdy-avasthâto nânâtva-pratîteḥ. kîdriçaḥ devaḥ: *çâçvato 'pi* shaḍ-bhâva-vikâra-çûnyo 'pi *tvat-sañgât* tvad-upakalpita-vishaya-sañgât *prabhava-layau* janma-mrityû, tâv eva *jarâ*, tayâ *upaplutâḥ* prithak kritâ yâ *buddhi-vrittayaḥ*, tâsu *nânâ 'iva* bahudhâ 'iva. tatra drish-ṭântaḥ: *jaladheḥ* samudrasya *vîcishu* laharîshu pavana-sphâlitâsu *vyastâ* bhinnâ *mûrtir* yasya, etâdriçaḥ *ravir iva*; yathâ ravir eka eva laharî kshobhân nânâ, evam âtmâ buddhi-vritti-pratibimbitatvân nânâ, ity arthaḥ. uktañ ca:

"eka eva hi bhûtâtmâ bhûte bhûte vyavasthitaḥ;
ekadhâ bahudhâ caiva dṛiçyate jalacandravat;"

iti. kiṁ ca: he *vatsa! katham api* kenâpi prakâreṇa *vitatâ* vistṛitâḥ vishayeshu vartamânâḥ *vṛittiḥ saṁhṛitya* saṅkshipya, *tûshṇîṁ* nivṛittaḥ *âlambase cet* aṅgîkaroshi cet, *tadâ sahajânanda-sândraḥ* svabhâvika-vijñâna-ghanaḥ *âtmâ bhâti* prakâçate. kasmin ka iva: *prasanne* nirmale *âdarçe*, *â* samantât *dṛiçyate* asminn ity *âdarçaḥ* jalâdis, tasmin ity arthaḥ; nirmala-jala-tailâdau yathâ *ravir bhâti*, tathâ nirmalâsu buddhi-vṛittishv âtmâ, ity arthaḥ. — (*K. çâçvato* nityo 'yam âtmâ *devaḥ* ko 'pi, *jaladher vîcishu vyasta-mûrtir eko ravir iva*, *buddhi-vṛittishu nânâ* '*iva* san *prabhava-laya-jaropaplavaḥ*, *prabhava* utpattir, *layo* maraṇaṁ, tâdṛiça *upaplava* âpad yasya, *tvat-saṅgât* tâdṛiçaḥ. he *vatsa!* tvaṁ *ced*, *vitatâ vṛittiḥ* sâṁsârikasya vyavasâyân *saṁhṛitya*, *tûshṇîm âlambase* nirvyâpâratvam âçrayasi, *tadâ prasanne âdarçe mukham iva* ekatânaṁ *bhâti*. kîdṛiçaḥ: *sahajânandena sândro* vyâptaḥ; vyâptir atra 'bhedena bodhyâ.)

P. 98.

Ż. 3. upasaṁharati: *tad bhavatu*, iti. *jñâtînâṁ* Kâmâdînâm *udaka-dânâya* jalâñjali-dânâya; tilâñjali-dâne kṛite niranvaya-vinâço bhavishyati, iti bhâvaḥ. *avatarâmo* gachâmaḥ. —

Sechster Akt.

P. 98.

Pañcame 'ṅke vairâgyotpattiṃ abhidhâya, idânîṃ shashṭhe 'ṅke prabodhotpattim abhidhâtuṃ jîvanmuktim upakramya, tasyâḥ kramaṃ darçayan 'Çânti-praveçaṃ prastâvayati.

Z. 11. *çântir*, nâma vâhyeshu vastushu antaḥkaraṇoparatiḥ. *âdishṭâsmi* âjñaptâsmi. *viditam eva* jñâtam eva.

Çl. 1. *tanayeshu* kâmâdishu *astaṅgateshu* satsu; *vairâgyaṃ bhajate* tasmin *vairâgya-bhâji* râga-çûnye, *viçesheṇa lîno moho* yasmât, tâdṛiçe *manasi praçamam* âtyantikaṃ çamaṃ *prapanne* prâpte sati; *pañcasu kleçeshu*, avidyâ-asmitâ-râga-dveshâbhiniveçâḥ *kleçâḥ*, mithyâjñânam *avidyâ*, buddhy-âtmanor aikyâdhyâsaḥ *asmitâ*, vishayecchâ *râgaḥ*, sasâdhane duḥkhe aprîtir *dveshaḥ*, maraṇâd bhayam *abhiniveçaḥ*, teshu *samaṃ* sama-kâlaṃ *samihâṃ* vâsanâṃ *gateshu* saṅskâra-rûpatâṃ prâpteshu, *purushaḥ* kshetrajñaḥ *abhitaḥ* sarvatra sveshu pareshu *tattvâvabodhaṃ* sva-svarûpâvabodhaṃ *tanoti* vistârayati; tad uktaṃ: "yo na hṛishyati, na dveshṭi, na çocati, na kâṅkshati" iti. — (*K. tanayeshu* kâma-krodhâdishu *astaṃ gateshu* satsu; *vilînaḥ* palâyito *moho* yasmât, tâdṛiçe *manasi praçamaṃ* vishaya-vairâgyaṃ *prapanne* sati; *pañcasu* mada-mâtsarya-râga-mâna-dvesha-rûpeshu *kleçeshu çamaṃ* nâçaṃ *gateshu* satsu, *purushaḥ* paramâtmâ *tattvâvabodham abhitaḥ* sarva-dikshu *tanoti*, iti bhavishyat-sâmîpye vartamânatâ, purusha âsanna-tattvâvabodhaḥ, ity arthaḥ.)

P. 99.

Z. 1. *tvaritataram* atiçîghraṃ. *ânîya* sapremâ nânayitvâ. *mantrayanti* vicârayanti.

Z. 5. *râjakulaṃ* râja gṛihaṃ. *piyûsheṇa 'iva* amṛitena 'iva. — (*K. râja kulaṃ* râjadhânîṃ 'Vivekasya" iti çeshaḥ.)

Çl. 2. vastu-tattvam upadiçati: *asatâm* iti. *yatra* yasmin râjakule *asatâm* mohâdinâm *nigraho* daṇḍaḥ; yatra *yamâdayaḥ santaḥ* vivekânugâmitvât *pûjyâḥ*; yatra *jagat-svâmî* Nârâyaṇaḥ *vaçyaiḥ* premâdibhiḥ, *devam* îçvaram *anujîvanti* te *devânujîvino* jîvâḥ, tair *ârâdhyate* pûjyate. — (*K. asatâm* kâma-krodhâdinâm. *vaçyair anujîvibhiḥ* yama-niyamâdibhir. *jagat-svâmi* paramâtmâ.)

Z. 10. *aye adya* iti, "aye adya khalu râjakulam", ity-âdi.

Z. 11. *kîdṛiçî* kiṁ-prakârâ *svâminaḥ purushasya manasi* nigrahârthaṁ *pravṛittir*, ity arthaḥ. — (*K. svâminaḥ purushasya* paramâtmanaḥ.)

Z. 13. *svâmy* eva âtmaiva *sâmrâjyam* âtmârâmatvam *alaṅkarishyati* aṅgîkarishyati.

Z. 14. *yathâ* yataḥ *âtmânaṁ* paramâtmânam *anusandhatte* prapañca-prâtikûlyena paramâtmatvena 'vadhârayati, *tataḥ deva eva svarâṭ*, svasminn â samantâd râjate iti svarâṭ âtmârâmaḥ; samyak cid-ânandâbhedena râjate *samrâṭ* jñânânandâbhinnaḥ, ity arthaḥ. tathâ cha Chândogye: "sa ca esha evaṁ vijânan âtma-ratir, âtma-krîḍa, âtma-mithuna, âtmânandaḥ, sa *svarâṭ* bhavati," iti. — (*K. svârâjyaṁ* svarga-râjyâdhipatyaṁ, *sâmrâjyaṁ* sakala-râjâdhirâjatvaṁ.)

Z. 16. *mâyâyâṁ* mûlâvidyâyâṁ *kîdṛiçaḥ* katham *anugrahaḥ?* na katham api, ity arthaḥ.

Z. 17. "na katham api" ity uktaṁ tad eva çaṅkate: *nanu* iti. *sarvânartha-vîjaṁ* sarveshâm anarthânâṁ vîjaṁ mûla-kâraṇaṁ, ata eva *nigrâhyâ*, ity arthaḥ. — (*K. mâyâṁ sarvânarthâ* ity-âdi-rûpâṁ *manyate*, ity arthaḥ.)

P. 100.

Z. 1. *sthitiḥ* vyavasthâ. — (*K. râjakulasya* râjadhânî-sthita-lokasya *sthitir* vyâvahâraḥ.)

Çl. 3. mâyâ-nigrahe hetum âha: *nitya* iti: *nityaḥ* âtmâ, *anityaṁ* tato 'nyat, teshâṁ *vicâraṇâ praṇayinî*, praṇayaḥ prîtiḥ yasyâḥ sâ praṇayinî prâṇa-priyâ; *vairâgyaṁ* vîta-râgatâ *ekaṁ* mukhyaṁ *suhṛit* hitâhita-prâpti-parihâra-janakaṁ; *samîcînâni mitrâṇi yama*-niyamâsana-dhyâna-dhâraṇâḥ; *çamâdayaḥ*, *çamo* mano-nigrahaḥ, *damaḥ* indriya-nigrahaḥ, *prâyo*-grahaṇât santoshaḥ, ete *sahâyâḥ* sahakâriṇo *matâḥ*; *maitrî* parânudvega-janikâ sâ *âdir* yâsâṁ tâḥ, uktaṁ paricaranti kurvanti tâḥ *paricârikâḥ* ukta kâriṇyaḥ, ity arthaḥ; *mumukshâ* mokshecchâ *sahacarî* sakhî, ity arthaḥ. etasmin tad-buddhir *mohaḥ*, *mamatâ* svakîyatvâbhimânaḥ, *saṅkalpo* manaso abhiniveçaḥ, *saṅgo* vishaya-sâmmukhyaṁ, ete *ripavaḥ balâd* âtma jijñâsâ-balât *nityam* avaçyam *ucchedyâḥ* nâçanîyâḥ, ity arthaḥ. — (*K. praṇayinî* sakhî "mater" iti çeshaḥ; *suhṛin* "manasaḥ" iti çeshaḥ; *suhṛic* ca 'atra prîtikṛit; *mitrâṇi* ca prabodhodaya-kârya-sahâyâḥ, *sakhâyaç* ca kâryopadeshṭâraḥ, iti bhedas, tat sarvaṁ manaso bodhyaṁ; *sahacarî* patnî "purushasya" iti çeshaḥ. *balâd ucchedyâ ripavo* 'pi purushasya bodhyâḥ; *saṅkalpaḥ* kâminaḥ karma-mânasaṁ, *saṅgo* vishayâsaṅgaḥ.)

Z. 7: idânîm dharmasya 'anurâgam pṛichati: *atha* iti. *praṇayaḥ* prîtiḥ; *svâmino dharmasya* iti samânâdhikaraṇe shashṭhyau.

Z. 8. uttarayati: *putri* iti. he *putri! vairâgya-sannikarshâd* vairâgya-sambandhât *prabhṛiti* ârabhya, *nitântam* atiçayena. *iha* asmin loke *amutra* paraloke *phala-bhogaḥ* putra-svargâdi-sâkshâtkâraḥ, tatra *virasa eva* vimukha eva, iti.

Çl. 4. tatra hetum âha: *tena sa,* iti. *sa* svâmî; *tena* hetunâ *pâpa-phalân narakâd iva puṇya-phalâd api* svargân *nâçino* naçvarât *bhayam bhajati* prâpnoti; tad yathâ: "iha karma-jito lokaḥ kshîyate, evam eva 'amutra puṇya-jito lokaḥ kshîyate," iti çruteḥ. *karma*-phalânityatvâd hetoḥ *samujjhitaḥ* tyaktaḥ *kâma-samanvayaḥ* phala-sambandho yasmin, etâdṛiçam *sukṛitam karma kathañcana* kenâpi prakâreṇa *na manyate* na 'aṅgîkaroti. — (*K.* svâmî *pâpasya phalân narakâd iva puṇyasya phalâd api bibheti,* yato *nâçinaḥ; ity* ato hetoḥ *samujjhita-kâma-samanvayas* tyakta-kâmanâ-sambandhaḥ *katham sukṛitam karma* sukṛita-janakam karma *anumanyate,* naiva 'anumanyate, ity arthaḥ.)

Z. 14. kâmyam na karoti cen, mâ krivatâm; nityâkaraṇe pratyavâyaḥ syâd, ity âçaṅkya 'âha: *kiṁ tu* iti. *svâminaḥ* svâtmanaḥ *pratyak-pravaṇatâm* âtmaika-nishṭhatâm *vicintya* dṛishṭvâ, *asau* dharmaḥ, *kṛitam kṛityam* mano vairâgya-rûpa-kâryam yena, tâdṛiçam *âtmânam matvâ, svayam eva çûnya-vyâpâro 'bhût* vyâpâra-rahito 'bhût, ity arthaḥ. evam uktam bhavati: karmâṇy anena tyayante, iti na, kiṁ tu karmabhir eva 'ayam tyajyate, iti na, nityâkaraṇe pratyavâyaḥ. tathâ 'uktam: "na karmâṇi tyajed yogî, tyajyate karmabhiḥ svayam, yato moha-phalam karma" iti. nanu karmaṇâm svatantra-phala-sâdhanânâm katham mano-vaimalya-hetutvam anya-hetor anyatra 'ahetutvâd, iti ced ucyate, saṁyoga-pṛithaktva-nyâyena ity avaihi. dharmeṇa pâpam ayam nudati, yoginaḥ karma kurvanti saṅgam tyaktvâ 'âtma-çuddhaye, iti çruti-smṛityoḥ sattvât. uktam ca 'asmad-gurubhiḥ: nityâdibhir ârâdhitârâdhya-pâda-bhagavad-anugrahâd ativimala-mânasaḥ svayam eva 'ittham jagat-tattvam âlocayati, iti. apare tv evam varṇayanti: tam etam vedânuvacanena brâhmaṇâ vividishanti yajñena dânena tapasâ 'nâçakena, iti vâkyena 'agni-hotrâdîni jñânâya vidhîyante, na ca vâcyam adhikârântara-sambandhasya jñânâdhikâra-sambandho 'bhiniyukta viniyoga-virodhâd, iti; tan na, paçu-prakaraṇe paṭhitât khâdiro yûpo bhavati, iti vâkyâd khâdiratvam kṛitvartham api tasminn eva prakaraṇe paṭhite khâdiram vîrya-kâmasya yûpam kurvîta, iti vâkyântareṇa vîrya-çeshatayâ viniyujyate, tadvan na viniyukta-viniyoga-virodhaḥ; ity alam vistareṇa. — (*K. pratyak pravaṇatâm* prâtikûlya-gâmitvam.)

Z. 16. *Mahâmoha-vṛittânta*-çeshasya Çânti-dvârâ praçnam avatârayati. *nilîya* âchâdya. *teshâm* upasargâṇâm.

Z. 18. *prarocanâya* pratâraṇâya. *madhumatyâ* kayâcit siddhyâ. *eteshu* upasargeshu. *upasargâḥ* antarâyâḥ prâtibhâdayaḥ:

"prâtibhaḥ, çravaṇo, devo, brahmâvartau tathâ 'aparau,
pañca 'ete yoginâm yogam vighnam kurvanti sarvadâ";
iti Dattâtreyeṇâ 'uktam. — (*K. svâminaḥ prarocanâya* iti sâṅsârika-sukhârtham, ity arthaḥ. *madhumatî* siddhi-viçesho, yayâ sarva-bhogyopasthitir akâmenâpi bhavati. *upasargâ* yogopasargâ aṇima-laghimâdayaḥ.)

P. 101.

Z. 4. *aindrajâlikî* avidyamânârtha-prakâça-rûpâ. *kâpi* akathanîya-rûpâ.

Çl. 5. *eshaḥ* purusho *yojanânâm çatam*, kroça-catushṭayena 'eka-yojanam, evam *yojana-çatam çabdân çriṇoti* âkarṇayati. *tâs tâḥ* atiprasiddhâḥ *açrutâḥ veda-purâṇa-bhârata-kathâḥ âvir bhavanti* prakaṭi-bhavanti. *vâṅmayâḥ* vâg-vikârâs *tarkâḥ âvir bhavanti* sphuranti. *çucibhiḥ* vyâkaraṇa-çuddhaiḥ *padaiḥ çâstrâṇi kâvyâni vâ ichayâ svayam grathnâti* racayati. *lokân* bhûr-âdîn *bhrâmyati* gachati. *Meroḥ* imâḥ *mairavyaḥ*, tâ *ratna-sthalîḥ* ratna-khacitân upa-ritana-bhûbhâgân *sphuṭa-ruco* dedîpyamânân *paçyati*. — (*K. esha* svâmî *yojana-çatâd* api *çabdân çriṇoti. açrutâ* api *te te* prasiddhâḥ *purâṇâdînâm gâthâdayo* gîtâdayaḥ, *âdi*-padât kavitvâni ca, *âvir bhavanti, vâṅmayâ* vâkya-svarûpâḥ. *lokân bhrâmyati* "pâdacâram vinâ" iti çeshaḥ. *mairavîr* Meru-sambandhinî *ratna-sthalîḥ paçyati*; kîdṛiçîḥ: *sphuṭa-ruca* ujjvala-prabhavâḥ.)

Z. 10. *madhumatyâ* siddhyâ kalpitâ yâ *bhûmiḥ*, tâm *âpannaḥ* prâptaḥ san ity adhyâhâraḥ, *sthânâbhimâninibhir devatâbhiḥ upachandyate* pralobhyate. pralobhanam eva darçayati: *bho* iti. *anupâdhi-ramaṇîyaḥ* sahaja-sundaraḥ. *Vidyâdharîjanaḥ tvâm upasthitaḥ* prâptaḥ. kîdṛiçaḥ Vidyâdharîjanaḥ: *vividhâ* nânâ-prakârâç ca te *vilâsâḥ* vibhramâç ca netra-kara-caraṇâṅga-hâva-bhâva-lalita-ceshṭâ-bhedâḥ; *lâvaṇyam* ca vastra-kanaka-mauktikâdy-âbharaṇânulepena yatra bhaṅgi-racanâ-rûpam, tad eva *puṇyam* kârye kâraṇopacâraḥ, *tanmayaḥ* tat-pradhânaḥ. punaḥ dadhy-âdarçâdi-*maṅgalârthe vyagrâḥ pâṇayo* yasya saḥ. *praṇaye* prîtau kartavyatâyâm *peçalaç* caturaḥ. — (*K. madhumatîm bhûmim* siddhim *âpannaḥ* purushas *tat-sthânâbhimâninibhir* mairava-sthânâbhimânam purushasya janayantîbhir *devatâbhir* upachalyate pratâryate. upachalanâkâram âha: *bho* ity-âdi. *ramaṇîyo 'yam* ity atra "deçaḥ" iti çeshaḥ. *esha tvâm upasthito Vidyâdharîjanaḥ*, ity anvayaḥ. *veço* maṇḍanam; *vilâso* helâ-lîlâdi; *lâvaṇyam* saundaryam; *maṅgalâdi* iti maṅgalârthâdi *pâṇir* ity arthaḥ. *praṇayo* vâtsalyam, tena *peçalo* manoharaḥ.)

Çl. 6. *kanakasya* suvarṇasya *sikatâ* bâlukâ, tad-yuktâni *sthalâni* yâsu, tâḥ *sravantîḥ* nadîḥ *bhaja* sevaya. *pṛithu-jaghanâḥ* sthûla-nitambâḥ, *kamalânanâḥ* padma-vadanâḥ, *ghanâḥ* niviḍâḥ *ûravo* yâsâm, tâḥ *bhaja*. *marakatam* ratna viçeshaḥ, tasya *dalâni*, tadvat *komalâḥ vanalîḥ* vana çreṇayaḥ *bhaja*. *nijena svena puṇyena jitân* arjitân *sarva-bhogân* vishayânandâṅç *ca bhaja*. — (*K. sikatina* iti *inn*-pratyayaḥ svarântaḥ, *kanaka-sikatâ* yuktâni *sthalâni* yâsâm, tâdṛiçîḥ *sravantîr nadîḥ*. *ghanorûr* vipulatvena paraspara-saṁsaktâḥ *kamalânanâḥ*. *marakata* nishpanna *dalâ vana-çreṇîç ca*. *nija puṇya jitân* etad bhinna-*sarva-bhogâṅç ca bhaja*, ity upachandyate, ity arthaḥ.)

P. 102.

Z. 1. *çlâghyam* atisamicinaṁ. *anumoditam* eva 'idaṁ, na 'anyathâ ity uktaṁ. *protsâhitaṁ* sodyogaṁ kṛitaṁ; bhavatu ko virodhaḥ? ity aṅgîkâraḥ *sammatiḥ*. — (*K. sampratipattiṁ* sammatiṁ.)

Z. 4. *vâgurâṁ* sthûla-rajju-nirmitaṁ jâlaṁ.

Z. 6. *na khalu na khalu* na hi na hi, ity arthaḥ.

Z. 8. *pârçva-vartinâ* nikaṭa-vartinâ *tarkeṇa* sad-asad-vicâraṇena, *sarvân* mâyâ-manaḥ-saṅkalpâdîn *krodhâveçena* kopâvirbhâveṇa *kashâyite* ârakti-kṛite *netre* yasyâṁ kriyâyâṁ yathâ syât tathâ *âlokya, abhihitaḥ* uktaḥ *svâmi*. kim uktam? ity âha: *svamin* iti. *vishayâ eva âmishaṁ* mâṅsaṁ, tasya *grâsaṁ gṛidhnanti* abhilashanti te *gṛidhnavaḥ*, taiḥ *âsthânî-dhûrtakaiḥ* sabhâ-pratâraṇâya gṛihîta-baka-vrataiḥ. *teshv eva* pûrva-pariciteshv eva, *tathaiva* ukta-prakâreṇa *vishamâḥ* duḥsahâḥ *vishayâ* eva *aṅgârâs*, teshu na *avabudhyase* na jânâsi. — (*K. âsthânî* sabhâ, tatra bahubhir nânâvidhaṁ prayujyamânatvân nishṭhâ-rahitâ eva *tarkâ* bhavanti, tâdṛiçair *ebhiḥ kiṁ*, ity arthaḥ. *âsthânî-vakair* iti pâṭhântaraṁ, tatra ca *vakair* dhûrtaiḥ sabhâ-dhûrtair, ity arthaḥ.)

Çl. 7. *bhava* eva saṅsâra-bhava eva *sâgaraḥ* samudraḥ, tasmât *târaṇâya* pâra-gamanâya *yâ yoga* eva *tariḥ* naukâ *tvayâ âçritâ* prâptâ, *adhunâ* idânîṁ *tâṁ* naukâṁ *na cirât parimucya* tyaktvâ *aṅgâra-nadîṁ* vishama-vishaya-pravâhaṁ *kathaṁ vigâhase* âloḍayasi. — (*K.* yâ *yoga*-rûpâ *tarir bhava-sâgara-târaṇâya sucirât tvayâ samâçritâ, adhunâ madât tâṁ parimucya, katham aṅgâramayî nadî vigâhyate?* ity arthaḥ.)

Z. 18. *tad-vacanam âkarṇya* tarka-vacanaṁ çrutvâ. *avadhîritâ* tiraskṛitâ.

P. 103.

Z. 2. *svâminâ* purusheṇa.

Z. 5. *svâmi-niyogaṁ svâmino* vivekasya *niyogam* âjñâṁ *sampâdayâvaḥ* karishyâvaḥ, *iti nishkrânte*.

Z. 7. (*K. praveçaka* iti çânti-çraddhâ-prayojyatvât.)

Çl. 8. *saṅsâra* eva *vârâṁ* jalânâṁ *nidhiḥ* samudraḥ, tasya *pâre* pâre *tîraṁ* mayâ *adhunâ* idânîm *avâpta-kalpaṁ* prâpta-prâyaṁ; 'mayâ' iti sarvatra yojanîyaṁ. anekânartha-vyâptasya saṅsâra-nîradheḥ kathaṁ pâra prâptir? ity ata âha: *tîrṇâḥ* iti. *kleçâḥ* avidyâ-asmitâdayaḥ pañca, ta eva *mahântya ûrmayo* laharyaḥ *tîrṇâḥ*, *bhîmâs* trâsa-hetavaḥ, *mamatvam* eva *bhramâḥ* âvartâḥ *parihṛitâḥ* vañcitâḥ. *mitraṁ* ca, *kalatraṁ* ca strî, *bandhavaç* ca suhṛidaḥ, ta eva *makarâḥ* matsyâḥ, *grâhâḥ* çiçumârâḥ, teshâṁ *grahaḥ* grahaṇaṁ dhâraṇaṁ, tat-pûrvikâḥ *grastayo* grâsâḥ *çântâḥ* praçamitâḥ. *krodha* eva *aurvâgniḥ* vaḍavânalaḥ *apâkṛitaḥ* nirâkṛitaḥ. *tṛishṇâ* eva *lata-granthayaḥ vighaṭitâḥ* viyojitâḥ. çrîmad-Bhagavad-bhakter na kim api dur labhaṁ, iti bhâvaḥ. — (*K. yasyâ* Vishṇubhakteḥ *prasâdân mayâ saṅsâra vârâṁ nidheḥ* param eva *pâraṁ*, tâdṛiçaṁ *tîram avâpta kalpam* alpâvaçishṭa-

pràptikam *adhunâ* laṅghitavyaṁ, ity arthaḥ. samudra-dharmàn rûpayann àha: *tirṇâ* iti. yâcanâdi-*kleçâ* eva *mahormayas tirṇâḥ*. *mamatva*-rûpà *bhramà* âvartà *bhîmâ* bhishaṇàḥ *parihṛitâ* aspṛishṭâḥ. *mitrâdi*-rûpâ ye *makara-grâhâ* hiṅsra-jàntavas, teshâṁ *graho* gràsas, tad-rûpà *granthayo* bandhanàni *krântâ* laṅghitâḥ, ity arthaḥ. *krodha*-rûpo *vaḍavâgnir apâkṛitas* tyaktaḥ. *tṛishṇâ*-rûpàs tîra-sannidhau *latâ-granthayo vighaṭitâ* apasàritàḥ, ity arthaḥ.)

Z. 16. *niranukroçasya* nirgato 'nukroço dayâ yasmàt, nirdayasya ity arthaḥ. *mukham âlokayishyâmi* ity anena mâninitvam âdarçitaṁ. — (*K. niranukroçasya* nirdayasya cirakâlam upekshaṇàt. *svâmino* Vivekasya.)

Z. 19. *devi* iti sambodhanena tvam iti sâdhvîyasî ity api 'idam asmin samaye anucitaṁ, iti bhàvaḥ. — (*K. devo* Vivekaḥ.)

P. 104.

Z. 1. kiñcit kopaṁ parihàrya vadati: *sakhi na dṛishṭâ tvayâ* iti.

Çl. 9. tàṁ *daçâm* eva çràvayati: *çṛiṇu, bâhvor* iti. *ahaṁ kaiḥ kaiḥ duritaiḥ* pàpaiḥ *durvidagdhaiḥ* dushṭa-buddhibhiḥ, *hataṁ* nashṭaṁ yad *vidhi-balaṁ* daiva-balaṁ, tasmàn nirbhàgyatvàt *sapadi* tatkàlam eva *dâsîṁ kartuṁ* svàdhînàṁ sampàdayituṁ *na îhitâ* na tarkità? api tu sarvair api, ity arthaḥ. nirbhàgyatve hetuḥ: *Viveke dûra-saṅsthe* dûraṁ gate sati. dàsîtva-sampàdakam àha: *bâhvoḥ* hastayoḥ *dalitâḥ maṇayo* yàsu tàḥ; *cûḍâ-ratnaṁ* tasya *grahe nikṛitayo* nyakkàràḥ, keça-grahaṇâkarshaṇa-rûpàs tiraskàràḥ, iti yàvat, tàbhir *dûshitaḥ* troṭitaḥ *keçapâço* dhamillaḥ. evaṁ ca sati 'idaṁ phalitaṁ, vivekaṁ vinà nyàya-màtra-dagdha-cittaiḥ upakramopasaṅhàràbhyàṁ çruti-tâtparyânabhijñair upanishada upaplàvyanta eva. — (*K. viveke* vicàrya-tattvârtha-nirṇaya-rûpe mat-svàmini *dûra-saṅsthe* sati, màṁ *dâsîṁ kartuṁ* sva-vyâkhyàtârtha-paratayà svavaçàṁ kartuṁ *kaiḥ kair durvidagdhair* duritaiḥ pàpais tattac-chàstraiḥ *na 'ahaṁ sapadi hata-vidhi-vaçâd îhitâ* ceshṭità, tattac-ceshṭàm àha: *bâhvor* iti. balàd àkarshaṇe *bâhvoḥ kaṅkaṇânâṁ çreṇayo dalita-maṇayaḥ* sadyo *bhagnâḥ*, *cûḍâratna-grahaṇa*-rûpàbhir *nikṛitibhiç* tiraskàraiḥ *keçapâço dûshitaḥ*.)

Z. 7. *durvilasitaṁ* duçceshṭitaṁ. *aparâdhâbhâvaṁ* vyanakti: *tena hi* iti. *tena hi* avadhàraṇe. *mahâmohenaiva kâmâdi-dvâreṇaiva manaḥ prabodhayatâ viveko dûrî-kṛitaḥ*, iti yojanà. *naisargikaṁ* nirupàdhikaṁ svàbhàvikam, iti yàvat. *samaya-pratîkshaṇam* abhyudaya-kàlâvekshaṇaṁ; kulaṭàs tv anyam âçrayante, svàmino vipadam âlokya na samayaṁ pratîkshante, iti bhàvaḥ. *sambhâvaya* sammànaya. *apahatâ* màrità. — (*K. tena hi* iti, mahàmohena *kâmâdi-dvâreṇa manas* tat-pitaraṁ *tathâ tathâ* asad-arthaṁ *prabodhayatâ*, ity arthaḥ.)

Z. 13. upanishad-artha-pratipàdakatayà gîtàṁ viçinashṭi: *vatsayâ* iti. *rahasi* nirjane deçe. *gurûṇâṁ* viveka-pravartakànàṁ çvaçurâdînàm *adhyaksham* agrataḥ. — (*K. gurûṇâṁ* çvaçuràṇàm àdipurushàṇàṁ.)

Z. 18. viveka-*svâminaḥ* iti karmaṇi shashṭhî, viveka-rûpaṁ svàminam prati *nivuktaḥ* uktaḥ, ity arthaḥ.

P. 105.

Z. 2. *parikrâmati* bhramarikâm̃ kr̆itvâ, ity arthaḥ.

Z. 4. *vatse* çraddhe!

Z. 5. *gr̆ihitopadeçaiva* gr̆ihitâjñaiva. — (*K. gr̆ihitoddeçâ* jñâta-tadiya-sthiti-sthânâ.)

Z. 6. *katham iva* iti kutra kutra, ity arthaḥ.

Z. 7. *anupravishṭâ* antargatâ. — (*K. Vishṇubhaktyâ 'âsîd* iti, *prâg eva kathitam âsîd*, ity anvayaḥ. *tarkavidyâ-bhayâd* iti, âtma-nânâtva-pratipâdakatvât tasyâ ekatva-vâdinyâ upanishado bhayam̃.)

Z. 10. *tarkavidyâyâḥ* iti pañcamî.

Z. 11. *prâtoshyati* varṇayishyati, kathayishyati, iti yâvat. *tad âgachatu devo* Vivekaḥ "purusha-nikaṭam̃" iti çeshaḥ. *eshaḥ svâmî* purushaḥ. *vivikte* ekânte.

Z. 14. *prakrama-viruddhaḥ* upakrama-viruddhaḥ *samudâcâraḥ* çishṭâcâraḥ. *pitr̆i-bhâvam̃* pitr̆itvam *âpannaḥ* prâptaḥ. — (*K. samudâcâraḥ* sambhâshaṇam̃.)

Çl. 10. *devâḥ* bhû-devâḥ *purâ hi* pûrva-kâle *hi* niçcitam̃ *dharmâdhvani* dharma-mârge *nashṭa-sañjñâḥ* lupta-bodhâ *tam artham̃ tanayân* putrân *apr̆ichan*: te ca tanayâḥ *etân* praçna-kartr̆în *jñânena* hetunâ *parigr̆ihya* svîkr̆itya *sañçr̆iṇuta iti* samyag adhigachata ity *avocan* avadan. tathâ 'uktam̃ Manunâ:

"adhyâpayâmâsa pitr̆în çiçur Añgirasaḥ kaviḥ;
"putrakâ," iti hovaca jñânena parigr̆ihya tân;"

iti. etena anya-sambandhâpekshayâ jñâna-sambandhasya mahatvam̃ darçitam̃. — (*K.* Mârkaṇḍeya-purâṇe 'yam itihâsaḥ. *dharmâdhvani* dharma-pathe *nashṭa-sañjñâ devâs tam artham̃* sva-*tanayân apr̆ichan*, "tatas te" ity adhyâhâryam̃ tena tanayân *etân* devâḥ *he putrakâḥ sañçr̆iṇuta ity avocan*. kim̃ kr̆itvâ: *jñânena samyag* artham̃ *parigr̆ihya*, ity arthaḥ.)

P. 106.

Z. 1. jñâna-sambandhât pitr̆itvam evam tvayi upacitam, ity âha: *tad bhavân* iti.

Z. 2, *devena* vivekena. *svâmî* purushaḥ.

Çl. 11. *anugraha-vidhau* anugrahe kartavye *devyâḥ* upanishado, *mâtuç ca antaram̃* bhedaḥ *mahat* mahân. antaram eva 'âha: *mâtâ* iti. *nibadhnâti* saṁsâre prakshipati. *devî* upanishat *bandham̃* saṁsâram̃ *nikr̆intanti* chinatti. — (*K.* upanishadam̃ purusho mâtaram uktvâ, mâtr̆ito 'py âdhikyam̃ sâdhayati: *anugraha-vidhâv* iti. *mâtâ gâḍham* iti "mamatâ-pâçena" iti çeshaḥ. *bandham̃* saṁsâra-bandham̃.)

Z. 11. *kva* kutra.

Çl. 12. *amûni* etâni *vâsarâṇi* dinâni, *maṭhâḥ* avadhûta-nivâsa-sthânâni, *catvarâḥ* nânâvidha-janopaveçana-sthânâni, *çûnya-devâlayeshu*, *mûrkhâç ca* te *mukharâç* ca vâcâlâḥ, taiḥ *saha nîtâni* ativâhitâni. *na khalu* iti "jânanti"

iti çeshaḥ. tarhi katham ativâhitâni? iti přichati, *kim tu* ity uttaratvena 'uttarârdham avatârayati pûrva-çlokasya: *te svechayâ* iti. *te* mûrkha-mukharâḥ *svechayâ* gurûpasattim vinâ *mama girâm* vâcâm *artham avicârya vikalpayanti* viçesheṇa kalpayanti, anyathayanti. tatra dřishṭântaḥ: *Draviḍâḥ* Draviḍa-deçasthâḥ purushâḥ, teshâm *aṅganâḥ* striyaḥ, tâbhir *uktâḥ vâcaḥ*, tâsâm iva; Draviḍa-striyaḥ purushâpekshayâ 'aspashṭa-vâco bhavanti, iti Draviḍâṅganâ dřishṭântitâḥ. — (*K. mûrkhâç* ca te *mukharâç* ca, iti taiḥ. *te svechayâ* ity-âdikam anya-parârdham, te mûrkha-mukharâ, *Draviḍa-deçîyâṅganâbhir uktânâm vâcâm iva, mama girâm artham avicârya* tattvato 'nirṇîya, *vikalpayanti* nânâvidham vyâcakshate, ity arthaḥ.)

Z. 18. nanu tarhi teshâm vahirmukhânâm upanishad-artha-vicâro vyarthaḥ, ity âçaṅkya 'âha: *tena* iti. *teshâm* vahirmukhânâm *mad-vicâraṇam* mad-artha-vicâraṇam, *pareshâm artho* dhanam, tasya *grahaṇam*, tad eva *prayojanam*, para-dhana-grahaṇârtham, ity arthaḥ.

P. 107.

Çl. 13. punar api âgachantyâ kutracin mayâ "kânicid vâsarâṇi atikramaṇîyâni" iti manasi vicârya, yajñavidyâ-samîpam âgatam, ity âha: *křishṇâjina* iti. *atha* anantaram *mayâ adhvani* mârge *yajñavidyâ dřishṭâ*. kidřiçî yajñavidyâ: *křishṇâjinam* křishṇa-mřiga-carma, *agnayo* gârhapatyâdayaḥ, *samidhaḥ*, *âjyam* ghřitam, *juhûḥ*, *çruvaḥ*, *âdi*-padât upabhřit dhruvâ ity-âdîni yâni *pâtrâṇi*, taiḥ; *tathâ ishṭiḥ* darça-pûrṇamâçeshṭiḥ, *paçuḥ* nirûḍha-paçuḥ, *somo* agnishṭomaḥ *mukham* âdyo yeshâm, tâdřiçâḥ ye *makhâ* yâgâḥ, taiḥ *kila* niçcayena *parivřitâ* vyâptâ. punaḥ kidřiçî: *karma-kâṇḍe vyâdishṭâ* upadarçitâ *paddhatiḥ* kartavyatâ-kramo yasyâḥ, sâ. — (*K. atha mayâ adhvani yajñavidyâ dřishṭâ*. kidřiçî: *křishṇâjinâdibhiḥ parivřitâ*. *juhuḥ* srak; *ishṭi-paçur* yajñîya-paçuḥ; *somo* latâ-viçeshas; tan-*mukhais* tad-abhimukhais tat-sambandhair *makhair* yajñair, ity arthaḥ. tathâ *karma-kâṇḍam* yajña-karma-bodhaka-çruti-samudâyas, tena *vyâdishṭâ* darçitâ *paddhatiḥ* křiyâ-kalâpo yasyâs, tâdřiçî.)

Z. 7. *cintitam* vicâritam; kim tad âha: *api* iti. *eshâ* yajñavidyâ. *nayâmi* parikalayâmi.

Z. 11. *tâm aham upasthitâ* prâptâ. *samîhitam* îpsitam. *tvayi* tvat samîpe.

Z. 15. *te* tava *kim karma* kâryam, ity arthaḥ.

Çl. 14. kim uktam ity âha: *yasmâd* iti. *tam purusham* âtmânam. "aham" ity uttamapurusha-sambandhât labhyate, *prastaumi* prakarsheṇa staumi nirûpayâmi. tam kam: *yasmâd viçvam* jagad *udeti* utpadyate; *yatra* yasmin âtmani *ramate* santushṭam tishṭhati; *yasmin punar ante lîyate* layam prâpnoti; *yasya bhâsâ* jyotishâ *jagad vibhâti* prakâçate, "yasya bhâsâ sarvam idam vibhâti" iti çruteḥ; *yan-maho* yasya tejaḥ *sahajânandojjvalam*, saha jâyate iti *sahajaḥ* svâbhâvikaḥ *ânandaḥ* sukham, tad rûpaḥ *ujjvalaḥ* prakâço yasya, nitya-sukha-prakâçâbhinnaḥ, ity arthaḥ. *çântam* vikâra çûnyam;

çâçvatam avinâçi; *akriyam̃* kriyâ-rahitam̃. punas tam̃ kam̃: *kṛitinaḥ* kuçalâḥ *yam̃ bhûteçvaram̃* bhûtânâm îçvaram̃ niyantâram̃ paramâtmânam *apunarbhâvâya* sam̃sâra-vichittaye *yânti* prâpnuvanti. kim̃ kṛitvâ: *dvaitam̃* bhedaḥ, sa eva *dhvântam̃* tamaḥ *apâsya* tiraskṛitya. — (*K. tam̃ pûrusham* aham̃ *prastaumi*, *yasmâd* ity-âdi samasta-viçeshaṇa-vaiçishṭyena pratipâdayâmi, ity arthaḥ. *yasmât* purushâd itthaṁ *sam̃sâra* udeti jâyate, janma ca mithyâvâsanâ-jñeyatva-rûpam̃ *yatra ramate* krîḍati, viçvam eva kartṛi-krîḍâ-dharaṇyâ api tad-âtmakatvât, *yasmin* purushe tadîya-tattva-jñâna-daçâyâm̃ *punar lîyate* jâgrat-svapnâvishayî-bhavati, ity arthaḥ. *yasya bhâsâ* prakâçena *jagad vibhâti*, yat-svarûpam̃ *mahas* tejaḥ *sahajânandam ujjvalam̃* ca, ity arthaḥ. kîdṛiçam̃ purusham̃: *çântam̃* vishaya-vyâvṛittam̃, *çâçvatam̃* nityam, *akriyam̃* niçcalam̃; pûrusham̃ *bhûteçvaram̃* sarva-prâṇeçvaram *apunarbhâvâya* punar-utpatty-abhâvâya *kṛitino* yogino *dvaita*-rûpam̃ *dhvântam apâsya yânti* praviçanti, ity arthaḥ.)

P. 108.

Çl. 15. yajñavidyâ sva-siddhântam âviḥ karoti: *pumân* iti. *pumân* âtmâ *akartâ*. kartṛitva-çûnyaḥ *katham îçvaro bhavet?* na katham api, ity arthaḥ. tava mate îçvaratvam̃ kartṛitvâdy-upâdhi-viçishṭam̃ kartṛitvâdy-abhâve tad eva na sidhyati, iti bhâvaḥ. nanu tarhi bhûteçvarârâdhanam̃ vinâ katham̃ sam̃sâra-nirâsaḥ? tatra 'âha: *kriyâ* jyotishṭomâdi-rûpâ saiva *bhavoccheda-karî* sam̃sâra-nâça-karî, "apâma somam amṛitâ abhûma" iti çruteḥ. upanishad-rahasyam̃ nirasyati: *na vastu-dhîḥ*, *vastu* kâla-trayâbâdhyam̃ parabrahma, tad-âkârâ *dhîḥ* tat-sâkshâtkâraḥ *na* bhava-cheda-hetur, ity arthaḥ. karma kurvatâm̃ jîvanam api sundaram, ity âha: *kurvan* iti. ata *eva* hetoḥ *naro* jîvo *bhava-chidaḥ* sam̃sâra-vichedikâḥ *kriyâḥ* karmâṇi *kurvan eva*, *çânta-manâḥ* sâvadhâna-cittaḥ *çatam̃ samâ* varshâṇi *jijîvishet* prâṇân dhartum icchet; karmiṇâm eva jîvanam anyeshâm̃ bhastrâ 'iva niçvasitâdi-bhâvaḥ, iti bhâvaḥ. — (*K.* atra 'akriyatvena 'akartṛitvam̃ buddhvâ, 'advaita-jñâna-sâdhyatvam avadhârya, yajñavidyâ 'âha: *pumân* iti. *akartâ pumân katham̃* bhûteçvaratvena 'ukta *îçvaro bhaved*, ity arthaḥ. advaita-jñânasya mukti-hetutâm̃ khaṇḍ[illegible] *kriyâ* iti. *kriyâ* yajñaḥ, saiva *bhava-chedakarî na vastu-dhîr* na 'ad[illegible]-tattva-jñânam̃, tasmâd yajña-*kriyâ eva bhava-chidaḥ kurvan çatam̃ samâ jîvitum iched*, ity arthaḥ.)

Z. 8. *parigraheṇa* svîkâreṇa. — (*K. tathâpi kartâram* iti. akriyatvena 'akartṛitvam̃, çântatvena vishaya-bhoga-râhityam ity âvaraṇena tam̃ *kartâram̃* pâpâdi-kartâram̃, phala-*bhoktâram̃ ca stuvati* pradipâdayanti, *yadi* [illegible] *tum ichasi*, ity arthaḥ.)

Z. 10. *dhûma eva andhakâraḥ*, tena *çyâmalitâ* malitâ jâtâ *dṛik* dṛishṭir yasyâḥ sâ, tasyâḥ *duḥprajñatvam̃* durbuddhitvam̃. duḥprajñatvam eva 'âha: *yena* iti. *yena* hetunâ *evam̃* pûrvokta-prakâreṇa *kutarkena* asat-tarkeṇa *apahṛitâ* vimohitâ.

Çl. 16. tarkâsattvaṁ vyanakti: *ayaḥ* iti. *îçituḥ* îçvarasya *mâyâ* mûlâvidyâ *jaganti* bhuvanâni *tanoti* utpâdayati. mâyâ-prerakatvena îçvarasyâpi ceshṭâvattvam, ity âçaṅkya mâyâṁ viçinashṭi. kîdṛiçî mâyâ: *viçvekshituḥ* viçva-sâkshiṇaḥ *îkshiteṇa* îkshaṇa-mâtreṇa *îritâ* preritâ; bhagavad-îkshaṇa-prerita-mâyâyâḥ sṛishṭi-kartṛitvaṁ, na tu sisṛikshâdy-upâdhi-viçishṭasya kartṛitvam îçvarasya, iti bhâvaḥ. nanv acetanaṁ cetanâdhishṭhitam eva kâryakaraṁ dṛishṭaṁ, yathâ ca bhûr-âdi-mâyâ tv acetanâ, katham îkshaṇa-mâtreṇa kartrî? iti vadan na lajjase, ity âçaṅkya dṛishṭântena 'upapâdayati: *ayaḥ* iti. *svabhâvâd acetanaṁ* cetanâ-çûnyam, ata eva *acalaṁ* jaḍam *ayo* lohaṁ *cumbaka*-pâshâṇasya *sannidhau* samîpe yathâ *balât calati*, evam acetanâ 'vastubhûtâpi mâyâ viçvekshitur îkshaṇeritâ jagan nirmâti. *iyam* eva *îçvaratâ* îçvarasya bhâvaḥ. — (*K.* tasya 'akartṛitve 'pi tat prerita-mâyâ-kartṛitvâdhînaṁ tasya kartṛitvaṁ Vivekaḥ sâdhayati: *ayaḥ* iti. *viçveçitur* viçveçvarasya *îpsiteritâ* sisṛiksheritâ *mâyâ jaganti tanoti, îçitur* viçveçvarasya *iyam* eva *îçvaratâ* svayam akriyo 'pi mâyâ-viçishṭaḥ sakriya iti 'itthaṁ pratipâdite tatra dṛishṭântam âha: *ayaḥ* iti. *svabhâvâd acalam ayo 'cetanaṁ* lauhaç *cumbakasya* ayaskântamaṇeḥ *sannidhau yathâ* tat-tejo *balâc calati*, ity arthaḥ.)

Z. 16. iha jagati yad-ajñânâd rajju-bhujaṅga âvir bhavati, taj-jñânâd eva tiro bhavati na karmabhir avirodhâd, ity abhipretya 'âha: *aprabodha* iti. *aprabodhâd* ajñânât *prabhavo* janma yasya, tâdṛiçaṁ *saṅsâraṁ karmabhiḥ çamayanti yajñavidyâ nûnaṁ* niçcayena *tamasaiva andhatamasam apanetuṁ* tirodhâtum *ichati*, ity arthaḥ. kâraṇâbhâve 'pi kâryaṁ bhavatu, iti jalpanti mandatamâḥ, iti bhâvaḥ. — (*K. andhatamasam* iti avirodhinor api nâçya-nâçaka-bhâvam ichati, ity arthaḥ.)

P. 109.

Çl. 17. nanu âtmâjñânâd âvir bhûtaṁ viçvam âtma-vijñânâd eva tiro bhavati, jñânâjñânayor eva bâdhya-bâdhaka-bhâvo dṛishṭaḥ çâstre, na karma-jñânayoḥ, yato "jñânam ajñânasya ghâtakaṁ" iti çruteḥ; ato vastu-jñânâd eva ajñâna-nâçaḥ, ity abhipretya râjâ âha: *svabhâva* iti. *svabhâva-lînâni* naçvarâṇi, *tamaḥ* ajñânaṁ, *tanmayâni* tat-pradhânâni etâdṛiçâni *sapta bhuvanâni yaḥ* sva-prakâçena *prakâçayet* prakaṭi-kuryât, *tam eva* sva-prakâçaṁ viçva-sâkshiṇaṁ *vidvân* tam eva jânânaḥ *atimṛityuṁ* mṛityum atikrântaṁ parabrahma *eti* prâpnoti. itara-bhinnâtma-jñânaṁ moksha-hetur iti mataṁ nirasyati: *nânya* iti. *bhavaḥ* saṅsâraḥ, tasmâd yâ *muktiḥ* tad-*hetuḥ panthâḥ* upâyaḥ *na 'anyo 'sti*, ity arthaḥ.

"tam eva viditvâ 'atimṛityum eti,
nânyaḥ panthâ vidyate 'janâya"

iti çruteḥ. — (*K.* Vivekaḥ sva-siddhântaṁ nishkṛishya 'âha: *svabhâva* iti. *tamomayâni* iti, ata eva *svabhâva-nîlâni*, ity arthaḥ. *tam eva vidvân* jânan, *eva*-kârât tu dvitîya-vishaya-jñânasya vyavachedas, tathâ ca 'advitîyatvena taṁ sâkshât kurvan, ity arthaḥ. *atimṛityuṁ* muktiṁ.)

Z. 6. *vimṛiçya* vicârya. *durvâsanopâhataiḥ* durbuddhi-grastaiḥ *antevâsibhiḥ* çishyaiḥ. *çlathâdaraiḥ* mandâdaraiḥ *svasya abhilashitaḥ* ishṭaḥ.

Z. 10. *prasthitâ* nirgatâ.

Çl. 18. mîmâṅsâ-svarûpam âha: *vibhajya* iti. *mîmâṅsâ mayâ dṛishṭâ* iti pûrva-phakkikâ-stha-padeshv anvayaḥ çloke sambadhyate. kîdṛiçî mîmâṅsâ: *adhikâraḥ* karma-phala-bhâgitva-rûpaḥ, taṁ *bhajate;* tâni jyotishṭomâdîni *karmâṇi vibhajya* phala-bhedât karma-bhedaṁ pratipâdya; *aṅgaiḥ* prayâjâ-nuyâjâdibhiḥ *vicitraiḥ* nânâbheda-bhinnaiḥ sannipatya 'ârâd upakâribhiḥ, *prâptopadeçaiḥ* sâkshâd upadishṭaiḥ, *atideçaḥ* anyatra çrutasya anyatra sambandhaḥ, tenâpi pramâṇena *prâptaiḥ abhiyojayantî* upakurvâṇâ. punaḥ kîdṛiçî mîmâṅsâ: *çruty-âdibhiḥ* çruti-liṅga-vâkya-prakaraṇa-sthâna-sâmâkhyâdi-*pramâṇaiḥ* anadhigatârtha-bodhakaiḥ *anugatâ* yuktâ. — (*K. mîmâṅsâ* kîdṛiçî: *vibhidya* iti. idaṁ karma, etad adhikârikam ity evam *adhikâra-bhâñji karmâṇi vibhidya* pṛithak pṛithak kṛitvâ. tattad-arthaiḥ *çruti*-rûpair *âdi*-padât smṛiti-rûpaiç ca *pramâṇair anugatâ*. tâny eva *karmâṇi prâptopadeçair aṅgair atideçanair* atideça-labhyaiç ca *aṅgair abhiyojayantî* sambadhnatî. paurṇa-mâsa-yâgâdishu '*upadeças*, tâny eva liṅgâni yajñântare *atideça*-labhyâni. *atideçanair* ity atra 'atidiçyata ity anyato 'pi ca iti karmâṇi yuṭ.)

Z. 18. *abhyarthitavatî* yâcitavatî.

P. 110.

Z. 4. *pârçva-vartinâṁ* samîpa-vartinâṁ kim abhihitaṁ tad âha: *astu* iti. *lokântara-phalaṁ* svarga-sukhâdi-rûpaṁ, tad-*upabhoge yogyasya purushasya upanayane* pratipâdane *upayogaḥ* prayojanaṁ *asyâḥ* upanishadaḥ *asty eva*, iti yojanâ. tataḥ kim? tatra 'âha: *tad* iti. *tad* tasmâd hetoḥ *eshâ* upanishat *karmaṇi upayuktâ dhiyatâm* kriyatâm, ity arthaḥ. *etat* karmopayuktatvam *anumoditam eva*, "sâdhu, sâdhu!" iti svîkṛitam eva. *prasiddhâ* khyâtâ *pratishṭhâ* yasya, tena *mîmâṅsâ* yâ *hṛidayasya* tâtpâryasya *adhidaivataṁ*, tena, adhishṭhâtṛi-devatayâ, ity arthaḥ. *Kumârila-svâminâ* Bhaṭṭâcâryeṇa *proktaṁ* pratipâditaṁ. kiṁ pratipâditaṁ? tad âha: *devi* iti. *upanayati* pratipâdayati. tarhi kîdṛiçaṁ pratipâdayati? ity âha: *kiṁ tu* iti: nanu akartâ abhoktaiva siddhyatâṁ kâ hâniḥ? tatra 'âha: *na ca 'asau* iti. nanv akartur abhoktur îçvarasya karmopayoge bâdhakâbhâvât tâdṛiçasyâpi karmopayogitâ astu, ity âçaṅkya 'âha: *tato 'pareṇa* iti. *apareṇa* mîmâṅsakaikadeça-matâvalambinâ. kim uktam? ity âha: *atha* iti. *laukikât* loka-prasiddhât *purushât* jîvât *anyo nâma îçvaraḥ kim asti?* nâsti ity arthaḥ. *tena* Kumârila-svaminâ "jîvâd anya îçvaro nâsti" iti çrutvâ, *vihasya* ity *uktaṁ*. kim uktaṁ? tad âha: *asti* iti; jîvâd anya îçvaro nâsti, ity arthaḥ. — (*K.* "yasmâd" ity-âdi pâda-traye yat-padânâṁ yajñapatatâṁ buddhvâ, "yânti kṛitinaḥ" ity-antena sâṅsâryâtmalokântara-phala-bhogârthaṁ yaṁ yajñaṁ yânti iti buddhvâ, *asty eva 'asyâḥ* ity-âdi mîmâṅsâyâ uktiḥ. *upanayanena* pratipâdanena. *tatas tena vihasya* iti, *tena* Kumârila-svâminâ upanishat-siddhântânuvâda-rûpam uktaṁ ity arthaḥ, ata eva sva-siddhânta-viruddha-kathane *vihasya* ity uktaṁ.)

Çl. 19. tad eva 'âha *tathâ 'hi, ekaḥ* iti. *ekaḥ* îçvaraḥ *jagatâṁ ceshṭitâni* karmâṇi *paçyati* viçva-sâkshitvâd, ity arthaḥ; *tu* punaḥ *anyo* jîvo *mohândha-dhiḥ* mohâvṛita-jñânaḥ; tathâ 'uktaṁ Gitâyâṁ:

"ajñânena 'âvṛitaṁ jñânaṁ tena muhyanti jantavaḥ";

iti. *eko* jîvaḥ *karma-phalâni* putra-paçv-âdini *vâñchati* kâmayate; *tu* punaḥ *anyaḥ* îçvaraḥ *tâni* karma-phalâni *arthine* abhilâshavate *dadâti*. *eko* jîvaḥ *karmasu* jyotishṭomâdishu *çishyate* niyojyate âjñapyate, iti yâvat; *aparo devaḥ* îçvaraḥ *tanubhṛitâṁ* prâṇinâṁ *çâstaiva*. evaṁ jîvâd ativilakshaṇa îçvaraḥ laukika-purushâd anyo na, iti kathaṁ sambhâvanâpi? ity âha: *niḥsaṅgaḥ* iti. *niḥsaṅgaḥ* saṅga-rahitaḥ, "asaṅgo hy ayaṁ purushaḥ" iti çruteḥ, *purushaḥ*, pûraṇât pûrṇatvâd vâ *purushaḥ*, paramâtmâ *kriyâsu* karmasu *kartâ, iti kathaṁ sambhâvyate?* na kathañcit sambhâvayitum api çakyate, ity arthaḥ. — (*K. ekaḥ* paramâtmâ *jagatâṁ ceshṭitâni paçyati; anyas tu* pâpâdi-kartâ jîvâtmâ *mohândha-dhiḥ. eko* jîvâtmâ karma-kartṛitvât *phalâni vâñchati; anyas tu* paramâtmâ *tâni* phalâni *arthine* jîvâtmane *dadâti. eko* jîvâtmâ *karmasu* pâpa-karmasu kṛiteshu *çishyate* çâstiṁ prâpyate; *aparo devas tanubhṛitâṁ* jîvâtmanâṁ *çâstaiva*, na tu çâsanîyaḥ; ataḥ param âtmabhinnaṁ jîvâtmânam eva bhoktâraṁ bruvatâṁ mate paramâtmana eva kartṛitvaṁ, yau mîmâṅsayâ sambhâvitaṁ, Kumârilasvâmî caturtha-pâdena tan nirasyati: *niḥsaṅgaḥ*, iti. *kriyâsu niḥsaṅgo 'nâsaktaḥ sa purushaḥ kathaṁ kartâ? iti* tvayâ, mîmâṅse, *sambhâvyate*, ity arthaḥ.)

Z. 17. *râjâ* Vivekaḥ. *sâdhu-prajño 'si* utkṛishṭa-buddhir asi.

Çl. 20. svokte 'rthe sammatitvena 'arthataḥ çrutim avatârayati: *dvau* iti. *tau* prasiddhau *suparṇau sushṭu parṇaṁ* gatir yayos tau, "*parṇam*: gatau, sahâye ca, patatrâṅgaruheshv api" iti Viçvaḥ, avyâhata-jñânau, ity arthaḥ; *sayujau* sahayogavantau; *sakhâyau* parasparânukûlau; *dvau* jîvâtma-paramâtmânau *samânam* ekaṁ *vṛikshaṁ* çarîraṁ *parishasvajâte* âliṅgayataḥ, svîkurvâte, iti yâvat. anayor bhedam âha: *tayor* madhye *ekaḥ* jîvaḥ *pakvaṁ pippalaṁ* karma-phalam *atti* bhuṅkte, *anyaḥ* îçvaraḥ *anaçnan* abhuñjânaḥ *abhicâkaçîti* sâkshitvena paçyati, ity arthaḥ. — (*K.* anyopâdeçena jîvâtma-paramâtmanor eka-çarîrâdhishṭhâtṛitvam ekasya ca bhoktṛitvaṁ Vivekaḥ siddhântayati: *dvau* iti. *dvau dvau* iti vîpsâ, *suparṇau* pakshiṇau, prakṛite jîvâtma paramâtmânau, *sahajau* sahacarau, ata eva *sakhâyau samâna vṛiksham* ekaṁ vṛikshaṁ, pakshe ekaṁ çarîraṁ, *parishasvajâte* âliṅgataḥ. *pakva-pippalaṁ* tad-vṛiksha-phalaṁ, pakshe nishpannaṁ karma-phalaṁ svarga-narakâdi, *anaçnan* abhuñjâno *abhicâkaçîti* dedîpyate, ity arthaḥ.)

P. 111.

Z. 6. *upâsyamânâ* sevyamânâ.

Çl. 21. nyâya-vidyâḥ pâtañjala-nyâya-Kaṇâda-nirmitâḥ çâstra racanâḥ pratipâdayati: *kâcid* iti. *kâcit* Patañjali-nirmitâ *viçvasmâd yo viçesho* jagataḥ kleçâdy-asaṅsṛishṭatvâd etat-*kalpana-parâ* tat-pratipâdane *parâ*, ity arthaḥ "âtmâ nirlepaḥ, kleçair apâmṛishṭaḥ, akartâ, abhoktâ" ity evam âdi kal

payanti pâtañjalâḥ; *kâcid dvitva-viçesha-kalpana-parâ* iti pâṭhe; *dvitvâni* utpatti-vinâça-kshaṇa-gaṇanâ-rûpâ ye *viçeshâs*, tat-*kalpana-parâ* tat-patipâdaṇâ-pârâ, Akshapâda-muni-praṇitâ vidyâ. *parâ* Gautama-praṇitâ nyâyavidyâ, *nyâyaiḥ*, *niyate* prâpyate vivakshito 'rtho yais te *nyâyâḥ* pañcâvayavânumâna-vâkyâni, taiḥ *vâdaṁ* tattva-bubhutsuḥ kathâ, *chalam* arthântareṇa prayuktasya çabdasya 'arthântara-varṇanaṁ, *jâtir* asad-uttaraṁ, *nigrahaḥ* parâhaṅkâra-nirâkaraṇaṁ, *tanmayais* tat-pradhânaiḥ *nyâyaiḥ*; *nyâyair* iti trishv api sambandhanîyaṁ; *jalpaṁ* vijigishu-kathâṁ, *vitaṇḍâm api* parapaksha-dûshaṇâvasânâṁ kathâm api, *nyâyais* tarkaiḥ *tanvati* vistârayati. *anyâ* sâṅkhyâ-nirmitâ vidyâ, *prakṛitiṁ* guṇa-traya-sâmyâvasthâṁ jagat-kâraṇabhûtâṁ *vibhajya* pṛithakkṛitya, *purushasya* âtmano *bhidâṁ* bhedam *udâharanti* kathayanti; *mayâ 'valokitâ*, iti pûrva-phakkikâ-sthena anvayaḥ trishv api yojanîyâ. kîdṛiçî sâṅkhya-vidyâ: *mahad-ahaṅkârâdînâṁ sargaḥ* sṛishṭis, tat-*kramaiḥ tattvânâṁ* pañcaviṅçati-tattvânâṁ *gaṇanâ* saṅkhyâ, tasyâṁ *pârâ* sâvâdhânâ; prakṛiter mahân, mahato 'haṅkâraḥ, ahaṅkârât pañca tanmâtrâṇi, evaṁ-gaṇanâ-parâ, ity arthaḥ. etâvatâ sâṅkhya-pâtañjala-nyâya-vaiçeshika-çâstrâṇâṁ kshaṇa-tattvâdi-gaṇanayaiva 'âyuḥ paryavasânât purushârthopayogitvâbhâvâd anâdaraṇîyatvaṁ eshâm, iti bhâvaḥ. —. (*K. kâcid tarka-vidyâ dvaita-viçeshasya* ghaṭâdeḥ paṭâd itaḥ saṅsâry-âtmanaç ca îçvarâd bheda-rûpasya *kalpana-parâ*. *parâ*-anyâ tarkavidyâ *vâdaṁ*, tathâ *sachala-jâti-nigrahamayair nyâyair jalpaṁ vitaṇḍâm api tanvati;* tattva-bubhutsoḥ kathâ *vâdaḥ*, tatra bala-châda-nyâyena *nigrahaḥ*, *sachala* iti *chala-sahitayâ jâtyâ* yo *nigrahas*, *tanmayair*, ity arthaḥ; kvacij jâtyâ, kvacic chalena vâ nigrahaḥ, iti yâvat; anyâbhiprâyeṇa 'uktasya vâkyasya 'anyârtha-kathanena dûshaṇaṁ *chalaṁ*, yathâ Nepâla-deçâd ayam âgato nava-kambalavattvâd ity ukte, kuto 'sya nava-saṅkhyâḥ kambalâḥ? ity uktvâ dûshaṇaṁ; dûshaṇâsamartham uttaraṁ *jâtiḥ;* svapakshâpekshayâ parapaksha-dûshaṇaṁ *jalpaḥ;* parapaksha-dûshaṇa-mâtraṁ *vitaṇḍâ*. *anyâpi* sâṅkhya-rûpâ tarkavidyâ *purushasya prakṛiter bhidâṁ* bhedam *udâharanti mahad-ahaṅkârâdi-sarga-kramais tattvânâṁ* pañca-tanmâtrâ-rûpa-tattvânâṁ *gaṇanâ-parâ;* sattva-rajas-tamasâṁ sâmyâvasthâ *prakṛitiḥ*, *purusha* âtmâ, *pañca tanmâtrâç* ca rûpa-rasa-gandha-sparça çabdâḥ; prakṛiter mahân, mahato 'haṅkâro, ahaṅkârât pañca tanmâtrâḥ, iti *sṛishṭi-kramaḥ.)*

Z. 13. *tathaiva* iti, mîmâṅsâm iva, ity arthaḥ. *tâḥ* vidyâḥ prati *samupasthitâ* âgatâ. *anuyuktayâ* "kiṁ te kâryaṁ?" iti pṛishṭayâ *karma 'udâhṛitaṁ* kâryam uktaṁ. kiṁ tad? ity âha: *yasmâd* iti. *saprakâçopahâsaṁ* spashṭopahâsa-sahitaṁ, yathâ syât tathâ, ity arthaḥ. sopahâsam uktiṁ prakaṭayati: *âḥ vâcâle* iti. *âḥ* iti kope, *vâcâle* anupayukta bhâshaṇa çîle! *paramâṇubhyaç* caturvidhebhyaḥ *viçvaṁ* jagad *utpadyate*, ta eva 'upâdânî bhûtâḥ, ity arthaḥ. îçvara kartṛitvân nimittaṁ kulâlavad, iti bhâvaḥ. anyayâ dûshaṇa-puraḥsaram evam uttaritam ity âha: *anyayâ* iti. *âḥ pâpe* brahmopâdâna-vâdini! brahmaiva 'upâdânam iti matvâ, upâdânatvâd vikâritvaṁ, yathâ ghaṭa-çarâvâdi-rûpeṇa tathâ brahmaṇa upâdânatve vikâritvaṁ, vikâritvân

naçvaratvam, iti vadanti na 'apatrapase, iti tâtparyârthaḥ. *sâṅkhya-vidyayâ* 'idam uttaram abhâṇi, ity âha: *nanu* iti. *re* iti dhik sambodhane, *pradhânât* prakṛiter eva upâdânât *viçvotpattiḥ*, purushasya tu pushkara-palâçavan nirlepatvâd, iti bhâvaḥ. uktaṁ ca:

"mûlaprakṛitir avikṛitir, mahad-âdyâḥ prakṛiti-vikṛitayaḥ sapta,
shoḍaçakas tu vikâro, na prakṛitir na vikṛitiḥ purushaḥ;"

iti. — (*K.* "yasmâd viçvam udeti" ity atra dugdhaṁ vikṛityâ dadhivad ayaṁ vikṛitya viçvam udeti 'ity-arthaṁ buddhvâ *anyayâ* sâṅkhya-vidyayâ *sakrodham uktam*, ity arthaḥ.)

Z. 18. aneka-kutarkopaplave avaçyâpekshaṇîyo vivekaḥ, ity âha, *râjâ* Viveko durmatitvam upapâdayati: *etad* iti. *paramâṇavaç ca pradhânaṁ* prakṛitiç ca, tayor *upâdâna*-kâraṇaṁ samavâpi-kâraṇaṁ *sarvaṁ prameyaṁ* pramâvishayaḥ pakshaḥ, utpadyate kâryatvât *ghaṭavat* yan naivaṁ, tan naivaṁ yathâ 'âtmâ ity anvayaḥ; vyatirekeṇa paramâṇu-pradhânâdinâm utpattimatve bhâva-kâryatvât sopâdânatvaṁ vâcyaṁ, upâdâna-gaveshaṇâyâm anyasya 'abhâvâd âtmaiva 'upâdânaṁ, na ca vikâritvotpattir, iti vâcyaṁ, adhishṭhâtṛitvâd ity avagantavyaṁ. vistaraḥ çâstrât jñâtavyaḥ. — (*K. paramâṇubhyo viçvam utpadyate* iti vâdinaḥ pratyâha: *sarvaṁ prameya* iti. *sarvaṁ ghaṭâdivat prameya-jâtaṁ kâryam*, ity ataḥ *paramâṇûnâṁ prâdhânyam apy apekshaṇîyam eva*, ity arthas, tathâ ca tad-aṅçe tanmata-svamatayor na vivâdaḥ, ity *etad api na jânanti* ity arthaḥ. kiṁ tu paramâṇu-prâdhânyâpekshâpi 'içvara-tattva-jñânâbhâva-daçâyâṁ.)

P. 112.

Çl. 22. etad eva 'upapâdayati: *tathâ hi, ambhaḥ* iti. *etat* paridṛiçyamânaṁ *jagat kâryam*, ata eva *asatyaṁ* mithyâ anirvacanîyam, ity arthaḥ. kâryatve hetum âha: *meyam* iti, jñâna-gocaraṁ, ity arthaḥ. yataḥ jñânavishayaḥ, ataḥ kâryaṁ, ity arthaḥ. asminn arthe dṛishṭântâḥ: *ambhaḥ çîtakaraḥ* jala-candraḥ; *antariksha-nagaraṁ* gandharva-nagaraṁ; *svapno* loke prasiddhaḥ; *indrajâlaṁ* mantrâdinâ anyathâ vidyamânasya 'anyathâ pratîtiḥ; *âdi*-padâd anye bhramâḥ pîtaçaṅkhâdayaḥ, tadvat; yathâ jala-candrâdayo meyatvât kâryatvâd anirvacanîyâḥ, evaṁ jagad, iti dhvanitaṁ. jagataḥ kâryatvam upapâdayati: *udayaḥ* utpattiḥ, *dhvaṅso* vinâçaḥ, *âdi*-padâd vṛiddhy-apacayau, tad-*yuktaṁ;* jagato jaḍatvâd asvaprakâçatayâ jñâna vishayatvaṁ, âtmanaç tu svaprakâçatayâ na jñâna-vishayatvaṁ, iti bhâvaḥ. nanu anityatve 'pi jagataḥ na kadâcid anidṛiçaṁ jagad ity ukteḥ, jagata eva rûpeṇaiva sarvadâ-satvât kathaṁ muktir? ity âçaṅkya 'âha: *svâtmâvabodha* iti. *svâtmâvabodhe* svâ-prakâçe *Harau*, haraty ajñânaṁ tat-kâryam, iti *Hariḥ* parabrahma, tasmin *ajñâte* sati *jagat prabhavati* utpadyate, *atha* anantaraṁ *tattvâvabodhodayât* tattvâvabodhasya advitîya-brahma sâkshâtkârasya *udayât* utpatteḥ *jagat astamayate* pralîyate. ubhayatra dṛishṭântaḥ: *çuktau rûpyam iva, sraji* mâlâyâṁ *bhujagaḥ* sarpa *iva*, yathâ çukty-ajñâne mâlâjñâne ca rajatam utpadyate, sarpaç ca 'utpadyate, tayoç ca tattvâva

bodhâd ubhayaṁ vilîyate, evam âtmâjñânâj jagad vivartate, tâj-jñânât vilîyate, ity arthaḥ. na kadâcit yuktis tu jagataḥ bahukâlâvasthâyitvena 'upapadyate, anyathâ çruti-virodhaḥ, iti bhâvaḥ. — (*K.* jâgrat-svapnena 'asatyam eva gṙihyate, ity âha: *api ca* iti. *ambhasi* pratibimbitaḥ *çîtakaraç* candraḥ; *antarikshe* tad-bhramena dṙiçyamânaṁ *nagaraṁ; svapna*-darçanam; *indrajâlâdi* ca. yathâ tattat *kâryaṁ*, tathâ *meyam udaya-dhvaṅsâdi-yuktam etad asatyam* eva, tarhi "kathaṁ gṙihyate?" ity atra 'âha: *çuktau* iti. svâtmaiva '*avabodhas*, tat-svarûpe *Harâv ajñâte*, tâdṙiçam asatyam api kâryajâtaṁ, *çuktau rûpyam iva, sraji bhujaga iva prabhavati* jñâna-vishayîbhavati, *atha* 'anantaraṁ *tattva-prabodhodayâd astamayate* jñânâvishayî-bhavati, ity arthaḥ.)

Z. 7. pâtañjala-pûrva-paksham adhikshipati: *vikâra* iti. *mugdha-badhûḥ* pâmara-strî, tasyâḥ *vikalpo* manaso vikâraḥ, tasya *vilâsitam iva* ceshṭitam iva *vikâra-çaṅkâ*, çûkam api nâsty âropyâ, iti bhâvaḥ. — (*K.* "katham îçvaram eva vikâriṇam âpâdayasi?" iti vâdinaṁ sâṅkhyavidyâṁ pratyâha: *vikâraḥ*, iti. *mugdhâyâḥ* sundaryâ *badhvâ* yac ceshṭitaṁ, tattad eva *vilasitam* iti; yathâ kâmopâdikaṁ jñâyate, tathâ sva-vikâreṇa viçvotpâdakatvam îçvarasyâpi mithyâ-vâsanopâdhikam eva jñâyate, ity arthaḥ.)

Çl. 23. vikârâbhâvaṁ prakaṭayati: *tathâ hi, çântam* iti. *çântam* âvikâri *jyotiḥ* prakâçântarânapekshaṁ *niḥkalaṁ* nirañçaṁ, *nirmalam* ajñâna-çûnyaṁ ca; *anuditaḥ* na uditaḥ utpannaḥ, *na astaḥ anastaḥ*, ata eva *nityo* yo *prakâçaḥ* tad-rûpaṁ; etair viçeshaṇaiḥ sarvathâ vikâra-yogyatâpi nâsti, iti sûcitaṁ. îdṙiçaṁ *viçvotpattau vikṙitiṁ* vikâraṁ *kathaṁ vrajati* prâpnoti? na katham api, ity arthaḥ. amum arthaṁ loka-siddha-dṙishṭântena niçcinoti: *çaçvan* nirantaraṁ *nîlotpala-dalavat ruk* kântiḥ yâsâṁ tâs, tâsâm *ambuvâhâḥ* meghâs, teshâm *âvalînâṁ* paṅktînâṁ *prâdurbhâve* sati utpattau satyâṁ *nabhasaḥ* âkâçasya *kîdṙiço vâ* kîdṙiço 'pi *vikâraḥ bhavati?* api tu na, ity arthaḥ. — (*K.* vastutas tu nirvikâra eva 'îçvaraḥ, ity âha: *tathâ hi*, iti, *çântam* ity-âdi. avidyâvṙitatvena '*anudito* 'vijñâta *ânanda*-rûpo *nitya-prakâço* yasya, tâdṙiçaṁ *çântaṁ jyotir* îçvarâkhyaṁ *kathaṁ* viçvotpattau *vikṙitiṁ vrajati?* kîdṙiçaṁ: *nishkalaṁ* niravayavaṁ, *nirmalaṁ* pâpa-rûpa-mala-rahitaṁ dedîpyamânaṁ vâ. nanu tasmâd viçvotpattau kathaṁ tasya na vikâraḥ? ity ata âha: *çaçvad* iti. *nîlotpala-dala-rucâm ambuvâhâvalînâṁ viyataḥ çaçvat prâdurbhâve, viyato kîdṙiço vikâraḥ*, ity arthaḥ.)

Z. 12. *prîṇayati* santoshayati. *vimarço* vicâraḥ.

Z. 14. *nâstika-pathaṁ* veda-nindaka-mârgaṁ. *nigṙihyatâṁ*, badhyatâṁ. *sasaṅrambhaṁ* sakopaṁ. — (*K. aho viçva-vilayena* iti "atha astamayate tattva-prabodhodayâd" ity uktatvât.)

Z. 18. *parikramya* nirgatya. *Mandara-çailasya* parvatasya *upa* samîpe *kalpitasya* nirmitasya. *nâtidûre* nikaṭe.

P. 113.

Z. 5. *devatâyatanât* devagṛihât. *purushaiḥ gadâ-pâṇibhiḥ atikrântâḥ* atikramya ullaṅghya *dig-antaṁ* gatâḥ vidyâḥ *sarvâḥ*.

Z. 7. *atikrâmataḥ* abhibhavataḥ. svâdhyastaṁ viçvaṁ tâdâtmya-sambandhât sâkshâd îkshate, iti *viçva-sâkshî*. *kshamate* soḍhuṁ çaknoti, ity arthaḥ.

Çl. 34. prâktanasya padyasya 'anyad uttarârdhaṁ paṭhati: *chinnâ* iti. *muktâvaliḥ* muktâ-hâraḥ *troṭitaḥ; aṅgât srastaṁ* adhaḥ-patitaṁ *dukûlam apahṛitaṁ* balâd gṛihîtaṁ; *atha* anantaram *ahaṁ bhîtâ* satî *Gîtâçramaṁ pravishṭâ*. kîdṛiçî ahaṁ: *galati* skhalati *nûpure* caraṇa-bhûshaṇe yasyâḥ, sâ. — (*K. devâyatanâd adûre mama bâhu-kaṅkaṇâdi-bhaṅgâdikaṁ kṛitaṁ*, ity arthaḥ. *dukûlam aṅgât srastaṁ* sad *apahṛitaṁ*, ity arthaḥ. aṅgât srastîkṛitya 'apahṛitam, iti paryavasitaṁ. pâda-trayânantaraṁ tad-uttaraṁ saṅskṛita-mâtreṇa kathayitvâ, caturtham âha: *bhîtâ* iti.)

Z. 13. *vatsayâ Gîtayâ* upanishan-mûlatvât vatsayâ ity uktaṁ. *mâtar mâtar* iti "uktvâ" iti çeshaḥ; *mâṁ parirabhya* âliṅgya aham *upaveçitâsmi* iti yojanâ. *vidita-vṛittântayâ* jñâta-samâcârayâ. *asurâṇâṁ* daityânâṁ *sattvavan* manovat *sattvaṁ* ceto yeshâṁ te, nirdaya-hṛidayâḥ, ity arthaḥ. *pravartishyanti* pravartishyante. *çâstâ* daṇḍakartâ. kutra 'uktaṁ? ity âha: *tathâ ca Gîtâ* iti, Gîtâyâm, ity arthaḥ.

Çl. 25. uktam âha. *tân* iti. *ahaṁ tân krûrân*, ata eva *narâdhamân*, tathâ *dvishato* dvesha-yuktân, *açubhân* pâpishṭhân, *saṅsâreshu âsurîshv eva yonishu* daitya-yonishu *ajasram* anavarataṁ *kshipâmi;* teshâṁ kadâpi saṅsârân nistâro nâsti, iti bhâvaḥ. — (*K. tân aham* iti Gîtâ-çlokaḥ. *tân narâdhamân* adhama-narân *âsurîshv eva yonishv ajasram* eva *kshipâmi*, ity arthaḥ.)

P. 114.

Z. 3. *sakopam iva* ity atra vilokya vadati iti çeshaḥ. vahirmukhaṁ prati katham âtma-svarûpaṁ varṇayituṁ çakyate? ity âha: *ko nâma* iti. *ko nâma* janaḥ *âtmânaṁ* sva-svarûpam *ajânantaṁ prati uttaraṁ dâsyati?* na ko 'pi, ity arthaḥ. *andham iva* iti dṛishṭântaḥ, yatha 'andhaṁ na ko 'py uttarayati, tathâ, ity arthaḥ.

Z. 5. (*K. katham âtmâ îçvaraḥ* iti, katham ahaṁ, ity arthaḥ.)

Çl. 26. sva-svarûpâbhedam upapâdayati: *asau* iti. *asau* aparokshaḥ *pumân*, "yat sâkshâd aparokshâd" iti çruteḥ, *tvad-anyas* tvattaḥ anyaḥ bhinno *na* "bhavati" iti çeshaḥ; "udaram antaraṁ kurute, atha tasya bhayaṁ bhavati" iti çruteḥ. *bhavân purushottamât devât* paramâtmanaḥ sva-prakâçât, "uttamaḥ purushaḥ tvad-anyaḥ paramâtmâ 'ity udâhṛitaḥ" iti çruteḥ; *paro* 'nyo *na*, "tattvam asi" iti çruteḥ. kîdṛiçaḥ pumân: *sanâtanaḥ* avinâçî. nanu bâdhitam arthaṁ vedo 'pi kathaṁ bodhayet, sûryo, yûpo, yajamânaḥ, prastaraḥ, ity-âdivat, kiṁ ca, pratyaksha-pariṇâma-gṛihyamâṇe bhede kathaṁ svarûpâdvaitaṁ pratipâdyate? ity âçaṅkya, bhedas tv anyakṛito na vâstavaḥ,

ity âha: *sa eva* iti. *sa eva* îçvarâbhinna eva *tvam anâdi-mâyayâ* anâdy-avidyayâ *bhinno* bhedaṁ gataḥ: nanv âvidyake 'pi bhede sati, katham aham îçvaro bhaveyaṁ? ity âçaṅkya mithyâbhûto bhedaḥ pâramârthikam abhedaṁ na viroddhuṁ çaknoti, ity âha: *salile* jale *vivasvataḥ* sûryasya *bimbaṁ* maṇḍalaṁ *dvidhâ 'iva* dviprakâram iva; tathâ 'uktaṁ:

"eva eva hi bhûtâtmâ bhûte bhûte vyavasthitaḥ,
ekadhâ bahudhâ caiva dṛçyate, jala-candravat;"

iti. adhikaṁ çâstrâd avagantavyam, iha vistara-bhayâd viramâmaḥ. — *(K. asau sanâtano* nityaḥ *pumân na tvad-anyaḥ*, tasmât *purushottamât devât bhavân na paro* na 'anyaḥ. *tad-anâdi-mâyayâ* tadîyayâ anâdi-mâyayâ kâraṇa-bhûtayâ *sa eva bhinnaḥ, salile vivasvato bimbam iva dvidhâ* pratîyate, ity arthaḥ.)

Z. 11. tattvam asya 'âdi-vâkyâd api jâyamânaṁ jñânaṁ vinâ anavadhâraṇam eva, ity âha: *bhagavan* iti.

Çl. 27. asambhâvita eva 'ayam arthaḥ, ity âha: *avachinnasya* iti. *iyaṁ devî* upanishat *avachinnasya* çarîrâvachinnasya parichinnasya, iti yâvat. *bhinnasya* bheda-buddhyâ gṛhîtasya, *jarâ-maraṇe dharmau* yasya, etâdṛçasya *mama* nitya-sukha-jñâna-svarûpatâm *bravîti* nirûpayati; idam asambhâvitaṁ lakshyate, ity arthaḥ.

Z. 14. *padârthânavajñânât* tattva-padârthayoḥ samyag anavabodhât *vâkyârtho na 'avagamyate*, iti; upanishat-pratipâdita-tattvasya âdi-mahâvâkyârthasya akhaṇḍaika-rasasya jîva-parabhedasya 'anirdhâraṇâd, ity arthaḥ.

Z. 16. *tad-avabodhâya* vâkyârtha-jñânâya. *bhavân* Vivekaḥ. *âjñâpayatu* eva, iti kathayatu.

Çl. 28. *cid-âtmani* tat-padârthe niḥkṛishṭeçvara-caitanye, *tvam-arthe* tvaṁ-padârthe niḥkṛishṭa-jîva-caitanye *parijñâte* samyag avabuddhe sati, *punar* anantaraṁ *tattvam asi* iti vâkyaṁ *çrutvâ*, *tad âtma-prabhaṁ* sva-prakâçaṁ *jyotiḥ antar* mano-vṛittau akhaṇḍa-vâkyârtha-rûpaṁ *samuddyotate* prakâçate; tathâ 'uktaṁ Chândogye: "tat satyaṁ, satvam âtmâ, tattvam asi, Çvetaketo!" iti. jyotisho viçeshaṇaṁ: *nirupadravam uditânandam* anastamita-sukha-rûpaṁ. tattva-padârtha-prakâram âha, kasmin sati: *eshaḥ* ahaṁkâraḥ *na asmi, iti cittena sârdhaṁ* manasâ saha *vivicya* pṛithak kṛitvâ, *paritaḥ* samantât sarveshâṁ *tattvânâṁ vilaye* vinâçe *kṛite* sati; arthâd Vivekataḥ tat-tvaṁ-padârtha-çodhanât, asambhâvanâdi-nivṛittau. "tattvam asi" ity-âdi-mahâ-vâkyâvadhâraṇaṁ niçcaya-rûpaṁ bhavati, iti bhâvaḥ. — *(K. cittena sârdhaṁ vivicya* vivecanâṁ kṛitvâ, *paritas tattvânâṁ* ghaṭa-paṭâdi padârthânâṁ *na iti vilaye kṛite*, sarvaṁ na 'iti vijñâte, ity arthaḥ; tata *esho 'smi 'iti cid-âtmani* jnâna-svarûpâtmani *parijñâte* sati, *tattvam asi 'iti* "tat brahma-svarûpam ahaṁ-padârtho 'pi tat tvam asi" iti çruti-vâkyât *çrutvâ*; *tvad-arthe punar jñâte* sati; *âtmani prabhâ* yasya, tâdṛçaṁ *sva-prakâçaṁ*, *nirdhûta-bhavam dhvântaṁ, çântaṁ, taj jyotir antaḥ samuddyotate* prakâçate. kîdṛçaṁ: *anantaṁ* nityam *uditânandaṁ* vyâptânanda-svarûpaṁ.)

P. 115.

Z. 3. *paribhâvayati* cintayati.

Z. 4. çravaṇa-manane nirûpite idânîñ *nididhyâsana*-praveçam âha: *tataḥ* iti. (*K. nididhyâsanañ* carama-yoga-viçeshaḥ.)

Z. 5. *nitarâñ gûḍhañ* guptañ yathâ syât tathâ *vivekena saha upanishad asmad-abhiprâyañ bodhayitavyâ*, iti yojanîyañ, guptâ asmadîya-vârtâ upanishad-vivekayor agre kathanîyâ, ity arthaḥ. kiñ bodhayitavyâ? ity âha: *tvayâ ca* iti. *purushe* viveke. *janântikañ* loka-samakshañ. *samâdishṭam* artham âha: *yathâ* iti. *saṅkalpa-yonayaḥ saṅkalpo* manaso vyâpâraḥ, sa eva *yoniḥ* utpattiḥ kâraṇañ yâsâñ, tâḥ *devatâ bhavanti;* saṅkalpa-mâtrâd eva 'utpattiḥ, na maithunena, ity arthaḥ. "brahma vâ idam agra âsîd" ity ârabhya, "idañ sarvam abhavad" ity antena saṅkalpa-prabhavatvañ darçitañ Vřihadâraṇyake. tvayâ katham etat jñâtam? ity âha: *mayâ* iti. *samâdhânena* yoga-sâmarthya-janya-dhyânena, ity arthaḥ. *âpanna-sattvâ* svîkřita-garbhâ; viveka-saṅkalpâd eva garbhâdhânam, iti bhâvaḥ. *krûra-sattvâ* krûrâbhiprâyâ jagad-vinâçakatvât. *prabodhacandrodayaç ca tatra manasi saṅkarshaṇa-vidyayâ* yogena 'âkarshaṇa-rûpayâ vidyayâ *vidyâm* âtma-sâkshâtkâra-rûpâñ *saṅkrâmayishyati*, iti yojanâ. "çrûyate hi saṅkarshaṇa-vidyayâ Saṅkarshaṇo devo Devakî-jaṭharât Rohiṇî-jaṭharañ prâpitaḥ," iti çrîmad-Bhâgavate çravaṇa-manane nirûpite ity 'uktañ; tatra *çravaṇañ* nâma 'advaite brâhmaṇi upanishad-antât paryavadhâraṇañ, *mananañ nâma* yuktibhiḥ anucintanañ, ete arthân nirûpite; *nididhyâsanañ* nâma vijâtîya-pratyaya-tiraskâreṇa sajâtîya-pratyaya-pravâhîkaraṇañ; tad apy arthâd eva iti jñâtavyañ. vidyâyâḥ antaḥkaraṇa-vřitti-rûpatvân manasi saṅkramaṇañ yuktañ, iti bhâvaḥ. — (*K. nigûḍham* iti *saṅkalpa-yonaya* ity-âdinâ vakshyamâṇam *asmad-abhiprâyañ*. *vivekena saha upanishat prabodhyatâm*, ity arthaḥ. *purushe vastavyañ* purushe vâsaḥ kâryaḥ. *janântikañ* karṇe kathâ.

Z. 18. *dhyânañ nâṭayati* vistârayati.

Z. 19. (*K. nepathye* açarîrâyâḥ Sarasvatyâ bâṇî: *âçcaryam âçcaryañ.)*

P. 116.

Çl. 25. *iyañ kanyâ* vidyâ-rûpâ *sahasâ* akasmâd *antardhânañ bhajati* tirodhânañ prâpnoti. kîdřiçî kanyâ: *manaso vakshaḥ-sthalañ nirbhidya* "nirgatâ" iti çeshaḥ. kîdřiçañ vakshaḥ-sthalañ: *pratyakshañ* samakshañ *sphuṭanti* bhidyante *utkaṭâni* sthûlâni *asthîni* yasmin, tat. punaḥ kîdřiçî kanyâ: *uddâmâ* apratihatâ *dyutayaḥ* prakâçâḥ, teshâñ *dâmabhiḥ* mâlâbhiḥ, *taḍid iva* vidyud iva *diçaḥ pradyotayanti* prakâçayanti. punaḥ kîdřiçî kanyâ: *parikaraiḥ* sevakaiḥ kâmâdibhiḥ *samañ* sârdhañ *mohañ grasanti* gilanti; utpanna-mâtrâ vidyâ mohâdi-sarvañ vinâçya svayam api naçyati, iti bhâvaḥ. *ca* punaḥ eshaḥ *çrîmân prabodhodayaḥ* niratiçaya-brahma-prakâçaḥ *ekañ purushañ* kshetra-sañjñañ saṅkshipya *upaiti* âvir bhavati; *ca*-kâro *bhajaty upaityoḥ* samâna-kâlârthaḥ. — (*K. iyañ kanyâ* vidyâ-rûpâ kanyâ *parikaraiḥ* yogopasargaiḥ *samañ mohañ grasanti sahasâ antardhânañ bhajati*, *esha ca*

çrîmân prabodhodayaḥ purusham upaiti. kanyâ kiṁ kṛitvâ: mohaṁ grasati ity atra 'âha: *pratyagra* iti. *pratyagraṁ* kâlaṁ *sphuṭaṁ* dvidhâ-bhavat *utkaṭam asthi* yasmât, tâdṛiçaṁ yathâ syât tathâ *manaso vakshaḥ-sthalaṁ nirbhidya* vidârya. kîdṛiçî kanyâ: *uddâma-dyutibhir dhâmabhis* tejobhir *diçaḥ pradyotayanti, taḍid iva.)*

Çl. 30. *so 'haṁ prabodhodayo* 'smi. saḥ kaḥ: *yasmin* prabodhe *abhyudite* jâte *trailokyaṁ* jagat *evam* anena prakâreṇa. *vitarka-padavîṁ* tarka-vishayaṁ *na samârohati* na prâpnoti. kîdṛiçaṁ trailokyaṁ: *sahaja-prakâçena* svâbhâvika-prakâçena *dalitaṁ* vinâçitaṁ. tarkam eva prakaṭayati: *kiṁ vyaptaṁ* kim âkrântaṁ? *kim apohitaṁ* durîkṛitaṁ? *kimu hṛitaṁ* nîtaṁ? *kiṁ vâ* kimu *samutsâritaṁ? kiṁ nu syûtaṁ* uccâvaca-vastravat-samîkṛitaṁ? *kim idaṁ nu vilâyitaṁ* syât na ghṛitavat drâvî-kṛitaṁ? *kiñcid* "asti?" iti çeshaḥ. *vâ ity* athavâ *kiñcana* kim api *na* asti? ity arthaḥ. *kim* ity-âdi vitarkârthe. âtmaprabodhe samyag udite sâṁsârika-trailokya-vishayâneka-tarka-karkaça-paribhâvanâ vilîyate, anyathâ tarka-durgama-prâkâra-vikâra-parikhâbhir âvṛito na kañcana gaṇayati, iti bhâvaḥ. nirvikalpaka-rûpatayâ vidyâ-prabodhodayor âkâro nirûpayituṁ na çakyate, iti tayor avasthaiva pâtra-dvârâ nirûpitâ, iti jñeyaṁ. — *(K. so 'haṁ prabodhodaya* udiyamânaḥ prabodhas tattva-jñâna rûpo, *yasminn abhyudite sahaja-prakâçena dalitam* ujjvalî-kṛitaṁ *trailokyaṁ* naiva *vitarka-padavîm ârohati*, vitarkaç ca 'atra sambhâvanâ. utsârite dîpâdinâ 'apasârite 'ndhakârâdau, *kim utsâritam?* iti sambhâvanâ. syûte vastrâdau, *syûtaṁ kiṁ nu?* iti sambhâvanâ. visarpite bâlyâdau, *visarpitaṁ nu kim idaṁ?* iti sambhâvanâ eka-padârthe 'para-padârtha-bhrama-rûpâ. *kiñcin nu? vâ kiñcana?* iti sambhâvanâ, sâ ca sthâṇâ "vayaṁ nu purushaḥ?" ity evam-âdi-rûpâ; trailokyam evaṁ vitarka-padavîṁ na samârohati, sarvapadârthâdvaita-bhâvane kim api kiñcittvena na bhâsate, ity arthaḥ.)*

Z. 13. prabodhasya jâtatvâd *vatsa* iti sambodhanaṁ.

Z. 15. *vighaṭitaṁ timira-paṭalaṁ timiram* ajñânam eva *paṭalam* âcchâdakaṁ *vighaṭitaṁ* vinâçitaṁ yasmin, evaṁ-bhûtaṁ *prabhâtam* iva *saṁjâtaṁ*; sâṁsâraja-râtry-apagamâd bodhaḥ prâtaḥ-kshaṇo mataḥ, ity uktatvâd, iti bhâvaḥ.

Çl. 31. tad eva darçayati: *tathâ hi, moha* iti. *ko 'pi* viçishṭyâ avâkyavacanaḥ, *tushârâ* himâ *raçmayo* yasya, *bodhaç* ca 'asau *tushâra-raçmiç* ca tâdṛiçaḥ prabodhacandraḥ, ity arthaḥ, *ajani* prâdur bhûtaḥ, *yena* prabodhacandreṇa *çraddhâ-viveka-mati-çânti-yamâdi viçvâtmakaṁ* jagad-rûpaṁ *"sa esho 'ham Vishṇur"* iti *sphurati* prakâçate. kim kṛitvâ: *mohaḥ* saṁsâra-hetur ajñânaṁ, tad eva *andhakâram* âvaraṇam *avadhûya* nirasya; *vikalpo* bhrama eva *nidrâ*, tâm *unmathya* tyaktvâ. *yamâdikena* iti pâṭho, *yamâdikena bodhatushâra-raçmir ajani*, ity anvayaḥ. — *(K. ko 'pi* mama *bodha*-rûpas *tushâraraçmiç* candro *ajani*. kiṁ kṛitvâ: *moha*-rûpam *andhakâram avadhûya*, svasahajayâ vidyayâ tad-grasanam eva tad-avadhûnanaṁ bodhyaṁ; *vikalpas* tattat padârtheshu tattad-viçishṭa-jñânaṁ jâgrat-svarûpaṁ, tâdṛiçîṁ *nidrâṁ*

svapnam *unmathya*, anena bodhodayena hetunà *çraddhâdikam* Vishṇv-âtmakam *sphurati: aham* api, *sa esha Vishṇuḥ.)*

P. 117.

Çl. 32. utpanna-brahma-sâkshâtkârasya vartamâna-prârabdhasya 'avasthâm âha: *sañgam* iti. *so 'ham sâyañgṛihaḥ sâyam-kâlena* viçishṭam sthânam eva *gṛiham* yasya sa sâyañgṛihaḥ, *munir* manana-çilaḥ *sadyo bhavitâ* idânim bhavishyâmi, ity arthaḥ. *sañgam kenacid* kenacid *api na upetya* aprâpya. *kim api apṛichan* na pṛishṭavân. tathà *diçam vidiçam vâ* âgreyâdi *na tarkita-phalam* prayojanam yathâ syât tathà *gachan* paribhraman. *çânto* râga-dveshâdi-çûnyaḥ, *vyapetâh* gatâḥ *bhayam* ca, *çokaç* ca, *kashâyaç* ca prârabdhâtirikta-karma-phala-bhogaḥ, *mohaç* ca yasmât, tâdṛiçaḥ. — *(K. so 'ham idânîm kenacit* saha *sañgam na upetya; kam apy apṛichan; atarkita-phalâm* asambhâvita-phalàm *diçam vidiçam vâ gachan; çânto* vyapeta-bhayâdiḥ *sâyañgṛihaḥ* sâyaṅkâla-gṛihita-nivâsa-sthâno *munir aham bhavitâsmi,* ity arthaḥ. *kashâyaḥ* ity atra krodhaḥ.*)*

Z. 11. *praçântârâtim* nirdalita-moham. *bhavantam* Vivekam.

Z. 16. *ataḥ param ato* 'smât *param* utkṛishṭam.

Çl. 33. "ataḥ param" ity uktasya 'artham vadan phalitam artham âha: *praçânta* iti. *vivekaḥ kṛita-kṛityatâm agamat* parinishpanna-kâryo 'bhût. kîdṛiçaḥ vivekaḥ: *praçânto* dhvastaḥ *arâtiḥ* moha-rûpo çatrur yena saḥ; yad và: *prakarsheṇa çânto arâtiḥ* shaḍvargo yena; vidyâ-prabodhau çrimatyà Vishṇubhaktyâḥ prasâdât mahâmoham sasainyam vinâçya çrimatà vivekena samutpâditau, iti dhvanitam. bho *nîrajâkshi* kamala-nayane! *sad-ânande pade* avinâçi-parabrahma-pade jîvanmukti-lakshaṇe *aham niveçitaḥ* sthâpitaḥ; ito 'nyaḥ purushârtho nâsti, iti bhâvaḥ. *nîrajaske* iti pâṭhe, *nirgatam rajaḥ* âvaraṇa-rûpam yasmât, tasmin nirâvaraṇe *pade* ity asya viçeshaṇam. — *(K. nîrajaske* nirmale *sve pade* sthâne *niveçito* 'bhishikti-kṛitaḥ bheda-buddhi-vyudâsâd, iti bhâvaḥ.*)*

P. 118.

Çl. 33. sakala-çâstra-rahasyam Prabodhacandrodayâkhya-nâṭaka-chalena âpâtataḥ pradarçya, sthale sthale pûrvapakshâparapakshau kṛitvà, vedânta siddhântân api pradarçya, viveka-puraḥsaram kâma-krodhâdi-pâkhaṇḍâgama-parâjaya-dvârà ca sarvân api saṁsâra-nirâkaraṇa-paripanthinaḥ parâbhûya, antevâsinam api dayâ-pâtram samyag avabodhya, Vishṇubhaktim prârthayantaḥ çrì-Kṛishṇa-Miçrâḥ granthânte âçir-lakshaṇam mañgalam âcaranti: *parjanyaḥ* iti. *parjanyo* jala-pûrṇo meghaḥ *asmin jagati asyâm* bhûmau *mahatîm vṛishṭim*, samaye yâvad apekshitâm *ishṭâm* iti-padena 'ati-vṛishṭim nivârayati, *vidhattâm* karotu. *galito* nashṭaḥ *upaplavo* deça-râjyâdy-upadravo yebhyas, te *râjânaḥ kshmâm* pṛithvim *pâlayantu*. *saṁsâribhya* âçisho datvà, jñanibhyo 'pi dadâti: *mahântaḥ* jñâninaḥ *tvat-prasâdât* Vishṇubhakti-prasâdât *saṁsâra* eva *abdhiḥ* samudraḥ, tam *tarantu; samudra*-sâmyam âha:

vishayâḥ sraj-âdayaḥ *mamatâ* mamatvâbhimâninaḥ, *âtanko* bhayaṁ, etâny eva *pankaḥ* kardamo yasmin, taṁ. kîdṛiçâḥ mahântaḥ: *tattvânâm unmeshaḥ* sâkshâtkâraḥ, tasmâd *upahataṁ* vinâçitaṁ *tamaḥ* ajñânaṁ yeshâṁ, te; Vishṇubhakteḥ prasâdât sarvaṁ prâpyate, iti bhâvaḥ. —. *(K. tathâpy etad astu* iti. etac ca sarva-nâṭakânâm ante prakṛita-vaktr-uktam api naṭa-kriyamâṇa-sabhâçîrvâda-rûpaṁ bodhyaṁ. *asmin jagati parjanyo* megha *ishṭâṁ mahatîṁ vṛishṭiṁ vidhattâṁ* janayatu. *çamito* nâçito lokânâṁ *vividha upaplavo* yais, tâdṛiçâ *râjânaḥ kshmâṁ* pṛithivîṁ *pâlayantu. mahânto* yoginas *tvat-prasâdât* tattvonmeshâd *apahata-tamo* yathâ syât tathâ *sansârâbdhiṁ tarantu.* kîdṛiçaṁ: *mamatâtankâv* eva *panko* yatra, tâdṛiçaṁ.*)*

Saprâkṛitaṁ sanskṛitam atra kiñcid
vyâkhyâta-tâtparyam avarṇikaṁ cet,
tatrâpy açuddhaṁ yadi kiñcid asti,
tac chodhanîyaṁ vibudhair, na mûrkhaiḥ.

Mangalaṁ lekhakânâṁ ca, pâṭhakânâṁ ca mangalaṁ,
mangalaṁ sarva-devânâṁ, mangalâya sa no Hariḥ.

Samâpto 'yaṁ granthaḥ.

Çubham astu.

VARIANTEN.

Prolog.

P. 2.

Z. 3. *cakra* fehlt in *K.*
„ 4. statt puñja *A. T. C. K. nivaha.* — *K. kabâṭa.*
„ 5. nach mahârṇava ist einzuschieben *magna.*
„ 6. *latâ* fehlt in *K.*
„ 7. *A. bahala. K. bahulatara.*
„ 8. *C. Gopâla-devena.* — *yathâ* fehlt in *A.* — *sahaja* fehlt in *A.*
„ 9. *çrî* fehlt in *K.* — *B. T. K. brahmânandair.* — *K. parama.*
„ 10. *sparça* fehlt in *K.*
„ 11. *tu* fehlt in *A.*
„ 16. *C. K. çânti.* — *prâya* fehlt in *K.*
„ 17. *K. yad apûrvaṁ.* — *K. çrî-*Kṛishṇa. — *nâma* fehlt in *A.* — *K. candrodaya-nâma.*
„ 18. *K. abhinirmâya.* — *râjñaḥ* fehlt in *K.*
„ 19. *K. saparishadas tâd-âlokana.*

P. 3.

Z. 2. *K. saṅgîtam avatârayâmi.*
„ 3. *K.* avalokya *ca.*
„ 4. *K. ajja*, esamhi; âṇabedu *ajjo.*
„ 8. *C. vikhyâta*-kîrtiḥ.
Z. 9. *C. K. mâtra-mitreṇa.*
„ 15. *C. K. kshauṇayaḥ.*
„ 16. *K. çanti.* — *C. pathi.* — *A. B. K. âtmano.* — *C. vinodanârthaṁ.* — *K. candrodayaṁ nâma.*
„ 17. statt *adiçyantâṁ* zu lesen *âdiçyantâṁ.*

P. 4.

Z. 1. *ajjaütta* fehlt in *K.* — *tadhâ* fehlt in *K.*
„ 2. *vikkamekka* fehlt in *K.*
„ 3. *daṇḍa* fehlt in *K.* — *K. varisanta-santaḍa-sara-ṇiara-jajjaria.*
„ 4. *K. vikkhitta-sahattha-satthapajjâsiduttuṅga.*
„ 6. statt *ghummanta* (ghûrmat) zu lesen *ghuṇṇanta* (ghûrṇat).
„ 7. *K. Mahumahaṇṇa via cchirasamuddaṁ samâsâdidâ.*
„ 8. *vîra* fehlt in *K.*
„ 10. *K. brâhmaṁ.*
„ 11. *K. kâraṇa-vaçât.* — *K. svabhâve avatishṭhate.*
„ 12. *kâlâgni* fehlt in *C.*
„ 13. statt yathâ *T. C. tathâ. K.* zieht *tathâ* mit zum folgen-

den Verse, und lässt dafür das Wort *váta* aus.

P. 5.

Z. 4. *purusháḥ* fehlt in *K.* — *K. kshititalam.*
„ 5. *T. pratipadyante.* — *K. tathá Paraçurámam eva távad ákalayatu bhavatí.*
„ 7. *C. bahula.*
„ 8. *K. prág-háre.*

Z. 10. *K. añça.*
„ 15. *K.* kṛita-*kṛityaḥ.*
„ 16. *K. vivekenaiva nirjitya.*
„ 17. statt *-daya'* zu lesen *-dayaḥ.*
„ 19. *C. paránubhavam.*

P. 6.

Z. 3. *K. ratyá.*
„ 6. *B. mad-vacanác copajáta.* — *K. núnaṁ mad-vacanác copajáta-krodha ivásau lakshyate.*

Erster Akt.

P. 7.

Z. 1. *K. yathá-nirdishṭaḥ.*
„ 2. *K. nanv are.*
„ 5. *K.* verbindet die beiden Verse durch *api ca.*
„ 6. *K. pronmílan-navamáliká-surabhayo.*
„ „ statt niçáḥ *K. C. T. kshapáḥ.*
„ 8. *A. B. C. bho.*
„ 12. *K.* liest nur einmal *paçya.*
„ 16. *K. abhilañghya.*

P. 8.

Z. 2. *B. C. Ahalyáyáṁ.*
„ 4. *K. apade*
„ 5. *K.* ka *iha.* — statt *vidishu* zu lesen *vidhishu.*
„ 8. in *K.* fehlt *mahábalá.*
„ 10. nach yamádin fügt *K.* hinzu *ashṭau távad.*
„ „ *C. niyamitam* asmábhir.
„ 15. *K. nirvikára-cittaika.*
„ 16. *K. tena te.*

P. 9.

Z. 3. *K. mada-mána-mátsarya-dambha-lobhádibhir.*
„ 4. *C. áçrayishyante.*
„ 5. *ajjaütta* fehlt in *A. B. C.* — *A. jama*-dama. — *vivea* fehlt in *K.*
„ 7. *áḥ* fehlt in *K.*
„ 13. *ca* fehlt in *K.*
„ 14. *ekam* fehlt in *T.* — *ca* fehlt in *K.* — *K. utpannaṁ* dvitíyaṁ.
„ 15. u. 16. *K. ajjaütta! jaï evaṁ, tá kiṁtti soaráṇaṁ tuhmáṇaṁ eárisaṁ vairaṁ?*

P. 10.

Z. 5. *C. K. eva caitaj.* — statt asmatpitopárjitam zu lesen *asmatpitrupárjitaṁ.* — *K. asmákaṁ pitr-upárjitaṁ.* — st. távad zu lesen *táta.*
„ 6. *A. T. K. virala.* — *K. tena te.* — *sámpratam* fehlt in *K.*

Z. 8. *K. Ratiḥ (karṇau pidhâya).* — liest nur einmal *santaṁ pâbaṁ.*
„ 9. *K.* mattakeṇa *jjevva.* — *K. adha vâ bhodu, ettha ko ubâyo mantidabbo.*
„ 11. in *K.* beginnt die Rede mit: *priye.*
„ 12. in *K.* beginnt die Rede mit: *priye.* — *K.* dâruṇaṁ *karma* pâ.

P. 11.

Z. 1. *K.* nur einmal *na bhetavyaṁ.*
„ 4. *K.* nur einmal *haddhî.* — *K. kadhaṁ tuhmâṇaṁ.*
„ 6. in *K.* fehlt *na bhetavyaṁ na bhetavyaṁ.*
„ 7. *K.* rakkhasie *uppaṇṇâe.*
„ 8. *K.* leitet den Vers ein mit: *yathâ.*
„ 12. statt bhakshyaṁ liest *A. nakshyaṁ* (?).
„ 13. *satrâsotkampaṁ* fehlt in *A.*

P. 12.

Z. 3. *K.* nur einmal *na bhetavyaṁ.*
„ 5. *K.* leitet die Worte ein mit: *'ajjaütta.*
„ 7. *C. viveko ca upanishad.*
„ 8. *K. tatra caite sarva eva.*
„ 10. st. edehiṁ liest *K. uṇa.*
„ 12. *K.* leitet die Worte ein mit: *priye.* — *pâpânâṁ* fehlt in *T. C. K.* — *A. pâpacâriṇâṁ.*
„ 13. *K. sva*-pratyavâya.
„ 19. st. *çâghyate* zu lesen *çlâghyate.*

P. 13.

Z. 2. *K. nanv are.*
„ 5. *K. purâvida.* — *ca* fehlt in *A.*
„ 6. *tâvat* fehlt in *K.*
„ 7. *K. mahâmohâdibhiç. K. baddhaḥ.*
„ 8. *A. B. C. K. kula.*

Z. 10. *K.* sva-*vaça*-câ.
„ 14. *C. tad ayuktaṁ.* — *K. tan na yuktam asmâkam iha sthâtuṁ.*
„ 17. *vicintya* fehlt in *K.*
„ 18. *K. visphûrjitaṁ.* — *K. yad ayam asmân.*

P. 14.

Z. 1. *priye* fehlt in *A. B. K.*
„ 5. *K.* jagat-*patir.*
„ 6. *K.* vayaṁ *tu.* — *K.* ity *aho.*
„ 9. *K. ṇicca-ppakâsa-pphuranta-sakala-tihuaṇa-ppahâvo.*
„ 14. *K. svaccho* 'pi.
„ 16. st. iha liest *A. iva* und *K. iti.*

P. 15.

Z. 1. *T. vipphuranta. C. papphuranta.*
„ 2. *bi* fehlt in *K.*
„ 3. *K. veçavilâsini.*
„ 4. *'pi* fehlt in *A.* — *C. paramapurushaṁ.*
„ 8. st. vâdhaṁ *K. puṁso.*
„ 11. *C. tathâ* kâraṇaṁ. — *vâ* fehlt in *A. C.*
„ 13. 14. 15. *K.*:

sammohayanti *madayanti viḍambayanti*
vikshobhayanti ramayanti vishâdayanti
etâḥ praviçya *hṛidayaṁ sadayaṁ* n.

(*Bhartṛihari.* ed. Bohlen. I, 21.)

P. 16.

Z. 2. *K. kiṁ ṇâma taṁ kâraṇaṁ.*
„ 4. *A. purâṇa.*
„ 5. st. tataḥ *K. ataḥ.* — *K. pârameçvara.* — *K. niçcayâmiti.*
„ 6. st. âsâdya *K. viditvâ.* — *B.* tad-*rûpatâm.*

Z. 7. st. iva *C. eva.* — st. nirmâya *K. racayitvâ.*
„ 10. *ajjaütta* fehlt in *K.* — *K. putto.*
„ 12. *jyeshṭha-putreṇa* fehlt in *A.*
„ 13. *tataç câsâv îçvaraḥ* fehlt in *K.*
„ 16. *K. anubhavan mâyâm* avi.

P. 17.

Z. 4. *K.* ṇamida-*muho.*
„ 6. *K. hṛidayaṁ bhavati.*
„ 8. *tâo* fehlt in *A.* — *K.* übersetzt sarasa mit *sarasa.*
„ 9. st. dhammattha *K. dhamma.* — *K.* bhattuṇo *hiaa-ṭṭhidaṁ vihaḍenti* (vighaṭayanti).

Z. 15. *jâgrat* muss mit svapna- zu Einem Worte verbunden werden.

P. 18.

Z. 1. *K. badhassa.*
„ 2. *K.* tadâ *etâe.* — ajjaütto fehlt in *K.*
„ 4. st. cirakâlam *T. C. B. ciraṁ.* — *K. tat siddhâç câsmâkaṁ manorathâḥ.*
„ 6. *K. paramo* mṛityoḥ.
„ 9. *prabodhotpattaye* fehlt in *K.* — *K. niyojayâmi.* — *K. iti Saṁsârâvatâro nâma* p. a.

Zweiter Akt.

P. 19.

Z. 4. *vatsa dambha* fehlt in *K.*
„ 5. *K. prabodhacandrodayâya.* — *A. praveçitâç* ca teshu.
„ 6. *A. utpannaḥ* kula.
„ 7. *K. kshayaḥ çrîmadbhir.*
„ 8. *A. tatraiva.*
„ 9. *K. vighnâya* pra.
„ 10. *K.* vârâṇasî *nâma nagarî.* — *K. sampâdita-nirdishṭaç ca svâmino yathâ nirdeçaḥ.*
„ 14. st. cira- *A. K. cirât. B. ciraṁ.*

P. 20.

Z. 2. *K. yathâ câyaṁ.*
„ 5. *A. dakshiṇa-râshṭra-deçâd.*
„ 6. *K. âryasya pitâmahasyâhaṅkârasya.* — *K.* ohne *iti* blos anusarishyâmi.
„ 7. *yathâ-nirdishṭaḥ* fehlt in *K.*
„ 9. st. tautânitaṁ zu lesen *tautâtitaṁ. C. K. tautâtikaṁ.*
„ 10. *K. sâlika-.*
„ 11. *K. naiva.*
„ 12. *K. susthaiḥ.*
„ 13. *vilokya* fehlt in *A. B.*
„ 15. *K.* bhikshâ-*mâtrârthaṁ.*
„ 17. *C. vilokya* vihasya *ca.*
„ 19. *K. etaiḥ saha.* — *B.* duritodayâya *bhavati.*

P. 21.

Z. 1. *K. pâshaṇḍâḥ.*
„ 2. *K. sandarçanâd* api.
„ 4. *K. saṅgata*-çilâ. *K. ṛishi.*
„ 8. *A. C. tridaṇḍa.* — *K. tridaṇḍopajîvino.*
„ 9. *K. paribhrashṭâ bhrântâ eva.* — *vilokya* fehlt in *K.*

Z. 11. *A. B. C. cakḥâlo-.* — *K. dṛiçad.* — *K. camashoḍûkhala.*

„ 12. *K. mushalaṁ.* — *K. hutâjyâgnidhûma-çyâmalita-gagaṇa.*

„ 13. *nâtidûrato* fehlt in *A.* *K. nâtidûre.* — *K.* nûnam *idaṁ.*

„ 14. *K. tad bhavatu.* — *K.* yuktam *idam* asmâkam.

„ 15. *iti* fehlt in *A. B. C.*

„ 17. *K. kaṇṭhyaushṭha.*

P. 22.

Z. 1. *K. tad bhavatûpasarpâmi tâvad enaṁ.* — st. kalyânaṁ zu lesen kalyâṇaṁ. — *B. K.* kalyâṇaṁ *bhavatu.*

„ 2. In *K.* fehlt *eva.*

„ 3. *sasambhramaṁ* fehlt in *K.* — *K.* yataḥ *pâda-çaucaṁ vidhâya* etad.

„ 5. *pâpa* fehlt in *K.* — *A. ushara. T. B. turashka.*

„ 6. *âsana* fehlt in *K.* — *K. agre* gṛi.

„ 9. *K.* pâdâ *âdiçanti.* — *K.* âgatasya *bhavataḥ.*

„ 10. *K. samyag asmâbhir na viditam asti.*

„ 11. *K.* âḥ *pâpa.*

„ 12. *K.* çrûyatâṁ *tâvat.*

„ 13. st. purî *K. tato.*

„ 14. *K. çreshṭhaka.*

„ 15. *K.* mahâ-*guṇâ.* — *B. tatrâpi* teshâm.

„ 18. *K.* tâmra-ghaṭîm *âdâya, praviçya.*

„ 19. *prakâçaṁ* fehlt in *A. B.* — *A. etat* kri. — *K.* Ahaṅkâraḥ *(vaṭu-hastât tâmra-ghaṭîm âdâya) bhavatu, ko doshaḥ?*

P. 23.

Z. 1. *K. iti* tathâ.

Z. 2. *K. brahman* dûre. — *B. kadâcid* vâtâ-.

„ 5. *B.* brâhmaṇa *evam eva tat. K. evam evaitad brahman.*

„ 6. st. hy asya *C. yasya. K. kasya.*

„ 8. *aye* fehlt in *K.* — *K. bhavatu* asmin.

„ 9. *K. samupaviçâmi. (ity upaveshṭum i.)*

„ 10. *K.* Vaṭuḥ *(vârayan) maivaṁ maivaṁ* â. — *B. nâkramaṇîyaṁ. A. asaṅkramaṇîyaṁ.*

„ 13. st. punar *K. yathâ.*

„ 15. st. châlaka zu lesen *chyâlaka. K. chyâla-vimâtṛi.* — *K. C. B. abhiçastâ.* — *K. tatas.*

„ 16. *K.* tat-*sambandha.*

„ 17. *K.* Dambhaḥ: *yady evaṁ, tathâpi nâsmâkaṁ vidita-*vṛi.

P. 24.

Z. 3. *K.* saçapatham *anunâthya.*

„ 5. *svagataṁ* fehlt in *K.* — *K. dâmbhikasya* brâ. — *A. brâhmaṇa-dâmbhikasya.*

„ 6. *vicintya* fehlt in *B.* — *K.* athavâ *dambho 'yaṁ svayaṁ.* — *prakâçaṁ* fehlt in *A.* und *K.*

„ 8. *K.* ka *iha.*

„ 12. *A. K. T. âryaḥ.* — *B. 'yam* asmâ. — *K.* Ahaṅkara *esha prâptaḥ.*

„ 13. *K.* ârya, *Lobhâtmajo Dambho 'ham abhivâdaye.*

„ 14. *K. âgaccha* va.

„ 15. *cira* fehlt in *A.*

„ 16. *K.* tvat-*putrasya.*

„ 17. und 18. liest *C.*: *(Dambhaḥ) atha kiṁ. (Ahaṅkâraḥ) so 'py atraiva vartate.* (*K.* eben so, nur giebt er die Worte *so vartate* ebenfalls dem Dambha) *(Dambhaḥ) na hi tena vinâ.*

muhûrtam api bhavâmi; so 'py atraiva ma. va. Diese letzten Worte *so — va.* fehlen in K. (Man muss daher wohl am besten so lesen: *(Dambhaḥ)* atha kiṁ; na hi—jîvàmi; so—vartate.)

Z. 19. *atha* fehlt in *K.* — *K. apy atraivâ* kuçalau.

P. 25.

Z. 1. K. *(Dambhaḥ) atha kiṁ; tâv api Mahâmohasya râjña âjñayâ atraiva vartete.* Die Worte *tayor — tishṭhâmi* fehlen in *K.*

„ 2. *atra* fehlt in *K.* — *K. prayojanenâtrâgamana*-pra.

„ 5. *K.* yato *Mahâmohasyâpi*-.

„ 6. *K.* lokâd *atrâbhyâgamaḥ.* — *K. caishâ* kiṁ-. — *B.* devena *Mahâmohena.*

„ 7. *nagarî* fehlt in *K.* — *K. nirûpitavyeti.*

„ 10. *nanu* fehlt in *K.* — *K. Vivekâparodha.*

„ 12. *K. atas tad-uccheda*-vidhiṁ. — *K.* eva *saḥ.*

„ 19. st. *tathâtyud*- zu lesen *tathâ hy ud*-. *tairthikâḥ* fehlt in *K.*

P. 26.

Z. 3. *K. bho janâḥ paurâ esha khalv ayaṁ* sam.

„ 4. *K. tena hi.*

„ 5. *K. niḥsyandaiç.* — Man trenne *sphaṭika-çilâ* von *vedikâḥ.*

„ 6. *K. mucyantâṁ.*

„ 9. *K. 'yaṁ* mahâ. — *tat* fehlt in *K.*

„ 10. 11. *K. iti nishkrântâḥ sarve. Vishkambhakaḥ.*

P. 27

Z. 1. *K. parivâraḥ.*

„ 6. *K. prathîyasaḥ.*

„ 7. *kapola* fehlt in *C. kalpanâ* muss mit *vinirmita* verbunden werden. — st. avastambhena zu lesen *avashṭambhena. K. avashṭambhair.* — *K.* jagad *eva.*

„ 11. st. *punaḥ* zu lesen *punaç.* — *K.* chinnâd *ito.*

„ 12. *K.* pariṇâma-*râshita-citer* jîvaḥ.

„ 13. *api ca* fehlt in *K.* — *K. âtmâpy evaṁ* tâ.

„ 14. 15. *K. kîdṛiço yosheyaṁ* vasu.

„ 17. *K. nishpaurushâḥ.*

„ 19. *K. kâmâv eva.*

P. 28.

Z. 1. *K. cetayanti.*

„ 1. 2. *K. ity etad asmâkam abhiprâyânuvartinâ. C. anurodhena.*

„ 3. *âsît* fehlt in *K.*

„ 6. *K.* Cârvâkaḥ *(çishyaṁ prati).* — *K. yatreyaṁ* vârtâ.

„ 7. *A.* vârtântar *eva* bhavati. — st. paçya *K. tathâ hi.*

„ 8. *C. K.* dravya-*nâçe 'pi.*

„ 10. *T. C.* verbinden diesen 20. Çloka mit *api ca.* — Dieser 20. Çloka fehlt in *K.* und auch der Commentar des Râmadâsa hat ihn nicht gekannt.

„ 12. *api ca* fehlt in *T. C.* — *K.* tṛipti-*kârakaṁ:*

„ 13. *T. tarhi nirvâṇa-dîpasya.* — *A. kiṁ* vardhayec. — Hierauf folgt in *A. B.* noch ein Çloka, der in *T. C.* und *K.* fehlt, und den auch der Commentator Râmadâsa nicht gekannt hat.

triptaye jâyate 'nyeshâm̃ bhuktam anyena cet, tadâ dadyâc chrâddham̃ hi, patheyam̃ na ca, hanta pravâsinâm̃.

Z. 14. *K.* eso jjevva *pulisattho* jam̃.

„ 15. vor *pijjae* muss *jam̃* (yat) eingeschoben werden. — *ity* fehlt in *A. K.*

„ 16. *santâpana* fehlt in *K.*

„ 17. st. dukkhehim̃ *K. vvadehim̃.*

P. 29.

Z. 1. *vatsa* fehlt in *A. C. T. K.* — *K. modakais triptir iyam̃.*

„ 4. *K. bhugnonnata.*

„ 7. *khu* fehlt in *K.* — *jam̃* fehlt in *K.*

„ 9. *nara* fehlt in *K.*

„ 11. *K. T. B. upasrishtam̃.*

„ 15. st. *hanta B.* tat. — *K. suhrid asmâkam̃.*

„ 17. *K. B. mahârâjo.* — *K. jayati.*

P. 30.

Z. 1. *A. B. C. K.* svâgatam̃ *te.* — *bho* fehlt in *A. B. C. K.*

„ 2. *K. deva* ka. — *K. sâshṭânga-pâtaḥ.*

„ 3. *K.* kaler *bhavyam̃.*

„ 4. *K.* prasâdât *sarvam avyâhatam̃.* — *A. K. nivartita.*

„ 5. *K. devasya* pâ.

„ 6. *K. nipâtât.*

„ 7. st. mukha *A. B. C. K. sukha.*

„ 9. *K. dhanye.*

„ 10. *K.* atha *tatra* kiyat.

„ 13. *K.* prabhu-*prabhâvo.*

„ 14. *A. B. C. tatrottarâḥ.* — *K.* -âdinâm̃ *tu* kaiva *cintâ.*

„ 17. *T. B. gundhanam̃ K. gunṭhanam̃.*

„ 18. *K. buddhi*-paurusha.

P. 31.

Z. 1. *K.* 'pi *na* vidyâprabodhodayaḥ çankanîyaḥ.

„ 3. *tat* fehlt in *K.*

„ 4. *deva* fehlt in *K.*

„ 7. *K.* sâ *ca.* — *K. yady api kalinâ.* — *K. anugrihitân na vayam avalokayitum api prabhavâmaḥ.*

„ 8. st. tad atra *K. tatra.*

„ 9. *iti* fehlt in *K.*

„ 10. *B. K. prasiddhâ.* — *sâ* fehlt in *A.*

„ 11. *K. durucchedâ.*

„ 12. *bhadram̃* fehlt in *K.* — *A. çankanayâ.* — *K. kâma-krodhâdishu.*

„ 14. *K.* nimmt diese Rede des Càrvâka noch als Worte des Mahâmoha. — st. *jighîshunâ* zu lesen *jigîshuṇâ.*

„ 15. *K. bhâvyam̃.*

„ 18. *nepathyâbhimukham̃ vilokya* fehlt in *A. B. C. K.*

P. 32.

Z. 1. *A. B. C. T. bhoḥ.* — Die Worte *bho asatsanga* fehlen in *K.* — *lobha* fehlt in *K.*

„ 2. *mâna* fehlt in *A.* — *A. B. C. T. âdayaḥ* — *K.* yathâ *Vishnubhaktir nâma* yoginî. — *eva* fehlt in *K.*

„ 3. *K.* avahitaiḥ *pratikartavyeti.*

„ 5. *K. patrahastaḥ.*

„ 6. *K. âgade.*

„ 8. *K. bhaṭṭârakerakaéhim̃* (bhaṭṭârâdhînâbhyâm̃).

„ 10. *K. praviçya vilokya ca.* — *K. saha kim̃ pi.*

„ 11. *K. edam̃ pattam̃ ṇilâbidu bhaṭṭake. (iti patram̃ samarpayati.)*

Z. 14. *hagge* fehlt in *K.* — *âgado mhi* fehlt in *A. B. C. K.*

P. 33.

Z. 2. *K. kâryeshv* ava.
„ 4. *K. patram̃ gṙihîtvâ vâcayati.* — *çrî* fehlt in *K. C.* hat es dagegen dreimal.
„ 5. *K.* parameçvara-*parama-bhaṭṭâraka-çrîman*-mahâmoha.
„ 6. *K. bhavyam̃* avyâhatam̃.
„ 7. st. anyac ca *K. anyat.*
„ 9. *K. sahacaro dharmo 'pi.*
„ 10. *K. nigûḍham̃.*
„ 11. *T.* etad *uktârtham̃* jñâtvâ. — *patram̃ vâcayitvâ* fehlt in *A. B. C. K.*
„ 12. *K. atimûrkhâḥ.* — *K. mayi jîvati* kuto.
„ 15. *K. dhvan̄sa-kṙit.*
„ 16. st. *lekhâṅkito- K. patrâṅkito-.*
„ 18. *K. gaccha jâlma.*

P. 34.

Z. 1. *K.* asmâbhir *adhigatam̃.*
„ 2. *K.* muhûrta-*mâtram* api.
„ 5. *svagatam̃* fehlt in *K.* — *K. ko 'bhyupâyaḥ.*
„ 6. *atra* fehlt in *K.*
„ 7. *prakâçam̃* fehlt in *K.*
„ 8. *T. âjñâpayantu devâḥ. K. praviçya Purushaḥ: esahmi âṇabedu mahârâo.*
„ 9. *tâvad* fehlt in *K.*
„ 10. *K. Purushaḥ: jam̃ devo âṇabedi.*
„ 13. *K. sakhe* çrutam̃. — *yathâ* fehlt in *K.* — *K. mahârâja-Mahâmohasya pratikûlatâm.*
„ 14. st. pratipaksha-bhâvam̃ *A. B. C. pratipaksham̃.* — *K. âḥ jîvati mayi.* — *âsâm* fehlt in *B. C.*
„ 15. *K. nirapeksham̃.*

P. 35.

Z. 1. *K. aye* mad. — *tâvan* fehlt in *K.*
„ 2. *A. B. C. çântyâdiç.* — *K. çântyâdîn vicintayishyati.*
„ 3. *K. mada*-dantino.
„ 4. *K. 'parân.*
„ 5. st. *labdhâdikam̃* lies *labdhâdhikam̃.*
„ 8. *K.* tvâshṭram̃ *Vṙitram aghâtayat.*
„ 9. Die Handschriften fügen zwischen Z. 9. und 10 noch ein *api ca* ein, *K.* aber *api câham̃.*
„ 11. *B. purushâ*-bhû.
„ 12. *K.* Lobhaḥ *(nepathyâbhimukham avalokya) priye* Tṙishṇe.
„ 15. *K. pura.*

P. 36.

Z. 2. *K.* sampadam̃ *uṇa.*
„ 4. st. ita âgamyatâm̃ *K. itas tâvat.*
„ 5. *K.* ajjaütta esahmi.
„ 6. *K. mâtâ-pitṙ-âdi-badho 'pi.*
„ 8. *K. iha sa* janako. — *A. C.* ke *ca.*
„ 11. *K. nishpeshayâmi.*
„ 12. *K. sphûrjantaḥ.*
„ 13. *K. avalokya.*
„ 14. *K. Sarve (upasṙitya): jayati jayati devaḥ.*
„ 15. *K.* Mahâmohaḥ *(vilokya).* — *A. C.* asmad-*vidveshiṇî. K. asmat-kula-dveshiṇî.*

P. 37.

Z. 3. C. Mahâmohaḥ *(svagatam̃).*
„ 4. *K.* çânter *nâma* çraddhâ. — *sâ ca* fehlt in *K.* — *C.* sâ ca *çântiḥ* pa.
„ 5. *tâvac* fehlt in *K.* — *K. çraddhâkarshaṇam̃.*

Z. 6. *K. mṛidutayâ.*
„ 7. *A. avasîdati vinaçyati. T. avasîdanti vinaçyati. C. B. avasîdanti câciraṁ vinaçyati. K. avasîdanti vâciraṁ vinaṅkshyati.* — *K. câkrashṭuṁ.*
„ 8. *K. vâravilâsinî.* — *K. pragalbhâ.* — *A. B. C. K. niyujyatâṁ.*
„ 9. *B. he* Vi. — *A. B. C. T. Vibhramâvati* (und so stets).
„ 10. *K. praviçya* Vi.
„ 12. *K. cileṇa* di. — *K. muhaṁ kadhaṁ.*
„ 13. *maṁ* fehlt in *K.*
„ 14. *K. sahi tuhá daṅçaṇeṇa mahârâo appaṇaṁ jjevva jaï cedissadi, tado ubâlahissadi.*
„ 16. st. kiṁ *K. kisaṁ.*

P. 38.

Z. 1. *K.* pekkhissaṁ *tuha sohaggassa aliattaṇaṁ.*
„ 2. *K.* aṇṇaṁ ca *ghummâṇaṁ via* piya.
„ 3. *K. kiṁ uṇa.* — *K.* sahie *uṇṇiddâe* kâraṇaṁ.
„ 5. *K.* sahi, ekka-*vallahâo yâo itthiâo honti, tâṇaṁ* bi.
„ 6. *K.* saala-*jaṇa.* Zeile 5. u. 6. scheinen ursprünglich einen Âryâ-Vers gebildet zu haben, der ungefähr so lauten dürfte:
sahi, ekka-vallahâ jâ,
etâe hodi dullahâ ṇiddâ;
saala-jaṇa-vallahâṇaṁ
kiṁ uṇa, muddhe, tu amhâṇaṁ.
„ 7. *K.* nur einmal *ke.*
„ 9. *ti* fehlt in *A.*, in *K.* fehlt *ahaṅâro tti.* — *K. ettha ule je jâdâ, te jjeva hiaa-ṇihidâe mae ahiramenti, mae viṇâ bâlo yvâ tthaviro vâ ṇa ciṭṭhadi.* Z. 9—11 scheinen ebenfalls einen Âryâ-Vers gebildet zu haben, etwa in folgender Gestalt:
ettha kule je jâdâ
ṇa mae viṇâ thaviro juvâṇo vâ
te hiae ṇihidâe
ranti-divasâiṁ ahiramanti.
Z. 12. st. nanv iha *K. sakhi.*

P. 39.

Z. 1. *A. K. suṇíadi.* — *kahaṁ* jaṁ fehlt in *K.*
„ 2. *ṇiccaṁ* fehlt in *K.*
„ 3. st. sahi issa tti *K. ettha.* — *ṇa* fehlt in *K.*
„ 4. *K. ṇa* ci.
„ 5. *sahi* fehlt in *K.* — *suhagâ* fehlt in *K.*
„ 6. *K.* itthiâ *iha.* — *K.* jâe sohagga-*mahâppa-viddâvida-hiaesâo sapattíâo bi âṇṇâṁ* padîchandi. — Bilden Zeile 7—9 etwa auch einen Âryâ-Vers? wie z. B.:
tuha sarisî suhagâ iha
puhavîe itthiâ tu ṇatthi tti,
jâe mahaddhi-vihuria-
hiaâ âṇaṁ padichanti.
„ 9. *K. taṁ* karissaï.
„ 12. (st. evaisha avinayaḥ zu lesen *evaisho 'vinayaḥ.*) *K. eriso* aviṇayo. — *abi ca* fehlt in *K.*

P. 40.

Z. 1. *aye* fehlt in *K.* — *B. K. prâptaiva.* — *K. priyatamâ.*
„ 3. *K. mâlyâpavṛitti.*
„ 6. *K. dorâ-.* — *K. jhanat*-kâ.
„ 10. *K. aṅkapâṇiṁ.*
„ 13. *A. T. lakshmîḥ.*
„ 16. *K. C.* nava-*yauvanena.* (Die

Verse müssen eingeführt werden mit *tathâ hi.)*

P. 41.

Z. 2. *A. vividha*-vishayo-.
„ 3. *K. ântas.*
„ 6. *K. bhâvâṇubaddho ppemo kâle bi vihaledi, tá* â.
„ 7. *bhaṭṭiṇâ* fehlt in *K.*
„ 9. *K. C. sthito yo hṛidayâd.*
„ 11. *K. mahappasâdo eso.* (das Übrige fehlt).
„ 12. Die Worte des Mahâmoha: *yathaiva—pravartitavyaṁ* fehlen in *K.*
„ 15. *ataḥ* fehlt in *C.*
„ 17. *K. pâshaṇḍeshu.*

P. 42.

Z. 1. *bi* fehlt in *A. K.*
„ 2. *saddhâ dâsi vva.*
„ 3. *mitthâ vea-maggo* fehlt in *K.*
„ 4. *K. sokkha-. K. palabidâiṁ tti.*
„ 5. *mitthâ sagga-phala-vijjetti* fehlt in *K.*

Die Worte nach *abi a* sind sicher ein Vers im Metrum Âryâ, obgleich keine Handschrift ihn als solchen bezeichnet:

visaâṇanda-vimukke
mokkhe dosâṇa daṅsaantìe
ubaṇisado bi virattâ
karissadi aciraṁ mae saddhâ.

Die Form *dosâṇa* hat die Autorität aller Handschriften, und muss daher als eine neue Form des Accus. plur. im Prâkrit betrachtet werden. In *aciraṁ* macht das Anusvâra nicht Position, wie so häufig im Prâkrit; ich würde in diesem Falle vorschlagen, diesen flüchtigsten Nasal nach dem Vorbilde der Hindi-Dichtungen mit dem Anunâsika zu schreiben. — Die Calcuttaer Ausgabe giebt diese Worte ebenfalls als Prosa, doch ist die Stelle dort so corrumpirt, dass sich daraus kein Vers wiederherstellen lässt; sie lautet:

visaâṇanda-vimukke mokkhe dosaṁ daṅsaantìe mae uaṇisado virattâ karijjaï saddhâ.

Z. 9. *me* fehlt in *K.* — *priyaṁ* fehlt in *T.* — *C. K. sampâditaprâyaṁ.*
„ 11. *K. bhaṭṭâ! paâse evvaṁ ppaüttena bhaṭṭiṇâ lajjemi.* (bhaṭṭâraka, prakâçe evaṁ pravṛittena bhartrâ lajje.) Die Negation muss wegfallen; ich schäme mich, wenn du so vor allen Leuten mich umarmst; worauf dann die Antwort des Mahâmoha ganz gut passt: wohlan, so wollen wir ins Haus gehen.
„ 12. *tad* fehlt in *K.* — *A. vâsâgâray eva.* — *K. praviçâmaḥ.*

K. nennt den Akt: *iti Mahâmohapradhâno nâma dvitiyo 'ṅkaḥ.*

Dritter Akt.

P. 43.

Z. 4. *me* fehlt in *B.* — *K.* me *prativacanaṁ.*
„ 7. *K. sâdya* bha.
„ 8. *K. pâshaṇḍa.*
„ 10. *K.* na *svapity api.*
„ 11. *K. kshaṇârdham* api.
„ 12. *K. çânter muhûrtam api jîvanaṁ.*
„ 13. *mad-arthaṁ* fehlt in *K.*
„ 15. *K. jâlâ-salakkâ-dussahâiṁ.*

P. 44.

Z. 2. *K. jîvidaṁ dhâredu.*
„ 3. *K. tado ppadesesuṁ muṇiaṇa-samâülesuṁ assamesuṁ Bhâirahî-tîre bahuviha-mahâaṇa-bhûsidesuṁ.*
„ 4. *K. kadhaṁ pi* Mahâmoha-bhìdâ *pucchaṇṇaṁ paḍivasadi.*
„ 6. *K. kiyad* an.
„ 8. *K. casâla.*
„ 10. *K.* aho *sakhi* mayâ.
„ 11—13. *K. sâ jaï saccaṁ jjeva saddhâ atthi, tado târisie erisiṁ duggadiṁ ṇa sambhâvemi; ṇa hi târisio puṇṇa-bhâïṇío erisiṁ asambhâvaṇijjaṁ vibattiṁ aṇubhavanti.* — Vielleicht auch ein verdorbener Âryâ-Vers?

jaï sâ saccaṁ saddhâ,
ṇa târisa-duggadiṁ sambhâvemi;
ṇa târisio vibattiṁ
etârisiṁ aṇuhonti tti.

„ 14. *K.* kim *iha.* — *K.* leitet die Verse ein mit *tathâ hi.*

P. 45.

Z. 1. *K. Çrîr devî.*
„ 2. *K. pûrvaṁ* trayî.
„ 4. *A.* daityendro *'pi.*
„ 5. *A. pâshaṇḍâlaye.* — *K* tâvad *tâm* anu.
„ 6. 7. fehlen in *K.*
„ 8. *A. T. sahi sahi.*
„ 10. *jo* fehlt in *K.*
„ 11. *duppekkha* fehlt in *K.* — *K. ciuro* mukka-vasaṇa-*vesa* du.
„ 12. *K.* jjeva *paḍivaṭṭadi.*
„ 13. *K.* khalv *asau.*

P. 46.

Z. 1. *K.* sahi *evaṁ phuranta*-mahâ-*maükhubbhâsido - bhuaṇantarâle ppajjaladi.*
„ 3. *K. sakhi* ta. — *K. kaçcin mahâ*-nâ.
„ 4. *K.* (vi. vicintya *ca.*) *âṁ* jñâtaṁ *mayâ.*
„ 5. Die Worte tat sa. bis Zeile 9. fehlen in *K.*
„ 10. *K.* yathâ-*nirdishṭaḥ Kshapaṇaka-veço* di.
„ 13. *A. mokkhadu.* — Zeile 11—13. sind wohl ein Âryâ-Vers?

ṇava-vâla-ghalaa-majjhe
appâ jalanta-dîbe mantubbe,
ese jiṇa-vala-bhâsida-
palamatthe mokkha-sokkha-
dae.

Nach *K.* aber bilden die Worte ein kleines Lied, wie Çloka 11. und 15., in welchem jeder Pâda 13 Mâtrâ's hat.

ṇava-duâla-ghala-majjhake
appâ jalanta-dîpake
ese jiṇa-vala-bhâside
palamattha-sokkha-mokkhade.

Z. 13. *K. ale le sadhaâ suṇâdha.* —

„ 14—16. bilden einen regelmässigen Âryâ-Vers:

malamaa-puggala-piṇḍe
saala-jalehiṁ pi kelisî suddhî?
appâ vimala-sahâe
lisi-palicalâṇehiṁ jâṇabbe.
(K. jâṇidabbo.)

„ 16. *tâ suṇâdha* fehlt in *K.*

„ 17 ff. bilden wieder einen regelmässigen Âryâ-Vers:

dûle calaṇa-paṇâme
kida-sákkâlaṁ ca bhoaṇaṁ miṭṭhaṁ
issâ-malaṁ ṇa kajjaṁ
lisîṇaṁ dâlaṁ lamantâṇaṁ.

In der zweiten Zeile fehlt in *K. ca.* — Z. 4. st. *lamantâṇaṁ* (ramayatâṁ) lesen *T. B. ṇamantâṇaṁ* (namayamânânâṁ).

P. 47.

Z. 3. *K. âlokayataḥ.*
„ 6. *K. bhûtale* pa.
„ 7. *K. saddhe! sâdhaâṇaṁ* kulaṁ muhuttaṁ pi mâ *paliccaïssasi* (parityakshyasi).
„ 12. *abi* fehlt in *K.*

P. 48.

Z. 1. *jaṁ* fehlt in *K.*
„ 5. *K. anuharaty* e.
„ 6. *K. saugateshv eva tâvad* an.
„ 8. *K. bhikshuka-veçaḥ.*
„ 9. *bho bho upâsakâḥ* fehlt in *K.*
„ 14. *punaḥ* fehlt in *K.* — *B. K. saugato dharmaḥ.*

Z. 16. *K. anukûlâ baṇiṅ-nâryo.* — *A. B.* baṇig-*nâryo.*
„ 17. *A. mṛishṭam.* — *K.* mṛidu-*srastarâ.*

P. 49.

Z. 1. *K. dânotsava.*
„ 4. *K.* kasâa-*cira*-cîvaro. — *K. muṇḍo ido.*
„ 7. *A. B. âkâçe.* fehlt in *K.*
„ 8. *bhikshavo* fehlt in *K.*; *B. bho bho* bhi.
„ 9. *saṅskriyante* fehlt in *K.*
„ 10. *K.* kshaṇikâḥ *sarve bhâvâḥ.* — nach sthâyî schiebt *B.* ein: *mṛityur evâpavargo.*
„ 11. *K. para*-dârân âkrâmatsv *api.* — *K.* hi *yad* î.
„ 13. *K. tad-anurûpâ* Çraddhâ.
„ 14. *K.* upâsakânç *ca.* — *K. nirbharam* âli.

P. 50.

Z. 3. *K.* çabdaṁ *kṛitvâ.*
„ 6. *K.* sattha-gadaṁ *kiṁ pi* pu.
„ 7. *K.* api *jânâti.* — *K.* bha. *çriṇumas* tâ.
„ 11. *A. santätau.* — *A. K.* vijñâna-*lakshaṇaḥ.*
„ 12. *K. samucchanna.*
„ 14. *K. tado sampadaṁ ṇaṭṭhassa de* ke. u. *kappissadi.*

P. 51.

Z. 1. *K. keṇa de elise.*
„ 3. *ukto* — *dharmaḥ* fehlt in *K.*
„ 4. *atthi* fehlt in *K.*
„ 5. *iti* fehlt in *B. T.* — *K. nanu tad-âgamâd eva prasiddho 'yaṁ vâdo: Buddhaḥ sarvajña iti.*
„ 6. *K. tassa* savvaṇṇattaṇaṁ.
„ 7. *K.* tumaṁ *me* pidi.

Z. 8. *saddhaṁ* fehlt in *K.* — *K. dâso kidosi tti.*
„ 9. *A. dâsa iti.*
„ 10. *K.* duṭṭha-*parivvâaa.*
„ 11. *K. ese mae.* — *visaddhaṁ* fehlt in *K.*
„ 12. *K.* aṇusâsaṇaṁ *pavisanto* di.

P. 52.

Z. 2. *T. prâptaṁ.* — *A. B. K. loka*-ṇi.
„ 4. *K. arhato 'pi sarvajñatvaṁ* kaḥ çra.
„ 5. *K.* Kshap. *(vihasya).* — *K.* ṇakkhatta-*câla.* — *K.* sûlopalâa-*luppa-lâha*-pa.
„ 6. *K.* daṅsaṇeṇa *ṇâdaṁ* sabbá.
„ 8. *A. B. T. jyotishâṁ* atî-. — *K. jyotiḥçâstrâti-.*
„ 9. *K. bhavataivedam atikashṭa*-vra.
„ 12. *K. na* dipa.
„ 14. *B. viruddhatvâd arhato* ma. — loka-*traya*-vi. — *A. T. sugataṁ.*

P. 53.

Z. 3. *T.* puro *'valokya.* — Z. 3. 4. fehlen in *K.*
„ 7. *K. câru*-bhû.
„ 8. *K. bhâjanaḥ.*
„ 11. *K. ese puluse* kâ. dhâ.
„ 12. *bi* fehlt in *K.*
„ 15. 16. *K. kelise tuha sokkha-mokkhe.*

P. 54.

Z. 1. *K. abhighârita.*
„ 3. *K. dhârolvanair.*
„ 5. *Buddha Bu.* fehlt in *T.*; *K. Buddhaṁ Buddhaṁ.* — *K. dâruṇâ dharmacaryâ.*
„ 6. *K. aho* gho.
„ 8. *muṇḍita muṇḍa* fehlt in *K.*

Z. 9. *K. T. caṇḍâla*-veça. — *K. keçolluñcaka.* — *are* fehlt in *K.*
„ 10. *K.* pralaya-*kartâ* ve.
„ 11. *K. darçayishyâmas* tarhi *dharmasya* ma.
„ 12. *K.* aham *ihâhave.*
„ 15. *K. kalaya-sakalaṁ* bhû.
„ 16. *ale kâbâliâ* fehlt in *K.*
„ 17. *K. indaâlieṇa indaâlaṁ* daṅ.

P. 55.

Z. 1. *K.* Kâpâlikaḥ *(sakrodhaṁ).* — *K. aindrajâlikatayâkshipasi? (vicintya)* tan.
„ 2. *tad aham asya* fehlt in *K.*
„ 5. *K. bahula-budbuda-phenilaughaiḥ.*
„ 6. *K. dattvâ* da.
„ 7. *K. vargân tu* bha.
„ 8. *A.* iti khaḍgam *udyacchati (K. utkshipati).*
„ 9. *tthi* fehlt in *K.*
„ 13. *K. pratiharaṅs tishṭhati.*
„ 14. *K.* ghola-*rose* saṅvutte *si* tado *puṇo bi* ki.

P. 56.

Z. 1. *K. sokkha-mokkhe.*
„ 7. *K. Bhavâni*-patiḥ.
„ 8. *K.* mahâbhâga! *atîtarâgasya muktir ity açraddheyam etat.*
„ 10. *salâgi* fehlt in *K.* — *K. jutti*-viluddhaṁ.
„ 11. *K. çraddhayâkshiptam.*
„ 13. *K. kâpâlika*-rû.
„ 14. *K. sahi pekkha pekkha raassadâṁ* (rajasvalâṁ) *çaddhâṁ.*
„ 16. *K. vippaṭṭha*-ṇi.

P. 57.

Z. 3. *tâvad* fehlt in *K.*
„ 6. *janântikaṁ* fehlt in *K.*
„ 9. *A. T. âpidana.* — *K. nodgâdham.*

Z. 10. *K. kâpâlinî.*
„ 11. *A. K. avagâhana.* — *A. prabodhodayaḥ.*
„ 12. *K. kâpâlika-darçanaṁ.*

P. 58.

Z. 3. *K. âṁ* pâpa.
„ 4. *mahâ* fehlt in *K.*
„ 7. *K.* alihanta ali. *aho* kabà.
„ 8. *K.* dehi *me* dàva.
„ 9. *ale* fehlt in *K.* — *K. tâ kiṁ ettha kalemi? bhodu, piñjiâe dhakkissaṁ.*
„ 12. *K. sohiṇî. A. sohaṇî.*
„ 13. *A. B. K. viloaṇî.*
„ 15. *K.* tà *kisa katissadi* sà.
„ 16. *K. daṅsaṇaṁ ekkaṁ.*
„ 17. *K. hakke tuha sampadaṁ dâsake* saṁ.
„ 18. *dhâṇeṇa* fehlt in *K.*

P. 59.

Z. 3. *K. âdâya.*
„ 4. *K. bhâaṇaṁ sulâe.*
„ 5. *vilokya* fehlt in *K.*
„ 11. *K.* kiṁ *vimṛishyate? (Çraddhâṁ prati) priye!* pa. an. *adyâpi nâpagacchati; tenâsmad.*
„ 13. *K.* anayor *arpayatu.*
„ 14. *K.* ti. *paṭhanti.*

P. 60.

Z. 3. *K. mahân ayaṁ prasâdaḥ.*
„ 4. *K. saurabhyaṁ mâdhuryaṁ ca.*
„ 5. *K. kati na vârân.*
„ 10. *K. vaaṇucchiṭṭhaṁ* ma. *dhâledu maṁ.*
„ 14. *K. vañcidamhi.*
„ 16. Die Worte *(tathâ kurutaḥ)* gehören P. 61. nach Z. 1.

P. 61.

Z. 2. *K. amûlya*-kritaṁ.
„ 3. *tâvat* fehlt in *K.*
„ 4. *K. ity ubhau* nṛi.
„ 6. *K.* kabâ. *saha.* — *K.* tà. ed. *samaṁ sohaṇaṁ ahme bi naccahma.*
„ 8. fehlt in *K.*
„ 11. *âcârya mahâ* fehlt in *K.* — *K. yatrâkleçenâbhi.*
„ 13. st. paçyasi *K. paçya.*
„ 14. *K.* atrânu. *vâñchitârtha*-vi.
„ 16. *K. vaçyâkarshaṇa-mohana-pramathana.*

P. 62.

Z. 1. *(vimṛiçya) ale âcâliâ* fehlt in *K.*
„ 2. *K. adha vâ lâüle. (âcâliâ* fehlt in *K.)*
„ [illegible]. *K.* Bhikshuḥ *(vihasya)* ayam *anabhyâsa*-pì. — *K. unmattibhûtas* ta.
„ 5. *K. ucchishṭaṁ.*
„ 6. *K. edaṁ* pu.
„ 7. *K. de* su. à. *tâdisî kiṁ* itthià.
„ 9. *A. K. pṛicchyate.*
„ 10. *K. vâpy asurâṅganâṁ.*
„ 12. *K.* traye *'smin.*
„ 15. *tti* fehlt in *K.*

P. 63.

Z. 1. *evam etat* fehlt in *K.*
„ 2. *kiṁ pi* fehlt in *K.* — *K. mantîadu* (mantryatàṁ).
„ 4. *K. sattassa* sudà.
„ 7. *A. B. K. vidyâ*-balàd.
„ 8. *K. khaṭh*[illegible] â.
„ 9. 10. *K. am*[illegible]*-gala eva halâçânâm âlâpaḥ çrûyate;* tad a. tà. *âlokayâvaḥ.*
„ 14. st. ṇatthi gili-vale *K. ṇatthi a gaaṇe.*
„ 15. *K. atthi* hiae. — Diese Zeilen sind sicher ein Âryâ-Vers, den aber weder die Handschriften,

noch *K.* als solchen bezeichnen. Ich würde ihn jetzt so lesen:

ṇatthi jale, ṇatthi thale,
ṇatthi gili-vale, ṇatthi paâle a,
hiae tu mahappâṇaṁ
ṇivasaï saha Viṇhubhattie.

P. 64.

Z. 1. *devie* fehlt in *K.*
„ 2. *K. pâsavattiṇî.*
„ 9. *K.* tâṁ *cec chraddhânudrutâ* sâ.
„ 11. *K.* vivekasya *sâdhyaṁ.*
„ 12. *K.* tathâpy *artha-vyayenâpi* svâ.
„ 13. *K. preshayâmaḥ.*
„ 15. *K.* ha. *vyavasitaṁ* de.
K. iti *Pâkhanda-viḍambano nâma* tṛitîyo 'ṅkaḥ.

Vierter Akt.

P. 65.

Z. 4. *K.* '*muditâ*-sa. — *K. daṅsaṇa.*
„ 6. *pia-sahîṁ* fehlt in *K.* — *K.* kahiṁ *taṁ* pe.
„ 7. *K. iti* pari.
„ 9. *paṭhati* fehlt in *K.*

P. 66.

Z. 1. *K.* Maitrî *(vilokya).* — *me* fehlt in *K.* — *K. sambhanta.*
„ 2. *K. kalpa*-tara.
„ 3. 4. *K. tâ ubasappia âlâbaïssaṁ ṇaṁ. (ity upasṛitya) pia-sahi saddhe! kisa dâṇiṁ tuaṁ udaâhida-hiaâ sammuhâgadaṁ pi maṁ viloaasi?*
„ 5. *me* fehlt in *K.*
„ 8. *K. tad udgâḍhaṁ parishvajasva mâṁ.*
„ 10. st. kahaṁ de *K. kisa.* — *K. de* aṅgâiṁ.
„ 11. *K. punaḥ* paṭhati.
„ 12. *K. aho hadâsâe gholaṁ daṅsaṇaṁ.*

Z. 14. *K. sakhi çṛiṇu!* — *K. abhipatya.*

P. 67.

Z. 1. statt nakâ- zu lesen *nakhâ-.*
„ 2. *K.* piṇḍa-*yuteva.*
„ 4. *K. (iti mûrchitâ patati.)*
„ 7. *K.* paraṁ *madîyâ.* — *K. nâdopajâtârdra-bhâvayâ devyâ Vishṇubhaktyâ.*
„ 9. *A. K. tathâ* vyaloki.
„ 11. *K. vyâbhugna-jarjaratarâsthi.*
„ 12. *K.* muhâdo *saddhâ kkhemeṇa jîvidâ* pia.
„ 14. *B.* evaṁ *mahârâjasya* dur. — *yad* fehlt in *K.*
„ 15. *K. pravartamânasya.*

P. 68.

Z. 1. *K. vijayodyogaḥ.*
„ 2. *K. tadâ Vairâgyasya prâdurbhâvo bhavishyati.* — st. anuprâṇanena *B. anunayena.*
„ 3. *K. ṛitaṁbharâdayaç.* — st. rita zu lesen ṛita.

Z. 4. *K. anudhyâsyantiti.*
„ 7. *bi* fehlt in *K.*
„ 8. *K.* siddhi-*kâraṇâdo.*
„ 9. *te hi* fehlt in *K.*
„ 14. *'pi* fehlt in *A. C. K.*
„ 15. *K.* vâsarân *ativâhayâmaḥ.* — *A. C. tatredânîm.* — *A. C. âlokayishyati. K. avalokayishyati.*
„ 16. *K. devyâ cedam.* — *K. tatraiva ca.*
„ 17. *K.* Bhâgîrathî-*tîra.* — *K. bhûta.*

P. 69.

Z. 1. *K. kiñcid.*
„ 2. *devyâḥ* fehlt in *K.* — *tapas* fehlt in *K.*
„ 3. *K.* ahaṁ *uṇa.*
„ 7. *K. praveçakaḥ.*
„ 8. *T. K. pratihârî.*
„ 12. *A. manâg magno.*
„ 15. *A. B. T. C. mohasyâvabodho.*
„ 16. *K.* ca *prabodhodayâd* nivṛittiḥ.
„ 18. *K. nâmûla*-vi.

P. 70.

Z. 1. 2. *K. jâta-tattva*-prabodhâd.
„ 3. *K. prâyaçaḥ kṛitinâṁ kârye* devâ.
„ 4. *K.* iti *purâvida udâharanti.* — *ca* fehlt in *K.*
„ 5. *K. yathodyogaḥ* kâmâdi-*vijayâya.* — *K. tvad-arthe.*
„ 6. *prathamo vîro* fehlt in *K.* — *eva* fehlt in *K.*
„ 7. *K.* tam eva *kâma-nirjayâya preshayâmi. (pârçvato 'valokya) Vetravati* â.
„ 12. *T.* hatakena *hi vihataṁ (K. vañcitaṁ).* — *K.* mahâmoha-*hatakenaiva.*
„ 14. *K. ullasat.*
„ 17. *K.* aho *kâmasya.*

P. 71.

Z. 1. *K. svabhâvato durga*-bi.
„ 2. *K.* viratir *yatra ca spashṭa.*
„ 4. *K. paushpyo.*
„ 6. *K. T. kṛitaḥ.*
„ 7. *K.* kim *evam anavalambanam* â.
„ 8. *K. mahâjanaḥ.*
„ 10. *K.* lo. *stana-parirambhaṁ bhṛiçaṁ vâñchati.*
„ 13. *K. ido ido* (e. ma. fehlen.)
„ 16. *tâ* fehlt in *A. T.*

P. 72.

Z. 1. *K. jayati jayati mahârâjaḥ.*
„ 3. *K.* Râjâ *(sasambhramaṁ).*
„ 4. *K.* kiṅkaraḥ *prâptas*; *tad* â.
„ 6. *K. bhadraṁ* mahâ. — *K. A. mohenâsmâkaṁ.* — *K. pravṛittaḥ.* — *K. tatra ca tasya Kâmaḥ.*
„ 7. *ca* fehlt in *K.* — *K.* bhavân *eva.* — *A. nirmitaḥ.*
„ 9. *K.* Vastu. *(sapramodaṁ).*
„ 10. *bhavân* fehlt in *K.*
„ 11. *K. pushpa*-dhanvâ.
„ 14. *K.* yo. *vâ.*

P. 73.

Z. 1. *K. jharâ.*
„ 5. *K. api ca* 'nârî.
„ 6. *K.* bhaṅgam *âpâdayishyante.*
„ 7. *A. B.* dhavalâ *râtri (K. râtryo)* dvi.
„ 18. *praṇamya* fehlt in *K.*
„ 19. *K. Vetravati.*

P. 74.

Z. 3. *K.* Kshamâ *(sadhairyaṁ).*
„ 5. *K. ghora*-dṛishṭeḥ.
„ 6. *K.* nirmala-*gabhîra*-*payodhidhîrâ.*
„ 8. *K.* (â. *viçintya) haṅho.*

Z. 13. *K. ity* ubhe.
„ 15. *K. jayati jayati.*
„ 16. *K. sâshṭâṅgaṁ* pra.
„ 17. *K. vatse* atro-.

P. 75.

Z. 1. *kshame*, a. saṅ. *tvayâ* dur. *krodho* je.
„ 2. *K. deva-prasâdena* ma. — *K. samarthâsmi.*
„ 3. *A. T. K. tad-anucara*-mâtraṁ.
„ 10. *K. avadhîraṇam.*
„ 13. *K. manasaḥ* kro.
„ 15. *K. krodhâd* vi. — *K. mada*-mâna.
„ 17. *K. teshâṁ* vijayâya.
„ 18. *A. yathâjñâ.* — *K.* yad *âdiçati* de.

P. 76.

Z. 1. *K. Vetravati.* — *K.* lo. *vijayâya.*
„ 3. *K.* santoshena *samaṁ.*
„ 7. *K. sukha*-sparçâ.
„ 9. *lubdha* fehlt in *K.*
„ 14. *K. na dîrṇaṁ.* — *K. açani.*
„ 15. *K. api ca* idaṁ *ca lobhânuceshṭitaṁ.*
„ 16. *K. etal* labdham.
„ 17. *A. K. labhyaṁ.* — st. mugdho *K. lubhyaṁ.*
„ 19. *K. mahâmohândha.*

P. 77.

Z. 2. *K.* asya *vilayo.*
„ 3. *K.* viyogo *'py* u.
„ 9. *K. dhautvâ.*
„ 10. *A. punaḥ* magnaḥ; *K. sukhaṁ* magnaç *ciraṁ sthâsyasi.*
„ 11. *K. ajja* eso.
„ 12. *K. jayati jayati.*
„ 16. *savinayaṁ* fehlt in *K.* — *K. svâmin! esha praishyajanas tadâjñayânugṛhyatâṁ.*

Z. 17. *A. B. atrâtivilambena.*
„ 18. *prati* fehlt in *K.*

P. 78.

Z. 1. *K.* so 'ham *idânîṁ.*
„ 3. *K. vṛittiṁ.*
„ 5. *K. hinasmi.*
„ 6. *K.* iti *prakramya* ni.
„ 7. *veçaḥ* fehlt in *K.*
„ 8. *K. mauhûrtiko vidita-prayâṇa*-sa.
„ 9. *K. prasthâpanâya.*
„ 10. *K. yathâjñâ-.*
„ 12. *K. bho janâḥ.*
„ 14. *K. yojyantâṁ.*
„ 16. *K.* saṅ. *prathamam asi-latâpâṇayo 'thâçvavâhâḥ.*
„ 17. *K.* bhavatv *idânîṁ* kṛi. — *K. bhoḥ* sâ. â. *upanayatu me sajjîkṛitya* san. ra.
„ 19. *devaḥ* fehlt in *K.*

P. 79.

Z. 3. *K. rathâdhirohaṇaṁ.*
„ 4. *K.* vegaṁ *nirûpya.* — *âyushman* fehlt in *A. T.*
„ 7. *T. dhîra*-gho.
„ 9. *K. B. pâvanî.* — *K. punâti* Vâ.
„ 10. *nâma* fehlt in *K.* — *K.* leitet die Verse ein mit: *tathâ hy asmin.*
„ 11. *K. jhâtkâra.*
„ 12. *A. B. C. T. K.* çaçikara-*rucaḥ.*
„ 15. *K. (parikramya)* etâç ca. — *ârambha* fehlt in *K.*
„ 16. *K.* makaranda-*vindu*-dur.
„ 17. *K.* châyâ-*taralâ.* — *K. mârutâ* api.

P. 80.

Z. 5. *A. (âlokya). K. (avalokya) sûta! paçya paçya!*
„ 6. *K. eshântar.*
„ 10. *K.* idaṁ *ca* tat.

Z. 11. *K.* pâvanam *Âdikeçavâbhidhâ-nasya* Vi.
„ 13. *K.* *(vilokya* sa.*)*
„ 15. *K.* dehaṁ *parityajya.*
„ 16. *tâvat* fehlt in *K.*
„ 17. *K.* asmad-*darçanâd eva* dûram *apakramanti.*

P. 81.

Z. 1—3. *K.* (Râjâ.) evam *evaitat.* bhavatu; *praviçya* bhagavantaṁ *devam Âdikeçavaṁ* namasyâmah. (ra. a. pra. *avalokya* ca) *jaya jaya bhagavan.*
„ 4. *A. T. kirmîrita.*
„ 5. *K.* pîṭha-*dyute.*
„ 6. *A.* -oddhâra-*bhâra.* — *K.* sambhâra-*saṅkhinna.*
„ 7. *A. B. T. baloddhṛita.*
„ 8. *K.* -*oddyotita.* — *K.* -âtivarshâmbu-*sândra*-tra.
Z. 9. *K. vismâyitâ-.*
„ 10. *K.* -*mârjato-.* — *A. trasad-*dai. — *K.* vakshas-*taṭa-kapâṭa*-pâ.
„ 11. *K.* dvaya-*çrasta-vistîrṇa*-ra.
„ 12. statt bhayakṛit *K. T. B. ripu.* — *K. Kaiṭabhâkuṇṭha*-kanthâ-. — st. sphuto- lies sphuṭo-.
„ 13. *K.* jyotir-*ulkâçato-.*
„ 14. *K.* dor-*darpa*-vi. — (st. kshubdhoddugdhâ- zu lesen *kshubdha-dugdhâ-.*)
„ 17. *moha* fehlt in *K.*

P. 82.

Z. 1. *ca* fehlt in *K.* — *K.* nivâsa-*yogyo* dc.
„ 2. *K. skandâvâraṁ.*

K. iti *Vivekodyogo nâma* caturtho 'ṅkah.

Fünfter Akt.

Z. 9. *K. prasiddhaḥ* kha. a. pa.
„ 12. *K. durvâra*-dâ.
„ 15. *K. ahorâtraṁ* çi.

P. 83.

Z. 1. *krûra* fehlt in *K.* — *A. kathâçeshâṁ (B. çeshatâṁ)* ga. *K. tathâ çeshatâṁ* ga.
„ 5. *K. yathâ:* vatse.
„ 6. *K.* darçana-*vimukhî.*
„ 7. *K. bhâgavate* kshetre. — *A. anupâlayâmi. K.* kâlam *abhipâtayitum icchâmi.*
„ 8. *K.* vṛittaṁ *samara-vṛittântaṁ* me.
Z. 9. *sarvam etat* fehlt in *K.* — *K. nivedayâmi.* — *K. vilokya.*
„ 10. *K. etat tu* ca. — *K.* ayaṁ *bhagavân* saṁ. — *bhagavân* fehlt in *K.*
„ 11. *svayaṁ* fehlt in *K.* — *K.* ca *sâ* munibhir.
„ 12. *K.* kim api *mantrayantî tishṭhati; tad* yâ.
„ 16. *K. kathaṁ* dc. *pracura-cintâkulitâm* iva *bhavatîm âlokayâmi. (T. bhavatîm.)*
„ 18. *K.* v. e. *mahati vîra-kshaye saṅgrâme.*

P. 84.

Z. 1. *A. mohâbhi-*; *K. mahâmohenâbhi-*.
„ 2. *K. duḥkhitam* iva.
„ 3. *K. cintyaṁ*. — *T. K. bhavati*.
„ 4. *K. tadâ* ni.
„ 6. *K. abhyudaya*-prâyaḥ.
„ 7. *K.* anishṭâçaṅsi.
„ 8. *K. ârohayati*.
„ 9. *K.* (*sahaso*pasṛitya.) *devi!* pra.
„ 10. *K. svâgatâsi*.
„ 13. *K. parishvajasva mâṁ*.
„ 15. 16. fehlt in *K.*
„ 17. *K. Çraddhe, kathaya*, tatra.

P. 85.

Z. 1. *T. bhavati*. — *K.* âyatanâd *pratinivṛittâyâm* eva.
„ 2. *K. pâṭala-dhâmni*.
„ 3. *K. ghoshaṇâhû-*. — *K.* aneka-*vîra-bahula*. — *K. badhirîkṛita-digantare*.
„ 4. *K, paṭala-paṭânta*.
„ 5. *T. K. samada*-kari.
„ 7. *ca* fehlt in *A. T.* — *K. sambaddhe* sai. — *mahârâja-Mahâmohasya* fehlt in *K.*
„ 8. *K. mahârâja-Vivekena*. — *K. naiyâyikaṁ* dar.
„ 11. *K. puṇyabhṛitâṁ*.
„ 13. *K.* vaktra-*vilasat*-phet.
„ 16. *kruddhena* fehlt in *K.* — *K.* durṇaya-paripâkasya.
„ 17. *K.* pâshaṇḍa-*tarkaiḥ* samaṁ *prathamaṁ samarâyodyojitâḥ*.

P. 86.

Z. 1. *K. sâ veda-vedâṅga*.
„ 3. *A. B. T.* padma-*dharâ*.
„ 6. *devi* fehlt in *K.* — *K. çaivâdayo* de. sa. â. *sarva evâgamâḥ*.
„ 9. *tâd* fehlt in *K.* — *ca* fehlt in *A. K.*
„ 11. *K.* bâhu-*nivahair*.
„ 14. *K.* Çântiḥ (*sâçcaryaṁ*). — *punaḥ* fehlt in *K.* — *K. pratidvandvinâṁ*. — *ca tarkâṇâṁ ca* fehlt in *K.*
„ 18. *B. pratyabhibhûtânâṁ*. *T. parair atyabhibhûtânâṁ*. *K. paraiḥ pratyabhiyuktânâṁ*. — *K.* prasûte *saṅhatiḥ*.
„ 19. *K. tena* ve. — *K. avântara*-vi.

P. 87.

Z. 1. *K. pratikshepârthaṁ ca* çâ. *sâhatyam asty* eva.
„ 2. statt *ca A. K.: tu*.
„ 3. *A. B. T. advayam* ajam. — *K. unmeshaṇâd*.
„ 5. *K.* tais tais *tena*.
„ 8. *K. tad-anantaraṁ* de. — *K. padâtânâṁ*.
„ 9. *K.* dhârâ-*sahasra-pâtopa-*. — *teshâm asmâkaṁ* fehlt in *K.*
„ 10. *K.* samprahâraḥ *pravṛittaḥ*.
„ 11. *K. bahula*.
„ 13. *K. viçîrṇot-*.
„ 15. *K. cAtidâruṇe* saṅ. — *paksha* fehlt in *B. K.*
„ 16. *K.* lo. *nâma* tantraṁ, *tac câṇyonya-vimardanair eva vinashṭaṁ*.
„ 17. *anyat* fehlt in *B. K.* — *K. anantaraṁ ca* pâshaṇḍâgama-*drumâ*. — *K. pravâha*-paryastâḥ.
„ 18. *K.* saṅ. tâ. si. gâ. *pârasîka-magadhâṅga*-kaliṅgâdîn *deçân* pravishṭâḥ.

P. 88.

Z. 1. st. *tu K. ca*. — *K.* pâñcâla-*mâlavâbhîreshûpetya* nigûḍhaṁ *pracaranti*.

Z. 2. *K. nyâyânugatayâ ca.* — *A. B. mîmâṅsayâ ca gaḍha-; K. mîmâṅsayâ gâḍha.*
„ 6. *K.* kshamayâ *tu* kro.
„ 7. *K. nirâkṛitâḥ.*
„ 8. *paiçunya* fehlt in *K.* — *K. pratigrahâ.*
„ 9. *K.* parotkarsha-*bhâvanayâ* mado *jitaḥ.* — *para-* bis *khaṇḍitaḥ* fehlt in *K.*
„ 11. *saharshaṁ* fehlt in *K.*
„ 14. *K.* jñâyate *viliya kutrâstîti.*
„ 17. *K. anâdara*-pa. — *K. parâṁ* çrî.

P. 89.

Z. 3. *K.* syât *tadâ* sarva.
„ 4. *K. nirvṛitim.*
„ 5. *durâtmano* fehlt in *K.*
„ 6. *K. acirâd asau çarîreṇaiva na* bha.
„ 8. *K. tasya* vai.
„ 9. *K. preshayâmi.*
„ 11. *K. vishkambakaḥ.*
„ 13. *K.* me *prativacanaṁ.*
„ 14. *B. K. kumârakâ.* — *mâna* fehlt in *A. B.*
„ 15. *K.* aṅgâni *(diço 'valokya savaiklavyaṁ)* na. ka. vṛi. an. *mâṁ* san.
„ 16. *hiṅsâ* fehlt in *K.* — *K.* âdayaç *ca* snu.
„ 17. *tâ* fehlt in *K.* — *K.* api *me* ma. sa. — *A. B. K. apahṛitâḥ.*

P. 90.

Z. 1. *K. ahaha.*
„ 2. *K.* dahati *marma davâgnivat.*
„ 3. *K. dṛiḍha*-vedanâḥ. — *K. T. karshati.*
„ 5. *K.* prasabham *esha.*
„ 8. *K.* api *mâm* ev. a. *na* sam.
„ 10. *K.* adyâpi *devî* pravṛittir *'iti;* yataḥ *kumâra*-vyasana-ço. da. hṛi. *sphoṭena* vi.
Z. 12. *K.* Manaḥ *(sâveçaṁ).* — *A. kvâsi hâ priye.* — *priyaṁ* fehlt in *K.*
„ 17. *K.* pu. *mûrchitaḥ patati.*
„ 19. *K.* alam *ataḥparam asmâkaṁ jîvito-vyasanena, Saṅkalpa, citâṁ racaya.* (so scheinen auch *A.* und *B.* gelesen zu haben.)

P. 91.

Z. 1. *vaiyâsikî* fehlt in *K.*
„ 3. *sarasvati* fehlt in *K.* — *K.* vyasana-*duḥkhitasya.* — *K. prabodhâya.* — *ca* fehlt in *K.*
„ 4. *A. bhavishyati.*
„ 5. *K.* evam *abhibhûto 'si.*
„ 7. *K.* adhîtâni *ca tvayetihâsâdy*-upâ.
„ 10. 11. *K. çokâvahaḥ sindhoḥ.*
„ 12. *K.* vastu-*darçinaṁ* na *spṛiçati çokâveço.*
„ 14. *T. vikalpakaṁ.*
„ 15. *K. mohaḥ kas tadâ.* — *T. anupaçyatâṁ.*
„ 16. *K. T. çokâveça.* — *me* fehlt in *K.*
„ 17. *K.* labhate; *kva punar bhâvânâm anityatâ?*
„ 18. *K. esha yataḥ prasiddho 'yam arthaḥ.*
„ 19. *K.* sarvânartha-*vijaṁ.* — *iti* fehlt in *T.*

P. 92.

Z. 1. *K. vahni*-vîja.
„ 4. *K. dîpra*-çi. — *K.* sahasra-*vishamâ.*
„ 5. *api* fehlt in *A. T.* — *B. dagdhân.*
„ 6. *K. tat* sâ. — *K.* antakâle *dṛishṭâsi tâvat.*

Z. 7. *K. cáparam.*
„ 8. *K.* amtshàm *apaká.* — *K. atyantâveço bhavatâm. tathá hi.*
„ 10. *K. kâryámibhiḥ.*
„ 11. *K. na hi na hi* bha.
„ 17. *K.* pà.. *ebhiḥ.*
„ 18. *K. masí.*
„ 19. *K.* evam *evaitat.*

P. 93.

Z. 3. *vásaná* fehlt in *K.*
„ 4. *A. B.* uktaṁ ca *Márkaṇḍeyena.*
„ 7. *K.* tat *sarvathá* sarva. — *K.* yatnaḥ *káryaḥ.*
„ 10. *K. jagatám.*
„ 12. *A. B. bhavaty* evaṁ. — *K. durucchedo* mamatva-granthir, *iti manye.*
„ 13. *K.* tathà *ca.* Die Worte tâvad ava. bha. fehlen in *K.*
„ 15. *K. tat*-sneha.
„ 16. *K. kañcid.*
„ 18. *K. mamatva-chedasya.*

P. 94.

Z. 2. *K. vahati* vi. — *K. mřitás* tava.
„ 3. *K. suhřido.*
„ 4. *K.* bhùyo *nidháya.*
„ 8. *çoka* fehlt in *K.* — *K.* bheshajam *áryá* àjñàpayatu *bhavatí.*
„ 9. *vatsa* fehlt in *K.* — *K. nanúpadishṭam eva munibhiḥ.*
„ 11. *K. mahaushadhaṁ.*
„ 12. *K.* e. *evaitat. dúrnivâraṁ.*
„ 13. *K. yady* apy e. (gegen das Metrum.)
„ 14. *A. T. K. vâtâhatair.*
„ 15. *etaso* bis *tataḥ* fehlt in *K.*
„ 16. *K. niveçyatám.*
„ 17. *K.* tad *ájñápayatu bhagavatí.*

P. 95.

Z. 1. *K. smarer.*
„ 2. *A. K. kiríḍha.*
„ 3. *K. grishmeshu çítam.*
„ 5. *K.* tràto *'haṁ.* — *B. bhavatyá.*
„ 7. *K. sampraty* upa. — *K.* jàtaṁ; *ata eváparam* u.
„ 10. *K. çucá santapyanté.*
„ 15. *K. -átisúkskmáyata-.*
„ 17. *K. asra.*
„ 18. *K. vřikáṅs taṇau* ni. *ko vá* ka.

P. 96.

Z. 1. *K. yadá lolálolá.*
„ 2. *K.* vipad-*dehaṁ* de.
„ 3. *K: guruḥ çoko* lo.
„ 5. *A. B. tad eva tat.*
„ 7. *(upasřitya) ahaṁ bho* fehlt in *K.*
„ 8. *K.* va. *jâyamánena* tvayà *parityakto* 'smi; *tat* pa.
„ 12. *tâta* fehlt in *K.* — *yataḥ* fehlt in *K.*
„ 13. *K. bhrámyatâm.*
„ 15. *K.* priyàṇàṁ *yadá.*
„ 16. *K. bhûri*-vi.
„ 19. *K. máliká.* — *A. B. T. mallikáḥ.*

P. 97.

Z. 2. *A. B. T. K. jala*-prâyân.
„ 3. *vatsa* fehlt in *A.* — *K. yady evaṁ* gřihiṇà *tadá* mu. a. *anáçramiṇá* na.
„ 4. *K.* te *dharmacáriṇí bhavatv iti.*
„ 4. *K. vatsa!* çama. — *K. upacarishyanti.*
„ 8. *K.* anugrahàd *eva* 'u.
„ 10. *K. tvat*-prasàdanàya *preshitáḥ. etáḥ* sa.
„ 12. statt devìti *K. bhagavati.*
„ 15. *K. vatsa* yama..
„ 16. *K. ebhir* eva, *sahedánim* â. sàm. *anutishṭhatu.* — st. sàmràjyam

A. B. yauvarâjyañ. — *K. api ca* tvayi *svâsthyam.* — *K.* pra. *âpsyati.*
Z. 18. *A. B. T. saṅyogâc* (gegen das Metrum). — *K. jaropaplavo.*

P. 98.

Z. 2. *A. K.* prasanne *mukham* iva.

Z. 3. *K.* tad bhavatv *idânîñ* jnâ. udaka-*kriyâyai Bhâgîrathîm* ava.
„ 4. *K. Manaḥ.* *yad âdiçati* devî.

K. iti *Vairâgyotpattir nâma* pañcamo 'ṅkaḥ.

Sechster Akt.

Z. 11. *vatse* fehlt in *K.*
„ 11. *K.* ga. *çamañ samantât.*

P. 99.

Z. 1. *K. tvaritañ.*
„ 2. *K.* aye *ambâ Çraddhâ* sa.
„ 3. *K. evâbhivartate.*
„ 5. *ârogyam* fehlt in *K.* — *me* fehlt in *K.*
„ 8. *K. devo 'nujîvibhiḥ.*
„ 9. *K.* ma. *kva* prasthitâsi.
„ 11. *purushasya* fehlt in *K.*
„ 12. *K.* yâ. *badhye nigrâhye* bha.
„ 13. *K. svârâjyañ.*
„ 14. 15. *K.* evam *evaitat. yady* âtmânam *eva pratisandhatte, tadâ* svârâṭ samrâṭ *vâ bhavishyati.*
„ 17. *nanu* fehlt in *K.* — *A. B. T. K. vaktarye.* — *K.* anugrahaḥ *pṛicchyate.*
„ 18. *K.* devo hi *mâyâñ* sa. — *K.* iyam *iti sarvatheyañ* ni.

P. 100.

Z. 1. *kâ* fehlt in *K.* 4. *T. râjakula*-sthitiḥ.
„ 4. *K. sakhâyo* mâ.

Z. 7. *K. svâmini.*
„ 8. 9. *K.* ihâmutra *ca* bhoga-*virasaḥ svâmî.*
„ 9. *K.* tena *saḥ.*
„ 10. *sa* fehlt in *K.* (gegen das Metrum.)
„ 12. *K. samanvayaḥ.*
„ 13. *K. kathañ te anumanyate.*
„ 14. *K. kṛitakṛityatâm ivâtmano matvâ* sva.
„ 15. *K. çlatha*-vyâpâro *'dya bhûtaḥ.*
„ 16. *K.* a. *yân* upa. *âdâya,* ma. *linas tishṭhati,* te.
„ 18. *putri tathâ* fehlt in *K.* *K. duravasthâñ* gâ.
„ 19. *vidyayâ* fehlt in *K.*

P. 101.

Z. 1. *K. yad* eteshv *evâyañ* svâmî *Vivekopanishadoç* cintâm.
„ 4. *K. vidyâ-pradarçitâ.*
„ 7. *K. te te* *K. kathâ gâthâdayo* vân.
„ 10. *K. madhumatîñ.* — *K.* âpannas *tat.* — *K upachalyate.*
„ 11. *K. ihâsyatâñ.* statt janma *K. jarâ.* — *K. T. anupadhi.*

Z. 12. *K.* ramaṇîyo *'yam* e. — *K.* vividha-*veça*-vilâsa-*lâvaṇyamayo (T. lâvaṇyamayo).*
„ 13. *K. mañgalâdy-arghya*-pâṇiḥ. — *K. tad iha.*
„ 14. *yato* fehlt in *K.*
„ 15. *'tra* fehlt in *K.* — *K. sikatina.*

P. 102.

Z. 2. *K.* saṅkalpena *ca* pro. svà. *ca sampratipattim* i.
„ 4. *K.* (sakhedaṁ) *hâ dhik* tàm.
„ 8. *K.* Çraddhà. *punas tat*-pà.
„ 9. *K. netram.*
„ 10. *evam* fehlt in *K.* — *A. B. K. etaiḥ* — *grâsa* fehlt in *K.* — *T. B. âsthâni.* — *K.* àsthànîtarkaiḥ.
„ 11. *tathaiva* fehlt in *K.* — *K. vishaya-vishamàñgâ.*
„ 14. *K. sucirâd yo. samâçritâ.*
„ 16. *K. nadî vigâhyate.*
„ 18. *K.* ity *abhidhâyâvadhi.*

P. 103.

Z. 1. *asti* fehlt in *K.*
„ 2. *K.* àdishṭâsmi. — *K.* yathà *drashṭuṁ Vivekam* icchàmi, *tatas* tvaratàm bhavat*iti.* tad ahaṁ *mahârâja-sakâçaṁ* prasthit*âsmi*
„ 3. *T. bhagavati.*
„ 4. *K.* àdishṭ*âsmi.*
„ 5. *K. svâmino* ni.
„ 9. *K.* màhàtmyaṁ *bhagavatyâ Vishṇubhaktyâ.*
„ 12. *K. krântâ* mi.
„ 14. *K pâraṁ.*
„ 19. *K.* devo *devyâ* upà.

P. 104.

Z. 1. *ma* fehlt in *K.* — *K.* yena *tvam* evaṁ bra. statt daçâ *B. avasthâ.*

Z. 5. *K.* vidhi-*vaçâd.*
„ 8. *K.* hi *tathâ tathâ* manaḥ. — statt tvatto *K. yato.*
„ 9. *K. tad* eva. — *K.* vipat-*patitasya.*
„ 10. *K.* tad *ehi darçanena* priyàlâpena *ca* sam.
„ 11. *K. pûrṇâs.*
„ 13. *K.* sakhi *pratyâgacchanti.* — *vatsayâ* fehlt in *A.* — *K.* gîtayâ *sarahasyam idam* uktà.
„ 14. *K. yathâ-praçnam uttareṇa.*
„ 15. *K.* tathà *ca.* — *K.* bhavishyatîti. *sâhaṁ* gu. *samakshaṁ kathaṁ* dhà.
„ 18. *K. Vishṇubhaktyâpy* ayam *artho Viveka-svâminor uktaḥ.*
„ 19. *K.* tad *iha.*

P. 105.

Z. 4. statt vatse *K. Çraddhe.*
„ 5. *K. gṛhîtoddeçaiva.* — *K. B. gatâ.*
„ 7. st. pràg eva *A. B. Prayâge.* — st. yathà *K. yan.*
„ 8. *çaile* fehlt in *K.* — *K. devyâ Gîtayâ saha* ta.
„ 10. *K. vidyâ*-bhayaṁ.
„ 11. *K.* tam *enam atha* saiva.
„ 12. *K. bhagavad*-àgamanam *anudhyâyan* vi.
„ 14. *A.* jñàna-*viruddhatayâ.*
„ 15. *kutaḥ* fehlt in *A. T. K.*

P. 106.

Z. 1. *K.* tad bha. *bahudhâ* pi. *asmâkaṁ vartata* ity esha dha.
„ 2. *K. devi esha svâmî Vivekena saha* vi.
„ 5. *K.* devî *svâminaḥ* pà.
„ 6. *K.* kha. *yato* mà. — *K.* tattva-*prabodhodayena.*
„ 7. *K.* tad *evâ*smàkaṁ.
„ 9. *K. devi bandhaṁ.*

Z. 10. *T. K. upaviçati.*
„ 14. *K.* atha *jânanti te* bhavatyâs.
„ 18. *K. teshâñ kevalañ.* — *K.* mad-*vidhâraṇañ.*

P. 107.

Z. 2. *K. çruvâdi.*
„ 8. *K. jñâsyati me* tattvañ, tata etasyâḥ san. *katicid* vâ.
„ 11. *K. uktâ* bha.
„ 12. statt iti *T. api.* — *K.* anâthâ-*hañ.*
„ 13. *K. vastum — iti* fehlt in *K.*
„ 15. *bhadre* fehlt in *K.*
„ 16. fehlt in *K.*
„ 19. *A. B. T. -ojjvalan.*

P. 108.

Z. 3. *K.* tato *yajñavidyayâ cintitañ.*
„ 5. *K.* kriyâ *bhava-chedakarî.*
„ 8. *K.* tan *manye nâtiprayojana* bha. *parigrahaḥ.* — *yadi* fehlt in *K.*
„ 9. *K.* bhoktârañ *ca* pu. *yadi stuvatî kañcit* kâlañ vastum icchasi, *tadâ* ko.
„ 10. *K. vyâkulita*-dṛiço.
„ 11. *K.* kutarkopahatâ *parântṛishati.*
„ 14. *K.* ta. *viçvaçitur îpsiteritâ.*
„ 16. *K. abodha*-pra.
„ 17. *K.* ca *viçvañ* ka.

P. 109.

Z. 1. *K. nîlâni.*
„ 3. lies *atimṛityum* als Ein Wort.
„ 8. *K.* bhavati *abhilashita.*
„ 12. *tataḥ* fehlt in *A. B. T.*
„ 13. *K. vibhidya.* — *A. T. bhâjî. B. bhâjî. K. bhâñji.*
„ 16. *K. atideçanaiç* ca.
„ 18. *tato 'ham* fehlt in *K.* — *K.* tathaiva *prârthitavatî.*

P. 110.

Z. 1. 2. *K.* tato *deva* mayâ *yasmâd viçvety-âdi paṭhitañ.*
„ 4. *K. âlokya.*
„ 5. *asmâkañ* fehlt in *K.*
„ 6. *K.* purushoparayanen*opâyaḥ.* — *A. B. dhriyatâñ. T. kri-yatâñ. K.* tad *vriyatâñ kar-mopayukteyam iti.* — *K. tac ca* teshâñ.
„ 7. *antevâsinâñ* fehlt in *K.* — *K. etad* und *eva* fehlt in *K.*
„ 8. *K. pratitishṭhena.*
„ 9. *B. svâminoktañ.* — *devi* fehlt in *A.*
„ 10. *îçvarañ* und *îçvaraḥ* fehlen in *K.* — *B. karmaṇy* u.
„ 11. *K.* purushâd *îçvaro nâmânyo 'sti.*
„ 12. *punar* fehlt in *K.* — *tathâ hi* fehlt in *A. K.*
„ 17. *saharshañ* fehlt in *K.* — *K.* sâ. Ku. *sâdhu. prajño 'si. âyu-shmân bhava.*
„ 18. *K.* dvau *dvau.* — *K. sahajau* sa.

P. 111.

Z. 2. *K. abhicâkasîti.*
„ 4. *K. âmantrya.*
„ 6. *A. K. upâsyamânâ.*
„ 7. *A. B. K. vilokitâ.*
„ 8. *A. tattva*-viçesha. *K. dvaita*-vi.
„ 10. *K.* anyâpi. — *K. vibhidya.*
„ 13. *A. B. anupayuktayâ; K. tâbhir anuyuktayâ.*
„ 14. *K.* âḥ *pâpe* vâ. — *K.* utpa-dyate *nimitta-kâraṇam îçvara iti.* anya.
„ 16. *K. eva* vi.
„ 17. *kṛitvâ* bis *dharmiṇañ* fehlt in *K.* — *K. âpâdayasi.* — *K.* re *prakṛiti*-pra.
„ 18. *A. T. K. sarva*-pra.

P. 112.

Z. 1. *A. T. paramâṇum apy upekshaṇiyam* e.; *K.* paramâṇu-*pradhânyam* apy a.
„ 2. *eva* fehlt in *T.* — statt tathâ hi *K. api ca.*
„ 3. *K. nagaraṁ.*
„ 6. *K.* tattva-*prabodho-.*
„ 7. *vikalpa* fehlt in *K.*
„ 8. *K.* anuditânanda-ni.
„ 9. *A. B. T. nishphalaṁ.*
„ 11. *K. viyataḥ* ki. *'yaṁ* vi.
„ 12. *K. priṇâty ayaṁ mâṁ* pra.
„ 14. *tâbhiḥ* fehlt in *K.* — *eva kruddhâbhir* fehlt in *A. T.* — *K. abhihitaṁ.*
„ 15. *K. eshodâharanti.* — *K. patha-.* — *K. tan* ni. *sâvashṭambhaṁ* mâṁ.
„ 16. *sarvâḥ* fehlt in *K.*
„ 17. statt der Worte des Purushaḥ *K. (iti sarve satrâsaṁ.)*
„ 18. *K. satvaraṁ.* — *A. T. K. âraṇyaṁ.* — *K.* pravishṭ*âsmi.*
„ 19. *K.*çail*opakaṇṭha-kalpita*-madhu. — *K.* nâtidûre *âgatya mama.*

P. 113.

Z. 2. *K.* fügt hier bereits die dritte Verszeile (Z. 11.) hinzu.
„ 3. fehlt in *K.*
„ 6. *K.* tâḍyamânâ *digantaram* a. *sarvâḥ* fehlt in *K.* — Darauf fügt *K.* hinzu: *Sarve (saharshaṁ) sâdhu sâdhu!*
„ 7. *saharshaṁ* fehlt in *K.* — *K. bhavatyâm atikramaṁ* bha.
„ 12. *K.* âçramam *abhigatan*-nû.
„ 13. *ca* fehlt in *K.* — *K. vilokya.*
„ 14. *K.* ity *abhidhâya.* — *B.* iti *pâdayoḥ patitvâ* pari.
„ 16. *K. kṛityâsura*-sa. — *T. îçvaray* eva.

Z. 17. *K.* tân *evâdhi.* — *T. gîtâyâṁ.* — *tathâ ca gîtâ* fehlt in *K.*
„ 19. *iti* fehlt in *K.*

P. 114.

Z. 1. *(sakautukaṁ) devi* fehlt in *K.*
„ 3. *K.* Upanishat *(sasmitaṁ.) keyam âtmânam ajânantaṁ pratyuttareṇa prabodhayishyâmi.*
„ 5. *K. katham âtmâ îçvaraḥ?*
„ 6. *K.* e. *evaitat; e. e.* fehlt in *T.*
„ 9. *K. tad* an.
„ 11. *K. vatsa* u. — lies uktam *apy* arthaṁ *(api* fehlt in *T.)*
„ 13. *K. nityâ*nanda.
„ 14. *K.* padârth*ânabhijñânâd ayaṁ* vâkyârth*ânavabodhaḥ.* (Das Übrige fehlt.)
„ 16. *K. avabodhanâya.* — *K. prajñâpayatu.*
„ 17. *A. B. K. ayam ucyate.*
„ 19. *K. tvad*-arthe.

P. 115.

Z. 5. *K.* 'smi *devyâ* Vi.
„ 6. *K. vatsa* ni. — *K. prabodhayitavyâ.*
„ 9. *K. devi* de. — *yathâ* fehlt in *T.*
„ 10. *K. praṇidhânena* vi.
„ 11. *T. prabodhodayaç* ca; *K. prabodhacandraç* ca.
„ 12. *K. saṅkrâmayishyasi.* — *K. prabodhacandraṁ.*
„ 13. *ca* fehlt in *K.* — *K. samarpya mat-sakâçam âgamishyasîti.* — *mat sakâçaṁ* fehlt in *T.*
„ 17. *K. praviçati.*
„ 18. fehlt in *K.*

P. 116.

Z. 2. *K. pratyagra.* — statt sphuta zu lesen sphuṭa.
„ 4. *K. caisha* pu.

Z. 5. *K. prabodhacandraḥ.*
„ 7. statt kimu hṛitaṁ *K. kim uditaṁ.*
„ 8. st. *sphûtaṁ* zu lesen *syûtaṁ.* — *K.* kiṁ nu *visarpitaṁ.* — *K. nu* vâ.
„ 12. *A. abhivâdaye. K. aham abhivâdaye.*
„ 13. *K. (saçlâghaṁ.)*
„ 15. *K. (âliṅgya* sâ.*)* — *K. vighaṭita*-ti. — *K. jâtaṁ.*
„ 16. fehlt in *T. K.*

P. 117.

Z. 3. *K. tat* sarva. — *A. T. bhavatyâ.* — *K. Vishṇubhaktyâḥ.*
„ 5. *K. kam* apy a.
„ 6. *K. phalâṁ.*
„ 10. *khalu* fehlt in *K.* — *sarve* fehlt in *K.*
„ 11. *K. A. âlokayâmi.*
„ 12. *K. durlabhaṁ.*
„ 14. *A. upasthâpayati. K. utthâpayanti.*
„ 16. *K. bhagavati!* ataḥ paraṁ *na me* pri.
„ 18. *A. B. T. K. nîrajaske.* — *K. sve* pade *'haṁ* ni.

P. 118.

Z. 3. *K. çamita*-vividho-.
„ 4. *A.* -opahata-*manasaḥ.* — *K.* -*onmeshâd apahata-tamas.*

K. iti *Jîvanmukti-nirûpaṇo nâma* shashṭho 'ṅkaḥ.

Nachschrift.

Durch Zufälligkeiten mancher Art, öftern Wechsel des Wohnortes und Beginn anderer Arbeiten ist die Vollendung der Herausgabe dieses Schauspiels verzögert worden. Obgleich ein späteres Product der Sanskrit-Literatur, gehört der Prabodha-Chandrodaya doch zu den geistreichsten Werken der Indischen Poesie, und eine vollständige Mittheilung des exegetischen Materials schien mir Pflicht. Ich begann die Ausgabe, wie ich gern eingestehe, mit nicht ausreichender Kenntniss der Sprache und des philosophischen Inhalts; ich glaube, ich würde jetzt eine bessere Arbeit liefern, wenn ich von neuem beginnen könnte. Das, was ich jetzt in diesem zweiten Hefte den Freunden der Indischen Literatur biete, wird es aber jedem möglich machen, den Inhalt des Dramas nach seiner ganzen Bedeutung zu fassen und Das zu verbessern, was ich Fehlerhaftes habe drucken lassen.

Das Wichtigste für unsere weitere Kenntniss der Indischen Poesien ist das Studium der Scholien. Leider hat man dies Studium bis jetzt noch zu sehr vernachlässigt und selbst schwierige Gedichte zu ediren gewagt, ohne vorher mit den erklärenden Anmerkungen der einheimischen Gelehrten sich bekannt gemacht zu haben. Wie darf man glauben, hier in Europa mit Sicherheit Das ohne Scholien verstehen zu wollen, wozu die Indier

selbst der ausführlichen Erläuterungen nicht entbehren können? Auszüge aus den Scholien zu geben, halte ich nicht für rathsam; die Gesichtspunkte, von denen Jeder bei solchen Excerpten ausgeht, sind zu beschränkt; der Eine wird vorzugsweise die Erklärung des Grammatischen und Lexikalischen, der Andere die Erläuterung des Sachlichen auswählen. Eine Notiz, die jetzt noch als unscheinbar ganz unbedeutend bei Seite gelassen wird, kann späterhin in den Augen eines andern Lesers von der grössten Wichtigkeit sein. Diese Gründe haben mich bestimmt, den vollständigen Commentar des Râmadâsa abdrucken zu lassen. Vieles ist mir in diesen Scholien nicht ganz verständlich, manches auch gewiss corrumpirt, und dennoch hoffe ich, hierdurch wesentlich nicht nur das Verständniss dieses Dramas, sondern der Indischen Poesie und Philosophie überhaupt, gefördert zu haben. Dem Texte dieser Scholien liegen die Handschriften A. und B. zu Grunde; die Vergleichung einer dritten Handschrift würde die Fehler meines Abdruckes wohl alle heben.

Die Calcuttaer Ausgabe, die ich leider erst benutzen konnte, als meine auf Râmadâsa's Scholien begründete Edition im Drucke schon ganz vollendet war, enthält ebenfalls einen vollständigen Commentar, den ich mit der Chiffre *K.* bezeichnet, unmittelbar mit den Scholien des Râmadâsa habe wieder abdrucken lassen. Beide Commentare ergänzen sich oft gegenseitig, der eine erklärt, was der andere unbemerkt hat vorübergehen lassen, und auch wo sie ganz übereinstimmen, dient gerade dies zur Bestätigung einer Auffassung; es ist ja doch immer in andern Worten, und die verschiedene Wendung desselben Satzes, die verschiedenen Synonyme für denselben Ausdruck, fördern uns in dem richtigen Verständniss des oft sehr schwierigen Textes.

Die Handschriften A. B. C. und T. enthalten alle dieselbe Text-Recension des Râmadâsa, und die Zahl der eigentlichen Varianten ist daher äusserst unbedeutend. Sehr abweichend dagegen von dieser Recension, die mein Text möglichst treu wiedergiebt, ist die Recension der Calcuttaer Ausgabe, die ich übrigens im Ganzen unter der Recension des Râmadâsa finde. Ich habe alle Abweichungen dieser Ausgabe notirt, und fast jede Zeile, namentlich der Prosa, bietet mehr oder weniger grössere Varianten dar.

Die verschiedenen Formen der Prakrit-Wörter, wie sie die Handschriften in unzähliger Mannigfaltigkeit darbieten, habe ich nicht mit unter die Varianten aufgenommen. Als ich die Arbeit begann, fehlte noch jeder sichere Anhalt für das Studium dieser Dialekte, wie sie uns später die Arbeiten der Herren Lassen, Höfer und Delius geliefert haben, und ich will nicht läugnen, dass ich zu jener Zeit noch sehr von der Ansicht durchdrungen war, die Prakrit-Dialekte der Schauspiele seien nach schwacher Analogie wirklicher Volkssprachen fingirte Sprachen. Wenn auch etwas von dieser Ansicht gewiss wahr ist, so war ich damals doch zu sehr von der reinen Willkühr der Dichter bei der Wahl der Prakrit-Formen überzeugt, und legte

leider zu wenig Gewicht auf die Varianten der Handschriften, insofern sie eben nur die Form der Wörter betraf, um sie sorgfältig und genau in meiner Abschrift zu notiren. Diese Arbeit, wie manches Andere, hat dereinst ein späterer Herausgeber nachzuholen.

Eine Übersetzung des Dramas halte ich jetzt, nachdem Hr. Dr. Goldstücker die seinige hat drucken lassen [1]), für überflüssig. Im Ganzen ist die Arbeit des Hrn. G. genügend, und manche Irrthümer, die sie enthält, verbessern sich leicht mit Hülfe der Scholien. Soll nach dieser Übersetzung wieder eine neue geliefert werden, so muss sie auch der schönen Form des Originals nachstreben, und um eine solche formgerechte Übersetzung zu liefern, hat mir der Himmel das Talent versagt.

Dass ich beides, Scholien und Varianten, in lateinischer statt in der Devanâgarî-Schrift habe drucken lassen, bedarf nur das Eine Wort der Entschuldigung, dass der Druck sonst ganz hätte unterbleiben müssen. Da mir nur die Wahl blieb zwischen dem Aufgeben der Sache oder der Form, so konnte ich nicht lange schwanken. Kann ich ein Gemälde nicht mit der Pracht seiner Farben erwerben, so giebt auch der Kupferstich mir ein Bild von der geistigen Intention des Künstlers. Etwas dem analog ist dieser Versuch, einen ausführlichen Sanskrittext in bescheidener Form dem Publicum mitzutheilen. Wer würde nicht gern in Rosen's Ausgabe des Rig-Veda den ganzen Sayanâcârya in lateinischer Schrift lesen? Ich habe wenigstens noch Niemanden darüber klagen hören, dass Rosen seine Auszüge aus diesem unentbehrlichen Hülfsmittel zum Verständniss dieser ehrwürdigen Denkmale des grauesten Alterthums in lateinischer Schrift hat drucken lassen, wohl aber, dass er eben nur Auszüge mitgetheilt hat. Was die Umschreibung der Devanâgarî-Buchstaben in lateinische betrifft, so verweise ich auf eine frühere kleine Schrift von mir [2]).

Leipzig, Januar 1845.

Hermann Brockhaus.

---

1) *Prabodha-Chandrodaya* oder die Geburt des Begriffs. Ein theologisch-philosophisches Drama von *Krishna-Miçra*. Zum Erstenmal aus dem Sanskrit ins Deutsche übersetzt. Mit einem Vorworte eingeführt von Karl Rosenkranz. Königsb. 1842.

2) Über den Druck Sanskritischer Werke mit Lateinischen Buchstaben. Leipzig, 1841.

Druck von F. A. Brockhaus in Leipzig.

PRABODHA CHANDRODAYA.

FASCICULUS PRIOR

CONTINENS

TEXTUM SANSCRITUM.

PRABODHA

CHANDRODAYA

KRISHNA MISRI

COMOEDIA.

SANSCRITE ET LATINE EDIDIT

HERMANNUS BROCKHAUS.

LIPSIAE,

PROSTAT APUD F. A. BROCKHAUS

MDCCCXXXV.

PRAEFATIO.

J. Taylor, vir sagacitatis eximiae in gravissimis disciplinis, et mathematicis et philosophicis, explicandis, hoc Krishna Misri drama metaphysicum Anglice vertit, philosophicasque Indorum doctrinas, tunc temporis ne libatas quidem, notis illustravit *). Quam egregie et accurate in negotio hoc difficili versatus sit, Sanscritae linguae periti nunc ipsi iudicare possunt.

Qui hodie et linguam et disciplinas Indorum cognoscendi excitatus est ardor, atque dramatis pulcritudo, quae tanta est, ut etiam e versione sentiatur, me ad textum Sanscritum iis, qui his studiis favent, ante oculos ponendum impulit.

Codices, quibus in edendo textu usus sum, omnes in bibliotheca Collegii Mercatorum in Indiam commeantium conservantur, quos equidem hisce siglis notavi:

T. Ex libris Taylorii. Samvat 1864. (A. Ch. 1808.) (Vide Taylor praef. p. V.)

A. Ex libris principis Gaikavar, in Catalogo No. 1868. notatus. Samvat 1858. (A. Ch. 1802.)

B. Ex libris Colebrookii No. 44.

C. — — — No. 196. Codex duorum librariorum inter se alternantium calamo exaratus.

*) Titulus libri, in Anglia ipsa rarissimi, hic est: *Prabodh Chandrodaya*, or the Moon of Intellect; an allegorical Drama; and *Atma Bodh*, or the Knowledge of Spirit; translated by J. Taylor, M. D. London 1812. 8vo. XV et 121 pp (ex Anglicis maximam partem Germanice reddidit *I. G Rhode* in libro: Beiträge zur Alterthumskunde, Berolini 1820, in 2do fasciculo).

Codices supra memorati omnes chartacei sunt, literis Devanagaricis exarati, et textum *Râma Dâsi* scholiis instructum continent.

D. Ex libris Colebrookii No. 774. Cod. chart. septem foliis versionem Prâcritorum locorum Sanscritam, a *Govindo* Astronomo (*jyotirvid*) conscriptam, continens. Codex ab auctore ipso exaratus videtur.

E. Ex libris Colebrookii No. 221. Cod. chart. lit. Dev. exaratus, Râma Dâsi commentarium continens.

Quum Londini versarer, *Christianus Lassen*, Vir clarissimus, praeceptor meus semper pie colendus, insigni sua in me benignitate plagularum corrigendarum munus suscepit, et quae inveniantur vitia, non eius culpa, sed mea in describendo codice negligentia orta sunt.

Textum iam typis exscriptum ante oculos habebam, quum Societati Asiaticae Londinensi Brachmanus doctissimus, nomine *Bhavânî Charana Sarman*, editionem eiusdem dramatis dono dedit. Editio bellissima, typis bengalicis impressa, *Mahesvari* scholiis instructa est *).

Quam Codices et editio Calicatensis praebent lectionis varietatem, cum versione latina et scholiis, ex utroque Commentario haustis, in secundo fasciculo mox publici iuris faciam.

Sed grato animo adhuc memorandi sunt Viri illustres, quorum in libris suppetendis liberalitate, rem propositam ad finem perducere licuit: *Carolus Wilkins*, eques, et *Thomas Horsfield*, Med. Dr., bibliothecae in Curia Indica praepositi, et *Henricus Harkness*, Tribunus militaris, Societati Asiaticae a secretis.

Londini mense Septembri 1834.

*) Titulus est: प्रबोधचन्द्रोदयनाटकं कलिकातानगरे समाचारचन्द्रिकायन्त्रे मुद्रितं शाकाब्दाः १७५४.

॥ प्रबोधचन्द्रोदयं ॥

॥ नाटकं ॥

॥ प्रथमोऽङ्कः ॥

॥ नान्दी ॥

मध्याह्नार्कमरीचिकास्विव पयःपूरो यदज्ञानतः
खं वायुर्ज्वलनो जलं क्षितिरिति त्रैलोक्यमुन्मीलति ।
यत्तत्त्वं विदुषां निमीलति पुनः स्रग्भोगिभोगोपमं
सान्द्रानन्दमुपास्महे तदमलं स्वात्मावबोधं महः ॥ १ ॥

अपि च ।

अन्तर्नाडीनियमितमरुल्लङ्घितब्रह्मरन्ध्रं
स्वान्ते शान्तिप्रणयिनि समुन्मीलदानन्दसान्द्रं ।
प्रत्यग्ज्योतिर्जयति यमिनः स्पष्टलालाटनेत्र-
व्याजव्यक्तीकृतमिव जगद्व्यापि चन्द्रार्धमौलेः ॥ २ ॥

॥ नान्द्यन्ते सूत्रधारः ॥

सूत्रधारः ॥ अलमतिविस्तरेण । आदिष्टोऽस्मि सकलसामन्तचक्रचूडामणिमरीचिमञ्जरीनीराजितचरणकमलेन बलवद्रिपुञ्जवन्नस्ताटकपाटपाटनप्रकटितनरसिंहरूपेण प्रबलतरनरपतिकुलप्रलयमहार्णवमेदिनीसमुद्धरणमहावराहेण निखिलदिग्विलासिनीकर्णपूरीकृतकीर्तिलतापल्लवेन समस्ताशास्तम्बेरमकर्णतालास्फालनबहुलतरपवनसंपातनर्तितप्रतापानलेन श्रीमता गोपालेन यथा खल्वस्य सहजसुहृदो राज्ञः श्रीकीर्तिवर्मदेवस्य दिग्विजयव्यापारान्तरितपरब्रह्मानन्दरसैरस्माभिः समुन्मीलितविविधविषयरसस्पर्शदूषिता इवातिवाहिता दिवसा इदानीं तु कृतकृत्या वयं । यतः

नीताः क्षयं क्षितिभुजो नृपतेर्विपक्षा
रत्नावती क्षितिरभूत् प्रथितैरमात्यैः ।
साम्राज्यमस्य विहितं क्षितिपालमौलि-
मालार्चितं भुवि पयोनिधिमेखलायां ॥ ३ ॥

तद्वयं शान्तरसप्रायप्रयोगाभिनयेनात्मानं विनोदयितुमिच्छामः । तद्यत् पूर्वं तत्रभवद्भिः कृष्णमिश्रैः प्रबोधचन्द्रोदयं नाम नाटकं निर्माय भवतः समर्पितमासीत् तदद्य राज्ञः श्रीकीर्तिवर्मणः पुरस्तादभिनेतव्यं भवता । अस्ति चास्य भूपतेः सपरिषदो

ऽवलोकनकुतूहलमिति । तद्भवतु । गृहं गत्वा गृहिणीमाहूय संगीतकमनुतिष्ठामि ।

॥ परिक्रम्य नेपथ्याभिमुखमवलोक्य ॥ आर्ये इतस्तावत् ।

प्रविश्य नटी ॥ एसम्हि । आणवेदु अज्जउत्तो को णिओओ अणुचिट्ठीअदुत्ति । *)

सूत्रधारः ॥ आर्ये विदितमेव भवत्या

अस्ति प्रत्यर्थिपृथ्वीपतिविपुलबलारण्यमूर्छत्प्रताप-
ज्योतिर्ज्वालावलीढत्रिभुवनविवरो विश्वविश्रान्तकीर्तिः ।
गोपालो भूमिपालान् प्रसभमसिलतामित्रमात्रेण जित्वा
साम्राज्ये कीर्तिवर्मा नरपतितिलको येन भूयोऽभ्यषेचि ॥

अपि च ।

अद्याप्युन्मदयातुधानतरुणीचञ्चत्करास्फालन-
व्यावल्गन्नृकपालतालरणितैर्नृत्यत्पिशाचाङ्गनाः ।
उद्गायन्ति यशांसि यस्य विततैर्नादैः प्रचण्डानिल-
प्रक्षुभ्यत्करिकुम्भकूटकुहरव्यक्तैः रणक्षोणयः ॥ ५ ॥

तेन च शान्तपथप्रस्थितेनात्मविनोदार्थं प्रबोधचन्द्रोदयाभिधानं नाटकमभिनेतुमादिष्टोऽस्मि। तदादिश्यतां भरता वर्णिकापरिग्रहणाय ।

*) एषास्मि । आज्ञापयत्वार्यपुत्रः को नियोगो ऽनुष्ठीयतामिति ।

नटी ॥ सविस्मयं ॥ अज्जउत्त अच्चरिअं अच्छरिअं । जेण तधा णिअभुअबलविक्कमेक्कणिब्भच्छिदसअलराअमण्डलेण आकण्णाकड्ढिअकठिणकोअण्डदण्डवह्लवरिसन्तसरणिअरजज्जरीअन्ततुरअतरङ्गमालं णिरन्तरणिवडन्ततिक्खणाविकिखत्तसत्थसहस्सपलिअत्थउत्तुङ्गमाअङ्गमहामहीहरसहस्सं भमन्तभुअदण्डचण्डमन्दराभिघादघुम्मन्तसअलपत्तिसलिलसंघादं कण्णसेणासाअरं णिम्महिअ मङ्कमहणेणेव खीरसमुद्दं आसादिदा समरविजअलच्छी तस्स संपदं सअलमुणिअणसलाहणिज्जवीरचरिदस्स कधं एरिसो उवसमो संवुत्तो । *)

सूत्रधारः ॥ आर्ये निसर्गसौम्यमेव ब्राह्मं ज्योतिः कुतोऽपि कारणात् प्राप्तविकारमपि पुनः स्वभावमेवावतिष्ठते । यतः सकलभूपालकुलप्रलयकालाग्निरुद्रेण चेदिपतिना समुन्मूलितं चन्द्रान्वयपार्थिवानां पृथिव्यामाधिपत्यं स्थिरीकर्तुमयमस्य संरम्भः । पश्य यथा

*) आर्यपुत्र आश्चर्यमाश्चर्यं । येन तथा निजभुजबलविक्रमैकनिर्भर्त्सितसकलराजमण्डलेन आकर्णाकृष्टकठिनकोदण्डदण्डबहलवर्षच्छरनिकरजर्जरीकृततुरगतरङ्गमालं निरन्तरनिपतत्तीक्ष्णविक्षिप्तशस्त्रसहस्रपर्यस्तोत्तुङ्गमातङ्गमहामहीधरसहस्रं भ्रमद्भुजदण्डचण्डमन्दराभिघातघूर्णितसकलपत्तिसलिलसंघातं कर्णसैन्यसागरं निर्मथ्य मधुमथनेनेव क्षीरसमुद्रमासादिता समरविजयलक्ष्मीस्तस्य साम्प्रतं सकलमुनिजनश्लाघनीयवीरचरितस्य कथमीदृश उपशमः संवृत्तः ।

कल्पान्तवातसंक्षोभलङ्घिताशेषभूभृतः ।
स्थैर्यप्रसादमर्यादास्ता एव हि महोदधेः ॥ ६ ॥

अपि च भगवन्नारायणांशसंभूता भूतहिताय तथाविधाः पौरुषभूषणाः पुरुषाः क्षितिमवतीर्य निष्पादितकृत्याः पुनः शान्तिमेव प्रपद्यन्ते । यथा परशुराममेवाकलयतु भवती तावत् ।

येन त्रिःसप्तकृत्वो नृपबहुलवसामांसमस्तिष्कपङ्क-
प्राग्भारेऽकारि भूरिच्युतरुधिरसरिद्वारिपूरेऽभिषेकः ।
यस्य स्त्रीबालवृद्धावधिनिधनविधौ निर्दयो विश्रुतोऽसौ
राजन्योच्चांसकूटक्रथनपटुरटद्घोरधारः कुठारः ॥ ७ ॥
सोऽपि स्ववीर्यादवतार्य भारं
भूमेः समुत्खाय कुलं नृपाणां ।
प्रशान्तकोपज्वलनस्तपोभिः
श्रीमान् मुनिः शाम्यति जामदग्न्यः ॥ ८ ॥

तथायमपि कृतकर्तव्यः संप्रति परमामुपशमनिष्ठां प्राप्तः । येन च

विवेकेन विनिर्जित्य कर्णं मोहमिवोर्जितं ।
श्रीकीर्तिवर्मनृपतेर्बोधस्येवोदयः कृतः ॥ ९ ॥

॥ नेपथ्ये ॥ आः पाप शैलूषाधम कथमस्मासु जीवत्सु स्वामिनो महामोहस्य विवेकसकाशात् पराजयमुदाहरसि ।

सूत्रधारः ॥ ससंभ्रमं विलोक्य ॥ अये

उत्तुङ्गपीवरकुचद्वयपीडिताङ्ग
आलिङ्गितः पुलकितेन भुजेन रत्याः ।
श्रीमान् जगन्ति मदयन् नयनाभिरामः
कामोऽयमेति मदघूर्णितनेत्रपद्मः ॥ १० ॥

मद्वचनाद्यायमुपजातक्रोध इवोपलक्ष्यते । तदपसरणमेवा-
स्माकमितः श्रेयः ।

इति निष्क्रान्तौ ॥

॥ इति प्रस्तावना ॥

॥ ततः प्रविशति यथानिर्दिष्टकामो रतिश्च ॥

कामः ॥ सक्रोधं ॥ आः पापेति पठित्वा ॥ ननु रे भरताधम

प्रभवति मनसि विवेको विदुषामपि शास्त्रसंभवस्तावत् ।
निपतन्ति दृष्टिविशिखा यावन्नेन्दीवराक्षीणां ॥ ११ ॥

रम्यं हर्म्यतलं नवाः सुनयना गुञ्जद्द्विरेफा लताः
प्रोन्मीलन्नवमल्लिकाः सुरभयो वाताः सचन्द्रा निशाः ।
यद्येतानि जयन्ति हन्त परितः शस्त्राण्यमोघानि मे
तद्भोः कीदृगसौ विवेकविभवः कीदृक् प्रबोधोदयः ॥ १२ ॥

रतिः ॥ अज्जउत्त गुरुओ क्खु महाराअमहामोहस्स पडिवक्खो विवेओ त्ति तक्केमि । *)

कामः ॥ प्रिये कुतस्त्वेदं स्त्रीस्वभावसुलभं विवेकाद्भयमुत्पन्नं । पश्य पश्य

अपि यदि विशिखाः शरासनं वा
कुसुममयं ससुरासुरं तथापि ।
मम जगदखिलं वरोरु नाज्ञां
इदमतिलंघ्य धृतिं मुहूर्तमेति ॥ १३ ॥

*) आर्यपुत्र गुरुः खलु महाराजमहामोहस्य प्रतिपक्षो विवेक इति तर्कयामि ।

तथा हि

अहल्याया जारः सुरपतिरभूदात्मतनयां
प्रजानाथो ऽयासीदभजत गुरोरिन्दुरबलां ।
इति प्रायः को वा न पदमपथे ऽकार्यत मया
अमो मद्बाणानां क इव भुवनोन्माथविधिषु ॥ १४ ॥

रतिः ॥ अज्जउत्त एव्वं णेदं । तथा वि महासहाअसंपणो सङ्किदव्वो अरादी जदो स्स जमणिअमप्पमुहा अमच्चा महाबला सुणीअन्ति । *)

कामः ॥ प्रिये यान् एतान् राज्ञो विवेकस्य बलवतो यमादीन् अमात्यान् पश्यसि त एते नियतमस्माभिरभियुक्तमात्राद्रागेव विघटिष्यन्ते । तथा हि

अहिंसा कैव कोपस्य ब्रह्मचर्यादयो मम ।
लोभस्य पुरतः के ऽमी सत्यास्तेयापरिग्रहाः ॥ १५ ॥

यमनियमासनप्राणायामप्रत्याहारध्यानधारणासमाधयस्तु निर्विकारैकचित्तसाध्यत्वादीषत्करसमुन्मूलना एव । अपि च स्त्रिय एवामीषां कृत्यास्तेनैते ऽस्मद्गोचरा एव वर्तन्ते । यतः

*) आर्यपुत्र एवमेतत् । तथापि महाराजपरिग्रहः शङ्कितव्यो ऽरातिः । यतो ऽस्य यमनियमप्रमुखा अमात्या महाबलाः श्रूयन्ते ।

सन्तु विलोकनभाषणविलासपरिहासकेलिपरिरम्भाः ।
स्मरणमपि कामिनीनामलमिह मनसो विकाराय ॥ १६ ॥

विशेषतश्चैते मदमात्सर्यदम्भादिभिरस्मत्स्वामिवल्लभैरभियुज्यमाना नरपतिमन्त्रिणमधर्ममेवाश्रयिष्यन्ति ।

रतिः ॥ अज्जउत्त सुदं मए तुह्माणं समदमविवेअप्पहुदीणं च एक्कं उप्पत्तित्थाणं त्ति । *)

कामः ॥ आः प्रिये किमुच्यते एकमुत्पत्तिस्थानमिति । ननु जनक एवास्माकमभिन्नः । तथा हि

संभूतः प्रथममिहेश्वरस्य संगान्
मायायां मन इति विश्रुतस्तनूजः ।
त्रैलोक्यं सकलमिदं विसृज्य भूयस्
तेनाथो जनितमिदं कुलद्वयं नः ॥ १७ ॥

तस्य च प्रवृत्तिनिवृत्ती द्वे धर्मपत्न्यौ । तयोः प्रवृत्त्यामुत्पन्नं महामोहप्रधानमेकं कुलं निवृत्त्यां च द्वितीयं विवेकप्रधानमिति ।

रतिः ॥ अज्जउत्त जइ एव्वं ता किं णिमित्तं तुह्माणं सोअराणं वि परोप्परं एआरिसं वेरं । **)

कामः ॥ प्रिये

*) आर्यपुत्र श्रुतं मया युष्माकं शमदमविवेकप्रभृतीनां चैकमुत्पत्तिस्थानमिति ।

**) आर्यपुत्र यद्येवं तत् किं निमित्तं युष्माकं सोदराणामपि परस्परमेतादृशं वैरं ।

एकामिषप्रभवमेव सहोदराणां
उज्जृम्भते जगति वैरमिति प्रसिद्धं ।
पृथ्वीनिमित्तमभवत् कुरुपाण्डवानां
तीव्रस्तथा हि भुवनत्रयकृद्विरोधः ॥ १८ ॥

सर्वमेवैतज्जगदस्मत्पितोपार्जितं । तच्चास्माभिस्तावद्बलभतया सर्वमेवाक्रान्तं तेषां तु विरलः प्रचारः । तेनैते पापाः साम्प्रतं पितरमस्मांश्चोन्मूलयितुमुद्यताः ।

रतिः ॥ सन्तं पावं सन्तं पावं । अज्जउत्त किं एदं पावं विद्देसमत्तकेण तेहिं आरद्धं अह वा अत्थि उवाओ को वि एत्थं मन्तिदो । *)

कामः ॥ अस्त्यत्र किंचिन्निगूढं बीजं ।

रतिः ॥ अज्जउत्त ता किं ण उग्घाडीअदि । **)

कामः ॥ स्त्रीस्वभावाद्भवती भीरुरिति न तद्दारुणं पापीयसामुदाह्रियते ।

रतिः ॥ सभयं ॥ अज्जउत्त केरिशं तं । ***)

*) शान्तं पापं शान्तं पापं । आर्यपुत्र किमिदं पाप निमेषमात्रकेण तैरारब्ध अथ वास्त्युपायः कोऽप्यत्र मन्त्रितः ।

**) आर्यपुत्र तत् किं नोद्घाट्यते ।

***) आर्यपुत्र कीदृशं तत् ।

कामः ॥ प्रिये न भेतव्यं न भेतव्यं हताशानामाशामात्रमेतत् । अस्ति किलैषा किंवदन्ती अत्रास्माकं कुले कालरात्रिकल्पा विद्या नाम राक्षसी समुत्पत्स्यत इति ।

रतिः ॥ सभयं ॥ हद्धी हद्धी कहं अह्माणं कुले रक्खसी त्ति वेवदि मे हिअअं । *)

कामः ॥ प्रिये न भेतव्यं न भेतव्यं किंवदन्तीमात्रमेतत् ।

रतिः ॥ अध ताए रक्खसीए किं कादव्वं । **)

कामः ॥ प्रिये अस्ति किल तत्र प्राजापत्या सरस्वती

पुंसः संगसमुज्झितस्य गृहिणी मायेति तेनाप्यसाव्
अस्पृष्टापि मनः प्रसूय तनयं लोकान् असूत क्रमात् ।
तस्मादेव जनिष्यते पुनरसौ विद्येति कन्या यया
तातस्ते च सहोदराश्च जननी सर्वं च भक्ष्यं कुलं ॥ ११ ॥

रतिः ॥ सत्रासोत्कम्पं ॥ अज्जउत्त परित्ताहि परित्ताहि ***)

॥ इति भर्तारमालिङ्गति ॥

कामः ॥ स्पर्शसुखमभिनीय स्वगतं ॥

स्फुरद्रोमोद्भेदस्तरलतरताराकुलदृशो
भयोत्कम्पोत्तुङ्गस्तनयुगभरासंगसुभगः ।

*) हाधिक् हाधिक् कथमस्माकं कुले राक्षसीति वेपते मे हृदयं ।

**) अथ तया राक्षस्या किं कर्तव्यं ।

***) आर्यपुत्र परित्रायस्व परित्रायस्व ।

अंधीराक्ष्या गुञ्जन्मणिवलयदोर्वल्लिरचितः
परीरम्भो मोदं जनयति च संमोहयति च ॥ २० ॥

॥ प्रकाशं दृढं परिष्वज्य ॥ प्रिये न भेतव्यं न भेतव्यं अस्मासु जीवत्सु कुतो विद्योत्पत्तिः ।

रतिः ॥ अध किं ताए रक्खसीए उप्पत्ती तुह्माणं पांडवक्खाणं संमदा । *)

कामः ॥ वाढं । सा खलु विवेकेनोपनिषद्देव्यां प्रबोधचन्द्रेण भ्रात्रा समं जनयितव्या । तत्र सर्वे एते शमदमादयः प्रतिपन्नोद्योगाः ।

रतिः ॥ अज्ज‌उत्त कहं एदेहिं आपणो विणासकारिणीए विज्जाए उप्पत्ती तेहिं दुव्विणीदेहिं सलाहिज्जदि । **)

कामः ॥ कुलक्षयप्रवृत्तानां पापानां पापकारिणां कुतः प्रत्यवायगणना । पश्य

सहजमलिनवक्रभावभाजां
भवति भवः प्रभवात्मनाशहेतुः ।
जलधरपदवीमवाप्य धूमो
ज्वलनविनाशमनु प्रयाति नाशं ॥ २१ ॥

*) अथ किं तस्या राक्षस्या उत्पत्तिर्युष्माकं प्रतिपक्षाणां संमता ।

**) आर्यपुत्र कथमेतैरात्मनो विनाशकारिण्या विद्याया उत्पत्तिरेतैर्दुर्विनीतैः श्लाघ्यते ।

॥ नेपथ्ये ॥ आः पाप दुरात्मन् कथमस्मान् एव पापकारिण इत्याक्षिपसि । ननु रे

गुरोरप्यवलिप्तस्य कार्याकार्यमजानतः ।
उत्पथप्रतिपन्नस्य परित्यागो विधीयते ॥ २२ ॥

इति पौराणिकीं गाथां पुराणविद उदाहरन्ति । अनेन चास्माकं जनकेनाहंकारानुवर्तिना जगत्पतिस्तावत् पितेव बद्धः । मोहादिभिश्च स एव बन्धः सुदृढतां नीतः ।

कामः ॥ विलोक्य ॥ प्रिये अयमस्माकं कुले ज्यायान् देव्या मत्या सह विवेक इत एवाभिवर्तते । य एषः

रागादिभिः स्वरसचारिभिरात्तकान्तिर्
निर्भर्त्स्यमान इव मानधनः कृशाङ्गः ।
मत्या नितान्तकलुषीकृतया शशाङ्कः
कान्त्येव सान्द्रतुहिनान्तरितो विभाति ॥ २३ ॥

तन्न युक्तमिहास्माकमवस्थातुं ॥ ॥ इति निष्क्रान्तौ ॥

॥ विष्कम्भकः ॥

॥ ततः प्रविशति राजा मतिश्च ॥

राजा ॥ विचिन्त्य ॥ प्रिये श्रुतं वयस्य दुर्विनीतस्य वटोर्मदविस्फुर्जितं वचो यदस्मान् एव पापकारिण इत्याक्षिपति ।

मतिः ॥ अज्जउत्त किं आपणो दोसं लोओ विआणादि *)

*) आर्यपुत्र किमात्मनो दोषं लोको विजानाति ।

राजा ॥ प्रिये पश्य

असावहंकारपरैर्दुरात्मभिर्
निबध्य तैः पाशशतैर्मदादिभिः ।
चिरं चिदानन्दमयो निरञ्जनो
जगत्प्रभुर्दीनदशामनीयत ॥ २४ ॥

त एते पुण्यकारिणो वयं तन्मुक्तये प्रवृत्ताः पापकारिण इति जितं दुरात्मभिः ।

मतिः ॥ अज्जउत्त जदो सो सहजआनन्दसुन्दरसहाओ णिच्चप्पआसो विप्फुरन्तसअलतिहुअणप्पआरो परमेसुरो सुणीअदि ता कधं एदेहिं दुव्विणीदेहिं बन्धिअ महामोहसाअरे णिक्खित्तो । *)

राजा ॥ प्रिये

सततधृतिरप्युच्चैः शान्तो ऽप्यवाप्तमहोदयो ऽप्य्
अधिगतनयो ऽप्यन्तःस्वस्थो ऽप्युदारितधीरपि ।
त्यजति सहजं धैर्यं स्त्रीभिः प्रतारितमानसः
स्वमपि यदयं मायासंगात् पुमान् इह विस्मृतः ॥ २५ ॥

मतिः ॥ अज्जउत्त ण क्खु अन्धआरलेहाए सहस्सरस्सिणो

*) आर्यपुत्र यतो ऽसौ सहजानन्दसुन्दरस्वभावो नित्यप्रकाशो विस्फुरत्सकलत्रिभुवनप्रचारः परमेश्वरः श्रूयते तत् कथमेतैर्दुर्विनीतैर्बद्ध्वा महामोहसागरे निक्षिप्तः ।

तिरक्कारो जं माग्राए तधाप्फुरन्तमहापग्रासमाग्ररस्स देवस्स वि ग्रहिहवो । *)

राजा ॥ प्रिये अविचारसिद्धेयं वारविलासिनीव माया असतोऽपि भावान् उपदर्शयन्ती परपुरुषं वञ्चयति । पश्य

स्फटिकमणिवद्भास्वान् देवः प्रगाढमनार्यया
विकृतिमनया नीतः काममसंगतविक्रियः ।
न खलु तदुपश्लेषादस्य व्यपैति रुचिर्मनाक्
प्रभवति तथाप्येषा वाढं विधातुमधीरतां ॥ २६ ॥

मतिः ॥ किं उण कारणं जेण सा तधाउदारचरिदं दुव्विदद्धा पग्रारेदि । **)

राजा ॥ न खलु प्रयोजनं कारणं वा विलोक्य माया प्रवर्तते । स्वभावः खल्वयं स्त्रीपिशाचीनां । पश्य

संमोहयन्ति रमयन्ति विषादयन्ति
निर्भर्त्सयन्ति मदयन्ति विडम्बयन्ति ।
एताः प्रविश्य सदयं हृदयं नराणां
किं नाम वामनयना न समाचरन्ति ॥ २७ ॥

*) आर्यपुत्र न खल्वन्धकारलेखया सहसमर्थस्तिरस्कारो यन्मायया तथास्फुरन्महाप्रकाशसागरस्य देवस्याप्यभिभवः ।

**) किं पुनः कारणं येन सा तथोदारचरितं दुर्विदग्धा प्रतारयति ।

अस्ति चापरमपि कारणं ।

मतिः ॥ अज्जउत्त किं तं । *)

राजा ॥ एवमनया दुराचारया चिन्तितं । अहं तावद्गतयौवना वर्षीयसी अयं च पुराणः पुरुषः स्वभावादेव विषयरसविमुखः । ततः स्वतनयमेव पारमेश्वरे पदे निवेशयामि । तमेव च मातुरभिप्रायमासाद्य नितान्तप्रत्यासन्नतया तद्रूपमिवापन्नेन मनसा नवद्वाराणि पुराणि निर्माय

एको ऽपि बहुधा तेषु विच्छिन्नेव निवेशितः ।
स्वचेष्टितमथो तस्मिन् विदधाति मणाविव ॥ २८ ॥

मतिः ॥ विचिन्त्य ॥. अज्जउत्त जादिसी मादा पुत्तको वि तादिसो जेव्व जादो । **)

राजा ॥ ततो ऽसावहंकारेण चित्तस्य ज्येष्ठपुत्रेण नप्त्रा परिष्वक्तः । ततश्चासावीश्वरः

जातो ऽहं जनको ममैष जननी क्षेत्रं कलत्रं कुलं
पुत्रो मित्रमारातयो वसु बलं विद्या सुहृद्बान्धवाः ।
चित्तस्पन्दितकल्पनामनुपतन् विद्वान् अविद्यामयीं
निद्रामेत्य विघूर्णितो बहुविधान् स्वप्नान् इमान् पश्यति ॥

*) आर्यपुत्र किं तत् ।

**) आर्यपुत्र यादृशी माता पुत्रको ऽपि तादृश एव जातः

मतिः ॥ अज्जउत्त एव्वं दीहदीहतरणिद्दाविद्दाविअप्पबोहे परमेसरे कधं पबोहोप्पत्ती भविस्सदि । *)

राजा ॥ सलज्जमधोमुखस्तिष्ठति ॥

मतिः ॥ अज्जउत्त किं त्ति गुरुअरलज्जाभरणमिदसेहरो तुण्हीभूदो सि । **)

राजा ॥ प्रिये सर्वं प्रायेण योषितां भवति हृदयं तेन सापराधमिवात्मानं शङ्के ।

मतिः ॥ अज्जउत्त अण्णाओ ताओ त्थिआओ जाओ सरसण्णबुत्तस्स धम्मात्थवावारप्पत्थिदस्स वा भत्तुणो हिअअअहिण्णं विहण्णन्ति । ***)

राजा ॥ प्रिये

मानिन्याश्चिरविप्रयोगजनितासूयाकुलाया भवेत्
शान्त्यादेरनुकूलनादुपनिषद्देव्या मया संगमः ।
तूष्णीं चेद्विपयान् अपास्य भवती तिष्ठेन्मुहूर्तं ततो
जायेत् स्वप्नसुषुप्तिधामविरहात् प्रातः प्रबोधोदयः ॥ ३० ॥

*) आर्यपुत्रैवं दीर्घदीर्घतरनिद्राविद्रावितप्रबोधे परमेश्वरे कथं प्रबोधोत्पत्तिर्भविष्यति ।

**) आर्यपुत्र किमिति गुरुतरलज्जाभरनमितशेखरस्तूष्णीभूतोऽसि ।

***) आर्यपुत्रान्यास्ताः स्त्रियो याः स्वरसप्रवृत्तस्य धर्मार्थव्यापारप्रस्थितस्य वा भर्तुर्हृदयेप्सितं विघ्नन्ति ।

मतिः ॥ अज्जउत्त जइ एव्वं कुलप्पहुणो दिढगण्ठिणिबद्धस्स वि बन्धमोक्खो भोदि तदा ताए णिच्चअणुबन्धो जेव्व अज्ज-उत्तो भोदु त्ति सुट्ठु मे पिअं । *)

राजा ॥ प्रिये यद्येवं प्रसन्नासि सिद्धास्तर्हि चिरकालमस्माकं मनोरथाः । तथा हि

* यथैको बहुधा विभज्य जगतामादिः प्रभुः शाश्वतः
क्षिप्त्वा यैः पुरुषः पुरेषु परमं मृत्योः पदं प्रापितः ।
तेषां ब्रह्मभिदां विधाय विधिवत् प्राणान्तिकं विद्यया
प्रायश्चित्तमिदं मया पुनरसौ ब्रह्मैकतां नीयते ॥ ३१ ॥

तद्भवतु । प्रस्तुतविधानाय प्रबोधोत्पत्तये शमदमादीन् यो-जयामः ।

॥ इति निष्क्रान्तौ

। इति प्रथमोऽङ्कः ॥

*) आर्यपुत्र यद्ययं कुलप्रभोर्दृढग्रन्थिनिबद्धस्यापि बन्धमोक्षो भवति तदा तया नित्यानुबन्ध इत्यार्यपुत्रो भवत्विति सुष्ठु मे प्रियं ।

॥ अथ ॥

॥ द्वितीयोऽङ्कः ॥

॥ ततः प्रविशति दम्भः ॥

दम्भः ॥ आदिष्टोऽस्मि महाराजमहामोहेन यथा वत्स दम्भ प्रतिज्ञातं सामात्येन विवेकेन प्रबोधोदयाय प्रेषिताश्च तेषु तेषु तीर्थेषु शमदमादयः । स चायमस्माकमुपस्थितः कुलक्षयो भवद्भिरवहितैः प्रतिकर्तव्यः । तत्र पृथिव्यां परमं मुक्तिक्षेत्रं वाराणसी नाम नगरी । तद्भवांस्तत्र गत्वा चतुर्णामप्याश्रमाणां निःश्रेयसविघ्नार्थं प्रयततामिति । तदिदानीं वशीकृतभूयिष्ठा मया वाराणसी । संपादितश्च स्वामिनो मया यथानिर्दिष्ट आदेशः । तथा हि मदधिष्ठितैरिदानीं

वेश्यावेश्मसु सीधुगन्धिललनावक्त्रासवामोदितैर्
नीत्वा निर्भरमन्मथोत्सवरसैरुन्निद्रचन्द्राः क्षपाः ।
सर्वज्ञा इति दीक्षिता इति चिरप्राप्ताग्निहोत्रा इति
ब्रह्मज्ञा इति तापसा इति दिवा धूर्तैर्जगद्वञ्च्यते ॥ १ ॥

॥ विलोक्य ॥ कोऽयं पान्थो भागीरथीमुत्तीर्य साम्प्रतमित एवाभिवर्तते । यथैषः

ज्वलन्निवाभिमानेन ग्रसन्निव जगत्त्रयं ।
भर्त्सयन्निव वाग्जालैः प्रश्रयोपहसन्निव ॥ २ ॥

तथा तर्कयामि । नूनमयं दक्षिणराढप्रदेशादागतो भविष्यति । तदेतस्मादर्थस्याहंकारस्य वृत्तान्तमनुसरिष्यामीति ।

॥ ततः प्रविशत्यहंकारो यथानिर्दिष्टः ॥

अहंकारः ॥ अहो मूर्खबहुलं जगत् । तथा हि

नैवाश्रावि गुरोर्मतं न विदितं तौतातितं दर्शनं
तत्त्वं ज्ञातमहो न शालिकगिरां वाचस्पतेः का कथा ।
सूक्तं नापि महोदधेरधिगतं माहाव्रती नेक्षिता
सूक्ष्मा वस्तुविचारणा नृपशुभिः स्वस्थैः कथं स्थीयते ॥ ३ ॥

॥ विलोक्य ॥ एते तावदर्थावधारणविधुराः स्वाध्यायाध्ययनमात्रनिरता वेदविप्लावका एव । ॥ पुनरन्यतो गत्वा ॥ एते च भिक्षामात्रगृहीतयतिव्रता मुण्डितमुण्डाः पण्डितंमन्या वेदान्तशास्त्रं व्याकुलयन्ति । ॥ विहस्य ॥

प्रत्यक्षादिप्रमासिद्धविरुद्धार्थाभिधायिनः ।
वेदान्ता यदि शास्त्राणि बौद्धैः किमपराध्यते ॥ ४ ॥

तदेतैर्वाङ्मिश्रणमपि गुरुतरदुरितोदयाय । ॥ पुनरन्यतो गत्वा ॥

एते च शैवपाशुपतादयो दुरभ्यस्तान्नपादमताः पशवः पाखण्डा एव । अमीषां संभाषणादपि नरा नरकं प्रयान्ति । तदेते दर्शनपथाद्दूरं परिहरणीयाः । ॥ पुनरन्यतो गत्वा ॥ एते च

गङ्गातीरतरङ्गशीतलशिलाविन्यस्तभास्वद्वृशी-
संविष्टाः कुशमुष्टिमण्डितमहादण्डाः करण्डोज्ज्वलाः ।
पर्यायग्रथिताक्षसूत्रवलयप्रत्येकबीजग्रह-
व्यग्राग्राङ्गुलयो हरन्ति धनिनां वित्तान्यहो दाम्भिकाः ॥

॥ पुनरन्यतो गत्वा ॥ एते च त्रिदण्डिव्यपदेशजीविनो द्वैताद्वैतमार्गपरिभ्रष्टाः । ॥ पुनरन्यतो गत्वा । विलोक्य ॥ अये कस्येदं द्वारोपान्तनिखातातिप्रांशुवंशकाण्डताण्डवितधौतसितसूक्ष्माम्बरसहस्रमितस्ततो विन्यस्तकृष्णाजिनदृषदुपलचमसचषालोलूखलमुशलमनवरतहुताज्यगन्धिधूमश्यामलीकृतगगनमण्डलममरसरितो नातिदूरतो विभात्याश्रमपदं । नूनमदः कस्यापि गृहमेधिनो गृहं भविष्यति । भवतु । युक्तमस्माकमतिपवित्रमेतद्द्वित्रिदिवसनिवासाय स्थानं । इति प्रवेशं नाटयति ॥ विलोक्य ॥ अये

मृद्बिन्दुलाञ्छितललाटभुजोदरोरः-
कण्ठोष्ठपृष्ठचिबुकोरुकपोलजानुः ।
चूडाग्रकर्णकटिपाणिविराजमान-
दर्भाङ्कुरः स्फुरति मूर्त इवैष दम्भः ॥ ६ ॥

भवतु । उपसर्पाम्येनं । ॥ उपसृत्य ॥ कल्यानं भवतां ।

दम्भः ॥ हूंकारेणैव तं वारयति ॥

प्रविश्य वटुः ससंभ्रमं ॥ ब्रह्मन् दूरत एव स्थीयतां । यतः पादौ प्रक्षाल्य एतदाश्रमपदं प्रवेष्टव्यं ।

अहंकारः ॥ सक्रोधं ॥ आः पाप तुरुष्कदेशं प्राप्ताः स्मः । यत्र श्रोत्रियान् अतिथीन् आसनपाद्यादिभिरपि गृहिणो नोपतिष्ठन्ति ।

दम्भः ॥ हस्तसंज्ञया समाश्वासयति ॥

वटुः ॥ एवमाराध्यपादा आज्ञापयन्ति । दूरदेशादागतस्यार्यस्य कुलशीलादिकं न सम्यगस्माकं विदितं ।

अहंकारः ॥ आः कथमस्माकमपि कुलशीलादिकमिदानीं परीक्षितव्यं । श्रूयतां

गौडं राष्ट्रमनुत्तमं निरुपमा तत्रापि राढा पुरी
भूरिश्रेष्ठिकनाम धाम परमं तत्रोत्तमो नः पिता ।
तत्पुत्राश्च महाकुला न विदिताः कस्यात्र तेषामपि
प्रज्ञाशीलविवेकधैर्यविनयाचारैरहं चोत्तमः ॥ ७ ॥

दम्भः ॥ वटुं पश्यति ॥

वटुः ॥ ताम्रघटीं गृहीत्वा ॥ भगवन् पादशौचं विधीयतां ।

अहंकारः ॥ स्वगतं ॥ भवतु को विरोधः । ॥ प्रकाशं ॥ एवं क्रियते ।

॥ तथा कृत्वोपसर्पति ॥

दम्भः ॥ दन्तान् पीडयित्वा ॥ दूरे तावत् स्थीयतां । वाताहृताः प्रस्वेदकणिकाः प्रसरन्ति ।

अहंकारः ॥ अहो अपूर्वमिदं ब्राह्मण्यं ।

बटुः ॥ ब्रह्मन्नेवमेतत् । तथा हि

अस्पृष्टचरणा ह्यस्य चूडामणिमरीचिभिः ।
नीराजयन्ति भूपालाः पादपीठान्तभूतलं ॥ ८ ॥

अहंकारः ॥ स्वगतं ॥ अये दम्भग्रामो ऽयं देशः । भवत्वस्मिन्नासन उपविशामि । ॥ तथा कर्तुमिच्छति ॥

बटुः ॥ नैवमाराध्यपादानामासनमन्यैराक्रम्यते ।

अहंकारः ॥ आः पाप अस्माभिरपि दक्षिणराढाप्रसिद्धविशुद्धिभिरिदमासनमनाक्रमणीयं । शृणु रे मूर्ख

नास्माकं जननी तथोज्ज्वलकुला सच्छ्रोत्रियाणां पुनर्
व्यूढा काचन कन्यका खलु मया तेनास्मि ताताधिकः ।
अस्मच्छ्यालकमित्रमातुलसुता मिथ्याभिशप्ता यतस्
तत्संपर्कवशान्मया स्वगृहिणी प्रेयस्यपि प्रोज्झिता ॥ ९ ॥

दम्भः ॥ ब्रह्मन् यद्यप्येवं तथाप्यस्माकमविदितवृत्तान्तो भवान् । तथा हि

सदनमुपगतोऽहं पूर्वमम्भोजयोनेः
सपदि मुनिभिरुच्चैरासनेषूज्झितेषु ।
सशपथमनुनीय ब्रह्मणा गोमयाम्भः-
परिमृजितनिजोरावाशु संवेशितोऽस्मि ॥ १० ॥

अहंकारः ॥ स्वगतं ॥ अहो दाम्भिकब्राह्मणस्यात्युक्तिः । ॥ विचिन्त्य ॥ अथ वा दम्भस्यैव भवत्येवं तावत् । सक्रोधं प्रकाशं ॥ आः किमेवं गर्वायसे ।

अरे क इव वासवः कथय कोऽत्र पद्मोद्भवो
वद प्रभवभूमयो जगति का ऋषीणामपि ।
अवेहि तपसो बलं मम पुरंदराणां शतं
शतं च परमेष्ठिनां पततु वा मुनीनां शतं ॥ ११ ॥

दम्भः ॥ विलोक्य सानन्दं ॥ अये आर्यपितामहोऽस्माकमहंकारः । आर्य दम्भो लोभात्मजोऽहं भो अभिवादये ।

अहंकारः ॥ वत्स आयुष्मान् भव । बालः खल्वसि मया द्वापरान्ते दृष्टः । संप्रति चिरकालविप्रकर्षाद्वार्धक्यग्रस्ततया च न सम्यक् प्रत्यभिजानामि । अथ त्वत्कुमारस्यानृतस्य कुशलं ।

दम्भः ॥ न हि तेन विना मुहूर्तमप्यहं जीवामि । अथ किं सोऽप्यत्रैव महामोहस्याज्ञया वर्तते ।

अहंकारः ॥ अथ तव मातापितरौ तृष्णालोभावपि कुशलौ ।

दम्भः ॥ तावप्यत्रैव वर्तेते। तयोर्विना क्षणमपि न तिष्ठामि। आर्यमिश्रैः पुनरत्र केन प्रयोजनेन प्रसादः कृतः।

अहंकारः ॥ वत्स मया महामोहस्य विवेकसकाशादत्याहितं श्रुतं। तेन तद्वृत्तान्तं प्रत्येतुमागतोऽस्मि।

दम्भः ॥ तर्हि स्वागतमिवार्यस्य यतो महाराजस्यापीन्द्रलोकादागमनं श्रूयते। अस्ति च किंवदन्ती यद्देवेन वाराणसी नाम नगरी राजधानी निरूपितेति।

अहंकारः ॥ किं पुनः कारणं वाराणस्यां सर्वात्मना महामोहस्यावस्थाने।

दम्भः ॥ आर्य ननु विवेकोपरोध एव। तथा हि

विद्याप्रबोधोदयजन्मभूमिर्वाराणसी ब्रह्मपुरी निरत्यया।
अतः कुलोच्छेदविधिं विधित्सुर्निवस्तुमत्रेच्छति नित्यमेव ॥

अहंकारः ॥ सभयं ॥ यद्येवमशक्यप्रतीकार एवायमर्थः। यतः

परममविदुषां पदं नराणां
पुरविजयी करुणाविधेयचेताः।
कथयति भगवान् इहान्तकाले
भवभयकातरतारकं प्रबोधं ॥ १३ ॥

दम्भः ॥ सत्यमेतत् तथापि नैतत् कामक्रोधाद्यभिभूतानां संभाव्यते। तथात्युदाहरन्ति तैर्थिकाः

यस्य हस्तौ च पादौ च मनश्चैव सुसंयतं ।
विद्या तपश्च कीर्त्तिश्च स तीर्थफलमश्नुते ॥ १४ ॥

॥ नेपथ्ये ॥ भो भो जना एष खलु संप्राप्तो देवो महामोहः । तेन

निष्यन्दैश्चन्दनानां स्फटिकमणिशिलावेदिकाः संस्क्रियन्तां
मोच्यन्तां यन्त्रमार्गाः प्रसरतु परितो वारिधारा गृहेषु ।
उच्छ्रीयन्तां समन्तात् स्फुरदुरुमणयः श्रेणयस्तोरणानां
धूप्यन्तां सौधमूर्धस्वमरपतिधनुर्धामचित्राः पताकाः ॥ १५ ॥

दम्भः ॥ आर्य प्रत्यासन्नो महाराजः । तत् प्रत्युद्गमनेन संभाव्यतामार्येण ।

अहंकारः ॥ एवं भवतु ।

॥ इति निष्क्रान्तौ ॥

॥ प्रवेशकः

॥ ततः प्रविशति महामोहो विभवतश्च परिवारः ॥

महामोहः ॥ विहस्य ॥ अहो निरङ्कुशा जडधियः । तथा हि

आत्मास्ति देहाद्यतिरिक्तमूर्तिर्
भोक्ता स लोकान्तरितः फलानां ।
आशेयमाकाशतरोः प्रसूनात्
प्रथीयसी स्वादुफलप्रसूतौ ॥ १६ ॥

इदं च स्वकपोलकल्पना विनिर्मितपदार्थावस्तम्भेन जगदेतै-र्विदग्धैर्वंच्यते । तथा हि

यन्नास्त्येव तदस्ति वस्त्विति मृषाजल्पद्भिरेवास्तिकैर्
वाचालैर्बहुभिस्तु सत्यवचसो निन्द्याः कृता नास्तिकाः ।
देहो पश्यत तत्त्वतो यदि पुनः छिन्नादतो वर्ष्मणो
दृष्टः किं परिणामरूपितचितिर्जीवः पृथक् कैरपि ॥ १७ ॥

अपि च न केवलं जगदात्मैव तावदमीभिर्वंच्यते । तथा हि

तुल्यत्वे वपुषां मुखाद्यवयवैर्वर्णक्रमः कीदृशः
स्त्री चेयं वसु वा परस्य यदमुं भेदं न विद्मो वयं ।
हिंसायामथ वा यथेष्टगमने स्त्रीणां परस्वग्रहे
कार्याकार्यकथास्तथापि यदमी निःपौरुषाः कुर्वते ॥ १८ ॥

॥ विचिन्त्य सश्लाघं ॥ सर्वथा लोकायतमेव शास्त्रं । यत्र प्रत्यक्षमेव प्रमाणं । पृथिव्यप्तेजोवायवस्तत्त्वानि । अर्थकामौ पुरुषार्थौ

भूतान्येव चेतयन्ते । नास्ति परलोकः । मृत्युरेवापवर्ग इति । तदेतदस्मदभिप्रायानुरोधिना वाचस्पतिना प्रणीय चार्वाकाय समर्पितमासीत् । तेन च शिष्योपशिष्यद्वारेणास्मिन् लोके बहुलीकृतं तन्त्रं ।

॥ ततः प्रविशति चार्वाकः शिष्यश्च ॥

चार्वाकः ॥ वत्स जानासि दण्डनीतिरेव विद्या । अत्रैव वार्तान्तर्भवति । धूर्तप्रलापस्त्रयी । पश्य

स्वर्गः कर्तृक्रियाद्रव्यविनाशे यदि यज्वनां ।
ततो दावाग्निदग्धानां फलं स्याद्भूरि भूरुहां ॥ १९ ॥
निहतस्य पशोर्यज्ञे स्वर्गप्राप्तिर्यदीष्यते ।
स्वपिता यजमानेन किं न तस्मान्निहन्यते ॥ २० ॥

अपि च । मृतानामपि जन्तूनां श्राद्धं चेत् तृप्तिकारणं ।
निर्वाणस्य प्रदीपस्य स्नेहः संवर्धयेच्छिखां ॥२१॥

शिष्यः ॥ आचालिअ जइ एसो जेव्व पलमत्थो पुलिसस्स जं खज्जइ पिज्जइ ता किं त्ति एदेहिं नित्थिएहिं संसालसोक्खं पलिहलिअ आपा घोलघोलेहिं पलाअसान्तअणसट्ठआलपहुदिहिं दुक्खेहिं खविज्जदि । *)

*) आचार्य यद्येष एव परमार्थः पुरुषस्य यत् खाद्यते पीयते तत् किमित्येतैस्तैर्थिकैः संसारसौख्यं परिहृत्यात्मा घोरघोरैः पराकसान्तपनषष्ठकालप्रभृतिभिर्दुःखैः खप्यते ।

चार्वाकः ॥ वत्स धूर्तप्रणीतागमप्रतारितानामाशामोदकैरियं तृप्तिर्मूर्खाणां । पश्य

आलिङ्गनं भुजनिपीडितबाहुमूल-
भग्नोन्नतिस्तनमनोहरमायताक्ष्याः ।
भिक्षोपवासनियमार्कमरीचिदाहैर्
देहोपशोषणविधिः कुधियां क्व चैषः ॥ २२ ॥

शिष्यः ॥ आचालिअ एव्वं खु तित्थिआ आलवन्ति जं दुक्ख-मिस्सिदं संसालसुखं पलिहलणिज्जं त्ति । *)

चार्वाकः ॥ विहस्य ॥ आः दुर्बुद्धिविलसितं नरपशूनां ।

त्याज्यं सुखं विषयसंगमजन्म पुंसां
दुःखोपसृष्टमिति मूर्खविचारणैषा ।
व्रीहीन् जिहासति सितोत्तमतण्डुलाढ्यान्
को नाम भोस्तुषकणोपहितान् हितार्थी ॥ २३ ॥

महामोहः ॥ अये चिरेण खलु प्रमाणवन्ति वचनानि कर्णसुखमुपजनयन्ति । ॥ विलोक्य सानन्दं ॥ हन्त प्रियसुहृन्मे चार्वाकः ।

चार्वाकः ॥ विलोक्य ॥ एष महाराजमहामोहः ॥ उपसृत्य ॥ जयतु जयतु महाराजः । एष चार्वाकः प्रणमति ।

*) आचार्य एवं खलु तैर्थिका आलपन्ति यद् दुःखमिश्रितं संसारसुखं परिहरणीयमिति ।

महामोहः ॥ चार्वाक स्वागतं । भो इहोपविश्यतां ।

चार्वाकः ॥ उपविश्य ॥ एष कलेः साष्टाङ्गः प्रणामः ।

महामोहः ॥ अथ कलेर्भद्रमव्याहतं ।

चार्वाकः ॥ देवस्य प्रसादात् सर्वत्र भद्रं । निर्वर्तितकर्तव्यशेषश्च देवपादमूलं द्रष्टुमिच्छति । यतः

आज्ञामवाप्य महतीं द्विषतां निपाते
निर्वर्त्य तां सपदि लब्धमुखप्रसादः ।
उच्चैःप्रमोदमनुमोदितदर्शनः सन्
धन्यो नमस्यति पदाम्बुरुहं प्रभूणां ॥ २४ ॥

महामोहः ॥ अथ तस्मिन् कलौ कियत् संपन्नं ।

चार्वाकः ॥ देव

व्यतीतवेदार्थपथः प्रथीयसीं यथेष्टचेष्टां गमितो महाजनः ।
तदत्र हेतुर्न कलिर्न चाप्यहं प्रभुप्रसादो हि तनोति पौरुषं ॥

तत्रोत्तरपथिकाः पाश्चात्याश्च त्रयीमेव त्याजिताः शमदमादीनां कैव कथा । अन्यत्रापि प्रायशो जीविकामात्रफलैव त्रयी । यथाहाचार्यः

अग्निहोत्रं त्रयो वेदास्त्रिदण्डं भस्मगुण्ठनं ।
प्रज्ञापौरुषहीनानां जीविकेति बृहस्पतिः ॥ २६ ॥

तेन कुरुक्षेत्रादिषु तावद्देवेन स्वप्नेऽपि विद्याप्रबोधोदयो न शङ्कनीयः ।

महामोहः ॥ साधु संपादितं महत् खलु तत्तीर्थं व्यर्थीकृतं ।

चार्वाकः ॥ देवान्यच्च विज्ञाप्यमस्ति ।

महामोहः ॥ किं तत् ।

चार्वाकः ॥ अस्ति विष्णुभक्तिर्नाम महाप्रभावा योगिनी । सा तु कलिना यद्यपि विरलप्रचारा कृता तथापि तदनुगृहीतान्वयमालोकयितुमपि न प्रभवामः । तदत्र देवेनावधातव्यमिति ।

महामोहः ॥ सभयमात्मगतं ॥ आः प्रसिद्धमहाप्रभावा सा योगिनी स्वभावाद्विद्वेषिणी चास्माकं दुरुच्छेद्या । भवतु । ॥ प्रकाशं ॥ भद्र । अलमनया शङ्कया । कामक्रोधादिप्रतिपक्षेषु कुत्रेयमुदेष्यति ।

चार्वाकः ॥ तथापि लघीयस्यपि रिपौ नानवहितेन जिगीषुणा भवितव्यं । यतः

विपाकदारुणो राज्ञां रिपुरल्पोऽप्यरुंतुदः ।
उद्वेजयति सूक्ष्मोऽपि चरणं कण्टकाङ्कुरः ॥ २७ ॥

महामोहः ॥ नेपथ्याभिमुखं विलोक्य ॥ कः कोऽत्र भोः ।

प्रविश्य दौवारिकः ॥ आज्ञापयतु देवः ।

महामोहः ॥ भो असत्संग आदिश्यन्तां कामक्रोधलोभमदमानमात्सर्यादयो यथा योगिनी विष्णुभक्तिर्भवद्भिरेवावहितैर्विहन्तव्येति ।

दौवारिकः ॥ यदाज्ञापयति देवः । ॥ इति निष्क्रान्तः ॥

॥ ततः प्रविशति पत्रहस्तपुरुषः ॥

पुरुषः ॥ हग्गे उक्कलदेशादो आगदो म्हि । अत्थि तत्थ साअलतीलसण्णिवेसे पुलिसोत्तमसण्णिअं देवदाअदणं । तस्सिं महमाणेहिं भट्टकेहिं महालाअसआसं पेसिदो म्हि ॥ ॥ विलोक्य ॥ एसा वाराणसी । एदं लाअउलं । जाव पविसामि ॥ प्रविश्य ॥ एसे भट्टके चावाकेण सह्नं किं वि मन्तअं चिट्ठदि । ता उपसप्पामि णं ॥ उपसृत्य ॥ जेदु जेदु भट्टके । एदं पत्तं णिलूपमाणं पेक्खेदु भट्टकेहिं । *)

महामोहः ॥ पत्रं गृहीत्वा ॥ कुतो भवान्.

पुरुषः ॥ हग्गे पुलिसोत्तमादो आगदो म्हि **) ।

*) अहमुत्कलदेशादागतोऽस्मि । अस्ति तत्र सागरतीरसंनिवेशे पुरुषोत्तमसंज्ञितं देवायतनं । तस्मिन् महमानाभ्यां भट्टारकाभ्यां महाराजसकाशं प्रेषितोऽस्मि । एषा वाराणसी । इदं राजकुलं । यावत् प्रविशामि । एष भट्टारकश्चार्वाकेण सार्धं किमिति मन्त्रयंस्तिष्ठति । तदुपसर्पाम्येनं । जयतु जयतु भट्टारकः । एतत् पत्रं निरूप्यमाणं प्रेक्ष्यतां भट्टारकैः ।

**) अहं पुरुषोत्तमादागतोऽस्मि ।

महामोहः ॥ स्वगतं ॥ कार्यमत्याहितं भविष्यति ॥ प्रकाशं ॥ चार्वाक गच्छ कर्तव्येष्ववहितेन भवता भवितव्यं ।

चार्वाकः ॥ यदाज्ञापयति देवः । ॥ इति निष्क्रान्तः ॥

महामोहः ॥ पत्रं वाचयति ॥ स्वस्ति श्रीवाराणस्यां महाराजाधिराजपरमेश्वरमहामोहपादान् पुरुषोत्तमायतनान्मदमानौ साष्टाङ्गपातं प्रणम्य विज्ञापयतः । यथा भद्रमव्याहतं । अन्यच्च । देवी शान्तिर्मात्रा श्रद्धया सह विवेकस्य दौत्यमापन्ना विवेकसंगमाय देवीमुपनिषदमहर्निशं प्रबोधयति । अपि च । कामसहचरोऽपि धर्मो वैराग्यादिभिरुपजाप्त इव लक्ष्यते । यतः । कामाद्विछिद्य क्वचिन्निगूढः प्रचरति । तदेतज् ज्ञात्वा देवः प्रमाणमिति ॥ पत्रं वाचयित्वा सक्रोधं ॥ आः किमेवमतिमुग्धाः शान्तेरपि बिभ्यति । कुतोऽस्याः संभवः । तथा हि

धाता विश्वविसृष्टिमात्रनिरतो देवोऽपि गौरीभुजा-
श्लेषानन्दविघूर्णमाननयनो दक्षाध्वरध्वंसनः ।
दैत्यारिः कमलाकपोलमकरीलेखाङ्कितोरःस्थलः
शेतेऽन्धावितरेषु जन्तुषु पुनः का नाम शान्तेः कथा ॥ २८ ॥

॥ पुरुषं प्रति ॥ जाल्म गच्छ कामं सत्वरमुपेत्यादेशमस्माकं प्रति-

पादय । यथा दुराशयो धर्म इत्यस्माभिरवगतं । तदस्मिन्
मुहूर्तमपि न विश्वसितव्यं दृढं बद्धा धारयितव्य इति ।

पुरुषः ॥ जं देवो आणवेदि । *)

॥ इति निष्क्रान्तः ॥

महामोहः ॥ स्वगतं विचिन्त्य ॥ शान्तेः को ऽप्युपायः ॥ अथवा-
लमुपायान्तरेण क्रोधलोभावेव तावदत्र पर्याप्तौ ।

॥ प्रकाशं ॥ कः को ऽत्र भोः ।

॥ प्रविश्य दौवारिकः ॥ आज्ञापयतु देवः ।

महामोहः । तावदाहूयतां क्रोधो लोभश्च ।

दौवारिकः ॥ यदादिशति देवः ।

॥ इति निष्क्रान्तः ॥

॥ ततः प्रविशति क्रोधो लोभश्च ॥

क्रोधः ॥ श्रुतं मया यथा शान्तिश्रद्धाविष्णुभक्तयो महाराजेन
प्रतिपक्षभावमाचरन्तीति । अहो मयि जीवति कथमासामा-
त्मनिरपेक्षितं चेष्टितं । तथा हि

अन्धीकरोमि भुवनं बधिरीकरोमि
धीरं सचेतनमचेतनतां नयामि ।
कृत्यं न पश्यति न येन हितं शृणोति
धीमान् अधीतमपि न प्रतिसंदधाति ॥ २१ ॥

*) यद्देव आज्ञापयति ।

लोभः ॥ अरे मदुपगृहीता मनोरथसरित्परंपरैव तावन्न तरिष्यन्ति । किं पुनः शान्त्यादींश्चिन्तयिष्यन्ति । पश्य सखे

सन्त्येते मम दन्तिनो मदजलप्रम्लानगण्डस्थला
वातव्यायतपातिनश्च तुरगा भूयोऽपि लप्स्ये परान् ।
एतल्लब्धमिदं लभे पुनरिदं लब्धाधिकं ध्यायतां
चिन्ताजर्जरचेतसां बत नृणां का नाम शान्तेः कथा ॥ ३० ॥

क्रोधः ॥ सखे विदितस्त्वया मत्प्रभावः ।

त्वाष्ट्रं पुत्रमपातयत् सुरपतिश्चन्द्रार्धचूडोऽच्छिनद्
देवो ब्रह्मशिरो वशिष्ठतनयान् आघातयत् कौशिकः ।
विद्यावन्त्यपि कीर्तिमन्त्यपि सदाचारावदातान्यपि
प्रोच्चैःपौरुषभूषणान्यपि कुलान्युद्धर्तुमीशः क्षणात् ॥ ३१ ॥

लोभः ॥ तृष्णे इतस्तावत् ।

प्रविश्य तृष्णा ॥ किं आणवेदि अज्जउत्तो । *)

लोभः ॥ प्रिये श्रूयतां

क्षेत्रग्रामवनाद्रिपत्तनपुरीद्वीपक्ष्मामण्डल-
प्रत्याशाघनसूत्रबद्धमनसां लब्धाधिकं ध्यायतां ।
तृष्णे देवि यदि प्रसीदसि तनोष्यङ्गानि तुङ्गानि चेत्
तद्भोः प्राणभृतां कुतः शमकथा ब्रह्माण्डलब्धैरपि ॥ ३२ ॥

*) किमाज्ञापयत्यार्यपुत्रः ।

तृष्णा ॥ अज्जउत्त सव्वं जव्व दाव अहं एदस्सिं अत्थे णिच्चं
अहिजुत्ता संपदं अज्जउत्तस्स आणाए बम्हण्डकोडिहिं वि ण
मे उअरं पूरइस्सदि । *)

क्रोधः ॥ हिंसे इत आगम्यतां ।

प्रविश्य हिंसा ॥ एसम्हि आणवेदु अज्जउत्तो । **)

क्रोधः ॥ प्रिये त्वया सह धर्मचारिण्या मातृपितृवधो ममेष-
त्कार एव । तथा हि

केयं माता पिशाची क इव च जनको भ्रातरः केऽत्र कीटा
वध्योऽयं बन्धुवर्गः कुटिलविटसुहृच्चेष्टिता ज्ञातयोऽमी ।

॥ एतौ निष्पीड्य ॥

आगर्भं यावदेषां कुलमिदमखिलं नैव निःशेषयामि
स्फुरन्तः क्रोधवह्नेर्न दधति विरतिं तावदङ्गे स्फुलिङ्गाः ॥

॥ विलोक्य ॥ एष स्वामी । तदुपसर्पामः ।

॥ उपसृत्य सर्वे ॥ जयतु जयतु देवः ।

महामोहः ॥ श्रद्धायास्तनया शान्तिरस्मद्द्वेषिणी सा भव-
द्भिर्ग्राह्येति ।

*) आर्यपुत्र स्वयमेव तावदहमेतस्मिन्नर्थे नित्यमभियुक्ता साम्प्रतमार्यपुत्रस्याज्ञया ब्रह्माण्ड-
कोटिभिरपि न मे उदरं पूरयिष्यते ।

**) एषास्मि आज्ञापयत्वार्यपुत्रः ।

सर्वे ॥ यदादिशति देवः ।

॥ इति निष्क्रान्ताः ॥

महामोहः ॥ श्रद्धायास्तनयेत्युपक्षेपेणोपायान्तरमपि हृदयमारूढं । तथा हि शान्तेर्माता श्रद्धा सा च परतन्त्रा । तत् केनाप्युपायेनोपनिषत्सकाशात् तावच्छ्रद्धापकर्षणं कर्तव्यं । ततो मातृवियोगदुःखादतिमृदुलतया शान्तिरुपरता भविष्यति । अवसीदन्ती च विनश्यति । श्रद्धां व्याकर्तुं मिथ्यादृष्टिरेव विलासिनी परं प्रगल्भेति । तदस्मिन् विषये सैव नियोज्यतां ॥ पार्श्वतो विलोक्य ॥ विभ्रमवति सत्वरमाहूयतां मिथ्यादृष्टिः ।

विभ्रमवती ॥ जं देवो आणवेदि । *)

॥ इति निष्क्रम्य मिथ्यादृष्ट्या सह प्रविशति ॥

मिथ्यादृष्टिः ॥ सहि चिरदिट्ठस्स महाराअस्स कहं मुहं पेक्खिस्सं ण क्खु मं महाराओ उवालहिस्सदि । **)

विभ्रमवती ॥ सहि तुव मुहदंसणेण अप्पाणं जेव्व महाराओ ण वेदिस्सदि कुदो उवालहिस्सदि । ***)

मिथ्यादृष्टिः ॥ सहि किं मं अलीअं सोहग्गं संभाविअ विलम्बेसि । †)

*) यद्देव आज्ञापयति ।

**) सखि चिरदृष्टस्य महाराजस्य कथं मुखं प्रेक्षिष्ये न खलु मां महाराज उपालप्स्यति ।

***) सखि तव मुखदर्शनेनात्मानमेव महाराजो न वेत्स्यति कुत उपालप्स्यति ।

†) सखि किं मामलीकं सौभाग्यं संभाव्य विडम्बयसि ।

विभ्रमवती ॥ सहि संपदं जेव्व पेक्खिस्सं अलिअत्तणं सोहग्गस्स । अण्णं च । णिद्दाघुण्णाउलं पिअसहीए लोअणं पेक्खेमि । ता किं खु पिअसहीए लोअणस्स विणिद्ददाए कारणं । *)

मिथ्यादृष्टिः ॥ सहि एक्कवल्लहा वि जा इत्थिआ भोदि ताए वि णिद्दा दुल्लहा किं उण अम्हाणं सअललोअवल्लहाणं । **)

विभ्रमवती ॥ के के उण पिअसहीए वल्लहा । ***)

मिथ्यादृष्टिः ॥ महाराओ अदो उवरि कामो कोहो लोहो अहंआरो त्ति । अह वा अलं विसेसेण । एत्थ कुले जो जादो ण मए विणा वालो त्थविरो जुवाणो वा हिअअणिहिदए रत्तिदिणाइं अहिरमदि । †)

विभ्रमवती ॥ णं एत्थं कामस्स रदी कोहस्स हिंसा लो-

*) सखि साम्प्रतमेव प्रेक्षिष्येऽलीकत्वं सौभाग्यस्य । अन्यच्च । निद्राघूर्णाकुलं प्रियसख्या लोचनं प्रेक्षयामि । तत् किं खलु प्रियसख्या लोचनस्य विनिद्रतायाः कारणं ।

**) सखि एकवल्लभापि या स्त्री भवति तस्या अपि निद्रा दुर्लभा किं पुनरस्माकं सकललोकवल्लभानां ।

***) के के पुनः प्रियसख्या वल्लभाः ।

†) महाराज अत उपरि कामः क्रोधो लोभोऽहंकार इति । अथ वालं विशेषेण । अत्र कुले यो जातो न मया विना वालः स्थविरो युवा वा हृदयनिहितया रात्रिदिनान्यभिरमते ।

हस्स तिण्हा परमपिआ । त्ति सुणीअन्दि ताणं कहं जं पिअदमं णिच्चं रमन्दी इस्सं ण जणेसि । *)

मिथ्यादिट्ठिः ॥ सहि इस्स त्ति किं भणीअदि ण ता वि मए विणा मुहुत्तं वि चिट्ठन्ति । **)

विभ्रमवती ॥ सहि अदो ज्जेव्व भणामि तुव सरिसी सुहगा इत्थिआ पुहवीए णत्थि जाए सोहग्गमहड्ढिविहुरिदहिअआ सवत्तीआ पसाअं पडीच्छन्ति । सहि अण्णच्च भणामि । एव्वं णिद्दाउलहिअआ विसंठुलक्खलन्तचलणणेउलझंकालमुहलाए गदीए महाराअं संभावअन्दी सङ्किदहिअअं करिस्सदि पिअसही त्ति तक्केमि । ***)

मिथ्यादृष्टिः ॥ किं एत्थं सङ्किदव्वं । णं अम्हाणं महाराअणिउत्ताणं ज्जेव्व एसो अविणओ । अवि अ । सहीदंसणमत्तपसण्णाणं पुरिसाणं केरिसं भअं । †)

*) नन्वहं कामस्य रतिः क्रोधस्य हिंसा लोभस्य तृष्णा परमप्रिया । इति श्रूयन्ते तासां कथं यत् प्रियतमं नित्यं रमयन्ती ईर्ष्यां न जनयसि ।

**) सखि ईर्ष्येति किं भण्यते न ता अपि मया विना मुहूर्तमपि तिष्ठन्ति ।

***) सखि अत एव भणामि तव सदृशी सुभगा स्त्री पृथिव्यां नास्ति यस्याः सौभाग्यमहर्द्धिविधुरितहृदयाः सपत्न्यः प्रसादं प्रतीच्छन्ति । सखि अन्यच्च भणामि । एवं निद्राकुलहृदया विसंष्ठुलस्खलच्चरणनूपुरझंकारमुखरया गत्या महाराजं संभावयन्ती शङ्कितहृदयं करिष्यति प्रियसखीति तर्कयामि ।

†) किमत्र शङ्कितव्यं । नन्वस्माकं महाराजनियुक्तानामेवैष अविनयः । अपि च । सखीदर्शनमात्रप्रसन्नानां पुरुषाणां कीदृशं भयं ।

महामोहः ॥ विलोक्य ॥ अये संप्राप्तैव प्रिया मिथ्यादृष्टिः ।
या एषा

श्रोणीभारभरालसादरगलन्माल्योपवृत्तिछलाल्-
लीलोत्क्षिप्तभुजोपदर्शितकुचोन्मीलन्नखाङ्कावलिः ।
नीलेन्दीवरदामदीर्घतरया दृष्या धयन्ती मनो
दोलान्दोलनलोलकङ्कणरणत्कारोत्तरं सर्पति ॥ ३४ ॥

विभ्रमवती ॥ एसो महाराओ उवसप्पदु पिअसही । *)
मिथ्यादृष्टिः ॥ उपसृत्य ॥ जअदु जअदु महाराओ । **)
महामोहः ॥ प्रिये

दलितकुचनखाङ्कमङ्कपालीं
रचय ममाङ्कमुपेत्य पीवरोरु ।
अनुकुरु हरिणाक्षि शङ्कराङ्क-
स्थितहिमशैलसुताविलासलक्ष्मीं ॥ ३५ ॥

मिथ्यादृष्टिः ॥ सस्मितं तथा करोति ॥
महामोहः ॥ आलिङ्गनसुखमभिनीय ॥ अहो प्रियायाः परिष्वङ्गात्
परावृत्तं नवयौवनं ।

*) एष महाराज उपसर्पतु प्रियसखी ।
**) जयतु जयतु महाराजः ।

यः प्रागासीदभिनववयोविभ्रमात्रातजन्मा
चित्तोन्माथी विगतविषयोपप्लवानन्दसान्द्रः ।
वृत्तीस्तास्तिरयति तवाश्लेषजन्मा स कोऽपि
प्रौढप्रेमा नव इव पुनर्मान्मथो मे विकारः ॥ ३६ ॥

मिथ्यादृष्टिः ॥ महाराअ अहं वि संपदं णवजोव्वणा विअ संवुत्ता ण खु भावाणुबद्धं पेम कालेणावि विलीअदि । आणवेदु भट्टा किं णिमित्तं भट्टिणा सुमरिदम्हि । *)

महामोहः ॥ प्रिये

स्मर्यते स हि वामोरु यो भवेद्धृदयाद्बहिः ।
मच्चित्तभित्तौ भवती शालभञ्जीव राजते ॥ ३७ ॥

मिथ्यादृष्टिः ॥ महापसादो तधावि आणवेदु महाराओ । **)

महामोहः ॥ यथैव प्रकाशितैरङ्गैः सर्वत्र विचरसि तथैव प्रवर्तितव्यं । अन्यच्च । दास्याः पुत्री श्रद्धा विवेकेन सहोपनिषदं योजयितुं कुट्टिनीभावमापन्ना ।

अतः

प्रतिकूलामकुलजां पापां पापानुवर्तिनीं ।
केशेष्वाकृष्य तां रण्डां पाखण्डेषु नियोजय ॥ ३८ ॥

*) महाराजाहमपि साम्प्रतं नवयौवनेव संवृत्ता न खलु भावानुबद्धं प्रेम कालेनापि विलीयते । आज्ञापयतु भट्टारकः किं निमित्तं भट्टारकेण स्मारितास्मि ।

**) महाप्रसादस्तथाप्याज्ञापयतु महाराजः ।

मिथ्यादृष्टिः ॥ एदाव मत्तके वि विसए अलं भट्टिणो अहि-णिवेसेण । वअणमत्तकेण भट्टिणो दासी सद्धा आणं करिस्सदि । स खु मए मित्था धम्मो मित्था मोक्खो मित्था वेअमग्गो मित्था सुहविग्घआइं मित्था सत्थप्पलविदाइं मित्था सग्गफलविज्जेत्ति भणिज्जन्दी वेअमग्गं ज्जेव्व पलिहलिस्सदि किं उण उवणिसदं । अवि अ । विसआणन्द-विमुक्के मोक्खे दोसाणो दंसअन्दीए उवणिसदो वि विरत्ता करइस्सदि अचिरं मए सद्धा । *)

महामोहः ॥ यद्येवं सुष्ठु मे प्रियं संपादितं प्रियया ॥ पुनरालिङ्गय चुम्बति ॥

मिथ्यादृष्टिः ॥ भट्टिणा पआसे त्रि प्पवुत्ते ण लज्जेमि । **)

महामोहः ॥ तद्भवतु । वासागारमेव प्रविशावः ।

॥ इति निष्क्रान्ताः सर्वे ॥

॥ इति ॥

॥ द्वितीयोऽङ्कः ॥

*) एतावन्मात्रकेऽपि विषयेऽलं भर्तुरभिनिवेशेन । वचनमात्रकेणैव भर्तुर्दासी श्रद्धाज्ञां करिष्यति । सा खलु मया मिथ्या धर्मो मिथ्या मोक्षो मिथ्या वेदमार्गो मिथ्या सुखविघ्नकराणि मिथ्या शास्त्रप्रलपितानि मिथ्या स्वर्गफलविधेति भण्यमाना वेद-मार्गमेव परिहरिष्यति किं पुनरुपनिषदं । अपि च । विषयानन्दविमुक्ते मोक्षे दोषान् दर्शयन्त्योपनिषदोऽपि विरक्ता करिष्यतेऽचिरं मया श्रद्धा ।

**) भर्त्रा प्रकाशेऽपि प्रवृत्ते न लज्जामि ।

॥ अथ ॥

॥ तृतीयोऽङ्कः ॥

॥ ततः प्रविशति शान्तिः करुणा च ॥

शान्तिः ॥ सास्रं ॥ मातर्मातः क्वासि देहि मे प्रियदर्शनं । ततः

मुक्तातङ्ककुरङ्गकाननभुवः शैलाः स्खलद्वारयः
पुण्यान्यायतनानि संततपोनिष्ठाश्च वैखानसाः ।
यस्याः प्रीतिरमीषु सात्रभवती चाण्डालवेश्मोदरं
प्राप्ता गौः कपिलेव जीवति कथं पाखण्डहस्तं गता ॥ १ ॥

अथवा अलं जीवितसंभावनया । यतः

मामनालोक्य न स्नाति न भुङ्क्ते न पिबत्यपः ।
न मया रहिता श्रद्धा मुहूर्तमपि जीवति ॥ २ ॥

तद्विना श्रद्धया मुहूर्तमपि शान्तेर्जीवनं विडम्बनमेव । तत् सखि करुणे मदर्थं चिन्ता मा रचय यावदचिरमेव हुताशनप्रवेशनेन तस्याः सहचरी भवामि ।

करुणा ॥ सास्रं ॥ सहि एव्वं विसमज्जलणजालाउलकुण्ड-

दुस्सहाइं अक्खराइं जप्पन्दी सव्वधा विलुत्तजीविदं मं करोसि । ता पसीद मुहुत्तं धारेदु जीविदं पिअसही जाव इदो तदो पुण्णेसु आसमेसु मुणिअणसमाउलेसु भागीरहीतीरेसु णिउणं णिरूवम्ह । कआवि महामोहभीदा कहिं विप्पच्छण्णा णिवसदि । *)

शान्तिः ॥ सखि किमन्विष्यते ।

नीवाराङ्कितसैकतानि सरितां कूलानि वैखानसैर्
आक्रान्तानि समिद्धबालचमसव्याप्ता गृहा यज्वनां ।
प्रत्येकं च निरूपिताः प्रतिपदं चत्वार एवाश्रमाः
श्रद्धायाः क्वचिदप्यहो खलु मया वार्तापि नाकर्णिता ॥३॥

करुणा ॥ सहि एव्वं भणामि जइ सा जेव्व सत्ताई सद्धा तदा ताए ण एरिसीं दुग्गदिं संभावेमि । ण खु तारिसीए पुण्णमईए एतारिसीं अणुहवन्ति असंभावणिज्जं विवत्तिं । **)

शान्तिः ॥ सखि किमु प्रतिकूले विधातरि न संभाव्यते ।

*) सखि एवं विषमज्वलनज्वालाकुलकर्णकटुदुःसहान्यक्षराणि जल्पन्ती सर्वथा विलुप्तजीवितां मां करोषि । तत् प्रसीद मुहूर्तकं धारयतु जीवितं प्रियसखी यावदितस्ततः पुण्येष्वाश्रमेषु मुनिजनसमाकुलेषु भागीरथीतीरेषु निपुणं निरूपयामः । कदाचिन्महामोहभीता कुत्रापि प्रच्छन्ना निवसति ।

**) सखि एवं भणामि यदि सैव सात्त्विकी श्रद्धा तदा तस्या नेदृशीं दुर्गतिं संभावयामि । न खलु तादृश्यः पुण्यमय्य एतादृशीमनुभवन्त्यसंभावनीयां विपत्तिं ।

देवी धर्णिजनकात्मजा दशमुखस्यासीद्गृहे रक्षसो
नीता चैव रसातलं भगवती वेदत्रयी दानवैः ।
गन्धर्वस्य मदालसां च तनयां पातालकेतुश्छलाद्
दैत्येन्द्रोऽपजहार हन्त विषमा वामा विधेर्वृत्तयः ॥४॥

तद्भवतु पाखण्डालयेष्वेव तावदनुसरावः ।

करुणा ॥ एव्वं भोदु । *)

॥ इति परिक्रामतः ॥

करुणा ॥ सत्रासं ॥ सहि रक्खसो रक्खसो । **)

शान्तिः ॥ कोऽसौ राक्षसः ।

करुणा ॥ सहि पेक्ख पेक्ख जो एसो गलन्तमलप-ङ्कपिच्छिलवीहच्छदुप्पेक्खदेहच्छवीउल्लुञ्चिअचिउरमुक्कवसणदुद्द-सणो सिहिसिहण्डपिच्छहत्थो इदो जेव्व अहिवट्टदि । ***)

शान्तिः ॥ सखि नायं राक्षसः । निर्वीर्यः खल्वयं ।

करुणा ॥ ता को एसो भविस्सदि । †)

शान्तिः ॥ सखि पिशाच इति शङ्के ।

*) एवं भवतु ।

**) सखि राक्षसो राक्षसः ।

***) सखि प्रेक्षस्व प्रेक्षस्व य एष गलन्मलपङ्कपिच्छिलबीभत्सदुःप्रेक्ष्यदेहच्छव्युल्लुञ्छितचिकुरमुक्तवसनदुर्दर्शनः शिखिशिखण्डपिच्छहस्त इत एवाभिवर्तते ।

†) तत् क एष भविष्यति ।

करुणा ॥ सहि पप्फुरन्तमहामऊहमालुब्भासिअभुअणन्तरे जलदि पचण्डमत्तण्डमण्डले कधं पिसाआणं अवआसो । *)

शान्तिः ॥ तदनन्तरमेव नरकविवरादुत्तीर्णः कोऽपि नारकी भविष्यति ॥ विलोक्य विचिन्त्य ॥ आ ज्ञातं । महामोहप्रवर्तितोऽयं दिगम्बरसिद्धान्तः । तत् सर्वथा दूरे परिहरणीयमस्य दर्शनं ।

॥ इति पराङ्मुखी भवति ॥

करुणा ॥ सहि मुहुत्तकं चिट्ठ जाव एत्थ सहं अण्णेसामि । **)

॥ उभे तथा स्थिते ॥

॥ ततः प्रविशति यथानिर्दिष्टो दिगम्बरसिद्धान्तः ॥

दिगम्बरः ॥ णमो अलिहन्ताणं णमो अलिहन्ताणं । णवदुवालघलमज्झे अप्पा दीव इअ मन्तव्वे । एसे जिणवलभासिदे पलमत्थे मोक्खसुक्खदे ॥ परिक्रामति आकाशे ॥ ले ले सावका सुणाध सुणाध । मलमयपुग्गलपिण्डे संअलजलेहिं वि केलिसी सुद्धी । अप्पा विमलसहाए लिसिपलिचलणेहिं जाणिव्वे । किं भणाध केलिसं लिसिपलिचलणं ति । ता सुणाध । दूले चलणपणामे किरसक्कालं च भोअणं मिट्ठं ।

*) सखि प्रस्फुरन्महामयूखमालोद्भासितभुवनान्तरे ज्वलति प्रचण्डमार्तण्डमण्डले कथं पिशाचानामवकाशः ।

**) सखि मुहूर्तकं तिष्ठ यावदत्र अहमन्वेषयामि ।

इस्सामलं ण कळ्ळं लिसीणं दालं णमत्ताणं ॥ नेपथ्याभिमुखमवलोक्य सद्धे इदो दाव इदो दाव । *)

॥ उभौ सभयमवलोकयतः ॥

॥ ततः प्रविशति तदनुरूपवेशा श्रद्धा ॥

श्रद्धा ॥ किं आणावेदि लाउले । **)

॥ भ्रान्तिर्मूर्छिता पतति ॥

दिगम्बरः ॥ सावकाणं कुलं मुहुत्तं एक्कं वि मा पलिहलिस्सदि । ***)

श्रद्धा ॥ जं आणावेदि लाउले । †)

॥ इति निष्क्रान्ता ॥

करुणा ॥ समस्ससदु समस्ससदु पिअसही । ण क्खु णाममत्तकेणावि पिअसहीए भेदव्वं जदो सुदं मए अहिंसासआसादो

*) नमोऽर्हद्भ्यः नमोऽर्हद्भ्यः । नवद्वारगृहमध्ये आत्मा दीप इव मन्तव्यः । एष जिनवरभाषितः परमार्थो मोक्षसुखदः । रे रे श्रावकाः शृणुत शृणुत । मलमयपुद्गलपिण्डे सकलजलैरपि कीदृशी शुद्धिः । आत्मा विमलस्वभाव ऋषिपरिचरणेन ज्ञातव्यः । किं भणथ कीदृगृषिपरिचरणमिति । तच्छृणुत । दूरे चरणप्रणामः कृतसत्कारं च भोजनं मृष्टं । ईर्ष्यामलं न कार्यमृषीणां दारान् नमगमानानां । श्रद्धे इतस्तावत् ।

**) किमाज्ञापयति राजकुलं ।

***) श्रावकाणां कुलं मुहूर्तमेकमपि मा परिहास्यति ।

†) यदाज्ञापयति राजकुलं ।

दं, ग्रत्थि पाखण्डाणं वि तमस्स सुदा सद्धेति । तेण एसा तामसी सद्धा भविस्सदि । *)

शान्तिः ॥ समाश्वस्य ॥ सखि एवमेतत् । तथा हि

दुराचारा सदाचारां दुर्दर्शा प्रियदर्शनां ।
ग्रम्बामनुसरत्येषा दुराशा न कथंचन ॥ ५ ॥

तद्भवतु तावत् सौगतेष्वसावन्विष्यतां ।

॥ शान्तिकरुणे परिक्रामतः

॥ ततः प्रविशति भिक्षुरूपः पुस्तकहस्तो बुद्धागमः ॥

भिक्षुः ॥ विचिन्त्य ॥ भो भो उपासकाः

साक्षात् क्षणक्षयिण एव निरात्मकाश्च
यत्रार्पिता बहिरिव प्रतिभान्ति भावाः
सैवाधुना विगलिताखिलवासनत्वाद्
धीसंततिः स्फुरति निर्विषयोपरागा ॥ ६ ॥

॥ परिक्रम्य पुनः सश्लाघं ॥ ग्रहो साधुरयं सौगतधर्मः यत्र सौख्यं च मोक्षश्च । तथा हि

ग्रावासो लयनं मनोहरमभिप्रायानुरूपा वणिग्-
भार्या वाञ्छितकालमिष्टमशनं शय्या मृदुप्रस्तराः ।

*) समाश्वासयतु समाश्वासयतु प्रियसखी । न खलु मात्रकेणापि प्रियसख्या भेतव्यं यतः श्रुतं मया ग्रहिंसासकाशात् यदस्ति पाषण्डानामपि तमसः सुता श्रद्धेति । तेनैषा तामसी श्रद्धा भविष्यति ।

श्रद्धापूर्वमुपासिता युवतिभिः क्लृप्ताङ्गरागोत्सव-
क्रीडानन्दभरैर्व्रजन्ति विलसज्ज्योत्स्नोज्ज्वला रात्रयः ॥७॥

करुणा ॥ सहि को एसो तरुणतालतरुप्पलम्बो लम्बन्त-कसाअपिसङ्गचीवरो मुण्डिअसचूडमुण्डपिण्डो इदो ज्जेव्व आ-अच्छदि । *)

शान्तिः ॥ सखि बुद्धागम एषः ।

भिक्षुः ॥ प्रकाशे ॥ भो भो उपासका भिक्षवश्च श्रूयतां भगवतः सुगतस्य वाक्यामृतं ॥ पुस्तकं वाचयति ॥ पश्याम्यहं भिक्षवो दिव्येन चक्षुषा लोकानां सुगतिं दुर्गतिं च । संस्क्रियन्ते क्षणिकाः सर्वसंस्काराः । नास्त्यात्मा स्थायी तस्माद्भिक्षुषु दारान् आक्रामत्सु नेर्षितव्यं चित्तमलं हि तद्यदीर्ष्यानाम ॥ नेपथ्याभिमुखमवलोक्य ॥ श्रद्धे इतस्तावत् ।

प्रविश्य श्रद्धा ॥ आणवेदु लाउले । **)

भिक्षुः ॥ उपासकान् भिक्षूंश्च चिरमालिंग्य स्थीयतां ।

श्रद्धा ॥ जं आणावेदि लाउले । ***)

॥ इति निष्क्रान्ता ॥

*) सखि क एष तरुणतालतरुप्रलम्बो लम्बत्कषायपिशङ्गचीवरो मुण्डितसचूडमुण्डपिण्ड इत एवागच्छति ।

**) आज्ञापयतु राजकुलं ।

***) यदाज्ञापयति राजकुलं

शान्तिः ॥ सखि इयमपि तामसी श्रद्धा ।

करुणा ॥ एव्वं णेदं । *)

क्षपणकः ॥ भिक्षुमालोक्य उच्चैःशब्दं ॥ अले अले भिकखुआ इदो दाव किं वि पुच्छिस्सं । **)

भिक्षुः ॥ सक्रोधं ॥ आः पाप पिशाचाकृते किमेवं प्रलपसि ।

क्षपणकः ॥ अले मुञ्च कोहं सत्थगदं पुच्छिस्सं । ***)

भिक्षुः ॥ अरे क्षपणक शास्त्रकथामपि वेत्सि । भवतु प्रतीमस्तावत् ॥ उपसृत्य ॥ किं पृच्छसि ।

क्षपणकः ॥ भण दाव खणविणासिणा तुए कस्स कए वदं धलीअदि । †)

भिक्षुः ॥ अरे श्रूयतां । अस्मत्संततिपतितः कश्चिद् विज्ञानक्षणः समुच्छिन्नवासनो मोक्ष्यते ।

क्षपणकः ॥ अले मुक्खा जइ कस्सिं वि मणन्तले कोवि मुक्के भविस्सदि तदो दे संपदं पणट्ठस्स कदे केलिसं उव-

*) एवमेतत् ।

**) अरेऽरे भिक्षुक इतस्तावत् किमपि पृच्छामि ।

***) अरे मुञ्च क्रोधं शास्त्रगतं पृच्छामि ।

†) भण तावत् क्षणविनाशिना त्वया कस्य कृते व्रतं धार्यते ।

अलं कलिस्सदि । अण्णं च पुछामि । केण वा ईलिसे धम्मे उवदिट्ठे । *)

भिक्षुः ॥ ननु सर्वज्ञेन भगवता बुद्धेनोक्तः अयमेव धर्मः ।

क्षपणकः ॥ अले सव्वण्णो बुद्धे अत्थि त्ति कधं तुए णादं । **)

भिक्षुः ॥ ननु रे तदागमैरेव प्रसिद्धो बुद्धः सर्वज्ञ इति ।

क्षपणकः ॥ अले लिज्जुअबुद्धिआ जइ तस्स भासिदेण सव्वण्णत्तणं पडिवज्जेसि ता अहं वि सव्वं जाणामि तुमं वि पिदुपिदामहेहिं सद्धं सत्तपुलिसेहिं दासे त्ति । ***)

भिक्षुः ॥ सक्रोधं ॥ आः पाप पिशाचमलपङ्कधर तवाहं दासः ।

क्षपणकः ॥ अले विहालदासीभुअङ्गा दुट्ठप्पव्वजिआ दिट्ठान्दे मए एसे दंसिदे । ता पिअं दे विसद्धं भणामि । बुद्धाणुसासणं पलिहलिअ अलिहन्ताणुसासणं अणुसलिअ दिअम्बलव्वदं जेव्व धालेदु भवं । †)

*) अरे मूर्ख यदि कस्मिन्नपि मन्वन्तरे कोऽपि गुणो भविष्यति तदा ते सांप्रतं प्राणस्य कृते कीदृशमुपकारं करिष्यति । अन्यच्च पृछामि । केन वेदृशो धर्म उपदिष्टः ।

**) अरे सर्वज्ञो बुद्धोऽस्तीति कथं त्वया ज्ञातं ।

***) अरे ऋजुबुद्धे यदि तस्य भाषितेन सर्वज्ञत्वं प्रतिपद्यसे तदाहमपि सर्वं जानामि त्वमपि पितृपितामहैः सार्द्धं सप्तपुरुषैर्दास इति ।

†) अरे विहारदासीभुजङ्ग दुष्टप्रव्रजित दृष्टान्तो मयैष दर्शितः । तत् प्रियं ते विश्रब्धं भणामि । बुद्धानुशासनं परिहृत्य अर्हदनुशासनमनुसृत्य दिगम्बरव्रतमेव धारयतु भवान् ।

भिक्षुः ॥ आः पाप स्वयं नष्टः परान् अपि नाशयितुमिच्छसि ।

स्वाराज्यं प्राज्यमुत्सृज्य लोके निन्द्यामनिन्दितः ।
अभिवाञ्छति को नाम भवान् इव पिशाचतां ॥ ८ ॥

अपि च । आर्हतमपि धर्मवेदनं कः श्रद्धत्ते ।

क्षपणकः ॥ गहणाकखत्तवालचन्दसूलोपलाग्गसुक्कलाकुप-लमत्थग्गाणां संवाददंसणेण णिलूविदं भग्गवदो सव्वणात्तणं अलिहन्तस्स । *)

भिक्षुः ॥ विहस्य ॥ अरे अनादिप्रवृत्तज्योतिपातीन्द्रियज्ञानप्रतारितेन भवतेदमतिकष्टं व्रतमाश्रितं । तथा हि

ज्ञातुं वपुः परिमितः क्षमते त्रिलोकीं
जीवः कथं कथय संगतिमन्तरेण ।
शक्नोति कुम्भनिहितः सुशिखोऽपि दीपो
भावान् प्रकाशयितुमप्युदरे गृहस्य ॥ ९ ॥

तस्माल्लोकद्वयविरुद्धादार्हतमताद्वरं सुगतदर्शनमेव साक्षात् सुखावहमतिरमणीयं पश्यामः ।

शान्तिः ॥ सखि अन्यतो गच्छावः ।

*) ग्रहनक्षत्रवारचन्द्रसूर्योपरागशुक्रराहुपरमार्थज्ञानं संवाददर्शनेन निरूपितं भगवतः सर्वज्ञत्वमर्हतः ।

करुणा ॥ एव्वं भोदु । *)

॥ इति परिक्रामत

शान्तिः ॥ पुरो विलोक्य ॥ एष पुरस्तात् सोमसिद्धान्तः भवत्व-त्रापि तावदनुसराव: ।

॥ ततः प्रविशति कापालिकरूपधारी सोमसिद्धान्तः ॥

कापालिकः ॥ परिक्रम्य ॥

नरास्थिमालाकृतभूरिभूषणः
श्मशानवासी नृकपालभोजनः ।
पश्यामि योगाञ्जनशुद्धदर्शनो
जगन्मिथो भिन्नमभिन्नमीश्वरात् ॥

क्षपणकः ॥ अले एसे कावालिअव्वदं पुलिसे धालेदि । ता णं वि पुछिस्सं ॥ उपसृत्य ॥

अले अले कावालिआ
णलट्ठिमुण्डधालिआ ।
केलिसे तुम्ह धम्मके
केलिसे तुम्ह मोक्खके ॥ ११ ॥ **)

कापालिकः ॥ अरे क्षपणक धर्मं तावदस्माकमवधारय ।

*) एवं भवतु ।

**) अरे एष कापालिकव्रतं पुरुषो धारयति तदेनमपि पृच्छामि ।
अरे ऽरे कापालिक नरास्थिमुण्डधारक ।
कीदृशस्तव धर्मः कीदृशस्तव मोक्षः

मस्तिष्कान्त्रवसाभिघारितमहामांसाहुतीर्जुह्वतां
वह्नौ ब्रह्मकपालकल्पितसुरापानेन नः पारणा ।
सद्यःकृत्तकठोरकण्ठविगलत्कीलालधारोज्ज्वलैर्
अर्च्यो नः पुरुषोपहारबलिभिर्देवो महाभैरवः ॥ १२ ॥

भिक्षुः ॥ कर्णौ पिधाय ॥ बुद्ध बुद्ध अहो दारुणाधर्मचर्याः ।

क्षपणकः ॥ अलिहन्त अलिहन्त घोलपावकालिणा केणावि विप्पलद्धे वलाए । *)

कापालिकः ॥ सक्रोधं ॥ आः पाप पाखण्डापसद मुण्डितमुण्ड चूडालवेश केशलुञ्चक अरे विप्रलम्भकः किल चतुर्दशभुवनोत्पत्तिस्थितिप्रलयप्रवर्तको वेदान्तसिद्धान्तप्रसिद्धविभवो भगवान् भवानीपतिः । दर्शयामस्तर्हि धर्मस्यास्य महिमानं ।

हरिहरसुरज्येष्ठश्रेष्ठान् सुरान् अहमाहरे
वियति वहतां नक्षत्राणां रुणध्मि गतीरपि ।
सनगनगरामम्भःपूर्णां विधाय महीमिमां
कलशशकलैर्भूयस्तोयं क्षणेन पिबामि तत् ॥ १३ ॥

क्षपणकः ॥ अले कावालिआ अदो ज्जेव्व भणामि केणावि इन्दिआलिणा मायं दंसिअ विप्पलद्धे सि त्ति । **)

*) अर्हन् अर्हन् घोरपापकारिणा केनापि विप्रलब्धो वराकः ।

**) अरे कापालिक अत एव भणामि केनापीन्द्रजालिना मायां दर्शयित्वा विप्रलब्धोऽसीति ।

कापालिकः ॥ आः पाप पुनरपि परमेश्वरमैन्द्रजालिकमित्याक्षिपसि । तन्न मर्षणीयमस्य दौरात्म्यं ॥ खड्गमाकृष्य ॥ तद्-हमस्य

एतत्करालकरवालनिकृत्तकण्ठ-
नालोच्छलद्बहलफेनिलबुद्बुदौघैः ।
सार्धं डमड्डमरुडांकृतिहूतभूत-
वर्गेण भर्गगृहिणीं रुधिरैर्धिनोमि ॥ १४ ॥

॥ इति खड्गमुद्यम्य गच्छति ॥

क्षपणकः ॥ सभयं ॥ महाभाआ अहिंसा पलमे धम्मे त्थि । *)

॥ इति भिक्षोरङ्कं प्रविशति ॥

भिक्षुः ॥ कापालिकं वारयन् ॥ भो भो महाभाग कौतुकप्रयुक्ते वाक्कलहे न युक्तमेतस्मिंस्तपस्विनि प्रहर्तुं ।

कापालिकः ॥ खड्गं प्रतिसंहरति ॥

क्षपणकः ॥ समाश्वस्य ॥ महाभाआ जइ संहलिअघोललोसावेसे संवुत्ते तदो हग्गे किं वि पुच्छिदुं इच्छामि । **)

कापालिकः ॥ पृच्छ ।

*) महाभाग अहिंसा परमो धर्मोऽस्ति ।

**) महाभाग यदि संहृतघोररोषावेशः संवृत्तस्ततोऽहं किमपि प्रष्टुमिच्छामि ।

क्षपणकः ॥ सुदे तुम्हाणं पलमे धम्मे । अध केलिसे मो॰ कखसोकखे । *)

कापालिकः ॥ शृणु

दृष्टं क्वापि सुखं विना न विषयैरानन्दबोधोज्झिता
जीवस्य स्थितिरेव मुक्तिरुपलावस्था कथं प्रार्थ्यते ।
पार्वत्याः प्रतिरूपया दयितया सानन्दमालिङ्गितो
मुक्तः क्रीडति चन्द्रचूडवपुरित्यूचे मृडानीपतिः ॥ १५ ॥

भिक्षुः ॥ महाभाग अश्रद्धेयमेतद्वीतरागस्य मुक्तिरिति ।

क्षपणकः ॥ अले कावालिआ जइ ण लूससि तदो भणामि । सलीली सलागी मुक्के त्ति वेअविलुद्धं **)

कापालिकः ॥ स्वगतं ॥ अये अश्रद्धालितमनयोरन्तःकरणं । भव- त्वेवं तावत् ॥ प्रकाशं ॥ श्रद्धे इतस्तावत् ।

॥ ततः प्रविशति कपालिनीरूपधारिणी श्रद्धा ॥

करुणा ॥ सहि पेक्खस्स पेक्खस्स रजस्स सुदं सद्धं । जा एसा

विणिद्दणीलुप्पललोअलोअणा
णरत्थिमालाकिदचालुभूसणा ।

*) श्रुतो युष्माकं परमो धर्मः । अथ कीदृशं मोक्षसौख्यं ।

**) अरे कापालिक यदि न रुष्यसि तदा भणामि । शरीरी सरागो मुक्त इति वेदविरुद्धं ।

णिअम्बपोणत्थणभालमन्थला
विहादि पुण्णेन्दुमुही विलासिणी ॥ १६ ॥ *)

श्रद्धा ॥ परिक्रम्य ॥ एसम्हि आणवेदु सामी । **)

कापालिकः ॥ प्रिये एनं दुरभिमानिनं भिक्षुं तावद्गृहाण ।

श्रद्धा ॥ भिक्षुमालिङ्गति ॥

भिक्षुः ॥ जनान्तिकं सानन्दं परिष्वज्य रोमाञ्चमभिनाय ॥ अहो सुखस्पर्शा कपालिनी । तथा हि

रण्डा पीनपयोधराः कति मया चण्डानुरागाद्भुज-
द्वन्द्वापीडितपीवरस्तनभरं नो गाढमालिङ्गिताः ।
बुद्धेभ्यः शतशः शपे यदि पुनः कुत्रापि कापालिकी-
पीनोत्तुङ्गकुचावगूहनभवः प्राप्तः प्रमोदोदयः ॥ १७ ॥

अहो पुण्यं कापालिकं चरितं । अहो श्लाघ्यः सोमसिद्धान्तः । आश्चर्यो ऽयं धर्मः । भो महाभाग सर्वथा बुद्धानुशासनमस्माभिरुत्सृष्टं । प्रविष्टाः स्मः पारमेश्वरं सिद्धान्तं । तदाचार्यस्त्वं शिष्यो ऽहं प्रवेशय मां पारमेश्वरीं दीक्षां ।

*) सखि प्रेक्षस्व प्रेक्षस्व रजसः सुतां श्रद्धां । यैषा
विनिद्रनीलोत्पललोललोचना नरास्थिमालाकृतचारुभूषणा ।
नितम्बपीनस्तनभारमन्थरा विभाति पूर्णेन्दुमुखी विलासिनी ॥

**) एषास्मि आज्ञापयतु स्वामी ।

क्षपणकः ॥ अले भिक्खुआ कवालिणीफलसदूसिदे तुमं ता दूलं अपसल । *)

भिक्षुः ॥ आः, पाप वञ्चितोऽसि रे कपालिन्याः परिरम्भमहामहोत्सवेन ।

कापालिकः ॥ प्रिये क्षपणकं गृहाण ।

कपालिनी ॥ क्षपणकमालिङ्गति ॥

क्षपणकः ॥ सरोमाञ्चं ॥ अहो अलिहन्त अलिहन्त कवालिणीफंससुहं । सुन्दलि देस्सु दाव पुणो अङ्कवालिं ।
॥ स्वगतं ॥ अले महन्ते खु इन्दिअविआले उवत्थिदे ता अत्थि को वि उवायो किं एत्थ जुत्तं भोदु पिछआए ठङ्किस्सं ॥ तथा कृत्वा ॥

अयि पीणघणत्थणसोहणा
पलिनत्थकुलङ्गविलोअणा ।
जइ लमसि कवालिणि भावही
ता किं कालिस्सदि सावही ॥ १८ ॥

अहो कावालिआ एक्कं दंसणं सोक्खमोक्खसाहणं । भो आचालिआ हग्गो उस्स किङ्कले संपदं संवुत्ते । मं वि महाभैरवाणुसासणे दिक्खस्सु धाणेण । **)

*) अरे भिक्षुक कपालिनीस्पर्शदूषितस्त्वं तद्दूरमपसर ।

**) अहो अर्हन् अर्हन् कपालिनीस्पर्शसुखं । सुन्दरि देहि तावत् पुनरङ्कपालीं । अरे

कापालिकः ॥ उपविश्यतां ।

॥ उभौ तथा कुरुतः ॥

कापालिकः ॥ भाजनं समादाय ध्यानं नाटयति ॥

श्रद्धा ॥ भअवं पूरिदं सुराए भाअणं । *)

कापालिकः ॥ विलोक्य पीत्वा शेषं भिक्षुक्षपणयोरर्पयति ॥

इदं पवित्रममृतं पीयतां भवभेषजं ।
पशुपाशसमुच्छेदकारणं भैरवोदितं ॥ १२ ॥

॥ उभौ विमृशतः ॥

क्षपणकः ॥ अम्हाणं अलिहन्ताणुसासणे सुलापाणं णत्थि । **)

भिक्षुः ॥ कथं कापालिकोच्छिष्टां सुरां पास्यामि ।

कापालिकः ॥ किं विमृशसि । श्रद्धे पशुत्वमनयोर्नाद्याप्यपनीयते । नास्मद्वदनसंसर्गदोषादपवित्रां सुरामेतौ मन्येते । तद्भवती स्ववक्त्रासवपूतां कृत्वा अनयोरुपनयतु । यतस्तीर्थिका अपि वदन्ति स्त्रीमुखं तु सदा शुचीति ।

महान् खल्विन्द्रियविकार उपस्थितः तदस्ति कोऽप्युपायः किमत्र युक्तं भवतु पिच्छिकया छादयिष्यामि ।

अयि पीनघनस्तनशोभना परित्रस्तकुरङ्गविलोचना ।
यदि रमसे कपालिनि भावकी किं करिष्यति श्रावकी ॥

अहो कापालिकैकं दर्शनं सौख्यमोक्षसाधनं । भो आचार्याहं तव किंकरः सांप्रतं संवृत्तः । मामपि महाभैरवानुशासने दीक्षस्व ध्यानेन ।

*) भगवन् पूरितं सुरया भाजनं ।

**) अस्माकमर्हदनुशासने सुरापानं नास्ति ।

श्रद्धा ॥ जं भवं आणवेदि । *)

॥ इति पानपात्रं गृहीत्वा पीतशेषमुपनयति ॥

भिक्षुः ॥ महाप्रसादः ॥ इति चषकं गृहीत्वा पिबति ॥ अहो सुरायाः सौन्दर्यं ।

निपीता वेश्याभिः सह न कतिवारान् सुवदना-
मुखोच्छिष्टास्माभिर्विकचवकुलामोदमधुरा ।
कपालिन्या वक्त्रासवसुरभिमितां तु मदिरां
अलब्धा ज्ञानीमः स्पृहयति सुधायै सुरगणः ॥ २० ॥

क्षपणकः ॥ अले भिक्खुआ मा सव्वं पिब । कवालिणी-वअणासलसं मदिलं मम वि धालेसु । **)

भिक्षुः ॥ क्षपणकाय चषकमुपनयति ॥

क्षपणकः ॥ पीत्वा ॥ अहो सुलाए महुलत्तणं अहो सादे अहो गन्धे अहो सुलहित्तणं । चिलं खु अलिहन्ताणुसासणे पदिदे पडिवञ्चिदेम्हि ईलिसेण सुलालसेण । अले भिक्खुआ घोणन्ति मं अङ्गाइं ता सुविस्सं । ***)

॥ तथा कुरुतः ॥

*) यद्भवान् आज्ञापयति ।

**) अरे भिक्षुक मा सर्वं पिब । कपालिनीवदनरसां मदिरां ममापि धारयस्व ।

***) अहो सुराया मधुरत्वं अहो स्वादः अहो गन्धः अहो सुरभित्वं । चिरं खल्वर्हदनुशासने पतितः प्रतिवञ्चितोऽस्मीदृशेन सुरारसेन । अरे भिक्षुक घूर्णन्ति ममाङ्गानि तत् स्वप्स्यामि ।

भिक्षुः ॥ एवं कुर्वः ।

कापालिकः ॥ प्रिये अमू अल्पक्रीतं दासद्वयं लब्धं । तन्नृत्यावस्तावत् ।

॥ उभे नृत्यतः ॥

क्षपणकः ॥ अले भिक्खुआ एसे कावालिए अह्ह वा अचालिए कवालिणीए सह्ढं सोहणं णच्चेदि । ता एदाए सह्ढं अम्हे वि णच्चामो । *)

भिक्षुः ॥ एवं कुर्वः ।

॥ मदस्खलितं नृत्यतः ॥

क्षपणकः ॥ अयि पाणाघपोत्यादि गायति ॥

भिक्षुः ॥ आचार्य महाश्चर्यमेतद्दर्शनं यत्राक्लेशमभिमतार्थसिद्धयः संपद्यन्ते ।

कापालिकः ॥ कियदेतदाश्चर्यं पश्यसि ।

अत्रानुज्झितचक्षुरादिविषयासंगेऽपि सिध्यत्यमू-
अत्यासन्नमहोदयप्रणयिनामष्टौ महासिद्धयः ।
वश्याकर्षविमोहनप्रशमनप्रक्षोभणोच्चाटन-
प्रायाः प्राकृतसिद्धयस्तु विदुषां योगान्तरायाः परं ॥२१॥

*) अरे भिक्षुक एष कापालिकोऽथवाचार्यः कपालिन्या सार्द्धं शोभनं नृत्यति । तदेतया सार्द्धमावामपि नृत्यावः ।

क्षपणकः ॥ अले कावालिआ ॥ विमृश्य ॥ अले आचालिआ अहवा आचालिआ लाअउला आचालिआ । *)

भिक्षुः ॥ अयमनयातिशयपीतया मदिरया दूरमुन्मनीकृतस्तपस्वी । तत् क्रियतामस्य मदापनयनं ।

कापालिकः ॥ एवं भवतु ॥ इति स्वमुखोच्छिष्टताम्बूलं क्षपणकाय ददाति ॥

क्षपणकः ॥ स्वस्थीभूय ॥ आचालिआ एव्वं पुच्छामि । जादिसी तुम्हाणं सुलाए आहलणसिद्धी किं तादिशी इत्थिआपुलिसेसु वि अत्थि । **)

कापालिकः ॥ किं विशेषेण पृच्छसि । पश्य

विद्याधरीं वाथ सुराङ्गनां वा
नागाङ्गनां वाप्यथ यक्षकन्यां ।
यद्यन्ममेष्टं भुवनत्रयेऽपि
विद्याबलात् तत्तदुपाहरामि ॥ २२ ॥

क्षपणकः ॥ भो एदं मए गणिदेण णादं जं सव्वे अम्हे महामोहस्स किंकले त्ति । ***)

*) अरे कापालिक । अरे आचार्य अथवा आचार्य राजकुलाचार्य ।

**) आचार्यैवं पृच्छामि । यादृशी युष्माकं सुरायामाहरणसिद्धिः किं तादृशी स्त्रीपुरुषेष्वप्यस्ति ।

***) भो एतन्मया गणितेन ज्ञातं यत् सर्वे वयं महामोहस्य किंकरा इति ।

उभौ ॥ यथा ज्ञातमायुष्मता एवमेतत् ।

क्षपणकः ॥ ता लाअकज्जं किं वि मन्तीअन्दु । *)

कापालिकः ॥ किं तत् ।

क्षपणकः ॥ धम्मस्स सुदा सद्धा महालाअस्स आणाए आ-हलीअदु त्ति । **)

कापालिकः ॥ कथय क्वासौ दास्याः पुत्री । एष तामचिरमेव विद्यया बलादुपाहरामि ।

क्षपणकः ॥ खटिकामादाय गणयति ॥

शान्तिः ॥ सखि अभ्यागतमिह हुताशानामालापं शृणोमि । तदवधानेन तावदाकर्णयावः ।

करुणा ॥ सहि एव्वं करेम्ह । ***)

॥ उभे तथा कुरुतः ॥

क्षपणकः ॥

णत्थि जले णत्थि थले णत्थि गिलिवले णत्थि पदाले ।
विण्हुभत्तीए सहिदा वसइ हिदए महाप्पाणाणं ॥ २३ ॥ †)

*) तद्राजकार्यं किमपि मन्त्रयन्तु ।

**) धर्मस्य सुता श्रद्धा महाराजस्याज्ञयाहूयतामिति ।

***) सखि एवं कुर्वः ॥

†) नास्ति जले नास्ति स्थले नास्ति गिरिवरे नास्ति पाताले ।
विष्णुभक्त्या सहिता वसति हृदये महात्मनां ॥

करुणा ॥ सानन्दं ॥ सहि दिट्ठिआ वड्ढसि विण्हुभत्तीए देवीए पासपरिवत्तिणी सड्ढेत्ति । *)

शान्तिः ॥ हर्षं नाटयति ॥

भिक्षुः ॥ अथ धर्मस्य कामादपक्रान्तस्य कुत्र वृत्तिः ।

क्षपणकः ॥ पुनर्गणयित्वा पालिय अत्ते इति पठति ॥

कापालिकः ॥ सविषादं ॥ अहो महत् कष्टमापतितं महाराजस्य । तथा हि

मूलं देवी सिद्धये विष्णुभक्तिस्
तां च श्रद्धानुव्रता सत्त्वकन्या ।
कामान्मुक्तस्तत्र धर्मो ऽप्यभूच्चेत्
सिद्धं मन्ये तद्विवेकस्य कृत्यं ॥ २४ ॥

तथापि तावदसुव्ययेनापि स्वामिनः प्रयोजनमनुष्ठेयं । तन्महाभैरवीं विद्यां धर्मश्रद्धयोराहरणाय प्रस्थापयामः ।

॥ इति निष्क्रान्ताः ॥

शान्तिः ॥ सहि आवामपि एवं हताशानां व्यवसायं देव्यै विष्णुभक्त्यै निवेदयावः ।

॥ इति निष्क्रान्ताः सर्वे ॥

॥ इति ॥

॥ तृतीयो ऽङ्कः ॥

*) सखि दिष्ट्या वर्धसे विष्णुभक्त्या देव्याः पार्श्वपरिवर्तिनी श्रद्धेति ।

॥ अथ ॥

॥ चतुर्थोऽङ्कः ॥

॥ ततः प्रविशति मैत्री ॥

मैत्री ॥ सुदं मए मुदिताए साअसादो जधा महाभैरवीगसणासंभमादो भअवदीए विण्हुभत्तीए परित्तादा पिअसही सद्धेत्ति । ता उक्कण्ठिदेण हिअएण पिअसहीं कहिं पेक्खिस्सं *)
॥ परिक्रामति ॥

॥ ततः प्रविशति श्रद्धा ॥

श्रद्धा ॥ सभयोत्कम्पं पठति ॥

घोरां नारकपालकुण्डलवतीं विद्युच्छटां दृष्टिभिर्
मुञ्चन्तीं विकरालमूर्तिमनलज्वालापिशङ्गैः कचैः ।
दंष्ट्राचन्द्रकलाङ्कुरान्तरलसज्जिह्वां महाभैरवीं
पश्यन्त्या इव मे मनः कदलिकेवाद्याप्यहो वेपते ॥ १ ॥

*) श्रुतं मया मुदितायाः सकाशात् यथा महाभैरवीग्रसनसंभ्रमाद्भगवत्या विष्णुभक्त्या परित्राता प्रियसखी श्रद्धेति तदुत्कण्ठितेन हृदयेन प्रियसखीं कदा प्रेक्षिष्ये ।

मैत्री ॥ अये एसा मे पिअसही सद्धा भअसमुब्भन्तहिअआ कदलिआकम्पतरलेहिं अङ्गेहिं किं वि मन्तअन्दी संमुहागदं वि मं ण पेक्खदि । ता आलविस्सं दाव ॥ प्रकाशं ॥ पिअसहि सद्धे किं ति तुअं उत्ताविदहिअआ मं वि ण विलोएसि । *)

श्रद्धा ॥ विलोक्य सोच्छ्वासं ॥ अये मे प्रियसखी मैत्री ।

कालरात्रिकरालास्यदन्तान्तर्गतया मया ।
दृष्टासि सखि सैव त्वं पुनरत्रैव जन्मनि ॥ २ ॥

तदेहि परिष्वजस्व ।

मैत्री ॥ तथा कृत्वा ॥ सहि तधा विण्हुभत्तिणिब्भच्छिदप्पहावाए महाभइरवीए कहं दे अज्ज वि वेवन्ति अङ्गाइं । **)

श्रद्धा ॥ घोरामित्यादि पठति ॥

मैत्री ॥ सत्रासं ॥ अहो हदासा घोलदंसणा । अध ताए आअदाए किं किदं । ***)

श्रद्धा ॥ श्येनावपातमवपत्य पदद्वये मां
आदाय धर्ममपरेण करेण घोरा ।

*) अये एषा मे प्रियसखी श्रद्धा भयसमुद्भ्रान्तहृदया कदलीकम्पतरलैरङ्गैः किमपि मन्त्रयन्ती संमुखागतामपि मां न प्रेक्षते । तदालपिष्यामि तावत् । प्रियसखि श्रद्धे किमिति त्वमुत्तापितहृदया मामपि न विलोकयसि ।

**) सखि तथा विष्णुभक्तिनिर्भर्त्सितप्रभावाया महाभैरव्याः कथं ते अद्यापि वेपन्तेऽङ्गानि ।

***) अहो हताशा घोरदर्शना । अथ तयागतया किं कृतं ।

वेगेन सा गगणमुत्पतिता नखाग्र-
कोटिस्फुरत्पिशितपिण्डयुगेव गृध्री ॥ ३ ॥

मैत्री ॥ हद्धी हद्धी । *)

॥ इति मूर्च्छति ॥

श्रद्धा ॥ सखि समाश्वसिहि समाश्वसिहि ।

मैत्री ॥ समाश्वस्य ॥ तदो तदो । **)

श्रद्धा ॥ ततःपरमस्मदीयार्तनादोपजातदयार्द्रया देव्या

भ्रूभङ्गभीमपरिपाटलदृष्टिपातं
उद्गाढकोपकुटिलं च तया व्यलोकि ।
सा वज्रपातकृतशैलशिलेव भूमौ
व्याभग्नजर्जरशिरोऽस्थि यथा पपात ॥ ४ ॥

मैत्री ॥ दिट्ठिआ मई विअ सद्दूलमुहादो विब्भट्ठा खेमेण संजीविदा पिअसही । तदो तदो । ***)

श्रद्धा ॥ ततो देव्या समुपजाताभिनिवेशमुक्तमेवं यदस्य दुरात्मनो महामोहहतकस्य मामप्यवज्ञाय वर्तमानस्य समूलमुन्मूलनं करिष्यामीति । आदिष्टा चाहं देव्या यथा गच्छ श्रद्धे

*) हाधिक् हाधिक् ।

**) ततस्ततः ।

***) दिष्ट्या मृगीव शार्दूलमुखतो विभ्रष्टा क्षेमेण संजीविता प्रियसखी । ततस्ततः ।

ब्रूहि विवेकं कामक्रोधादीनां निर्जयायोद्योगः क्रियतां ततो वैराग्यं प्रादुर्भविष्यति अहं च यथासमयं प्राणायामाद्यनुप्राणनेन युष्मत्सैन्यमनुग्रहीष्यामि ऋतम्भरादयश्च देव्यः शाठ्यादिकौशलेन उपनिषद्देव्या संगतस्य भगवतः प्रबोधोदयमनुविधास्यन्ति । तदहमिदानीं विवेकसंनिधिं प्रस्थिता । त्वं पुनः किमाचरन्ती दिवसान् अतिवाहयसि ।

मैत्री ॥ अम्हे वि विण्हुभत्तीए आणाए चतस्सो बहिणिआओ विवेअसिद्धिकालणेण महप्पाणं हिअए वत्ताम । *)

॥ संस्कृतमाश्रित्य ॥ ते हि

ध्यायन्ति मां सुखिनि दुःखिनि चानुकम्पां
पुण्यक्रियेषु मुदितां कुमतावुपेक्षां ।
एवं प्रसादमुपयाति हि रागलोभ-
द्वेषादिदोषकलुषोऽप्ययमन्तरात्मा ॥ ५ ॥

तदेवं चतस्रोऽपि भगिन्यो वयं तदभ्युदयव्यापारेणैव वासरान् नयामः । कुत्रेदानीं प्रियसखी महाराजमालोकयति ।

श्रद्धा ॥ देव्यैतदेवमुक्तं । अस्ति राढाभिधानो जनपदः । तत्र भागीरथीपरिसरालंकारभूते चक्रतीर्थे मीमांसानुगतया मत्या

*) वयमपि विष्णुभक्त्याज्ञया चतस्रो भगिन्यो विवेकसिद्धिकारणेन महात्मनां हृदये वर्तामहे ।

कथंचिद्धार्यमाणप्राणो व्याकुलेनान्तरात्मना विवेक उपनि-
षद्देव्याः संगमार्थं तपस्तपस्यतीति ।

मैत्री ॥ ता गच्छदु पिअसही अहं वि सकं णिओअं अणु-
चिट्ठामि । *)

श्रद्धा ॥ एवं भवतु ।

॥ इति निष्क्रान्ते ॥

॥ विष्कम्भकः ॥

॥ ततः प्रविशति राजा प्रतीहारी च ॥

राजा ॥ आः पाप महामोहहतक सर्वथा हतस्त्वयायं महा-
जनः । तथा हि

शान्ते ऽनन्तमहिम्नि निर्मलचिदानन्दे तरङ्गावली-
निर्मुक्ते ऽमृतसागराम्भसि मनाङ् मग्नो ऽपि नाचामति ।
निःसारे मृगतृष्णिकार्णवजले श्रान्तो विमूढः पिबत्य्
आचामत्यवगाहते ऽभिरमते मज्जत्यथोन्मज्जति ॥ ६ ॥

अथ वा संसारचक्रवाहकस्य महामोहस्यावबोधो मूलं तस्य
च तत्त्वावबोधादेव निवृत्तिः । यतः

अमुष्य संसारतरोरबोध-
मूलस्य नोन्मूलविनाशनाय ।

*) तद्गच्छतु प्रियसखी अहमपि स्वकं नियोगमनुतिष्ठामि ।

विश्वेश्वराराधनबीजजातात्
तत्त्वावबोधादपरोऽभ्युपायः ॥ ७ ॥

प्रायश्च सुकृतिनां व्यवसितेऽर्थे देवा यान्ति सहायतां इति तत्त्वविदो व्याहरन्ति । तथा च देव्या विष्णुभक्त्या संदिष्ट उद्योगः कामादिविजये क्रियतामिति अहमपि भवदर्थे गृहीतपत्नेति । तत्र कामस्तावत् प्रथमो वीरो वस्तुविचारेणैव जीयते । तद्भवतु तमेव तावन्निर्जयार्थमादिशामि । वेदवति आहूयतां वस्तुविचारः ।

प्रतीहारी ॥ जं देवो आणवेदि । *)

॥ इति निष्क्रम्य वस्तुविचारेण सह प्रविशति ॥

वस्तुविचारः ॥ अहो निर्विचारसौन्दर्याभिमानवर्धिष्णुना कामहतकेन हि निहतं जगत् । अथ वा दुरात्मना महामोहेनैव । तथा हि

कान्तेत्युत्पललोचनेति विपुलश्रोणीभरेत्युन्नमत्-
पीनोत्तुङ्गपयोधरेति सुमुखाम्भोजेति सुभ्रूरिति ।
दृष्ट्वा माद्यति मोदतेऽभिरमते प्रस्तौति विद्वान् अपि
प्रत्यक्षाशुचिपुत्रिकां स्त्रियमहो मोहस्य दुश्चेष्टितं ॥ ८ ॥

अपि च यथावस्तु विचारयताममन्दमतीनामपि पिशितपङ्का-

*) यद्देव आज्ञापयति ।

वनद्धास्थिपञ्जरमयी स्वभावदुर्गन्धिर्बीभत्सवेशा नारीति नास्ति विरतिः । तदत्र विस्पष्ट एवेतरगुणाध्यासः । तथा हि

मुक्ताहारलता रणन्मणिमया हैमास्तुलाकोटयो
रागः कुङ्कुमसंभवः सुरभयः पौष्पा विचित्राः स्रजः ।
वासश्चित्रदुकूलमल्पमतिभिर्नार्यामहो कल्पितं
बाह्यान्तः परिपश्यतां तु निरयो नारीति नाम्ना कृतं ॥ ९ ॥

॥ सांकाशे ॥ अः पाप काम चाण्डाल किमनालम्बनमेवाविर्भवता व्याकुलीक्रियते जनः । तथा ह्ययमेवाभिमन्यते

बाला मामियमिच्छतीन्दुवदना सानन्दमुद्वीक्षते
नीलेन्दीवरलोचना पृथुकुचोत्पीडं परीरिप्सते ।

अरे मूढ

का त्वामिच्छति का च पश्यति पशो मांसास्थिभिर्निर्मिता
नारी वेद न किंचिदत्र स पुनः पश्यत्यमूर्तः पुमान् ॥ १० ॥

प्रतीहारी ॥ इदो एदु महाभाओ । *)

॥ इत्युभौ परिक्रामतः ॥

प्रतीहारी ॥ एसो महाराओ उवविट्ठो चिट्ठदि । ता उवसप्पदु भवं । **)

*) इत एतु महाभाग ।

**) एष महाराज उपविष्टस्तिष्ठति । तदुपसर्पतु भवान् ।

वस्तुविचारः ॥ उपसृत्य ॥ जयतु जयतु देवः । एष वस्तुविचारः प्रणमति ।

राजा ॥ इहोपविश्यतां ।

वस्तुविचारः ॥ उपविश्य ॥ देव एष ते किंकरः संप्राप्त आज्ञयानुगृह्यतां ।

राजा ॥ महामोहेन सहास्माकं संप्रवृत्तः संग्रामः । तदत्र कामस्तस्य प्रथमो वीरः तस्य च प्रतिवीरत्वयास्माभिर्भवान् निरूपितः ।

वस्तुविचारः ॥ धन्योऽस्मि येन स्वामिनाहमेवं संभावितः ।

राजा ॥ अथ कया शस्त्रविद्यया भवान् कामं जेष्यति ।

वस्तुविचारः ॥ आः पञ्चशरः कुसुमधन्वा कामो जेतव्य इत्यत्रापि शस्त्रग्रहणापेक्षा । पश्य

दृष्टान्तरमपिधाय द्वारमारात् कथंचित्
स्मरणविपरिवृत्तौ दर्शने योषितां च ।
परिणतिविरसत्वं देहबीभत्सतां वा
प्रतिमुहुरनुचिन्त्योन्मूलयिष्यामि कामं ॥ ११ ॥

राजा ॥ साधु साधु ।

वस्तुविचारः ॥ अपि च

विपुलपुलिनाः कल्लोलिन्यो नितान्तपतञ्झरी-
मसृणितशिलाः शैलाः सान्द्रद्रुमा वनराजयः ।
यदि शमगिरो वैयासिक्यो बुधैश्च समागमः
क्व पिशितवसामय्यो नार्यस्तथा क्व च मन्मथः ॥ १२ ॥

नारीति नाम प्रधानमस्त्रं कामस्य । तेन तस्यां जितायां तत्सहायाः सर्व एव विफलारम्भा भङ्गमासादयिष्यन्ति । तथा हि

चन्द्रश्चन्दनमिन्दुधामधवला गुञ्जद्द्विरेफावली-
झंकारोन्मुखरा विलासविपिनोपान्ता वसन्तोदयाः ।
मन्दध्यानघनोदयाश्च दिवसा मन्दाः कदम्बानिलाः
शृङ्गारप्रमुखाश्च कामसुहृदो नार्या जितायां जिताः ॥ १३ ॥

तदलमतिविलम्बेन । आदिशतु स्वामी ।

सोऽहं प्रकीर्णैः परितो विचारैः
शरैरिवोन्मथ्य बलं परेषां ।
सैन्यं कुरूणामिव सिन्धुराजं
गाण्डीवधन्वेव निहन्मि कामं ॥ १४ ॥

राजा ॥ सप्रमादं ॥ तत् सज्जीभवतु भवान् शत्रुविजयाय ।

वस्तुविचारः ॥ यदादिशति देवः ।

॥ इति प्रणम्य निष्क्रान्तः ॥

राजा ॥ वेदवति क्रोधस्य विजयाय क्षमैवाहूयतां ।

प्रतीहारी ॥ जं देवो आणवेदि । *)

॥ इति निष्क्रम्य क्षमया सह प्रविशति

क्षमा ॥

क्रोधान्धकारविकटभ्रुकुटीतरङ्ग-
भीमस्य सान्ध्यकिरणारुणरौद्रदृष्टेः ।
निःकम्पनिर्मलपयोधिगभीरवीरा
धीराः परस्य परिवादगिरः सहन्ते ॥ १५ ॥

॥ सश्लाघमात्मानं निर्वर्ण्य ॥

क्लमो न वाचां शिरसो न शूलं
न चित्ततापो न तनोर्विमर्दः ।
न चापि हिंसादिरनर्थयोगः
श्लाघ्या परं क्रोधजयेऽक्षमेका ॥ १६ ॥

॥ उभे परिक्रामतः ॥

प्रतीहारी ॥ एसो देवो । ता उवसप्पदु पिअसही । **)

क्षमा ॥ उपसृत्य ॥ जयतु जयतु देवः । एषा देवस्य दासी क्षमा साष्टाङ्गपातं प्रणमति ।

राजा ॥ क्षमेऽत्रोपविश्यतां ।

क्षमा ॥ उपविश्य ॥ आज्ञापयतु देवः किमर्थमाहूतो दासीजनः ।

*) यद्देव आज्ञापयति ।

**) एष देवः । तदुपसर्पतु प्रियसखी ।

राजा ॥ अस्मिन् संग्रामे दुरात्मा क्रोधस्त्वया जेतव्यः ।

क्षमा ॥ देवस्यानुग्रहान्महामोहमपि जेतुं पर्याप्तास्मि किं पुनः क्रोधं तनुचरमात्रं । तदहमचिरादेव

तं पापकारिणमकारणबाधितारं
स्वाध्यायदेवपितृयज्ञतपःक्रियाणां ।
क्रोधं स्फुलिङ्गमिव दृष्टिभिरुद्वमन्तं
कात्यायनीव महिषं विनिपातयामि ॥ १७ ॥

राजा ॥ क्षमे शृणुमस्तावत् क्रोधविजयोपायं ।

क्षमा ॥ देव विज्ञापयामि ।

क्रुद्धे स्मेरमुखावधारणमथाविष्टे प्रसादक्रमो
व्याक्रोशे कुशलोक्तिरात्मदुरितच्छेदोत्सवस्ताडने ।
धिग् जन्तोरजितात्मनोऽस्य महती दैवादुपेता विपद्
दुर्वारेति दयारसार्द्रमनसां क्रोधस्य कुत्रोदयः ॥ १८ ॥

राजा ॥ साधु साधु ।

क्षमा ॥ देव क्रोधस्य विजयादेव हिंसापारुष्यमानमात्सर्यादयोऽपि विजिता एव भविष्यन्ति ।

राजा ॥ तत् प्रतिष्ठतां भवती विजयाय ।

क्षमा ॥ यदाज्ञापयति देवः ।

॥ इति निष्क्रान्ता ॥

राजा ॥ प्रतीहारीं प्रति ॥ वेदवति आहूयतां लोभस्य जेता संतोषः ।

प्रतीहारी ॥ जं देवो आणवेदि । *)

॥ इति निष्क्रम्य संतोषेण सह प्रविशति ॥

संतोषः ॥ विचिन्त्य सानुक्रोशं ॥

फलं स्वेच्छालभ्यं प्रतिवनमखेदं क्षितिरुहां
पयः स्थाने स्थाने शिशिरमधुरं पुण्यसरितां ।
मृदुस्पर्शा शय्या सुललितलतापल्लवमयी
सहन्ते संतापं तदपि धनिनां द्वारि कृपणाः ॥ १९ ॥

॥ आकाशे ॥ अरे मूर्खलुब्ध दुरुच्छेदः खल्वयं भवतो व्यामोहः ।

तथा हि

समारम्भा भग्नाः कति कति न वारांस्तव पशो
पिपासोस्तुच्छेऽस्मिन् द्रविणमृगतृष्णार्णवजले ।
तथापि प्रत्याशा विरमति न ते मूढ शतधा
विदीर्णं यच्चेतो नियतमशनीग्रावघटितं ॥ २० ॥

इदं ते लोभान्धस्य चेष्टितं चेतसि चमत्कारमातनोति । यतः

लभ्यं लब्धमिदं च लभ्यमधिकं तन्मूललभ्यं ततो
लब्धं चापरमित्यनारतमहो मुग्धो धनं ध्यायसि ।
नैतद्वेत्सि पुनर्भवत्यमचिरादाशापिशाची बलात्
सर्वग्रासमियं ग्रसिष्यति महालोभान्धकारावृतं ॥ २१ ॥

*) यद्देव आज्ञापयति ।

अपि च ।

धनं तावल्लब्धं कथमपि तथाप्यस्य नियतं
विनाशे नाशे वा तव सति वियोगोऽस्त्युभयथा ।
अनुत्पादः श्रेयान् किमु कथय पथ्योऽथ विलयो
विनाशो लब्धस्य व्यथयतितरां न ह्यनुदयः ॥ २२ ॥

किं च ।

मृत्युर्मास्यति मूर्ध्नि शश्वदुरगी घोरा जरारूपिणी
त्वामेषा ग्रसते परिग्रहमयैर्गृध्रैर्जगद्धस्यते ।
धूत्वा बोधजलैरबोधबहुलं तल्लोभजन्यं रजः
संतोषामृतसागराम्भसि मनाङ् मग्नः सुखं जीवति ॥२३॥

प्रतीहारी ॥ एसो सामी । ता उवसप्पदु महाभाओ । *)

संतोषः ॥ तथा कृत्वा ॥ जयतु जयतु स्वामी । एष संतोषः प्रणमति ।

राजा ॥ इहोपविश्यतां ।

॥ इति स्वसंनिधावुपवेशयति ॥

संतोषः ॥ सविनयमुपविश्य ॥ एष प्रेष्यजन आज्ञाप्यतां देवेन ।

राजा ॥ विदितप्रभाव एव भवान् तदलमत्र विलम्बेन लोभं जेतुं वाराणसीं प्रति प्रतिष्ठतां ।

*) एष स्वामी । तदुपसर्पतु महाभागः ।

संतोषः ॥ यदाज्ञापयति देवः । सोऽहं

नानामुखं विजयिनं जगतां त्रयाणां
देवद्विजातिवधबन्धनलब्धवृद्धिं ।
रक्षोऽधिनाथमिव दाशरथिः प्रसह्य
निर्जित्य लोभमवशं तरसा पिनष्मि ॥ २४ ॥

॥ इति निष्क्रान्तः ॥

प्रविश्य विनीतवेशः पुरुषः ॥ देव संभृतानि विजयप्रयाणमङ्गलानि प्रत्यासन्नश्च मौहूर्तिकावेदितः प्रस्थानसमयः ।

राजा ॥ यद्येवं सेनाप्रस्थानायादिश्यन्तां सेनापतयः ।

पुरुषः ॥ यदाज्ञापयति देवः ।

॥ इति निष्क्रान्तः ॥

॥ नेपथ्ये ॥

सज्यन्तां कुम्भभित्तिच्युतमदमदिरामत्तभृङ्गाः करीन्द्रा
युज्यन्तां स्यन्दनेषु प्रसभजितमरुच्चण्डवेगास्तुरङ्गाः ।
कुन्तैर्नीलोत्पलानां वनमिव ककुभामन्तराले सृजन्तः
पादाताः संचरन्तु प्रसभमसिलसत्पाणयोऽथाश्ववाराः ॥२५॥

राजा ॥ भवतु कृतमङ्गलाः प्रतिष्ठामहे ॥ पारिपार्श्विकं प्रति ॥ सारथिरादिश्यतां सांग्रामिकं रथं सज्जीकृत्योपनयतु ।

पारिपार्श्विकः ॥ यदाज्ञापयति देवः ।

॥ इति निष्क्रान्ताः ॥

॥ ततः प्रविशति यथोक्तं रथमादाय सारथिः ॥

सारथिः ॥ देव एष सज्जीकृतो रथः । तदारोहत्वायुष्मान् ।

राजा ॥ कृतमङ्गलविधी रथारोहणं नाटयति ॥

सारथिः ॥ रथवेगं निरूपयित्वा ॥ आयुष्मन् पश्य पश्य

उद्धूतपांशुपटलानुमितप्रबन्ध-
धावत्खुराग्रचयचुम्बितभूमिभागाः ।
निर्मथ्यमानजलधिध्वनिघोरघोषं
एते रथं गगणसीम्नि वहन्ति वाहाः ॥ २६ ॥

इयं च नातिदूरे दर्शनपथमवतीर्णा त्रिभुवनपावना वाराणसी नाम नगरी ।

अमी धारायन्त्रस्खलितजलझंकारमुखरा
विभाव्यन्ते भूयः शशिकरमुषः सौधशिखराः ।
विचित्रा यत्रोच्चैः शरदमलमेघान्तविलसत्-
तडिल्लेखालक्ष्मीं वितरति पताकावलिरियं ॥ २७ ॥

एताश्च प्रतिमुकुललग्नमधुपावलीरणितमुखरा जृम्भारम्भरविगलन्मकरन्ददुर्दिनाः कुसुमसुरभयो नातिदूरे श्यामायमानघनच्छायातरवो नगरपर्यन्तोद्यानभूमयः । यत्रैते मरुतोऽपि गृहीतपाशुपतव्रतास्तापसा इव लक्ष्यन्ते । तथा हि

तोयार्द्राः सुरसरितः सिताः पराग्रै-
रर्चन्तश्च्युतकुसुमैरिवेन्दुमौलिं ।
प्रोद्गीतां मधुपरुतैः स्तुतिं पठन्तो
नृत्यन्ति प्रचललताभुजैः समीराः ॥ २८ ॥

राजा ॥ सानन्दं विलोक्य ॥

सैषान्तर्दधती तमोविघटनादानन्दमात्मप्रभं
चेतः कर्षति चन्द्रचूडवसतिर्विश्वेव मुक्तेः पदं ।
भूमेः कण्ठविलम्बिनीव कुटिला मुक्तावली जाह्नवी
यत्रेयं हसतीव फेनपटलैर्वक्रां कलामैन्दवीं ॥ २९ ॥

सारथिः ॥ परिक्रम्य ॥ आयुष्मन् पश्य पश्य इदं तत् सुरसरित्परिसरालंकारभूतं भगवतः पावनमनादेरादिकेशवस्य विष्णोरायतनं ।

राजा ॥ सहर्षं ॥ अये

एष देवः पुराविद्भिः क्षेत्रस्यात्मेति गीयते ।
अत्र देहं समुत्सृज्य पुण्यभाजो विशन्ति यं ॥ ३० ॥

सारथिः ॥ आयुष्मन् पश्य पश्य एते तावत् कामक्रोधलोभादयोऽस्मद्दर्शनमात्रादितो देशाद्दूरमतिक्रामन्ति ।

राजा ॥ एवमेतत् । तद्भवतु ॥ प्रविश्य ॥ जयतु जयतु भगवान् । स्वाभीष्टसिद्धये भगवन्तं नमस्यामः ॥ रथादवतीर्य प्रविश्यालोक्य च ॥ जयतु जयतु भगवान् । अमरचयचमूचक्रचूडामणिश्रेणिनीराजितोपान्तपादद्वयाम्भोजराजन्नखद्योतखद्योतकिर्मीरितस्वर्णपीठ स्फुरद्वैतविश्रान्तिसंतानसंतप्तवन्दारुसंसारनिद्रापहारैकदक्ष क्ष्मामण्डलोद्धारसंभारसंघट्टदंष्ट्राग्रकोटिस्फुरच्छैलचक्रक्रमाक्रान्तलोकत्रय प्रबलभुजबलोद्भूतगोवर्धनछत्रनिर्वारिताखण्डलोद्योजिताकाण्डचण्डाम्बुवाहातिवर्षत्रसद्गोकुलत्राणविस्मापिताशेषविश्व प्रभो विबुधरिपुवधूवर्गसीमन्तसिन्दूरसन्ध्यामयूखछटोन्मार्जनोद्दामधामाधिप त्रस्तदैत्येन्द्रवक्षस्तटीपाटनाकुण्ठभास्वन्नखश्रेणिपाणिद्वयस्वस्तविस्तारिरत्नार्णवामग्नलोकत्रय त्रिभुवनभयकृत्कैटभोद्दण्डकण्ठास्थिकूटस्फुटोन्मर्जितोद्दामचक्रस्फुरज्ज्योतिरुल्लासितोड्डामरोद्दण्डदोर्दण्ड खण्डेन्दुचूडप्रिय प्रौढदोर्दण्डविभ्रान्तमन्थाचलक्षुब्धदुग्धाम्बुधिप्रोत्थितश्रीभुजावल्लिसंश्लेषसंक्रान्तपीनस्तनाभोगपत्रावलीलाञ्छितोरःस्थलस्थूलमुक्ताफलोदारहारप्रभामण्डलप्रस्फुरत्कण्ठ वैकुण्ठ भक्तस्य लोकस्य संसारमोहच्छिदं देहि बोधोदयं देव तुभ्यं नमः ।

॥ निर्गमं नाटयित्वा विलोक्य च ॥ साधुरयमेवास्माकं निवासोचितो देशः । तदत्रैव स्कन्धावारं निवेशयामः ।

॥ इति निष्क्रान्तौ ॥

॥ इति ॥

॥ चतुर्थोऽङ्कः ॥

॥ अथ ॥

॥ पञ्चमोऽङ्कः ॥

॥ ततः प्रविशति श्रद्धा ॥

श्रद्धा ॥ विचिन्त्य ॥ खल्वयं सिद्धः पन्थाः । यतः

निर्दहति कुलमशेषं ज्ञातीनां वैरसंभवः क्रोधः ।
वनमिव घनपवनाहततरुवरसंघट्टसंभवो दहनः ॥ १ ॥

॥ साश्रं ॥ अहो दुर्वारो दारुणः सोदरव्यसनजन्मा शोकानलो यो विवेकजलधरशतैरपि न मन्दीक्रियते । तथा हि

ध्रुवं ध्वंसो भावी जलनिधिमहीशैलसरितां
अतो मृत्योः शीर्यत्तृणलघुषु का जन्तुषु कथा ।
तथाप्युच्चैर्बन्धुव्यसनजनितः कोऽपि विषमो
विवेकप्रोन्माथी दहति हृदयं शोकदहनः ॥ २ ॥

येन तथा क्रूरप्रकृतिकेष्वपि भ्रातृषु कामक्रोधादिषु कथावशेषतां गतेषु ।

निकृन्ततीव मर्माणि देहं शोषयतीव मे ।
दहतीवान्तरात्मानं क्रूरः शोकाग्निरुच्छिखः ॥ ३ ॥

॥ विचिन्त्य ॥ आदिष्टास्मि देव्या विष्णुभक्त्या । वत्से श्रद्धे अहमत्र हिंसाप्रायसमरदर्शनपराङ्मुखी तेन वाराणसीमुत्सृज्य शालग्रामाभिधाने भगवतः क्षेत्रे कंचित् कालमतिपालयामि त्वं तु यथावृत्तमागत्य मे निवेदयिष्यसीति । तदहं देव्याः सकाशं गत्वा सर्वमेतत्समरवृत्तान्तमावेदयामि ॥ परिक्रम्यावलोक्य च ॥ एतच्चक्रतीर्थं यत्रायं संसारसागरोत्तारतरणिकर्णधारो भगवान् हरिः स्वयं प्रतिवसति ॥ प्रणम्य ॥ इयं च महामुनिभिरुपास्यमाना भगवती विष्णुभक्तिः शान्त्या सह किमपि मन्त्रयते । यावदुपसर्पामि ।

॥ इति परिक्रामति ॥

॥ ततः प्रविशति विष्णुभक्तिः शान्तिश्च ॥

शान्तिः ॥ देवि प्रबलचिन्ताकुलहृदयामिव भगवतीमवलोकयामि ।

विष्णुभक्तिः ॥ वत्से एतस्मिन्नतिमहति सांपराये न ज्ञाने

बलवता मोहेनाभियुक्तस्य वत्सविवेकस्य कीदृशो वृत्तान्त इति दुःस्थितमिव मे हृदयं ।

शान्तिः ॥ किमत्र विचिन्त्यं । ननु भगवती चेत् कृतानुग्रहा तन्नियतमेव राज्ञो विवेकस्य विजय इति जानामि ।

विष्णुभक्तिः ॥ वत्से

यद्यप्यभ्युदयः प्रायः प्रमाणादवधार्यते ।
कामं तथापि सुहृदामनिष्टाशङ्कि मानसं ॥ ४ ॥

विशेषतश्च श्रद्धायाश्चिरमनागमनं मनसि संदेहमारोपयति ।

श्रद्धा ॥ उपसृत्य ॥ भगवति प्रणमामि ।

विष्णुभक्तिः ॥ अहो स्वागतं ।

श्रद्धा ॥ देव्याः प्रसादेन ।

शान्तिः ॥ अम्ब प्रणमामि ।

श्रद्धा ॥ पुत्रि मां परिष्वजस्व ।

शान्तिः ॥ तथा करोति ॥

श्रद्धा ॥ वत्से देव्या विष्णुभक्तेः प्रसादान्मुनिजनचेतःपदं प्राप्नुहि ।

विष्णुभक्तिः ॥ अथ तत्र किं वृत्तं ।

श्रद्धा ॥ यद्देव्याः प्रतिकूलमाचरतामुचितं ।

विष्णुभक्तिः ॥ तद् विस्तरेणावेदय ।

श्रद्धा ॥ आकर्णयतु भगवती । देव्यामादिकेशवायतनादपक्रान्तायामेव किंचिदुत्सृष्टपाटलिम्नि भगवति भास्वति विजयघोषेणाहूयमानानेकवरवीरबहलसिंहनादबधिरितदिगन्ते सततरथतुरगखुरखण्डितभूमण्डलोच्छलद्विपुलरजःपटलान्तरितकिरणमालिनि प्रबलतरकर्णतालास्फालनोच्छलत्समरकरिकुम्भसिन्दूरसन्ध्यायमानदशदिशि प्रलयजलधरध्वानभीषणे तेषामस्माकं च संनद्धे सैन्यसागरे महाराजमहामोहस्य महाराजेन नैयायिकदर्शनं दौत्येन प्रहितं गत्वा च तेनोक्तो महामोहः

विष्णोरायतनान्यपास्य सरितां कूलान्यरण्यस्थलीः
पुण्याः पुण्यकृतां मनांसि च भवान् म्लेछान् व्रजेत् सानुगः ।
नो चेत् सत्तु कृपाणदारितभवत्प्रत्यङ्गधाराजरद्-
रक्तास्फीतविदीर्णवक्त्रविवराः फेत्कारिणः फेरवाः ॥ ९ ॥

विष्णुभक्तिः ॥ ततस्ततः ।

श्रद्धा ॥ ततो देवि विकटललाटतटताण्डवितभ्रुकुटिना क्रुद्धेन महामोहेनाभिहितं । अनुभवत्वस्य दुर्नयपरिपाकस्य विवेकहतकः फलमित्यभिधाय स्वयं पाषण्डागमाः पाषण्डतर्कशास्त्रैः समं समराय प्रथमं समुद्योजिताः । अत्रान्तरे चास्माकमपि सैन्यशिरसि

वेदोपवेदाङ्गपुराणधर्म-
शास्त्रेतिहासादिभिरुच्छ्रितश्रीः ।
सरस्वती पद्मकरा शशाङ्क-
संकाशकान्तिः सहसाविरासीत् ॥ ६ ॥

विष्णुभक्तिः ॥ ततस्ततः ।

श्रद्धा ॥ ततो देवि वैष्णवशैवसौरादयो देव्याः सकाशमागताः ।

विष्णुभक्तिः ॥ ततस्ततः ।

श्रद्धा ॥ तदनन्तरं च

सांख्यन्यायकणादभाषितमहाभाष्यादिशास्त्रैर्वृता
स्फूर्जन्न्यायसहस्रवाक्कनिकरैरुद्द्योतयन्ती दिशः ।
मीमांसा समरोत्सुकाविरभवद्धर्मेन्दुकान्तानना
वाग्देव्याः पुरतस्त्रयीत्रिनयनां कात्यायनीवापरा ॥ ७ ॥

शान्तिः ॥ अये कथं पुनः स्वभावद्वन्द्विनामागमानां च तर्काणां च समवायः संपन्नः ।

श्रद्धा ॥ पुत्रि

समानान्वयजातानां परस्परविरोधिनां ।
परैः प्रत्यभिभूतानां प्रसूते संगतिः श्रियं ॥ ८ ॥

येन वेदप्रसूतानां तेषामन्तरविरोधेऽपि वेदसंरक्षणाय ना-

स्तिकपक्षप्रतिक्षेपणाय शास्त्राणां माहात्म्यमेव । आगमानां च तत्त्वं विचारयतामविरोध एव । तथा हि

ज्योतिः शान्तमनन्तमव्ययमजं तत्तद्गुणोन्मीलनाद्
ब्रह्मेत्यच्युत इत्युमापतिरिति प्रस्तूयतेऽनेकधा ।
तैस्तैरेव सदागमैः श्रुतिमुखैर्नानापथप्रस्थितैर्
गम्योऽसौ जगदीश्वरो जलनिधिर्वारां प्रवाहैरिव ॥ ९ ॥

विष्णुभक्तिः ॥ ततस्ततः ।

श्रद्धा ॥ ततो देवि परस्परं करितुरगरथपदातीनां निरन्तरशरनिकरधारासंपातोपदर्शितदुर्दिनानां तेषामस्माकं च योधानां तुमुलः संप्रहारः प्रावर्तत । तथा हि

वहलरुधिरतोयास्तत्र सस्रुः स्रवन्त्यो
निविडपिशितपङ्काः कङ्करङ्कावकीर्णाः ।
शरदलितविदीर्णोत्तुङ्गमातङ्गशैल-
स्खलितरयविकीर्णछत्रहंसावतंसाः ॥ १० ॥

तस्मिंश्चातिमहति दारुणे संग्रामे परापरपक्षविरोधितया पाखण्डागमैरग्रे सरीकृतं लोकायतं तत्त्वमन्योन्यसैन्यविमर्दनेनष्टं । अन्यत् पाखण्डात्मा निर्मूलतया सदागमार्णवप्रवाहेण पर्यस्ताः । सौगतास्तावत् सिन्धुगान्धारमगधान्ध्रहूणवङ्गकलिङ्गादीन् म्लेच्छप्रायान् जनपदान् प्रविष्टाः । पाखण्ड-

दिगम्बरकापालिकादयस्तु पामरबहुलेषु पाञ्चालमालवाभी-रावर्तसागरानुकूलेषु निगूढं संचरन्ति । न्यायाद्यनुगतया मीमांसयावगाढप्रहारजर्जरीकृता नास्तिकतर्कास्तेषामेवागमानामनुपदं प्रयाताः ।

विष्णुभक्तिः ॥ ततस्ततः ।

श्रद्धा ॥ ततो वस्तुविचारेण कामो हतः । क्षमया क्रोधपारुष्यहिंसादयो निपातिताः । संतोषेण लोभतृष्णादैन्यानृतवादपैशुन्यस्तेयपरिग्रहा निगृहीताः । अनसूयया मात्सर्यं जितं । परोत्कर्षसंभावनया मदो निषूदितः । परगुणाधिक्येन मानः खण्डितः ।

विष्णुभक्तिः ॥ सहर्षं ॥ साधु साधु संपन्नं । अथ महामोहस्य को वृत्तान्तः ।

श्रद्धा ॥ देवि महामोहोऽपि योगोपसर्गैः सह न ज्ञायते क्वापि निलीनस्तिष्ठतीति ।

विष्णुभक्तिः ॥ अस्ति तर्हि महान् अनर्थशेषः प्रहरणीयश्चासौ । यतः

अत्यादरपरो विद्वान् ईहमानः स्थिरां श्रियं ।
अग्नेः शेषमृणाच्छेषं शत्रोः शेषं न शेषयेत् ॥ ११ ॥

अथ मनसः को वृत्तान्तः ।

श्रद्धा ॥ देवि तेनापि पुत्रपौत्रादिव्यसनजनितशोकावेशेन जीवोत्सर्गाय व्यवसितं ।

विष्णुभक्तिः ॥ स्मितं कृत्वा ॥ यद्येवं स्यात् सर्व एव वयं कृतकृत्या भवामः पुरुषश्च परां निवृत्तिमापद्यते । किं तु कुतस्तस्य दुरात्मनो जीवत्यागः ।

श्रद्धा ॥ एवं देव्यां प्रबोधोदयाय गृहीतसंकल्पायामचिरं शरीरेण सह नैव भविष्यति ।

विष्णुभक्तिः ॥ तद्भवतु । अस्य वैराग्योत्पत्तये वैयासिकीं सरस्वतीं प्रेषयामः ।

॥ इति निष्क्रान्ताः ॥

॥ प्रवेशकः

॥ ततः प्रविशति मनः संकल्पश्च ।

मनः ॥ साश्रं ॥ हा पुत्रकाः क्व गताः स्थ । दत्त मे प्रियदर्शनं । भो भोः कुमारा रागद्वेषमदमानमात्सर्यादयः परिष्वजध्वं मां । सीदन्ति ममाङ्गानि हा न कश्चिन्मां वृद्धमनाथं संभावयति । क्व गता असूयादयः कन्यकाः आशाहिंसातृष्णादयो वा स्नुषाः । कथं ता अपि मन्दभाग्यस्य मे समकालमेव दैवहतकेनाप-हृताः ।

॥ सवैक्लव्यं ॥

विसर्पति विषाग्निवद्दहति शर्ममर्माणि मे
तनोति भृशवेदनाः कषति सर्वकायं वपुः ।
विलुम्पति विवेकितां हृदि च मोहमुन्मीलयत्य्
अहो ग्रसति जीवितं प्रसभमेव शोकज्वरः ॥ १२ ॥

॥ इति मूर्छितः पतति ॥

संकल्पः ॥ राजन् समाश्वसिहि समाश्वसिहि ।

मनः ॥ समाश्वस्य ॥ कथं देवी प्रवृत्तिरपि न मामेवमवस्थं समाश्वासयति ।

संकल्पः ॥ सास्रं ॥ देव कुतोऽद्यापि प्रवृत्तिः । यतः श्रुतकुटुम्बकव्यसनसंजातशोकानलदग्धहृदया हृदयस्फोटं विनष्टा ।

मनः ॥ हा प्रिये क्वासि देहि मे प्रियं प्रतिवचनं । ननु देवि

स्वप्नेऽपि देवि रमसे न मया विना त्वं
सुप्तापि त्वया विरहितो मृतवद्भवामि ।
दूरीकृतासि विधिदुर्ललितैस्तथापि
जीवत्यचेहि मन इत्यसवो दुरन्ताः ॥ १३ ॥

॥ इति पुनर्मूर्छति ॥

संकल्प ॥ राजन् समाश्वसिहि समाश्वसिहि ।

मनः ॥ समाश्वस्य ॥ अलमस्माकमतःपरं जीवितेन । संकल्प चितां मा रचय यावदनलप्रवेशेन शोकानलं निर्वापयामि

॥ ततः प्रविशति सरस्वती वैराग्यिकी ॥

सरस्वती ॥ प्रेषितास्मि भगवत्या विष्णुभक्त्या यथा । सखि सरस्वति गच्छापत्यव्यसनखिन्नस्य मनसः प्रबोधनाय यथा च तस्य वैराग्योत्पत्तिर्भवति तथा यतस्वेति । तद्भवतु । तत्संनिधिमेवोपसर्पामि ॥ उपसृत्य ॥ वत्स किमेवमतिविक्लवो ऽसि । ननु विदितपूर्वैव भवता भावानामनित्यता अधीतानि त्वयैतिहासिकान्युपाख्यानानि । तथा हि

भूत्वा कल्पशतायुषो ऽम्बुजभुवः सेन्द्राश्च देवासुरा
मन्वाद्या मुनयो महीं जलधयो नष्टाः पराः कोटयः ।
मोहः को ऽयमहो महान् उदयते लोकस्य शोकावहो
बन्धोः फेनसमे गते वपुषि यत् पञ्चात्मके पञ्चतां ॥१४॥

तद्भावय भावानामनित्यतां । नित्यानित्यवस्तुदर्शनो न पश्यति शोकावेगं । यतः

एकमेव यदा ब्रह्म सत्यमन्यद्विकल्पितं ।
को मोहस्तत्र कः शोक एकत्वमनुपश्यतः ॥ १५ ॥

मनः ॥ भगवति शोकावेगदूषिते मे मनसि विवेक एव नावकाशं लभते ।

सरस्वती ॥ वत्स स्नेहदोष एषः । प्रसिद्ध एवायमर्थः स्नेहः सर्वानर्थप्रभव इति । तथा हि

उत्पद्यन्ते विषवल्लिबीजविषमाः क्लेशाः प्रियाख्या नृणां
तेभ्यः स्नेहमया भवन्ति न चिराद्वज्राग्निगर्भाङ्कुराः ।
येभ्योऽमी शतशः कुकूलकृतभुग्दाहं दहन्तः शनैर्
देहं दीप्तशिखासहस्रशिखरा रोहन्ति शोकद्रुमाः ॥१६॥

मनः ॥ देवि यद्यप्येवं तथापि न शक्नोमि शोकानलदग्धः प्राणान् धारयितुं । साधु संपन्नं यदन्तकाले त्वं तावद्दृष्टासि । सरस्वती ॥ इदं च परमकृत्यं यदात्महत्याव्यवसाय इति । अपि चामीषां चापकारिणामर्थे कोऽयमत्यावेगो भवतः । पश्य तावत्

क्वचिदुपकृतिः कर्तामीभिः कृता क्रियतेऽथवा
तव न च भवन्त्येते पुंसां सुखाय परिग्रहाः ।
दधति विरहे मर्मच्छेदं तदर्थमपार्थकं
तदपि विपुलायासाः सीदन्त्यहो बत जन्तवः ॥ १७ ॥

अपि च ।

तीर्णाः पूर्णाः कति न सरितो लङ्घिताः के न शैला
नाक्रान्ता वा कति वनभुवः क्रूरसंचारघोराः ।
पापैरेतैः किमिव दुरितं कारितो नास्मि कष्टं
यद्दृष्टास्ते धनमददर्पाध्मानवक्त्रा दुराशाः ॥ १८ ॥

मनः ॥ देवि एवमेतत् । तथापि

लालितानां स्वजातानां हृदि संचरतां चिरं ।
प्राणानामिव विच्छेदो मर्मच्छेदादरुन्तुदः ॥ १९ ॥

सरस्वती ॥ वत्स ममतावासनानिबन्धनोऽयं व्यामोहः । उक्तं च

मार्जारभक्षिते दुःखं यादृशं गृहकुक्कुटे ।
न तादृङ् ममताशून्ये कलम्बिकेऽथ मूषके ॥ २० ॥

तत् सर्वानर्थबीजस्य ममत्वस्योच्छेदे यत्नः कर्तव्यः । पश्य

प्रादुर्भवन्ति वपुषः कति वा न कीटा
यान् यत्नतः खलु तनोरपसारयन्ति ।
मोहः क एष जगतो यदपत्यसंज्ञां
तेषां विधाय परिशोषयति स्वदेहं ॥ २१ ॥

मनः ॥ देवि भवत्वेवं तथापि दुरुच्छेद्यस्तु ममत्वग्रन्थिः तथा हि तावदवधारयतु भवती

निरन्तराभ्यासदृढीकृतस्य
सस्नेहसूत्रग्रथितस्य जन्तोः ।
जानासि किंचिद्भगवत्युपायं
ममत्वपाशस्य यतो विमोक्षः ॥ २२ ॥

सरस्वती ॥ वत्स भावानामनित्यताभावनमेव तावन्ममत्वोच्छेदस्य प्रथमोऽभ्युपायः । तथा हि

न कति पितरो दाराः पुत्राः पितृव्यपितामहा
महति वितते संसारेऽस्मिन् गतास्तव कोटयः ।
तदिह सुहृदां विद्युत्पातोज्ज्वलान् क्षणसंगमान्
सपदि हृदये भूयो भूयो निवेश्य सुखी भव ॥ २३ ॥

मनः ॥ भगवति तव प्रसादादपास्त एव व्यामोहः । किं तु
तव मुखशशधरदीधितिगलितैर्विमलोपदेशपीयूषैः ।
क्षालितमपि मे हृदयं मलिनं शोकोर्मिभिः क्रियते ॥ २४ ॥

तदस्यार्द्रस्य शोकप्रहारस्य भेषजमाज्ञापयतु भगवती ।

सरस्वती ॥ वत्स नूनमुपदिष्टमेवात्रमुनिभिः ।
अकाण्डपातजातानामार्द्राणां मर्मभेदिनां ।
गाढशोकप्रहाराणामचिन्तैव महौषधिः ॥ २५ ॥

मनः ॥ भगवति एवमेतत् । दुर्वारं तु चेतः । यतः
अप्येतद्वारितं चिन्तासंतानैरभिभूयते ।
मुहुर्वाताहतैर्विम्भ्रमभङ्गैरिवैन्दवं ॥ २६ ॥

सरस्वती ॥ वत्स श्रूयतां चेतसोऽयं विकारः । ततः क्वचिच्छान्ते विषये चेतो निवेशय ।

मनः ॥ तत् प्रसीदतु भवती कोऽसौ शान्तो विषयः ।

सरस्वती ॥ वत्स गुह्यमेतत् । तथाप्यार्तानामुपदेशे न दोषः ।

नित्यं स्मरन् जलदनीलमुदारहार-
केयूरकुण्डलकिरीटधरं हरिं वा ।
ग्रीष्मे सुशीतमिव वा ह्रदमस्तशोकं
ब्रह्म प्रविश्य भज निर्वृतिमात्मनीनां ॥ २७ ॥

मनः ॥ विचिन्त्य सोच्छ्वासं ॥ सर्वथा त्रातोऽस्मि भगवत्या ।

॥ इति पादयोः पतति ॥

सरस्वती ॥ वत्स प्रत्युपदेशसहिष्णु ते हृदयं जातं । मयैतदप्यपरमुच्यते ।

वशं प्राप्ते मृत्योः पितरि तनये वा सुहृदि वा
शुचालं तप्यन्ते भृशमुदरताडं जडधियः ।
असारे संसारे विरसपरिणामे तु विदुषां
वियोगो वैराग्यं द्रढयति वितन्वन् शमसुखं ॥ २८ ॥

॥ ततः प्रविशति वैराग्यं ॥

वैराग्यं ॥ विचिन्त्य ॥

अस्रान्तान्नवनीलनीरजदलोपान्तातिसूक्ष्मं पुनस्
त्वङ्मात्रान्तरितामिमं यदि वपुर्नैतत् प्रजानां पतिः ।
प्रत्यग्रान्तरदस्रमिश्रपिशितग्रासग्रहं गृध्नतो
गृध्रध्वाङ्क्षवृकान् शुनो निपततः क्रोशान् कथं वारयेत् ॥

अपि च ।

श्रियो दोलालोला विषयजरसाः प्रान्तविरसा
विपद्गेहं देहं महदपि धनं भूरिनिधनं ।
बृहच्छोको लोकः सततमबलानर्थबहुला
तथाप्यस्मिन् घोरे पथि बत रता नात्मनि रताः ॥ ३० ॥

सरस्वती ॥ वत्सैतद्वैराग्यं त्वामुपस्थितं । तदेतत् संभावय ।

मनः ॥ क्वासि पुत्रक ।

वैराग्यं ॥ उपसृत्य ॥ अहं भो अभिवादये ।

मनः ॥ वत्स जातमात्रेण त्वया त्यक्तोऽस्मि । परिष्वजस्व मां ।

वैराग्यं ॥ तथा करोति ॥

मनः ॥ वत्स त्वद्दर्शनात् प्रशान्तो मे शोकावेशः ।

वैराग्यं ॥ तात कोऽत्र शोकावेशः । यतः

पान्थानामिव वर्त्मनि क्षितिरुहां नद्यामिव भ्रश्यतां
मेघानामिव पुष्करे जलनिधौ सांयात्रिकाणामिव ।
संयोगः पितृमातृबन्धुतनयभ्रातृप्रियाणां सदा
सिद्धो दूरवियोग एव विदुषां शोकोदयः कस्तदा ॥ ३१ ॥

मनः ॥ सानन्दं ॥ देवि एवमेतत् यदाह वत्सः । सम्प्रति हि
नार्यस्ता नवयौवना मधुकरव्याहारिणस्ते द्रुमाः
प्रोन्मीलन्नवमल्लिकासुरभयो मन्दास्त एवानिलाः ।

अद्योदात्तविवेकमार्जिततमःस्तोमत्यलीकं पुनस्
तान् एतान् मृगतृष्णिकार्णवपयःप्रायान् मनः पश्यति ॥३२॥

सरस्वती ॥ वत्स यद्यप्येवं तथापि गृहिणा मुहूर्तमप्यनाश्रमधर्मिणा न भवितव्यं। तदद्यप्रभृति निवृत्तिरेव ते सधर्मचारिणी ।

मनः ॥सलज्जं॥ यदादिशति देवी ।

सरस्वती ॥ शमदमसंतोषादयश्च पुत्रास्त्वामुपचरन्तु यमनियमादयश्चामात्याः। विवेको ऽपि त्वदनुग्रहादुपनिषद्देव्या सह यौवराज्यमनुभवतु । एताश्च मैत्र्यादयश्चतस्रो भगिन्यो भगवत्या विष्णुभक्तया तव प्रसादनाय प्रहितास्ताः सप्रसादमनुमानय ।

मनः ॥ यदादिशति देवीति मूर्ध्नि निवेशिताः सर्वा एवाज्ञाः ।

॥ इति सहर्षं पादयोः प्रणमति ॥

सरस्वती ॥ यमनियमासनप्राणायामादयः सादरमायुष्मता द्रष्टव्याः। एतैरेव सहायुष्मान् साम्राज्यमधितिष्ठतु। त्वयि च स्वास्थ्यमापन्ने क्षेत्रज्ञो ऽपि स्वां प्रकृतिमापत्स्यते। यतः

त्वत्सङ्गाच्छाश्वतो ऽपि प्रभवलयजरोपप्लुतो बुद्धिवृत्तिष्व्
एको नानेव देवो रविरिव जलधेर्वीचिषु व्यस्तमूर्तिः

तूष्णीमालम्बसे चेत् कथमपि चितना वत्स संहृत्य वृत्तीर्
भात्यादर्शे प्रसन्ने रविरिव सहजानन्दसान्द्रस्तदात्मा ॥

तद्भवतु ज्ञातीनामुदकदानाय नदीमवतरामः ।

सर्वे ॥ यदाज्ञापयति देवी ।

॥ तदा निष्क्रान्ताः सर्वे ॥

॥ इति ॥

॥ पञ्चमोऽङ्कः ॥

॥ अथ ॥

॥ षष्ठोऽङ्कः ॥

॥ ततः प्रविशति शान्तिः ॥

शान्तिः ॥ आदिष्टास्मि महाराजविवेकेन यथा । वत्से विदितमेव भवत्या यथा किल

अस्तंगतेषु तनयेषु विलीनमोहे
वैराग्यभाजि मनसि प्रशमं प्रपन्ने ।
क्लेशेषु पञ्चसु गतेषु समं समीहां
तत्त्वावबोधमभितः पुरुषस्तनोति ॥ १ ॥

तद्भवती त्वरिततरं देवीमुपनिषदमनुनीय मत्सकाशमानयत्विति ॥ विलोक्य ॥ अये एषाम्बा सदर्पं किमपि मन्त्रयन्तीत एवागच्छति ।

॥ ततः प्रविशति श्रद्धा ॥

श्रद्धा ॥ अये अद्य खलु राजकुलमारोग्यमालोक्य चिरेण मे पीयूषेणेव लोचने पूर्णे ।

असतां निग्रहो यत्र सन्तः पूज्या यमादयः ।
आराध्यते जगत्स्वामी वश्यैर्देवानुजीविभिः ॥ २ ॥

शान्तिः ॥ उपसृत्य ॥ अम्ब किं मन्त्रयन्ती प्रस्थिता ।

श्रद्धा ॥ अये असतेत्यादि पठति ॥

शान्तिः ॥ अथ मनसि कीदृशी स्वामिनः पुरुषस्य प्रवृत्तिः ।

श्रद्धा ॥ यादृशी वध्यस्य ग्राह्यस्य भवति ।

शान्तिः ॥ तत् किं स्वाम्येव साम्राज्यमलंकरिष्यति ।

श्रद्धा ॥ एवमेतत् । यथात्मानमनुसंधत्तेऽतो देव एव स्वाराट् सम्राट् च भवति ।

शान्तिः ॥ अथ देवस्य मायायां कीदृशोऽनुग्रहः ।

श्रद्धा ॥ ननु निग्रह इति वक्तव्यं कथमनुग्रहः शक्यते वक्तुं । देवोऽपि हि सर्वानर्थबीजमियं माया सर्वथा निग्राह्येति मन्यते ।

शान्तिः ॥ यद्येवं का तर्हीदानीं राजकुलस्य स्थितिः ।

श्रद्धा ॥ शृणु

नित्यानित्यविचारणा प्रणयिनी वैराग्यमेकं सुहृत्
सन्मित्राणि यमादयः शमदमप्रायाः सहाया मताः ।
मैत्र्याद्याः परिचारिकाः सहचरी नित्यं मुमुक्षा बलाद्
उच्छेद्या रिपवश्च मोहममतासंकल्पसङ्गादयः ॥ ३ ॥

शान्तिः ॥ अथ धर्मस्य स्वामिनः कीदृशः प्रणयः ।

श्रद्धा ॥ पुत्रि वैराग्यसंनिकर्षात् प्रभृति नितान्तमिहामुत्रफलभोगविरस एव स्वामी । तेन

स नरकादिव पापफलाद्भयं
भजति पुण्यफलादपि नाशिनः ।
इति समुज्झितकामसमन्वयं
सुकृतकर्म कथंच न मन्यते ॥ ४ ॥

किं त्वसौ प्रत्यक्प्रवणतां स्वामिनो विचिन्त्य कृतकृत्यमिवात्मानं स मत्वा स्वयमेव धर्मः शून्यव्यापारोऽभूत् ।

शान्तिः ॥ अथ तान् उपसर्गान् गृहीत्वा महामोहो निलीय स्थितस्तेषां को वृत्तान्तः ।

श्रद्धा ॥ पुत्रि तथा दुरवस्थागतेनापि महामोहहतकेन स्वामिनः प्ररोचनाय मधुमत्या विद्यया सहोपसर्गाः प्रेषिताः ।

अयं चाभिप्रायो यद्येतेष्वासक्तः स्वामी विवेक उपनिषच्चिन्तामपि न करिष्यतीति ।

शान्तिः ॥ ततस्ततः ।

श्रद्धा ॥ ततस्तैर्गत्वा कापि स्वामिन्यैन्द्रजालिकी विद्योपदर्शिता । तथा हि

शब्दान् एष शृणोति योजनशतादाविर्भवन्त्यश्रुतास्
तास्ता वेदपुराणभारतकथास्तर्कादयो वाङ्मयाः ।
ग्रथ्नाति स्वयमिच्छया शुचिपदैः शास्त्राणि काव्यानि वा
लोकान् भ्राम्यति पश्यति स्फुटरुचो रत्नस्थलीर्मेरवीः ॥५॥

मधुमत्या च भूमिमापन्नः स्थानाभिमानिनीभिर्देवताभिरुपच्छन्द्यते । भो इहोपविश्यतां नात्र जन्म मृत्युरनुपाधिरमणीयो देश एषः । त्वामुपस्थितो विविधविलासलावण्यपुण्यमयो मङ्गलार्घव्यग्रपाणिः प्रणयपेशलो विद्याधरीजनः । तदेहि यतो

ऽत्र कनकसिकतास्थलीः स्रवन्तीः
पृथुजघनाः कमलानना घनोरूः ।
मरकतदलकोमला वनालीर्
भज निजपुण्यजितांश्च सर्वभोगान् ॥ ६ ॥

शान्तिः ॥ ततस्ततः ।

श्रद्धा ॥ पुत्रि तदाकर्ण्य मायया श्लाघ्यमेतदित्युक्तं । मनसा चानुमोदितं संकल्पेन प्रोत्साहितं स्वामी संमतिपथमिवापन्नः ।

शान्तिः ॥ सखेदं ॥ पुनरपि तामेव संसारवागुरामभिपतितः स्वामी ।

श्रद्धा ॥ न खलु न खलु ।

शान्तिः ॥ ततस्ततः ।

श्रद्धा ॥ ततः परिपार्श्ववर्तिना तर्केण तान् सर्वान् क्रोधावेशकषायितनयनमालोक्याभिहितः स्वामी । स्वामिन् किमेवमेभिर्विषयामिषग्रासगृध्नुभिरास्थानीधूर्तकैः पुनरपि तेष्वेव तथैव विषमविषयाङ्गारेषु निपात्यमानमात्मानं नावबुध्यसे । ननु भोः

भवसागरतारणाय या
न चिराद्योगतरिस्त्वयाश्रिता
अधुना परिमुच्य तां मदात्
कथमङ्गारनदीं विगाहसे ॥ ७ ॥

शान्तिः ॥ ततस्ततः ।

श्रद्धा ॥ ततस्तद्वचनमाकर्ण्य स्वस्ति विषयेभ्य इत्यवधार्यावधीरिता मधुमती ।

शान्तिः ॥ साधु साधु । अथ क्व प्रस्थितास्ति भवती ।

श्रद्धा ॥ आदिष्टाहं स्वामिना यथा । विवेकं प्रष्टुमिच्छामि तत् त्वरतां भवती । तदहं राजसंनिधिं प्रस्थिता ।

शान्तिः ॥ अहमपि महाराजेनोपनिषदमानेतुमादिष्टा । तद्भवतु स्वामिनियोगं संपादयावः ।

॥ इति निष्क्रान्ते

॥ प्रवेशकः ॥

ततः प्रविशति पुरुषः ॥

पुरुषः ॥ विचिन्त्य सहर्षं ॥ अहो माहात्म्यं देव्या विष्णुभक्तेर्यत्प्रसादान्मया

तीर्णाः क्लेशमहोर्मयः परिहृता भीमा ममत्वभ्रमाः
शान्ता मित्रकलत्रबन्धुमकरग्राहग्रहग्रस्तयः ।
क्रोधौर्वाग्निरपाकृतो विघटितास्तृष्णालताग्रन्थयः
पारं तीरमवाप्तकल्पमधुना संसारवारांनिधेः ॥ ८ ॥

ततः प्रविशति उपनिषत् शान्तिश्च ॥

उपनिषत् ॥ सखि कथं तथानिरनुक्रोशस्य स्वामिनो मुखमालोकयिष्यामि येनाहमितरजनयेव सुचिरमेकाकिनी परित्यक्ता ।

शान्तिः ॥ देवि कथं तथाविधविपत्पतितो देव उपालभ्यते ।

उपनिषत् ॥ सखि न दृष्टा त्वया मे तादृशी दशा येनैवं ब्रवीषि । शृणु

वाह्वोर्भग्ना दलितमणयः श्रेणयः कङ्कणानां
चूडारत्नग्रहनिकृतिभिर्दूषितः केशपाशः ।
कैः कैर्नाहं हतविधिबलादीहिता दुर्विदग्धैर्
दासीकर्तुं सपदि दुरितैर्दूरसंस्थे विवेके ॥ १ ॥

शान्तिः ॥ सर्वमेतन्महामोहस्य दुर्विलसितं नात्र देवस्यापराधः । तेन हि मनः कामादिद्वारेण प्रबोधयता त्वत्तो दूरीकृतो विवेकः । एतदेव कुलस्त्रीणां नैसर्गिकं शीलं यद्विपन्मग्नस्य स्वामिनः समयप्रतीक्षणमिति । तदेतदिह दर्शनप्रियालापेन संभावय देवं । सम्प्रत्यपहता विद्विषः संपूर्णास्ते मनोरथाः ।

उपनिषत् ॥ सखि सम्प्रत्यागच्छन्ती वत्सया गीतयाहं रहस्युक्ता यथा । भर्ता स्वामी च पुरुषस्त्वया यथा प्रश्नोत्तरेण संभावयितव्यस्तथा प्रबोधोत्पत्तिर्भविष्यतीति । तत् कथं गुरूणामभ्यक्तं धार्ष्ट्यं करिष्यामि ।

शान्तिः ॥ देवि अविचारणीयमेतद्वाक्यं भगवत्या गीतायाः । अयमेव स्वार्थो भगवत्या विप्रुभक्तया स्वामिनो निरुक्तः । तदेहि संभावय दर्शनेन भर्तारमादिपुरुषं च ।

उपनिषत् ॥ यथा वदति प्रियसखी ।

॥ इति परिक्रामति

॥ ततः प्रविशति राजा श्रद्धा च ॥

राजा ॥ वत्से अपि इच्छति शान्तिः प्रियामुपनिषदं ।

श्रद्धा ॥ देव गृहीतोपदेशैव शान्तिर्गता कथं तां न इच्छति ।

राजा ॥ कथमिव ।

श्रद्धा ॥ देव प्रागेव कथितमेतद्देव्या विष्णुभक्त्यासीद्यथा मन्दराभिधाने शैले विष्णोरायतने देव्यां गीतायां तर्कविद्याभयादनुप्रविष्टेति ।

राजा ॥ कथं पुनस्तर्कविद्याया भयं ।

श्रद्धा ॥ देव तमर्थं सैव प्रस्तोष्यति । तदागच्छतु देवः । एष स्वामी त्वदागमनमेव ध्यायन् विविक्ते वर्तते ।

राजा ॥ उपसृत्य ॥ स्वामिन्नभिवादये ।

पुरुषः ॥ वत्स प्रक्रमविरुद्धोऽयं समुदाचारो यतो ज्ञानवृद्धतया भवान् एवास्माकमुपदेशदानेन पितृभावमापन्नः । कुतः

पुरा हि धर्माध्वनि नष्टसंज्ञा
देवास्तमर्थं तनयान् अपृच्छन् ।
ज्ञानेन सम्यक् परिगृह्य चैतान्
हे पुत्रकाः संशृणुतेत्यवोचन् ॥ १० ॥

तद्भवान् पितृत्वेनास्मासु वर्ततामित्येष एव धर्मः ।

शान्तिः ॥ एष देवि देवेन सह स्वामी विविक्ते वर्तते । तदुपसर्पतु देवी ।

उपनिषत् ॥ उपसर्पति ॥

शान्तिः ॥ स्वामिन्नेषोपनिषद्देवी पादवन्दनायागता ।

पुरुषः ॥ न खलु न खलु । मातेयमस्माकं तत्त्वावबोधोदयेन तदेवैवास्माकं नमस्या । अथ वा

अनुग्रहविधौ देव्या मातुश्च महदन्तरं ।
माता गाढं निबध्नाति बन्धं देवी निकृन्तति ॥ ११ ॥

उपनिषत् ॥ विवेकमालोक्य नमस्कृत्य दूरे समुपविशति ॥

पुरुषः ॥ अम्ब कथ्यतां क्व भवत्या नीता एते दिवसाः ।

उपनिषत् ॥ स्वामिन् नीतान्यमूनि मठचत्वरशून्यदेवागारेषु मूर्खमुखरैः सह वासराणि ।

पुरुषः ॥ अथ ते जानन्ति किमपि भवत्यास्तत्त्वं ।

उपनिषत् ॥ न खलु । किं तु

ते स्वेच्छया मम गिरां द्रविडाङ्गनीता-
वाचामिवार्थमविचार्य विकल्पयन्ति ॥ १२ ॥

तेन केवलं तेषां परार्थग्रहणप्रयोजनमेव मद्विचारणं ।

पुरुषः ॥ ततस्ततः ।

उपनिषत् ॥ ततः कदाचित्

कृष्णाजिनाग्निसमिदाज्यजुहूस्रुवादि-
पात्रैस्तथेष्टिपशुसोममुखैर्मखैश्च ।
दृष्टा मया परिवृता किल कर्मकाण्ड-
व्यादिष्टपद्धतिरथाध्वनि यज्ञविद्या ॥ १३ ॥

पुरुषः ॥ ततस्ततः ।

उपनिषत् ॥ ततो मया चिन्तितमपि नामैषा पुस्तकभारवाहिनी मे ज्ञास्यति तत्त्वमत एव तस्याः संनिधौ कानिचिद्वासराणि नयामि ।

पुरुषः ॥ ततस्ततः ।

उपनिषत् ॥ ततस्तामहमुपस्थिता तया चाहमुक्तास्मि भद्रे किं ते समीहितमिति । ततो मयोक्तं आर्ये अनाथास्मि त्वयि निवस्तुमिच्छामीति ।

पुरुषः ॥ ततस्ततः ।

उपनिषत् ॥ ततस्तयोक्तं भद्रे किं ते कर्मेति ।

पुरुषः ॥ ततस्ततः ।

उपनिषत् ॥ ततो मयोक्तं

यस्माद्विश्वमुदेति यत्र रमते यस्मिन् पुनर्लीयते
भासा यस्य जगद्विभाति सहजानन्दोज्ज्वलं यन्महः ।

शान्तं शाश्वतमक्रियं यमपुनर्भावाय भूतेश्वरं
द्वैतध्वान्तमपास्य यान्ति कृतिनः प्रस्तौमि तं पूरुषं ॥ १४ ॥

ततस्तयोक्तं

पुमान् अकर्ता कथमीश्वरो भवेत्
क्रियाभवोच्छेदकरी न वस्तुधीः ।
कुर्वन् क्रिया एव नरो भवच्छिदः
शतं समाः शान्तमना जिजीविषेत् ॥ १५ ॥

तन्मे नातिप्रयोजनं भवत्याः परिग्रहेण । तथापि यदि कर्तारं भोक्तारं पुरुषं स्तौषि कियत्कालमत्र वस्तुमिच्छसि को दोषः ।

राजा ॥ सोपहासं ॥ अहो धूमान्धकारश्यामलितदृशो दुःप्रज्ञत्वं यज्ञविद्याया येनैवं कुतर्कोपहता ।

अयः स्वभावादचलं बलाच्चलत्य्
अचेतनं चुम्बकसंनिधाविव ।
तनोति विश्वेक्षितुरीक्षितेरिता
जगन्ति मायेश्वरतेयमीशितुः ॥ १६ ॥

तस्मात् तमोऽन्धानामेवेयमीदृशी दृष्टिः । अप्रबोधप्रभवं च संसारं कर्मभिः शमयन्ती यज्ञविद्या नूनमन्धतमसमन्धकारेणापनिनीषति ।

स्वभावलीनानि तमोमयानि
प्रकाशयेद्यो भुवनानि सप्त ।
तमेव विद्वान् अति मृत्युमेति
नान्योऽस्ति पन्था भवमुक्तिहेतुः ॥ १७ ॥

पुरुषः ॥ ततस्ततः ।

उपनिषत् ॥ ततो यज्ञविद्यया विमृश्योक्तं । सखि त्वत्संनिकर्षाद्दुर्वासनोपहतैरस्मदन्तेवासिभिः कर्मसु श्लथादरैर्भवितव्यं तत् प्रसीदतु भवती स्वाभिलषितदेशगमनाय ।

पुरुषः ॥ ततस्ततः ।

उपनिषत् ॥ ततोऽहं तामतिक्रम्य प्रस्थिता ।

पुरुषः ॥ ततस्ततः ।

उपनिषत् ॥ ततः कर्मकाण्डसहचरी मीमांसा मया दृष्टा

विभज्य कर्माण्यधिकारभागी
श्रुत्यादिभिश्चानुगता प्रमाणैः ।
अङ्गैर्विचित्रैरभियोजयन्ती
प्राप्तोपदेशैरतिदेशगैश्च ॥ १८ ॥

पुरुषः ॥ ततस्ततः ।

उपनिषत् ॥ ततोऽहं तामपि तथैवाश्रयमभ्यर्थितवती ।

अथ तयाप्युक्तास्मि भद्रे किंकर्मासीति । ततो मया तदेवोक्तं

॥ यस्माद्विशुमित्यादि पठति ॥

पुरुषः ॥ ततस्ततः ।

उपनिषत् ॥ ततो मीमांसया पार्श्ववर्तिनां मुखमवलोक्याभिहितं । अस्त्येवास्माकमस्या लोकान्तरफलोपभोगयोग्यपुरुषोपनयने नोपयोगः तदीयतामेषा कर्मापयुक्ता । तत्र तेषामन्तेवासिनां मध्ये केनाप्यन्तेवासिनैतदनुमोदितमेव । अपरेण तु प्रसिद्धप्रतिष्ठेन मीमांसाहृदयाधिदैवतेन कुमारिलस्वामिना प्रोक्तं देवि नेयं कर्मापयुक्तं पुरुषमुपनयति किं त्वकर्तारमभोक्तारमीश्वरं न चासावीश्वरः कर्मसूपयुज्यते । ततो ऽपरेणोक्तं । अथ किं लौकिकात् पुरुषादन्य ईश्वरो नामास्ति । ततस्तेन विहस्य पुनरुक्तं । अस्ति । तथा हि

एकः पश्यति चेष्टितानि जगतामन्यस्तु मोहान्धधीर्
एकः कर्मफलानि वांछति ददात्यन्यस्तु तान्यर्थिने ।
एकः कर्मसु शिष्यते तनुभृतां शास्तेव देवो ऽपरो
निःसङ्गः पुरुषः क्रियासु स कथं कर्तेति संभाव्यते ॥ ११ ॥

राजा ॥ सहर्षं ॥ साधु कुमारिलस्वामिन् साधुप्रज्ञो ऽस्यायुष्मन् ।

. द्वौ तौ सुपर्णौ सयुजौ सखायौ.
समानवृक्षं परिषस्वजाते ।

एकस्तयोः पिप्पलमत्ति पक्कं
अन्यस्त्वनश्नन्नभिचाकशीति ॥ २० ॥

पुरुषः ॥ ततस्ततः ।

उपनिषत् ॥ ततोऽहं मीमांसामभिमन्त्र्य प्रस्थिता ।

पुरुषः ॥ ततस्ततः ।

उपनिषत् ॥ ततो मया बहुभिः शिष्यैरुपास्यमानास्तर्कविद्या अवलोकिताः ।

काचिद्विश्वविशेषकल्पनपरा न्यायैः परा तन्वती
वादं सच्छलजातिनिग्रहमयैर्जल्पं वितण्डामपि ।
अन्या तु प्रकृतेर्विभज्य पुरुषस्योदाहरन्ती भिदां
तत्त्वानां गणनापरा महदहंकारादिसर्गक्रमैः ॥ २१ ॥

पुरुषः ॥ ततस्ततः ।

उपनिषत् ॥ तथैवाहं ताः समुपस्थिता । ताभिश्चानुयुक्तया मया तदेव कर्मोदाहृतं ॥ यस्मादित्यादि पठति ॥ ततस्ताभिः सप्रकाशोपहासमुक्तं । आ घाचाले परमाणुभ्यो विश्वमुत्पद्यते । अन्यया तु सक्रोधमुक्तं । आः पापे कथमीश्वरमेवं विकारिणं कृत्वा विनाशधर्मिणमुपपादयसि ननु रे प्रधानाद्विश्वोत्पत्तिः ।

राजा ॥ अहो दुर्मतयस्तर्कविद्याः । एतदपि न जानन्ति सर्वं

प्रमेयत्वात् घटादिवत् कार्यमिति परमाणुप्रधानोपादानमप्यपेक्षणीयमेवेति । तथा हि

अम्भःशीतकरान्तरिक्षनगरस्वप्नेन्द्रजालादिवत्
कार्यं मेयमसत्यमेतदुदयध्वंसादियुक्तं जगत् ।
शुक्तौ रूप्यमिव स्रजीव भुजगः स्वात्मावबोधे हरौ
अज्ञाते प्रभवत्यथास्तमयते तत्त्वावबोधोदयात् ॥ २२ ॥

विकारशङ्का तु मुग्धवधूविकल्पविलसितमिव । तथा हि

शान्तं ज्योतिः कथमनुदितानस्तनित्यप्रकाशं
विश्वोत्पत्तौ व्रजति विकृतिं निःकलं निर्मलं च ।
शश्वन्नीलोत्पलदलरुचामम्बुवाहावलीनां
प्रादुर्भावे भवति नभसः कीदृशो वा विकारः ॥ २३ ॥

पुरुषः ॥ साधु साधु प्रीणयति मानसं ममायं प्रज्ञावतो विमर्शः ॥ उपनिषदं प्रति ॥ ततस्ततः ।

उपनिषत् ॥ ततस्ताभिः सर्वाभिरुक्तं । अहो विश्वविलयेन मुक्तिमेषा वदन्ती नास्तिकपथं प्रस्थिता निगृह्यतामिति । ततः ससंरम्भं मां निग्रहीतुं प्रधाविताः सर्वाः ।

पुरुषः ॥ सत्रासं ॥ ततस्ततः ।

उपनिषत् ॥ ततोऽहं सत्वरतरं परिक्रम्य दण्डकारण्ये प्रविष्टा । ततो मन्दरशैलोपकल्पितस्य मधुसूदनायतनस्य नातिदूरे ।

वाह्वोर्भग्ना दलितमणयः श्रेणयः कङ्कणानां
चूडारत्नग्रहनिकृतिभिर्दूषितः केशपाशः ।

इत्याद्यवस्था मम संजाता ।

पुरुषः ॥ ततस्ततः ।

उपनिषत् ॥ ततो देवायतनान्निर्गत्य गदापाणिभिः पुरुषैरतिनिर्दयं ताड्यमानास्ता दिगन्तमतिक्रान्ताः सर्वाः ।

राजा ॥ सहर्षं ॥ न खलु भवतीमतिक्रामतो भगवान् विश्वसाक्षी क्षमते ।

पुरुषः ॥ ततस्ततः ।

उपनिषत् ॥

छिन्ना मुक्तावलिरपहृतं स्रस्तमङ्गाद्दुकूलं
भीता गीताश्रममथ गलन्नूपुराहं प्रविष्टा ॥ २४ ॥

तत्र च वत्सया गीतया मां तत्रागतामालोक्य ससंभ्रमं मातर्मातरिति परिरभ्योपवेशितास्मि । विदितवृत्तान्तया तया च तथोक्तं । अम्ब नात्र खेदयितव्यं मनो ये खलु त्वामप्रमाणीकृत्य यथेष्टमसुरसत्वाः प्रचरिष्यन्ति तेषामीश्वर एव शास्ता । उक्तं च तेन भगवता तान् अधिकृत्य (तथा च गीता)

तान् अहं द्विषतः क्रूरान् संसारेषु नराधमान् ।
क्षिपाम्यजस्रमशुभान् आसुरीष्वेव योनिषु । इति ॥ २५ ॥

पुरुषः ॥ सकौतुकं ॥ देवि त्वत्प्रसादाज्ज्ञातुमिच्छामि कोऽयमीश्वरो नामेति ।

उपनिषत् ॥ सक्रोधमिव ॥ कोऽज्ञानन्तं तमन्धमिव प्रत्युत्तरं दास्यति ।

पुरुषः ॥ सहर्षं ॥ कथमहमात्मा पुरुषः परमेश्वरः ।

उपनिषत् ॥ एवमेतत् । तथा हि

असौ त्वदन्यो न सनातनः पुमान्
भवान् न देवात् पुरुषोत्तमात् परः ।
स एव भिन्नस्त्वमनादिमायया
द्विधेव विम्वं सलिले विवस्वतः ॥ २६ ॥

पुरुषः ॥ विवेकं प्रति ॥ भगवन्नुक्तमर्थं भगवत्या न संयगवधारयामि ।

अवच्छिन्नस्य भिन्नस्य जरामरणधर्म्मिणः ।
मम ब्रवीति देवीयं सत्यानन्दचिदात्मतां ॥ २७ ॥

विवेकः ॥ पदार्थानवज्ञानाद्वाक्यार्थो नावगम्यते । अर्म्मेणोक्तं तत् सत्यमेव ।

पुरुषः ॥ तदवबोधाय भवान् उपायमाज्ञापयतु ।

विवेकः ॥

एषोऽस्मीति विविच्य नेति परितश्चित्तेन सार्द्धं कृते
तत्वानां विलये चिदात्मनि परिज्ञाते त्वमर्थे पुनः ।

श्रुत्वा तत्त्वमसीति बाधितभवध्वान्तं तदात्मप्रभं
शान्तं ज्योतिरनन्तमन्तरुदितानन्दं समुद्द्योतते ॥ २८ ॥

पुरुषः ॥ सानन्दं श्रुतमर्थं परिभावयति ॥

॥ ततः प्रविशति निदिध्यासनं ॥

निदिध्यासनं ॥ आदिष्टोऽस्मि भगवत्या विष्णुभक्त्या यथा। निगूढमस्मदभिप्रायमुपनिषद्विवेकेन सह बोधयितव्या त्वया च पुरुषे वस्तव्यमिति ॥ विलोक्य ॥ एषा देवी विवेकपुरुषाभ्यां नातिदूरे वर्तते। यावदुपसर्पामि ॥ उपसृत्योपनिषदं प्रति जनान्तिकं ॥ देव्या विष्णुभक्त्या समादिष्टं यथा संकल्पयोनयो देवता भवन्ति मया च समाधानेन विदितं यथा आपन्नसत्त्वा भवतीति तत्र क्रूरसत्त्वा विद्या नाम कन्या त्वदुदरे वर्तते प्रबोधचन्द्रोदयश्च तत्र विद्यां संकर्षणविद्यया मनसि संक्रामयिष्यति प्रबोधचन्द्रोदयं च पुरुषे समर्प्य भवत्या विवेकेन सह मत्सकाशमागन्तव्यमिति।

उपनिषत् ॥ यदादिशति देवी।

॥ इति विवेकमादाय निःक्रान्ता ॥

निदिध्यासनं ॥ पुरुषं विशति ॥

पुरुषः ॥ ध्यानं नाटयति ॥

॥ नेपथ्ये ॥ आश्चर्यमाश्चर्यं।

उद्दामद्युतिदामभिस्तडिदिव प्रद्योतयन्ती दिशः
प्रत्यक्षस्फुटदुत्कटास्थि मनसो निर्भिद्य वक्षःस्थलं ।
कन्येयं सहसा समं परिकरैर्मोहं ग्रसन्ती भजत्य्
अन्तर्धानमुपैति चैकपुरुषं श्रीमान् प्रबोधोदयः ॥ २९ ॥

॥ ततः प्रविशति प्रबोधोदयः ॥

प्रबोधोदयः ॥

किं व्याप्तं किमपोहितं किमु हृतं किं वा समुत्सारितं
स्फूतं किं नु विलायितं नु किमिदं किंचिन्न वा किंचन ।
यस्मिन्नभ्युदिते वितर्कपदवीं नैवं समारोहति
त्रैलोक्यं सहजप्रकाशदलितं सोऽहं प्रबोधोदयः ॥ ३० ॥

॥ परिक्रम्य ॥ एष पुरुषः । यावदुपसर्पामि ॥ उपसृत्य ॥ भगवन् प्रबोधचन्द्रोदयोऽभिवादयते ।

पुरुषः ॥ सह्लादं ॥ एहि वत्स परिष्वजस्व मां ।

प्रबोधोदयः ॥ तथा करोति ॥

पुरुषः ॥ सानन्दं ॥ अहो विघटितं तिमिरपटलं प्रभातं संजातं । तथा हि

मोहान्धकारमवधूय विकल्पनिद्रां
उन्मथ्य कोऽप्यजनि बोधतुषाररश्मिः ।

श्रद्धाविवेकमतिशान्तियमादि येन
विश्वात्मकं स्फुरति विष्णुरहं स एषः ॥ ३१ ॥

सर्वथा कृतकृत्योऽस्मि भगवत्या विष्णुभक्तेः प्रसादात्। सोऽहमिदानीं

संगं न केनचिदुपेत्य किमप्यपृच्छन्
गच्छन् न तर्कितफलं विदिशं दिशं वा।
शान्तो व्यपेतभयशोककषायमोहः
सायंगृहो मुनिरहं भवितास्मि सद्यः ॥ ३२ ॥

॥ ततः प्रविशति विष्णुभक्तिः ॥

विष्णुभक्तिः ॥ सहर्षमुपसृत्य ॥ चिरेण खल्वस्माकं संपन्नाः सर्वे मनोरथा येन प्रशान्तारातिं भवन्तमवलोकयामि।

पुरुषः ॥ देव्या विष्णुभक्तेः प्रसादात् किं नाम दुष्करं।

॥ इति पादयोः पतति ॥

विष्णुभक्तिः ॥ पुरुषमुत्थापयति ॥ उत्तिष्ठ वत्स। किं ते भूयः प्रियमुपकरोमि।

पुरुषः ॥ अतः परमपि किं प्रियमस्ति। यतः

प्रशान्तारातिरगमद्विवेकः कृतकृत्यतां।
नीरजास्ति सदानन्दे पदे चाहं निवेशितः ॥ ३३ ॥

तथाप्येतदस्तु ।

पर्जन्योऽस्मिन् जगति महतीं वृष्टिमिष्टां विधत्तां
राजानः क्ष्मां गलितविविधोपप्लवाः पालयन्तु ।
तद्बोन्मेषप्रविस्तृततमसस्त्वत्प्रसादान्महान्तः
संसाराब्धिं विषयममतातङ्कपङ्कं तरन्तु ॥ ३४ ॥

॥ इति निष्क्रान्ताः सर्वे ॥

॥ इति ॥

॥ षष्ठोऽङ्कः ॥

॥ इति श्रीकृष्णमिश्रविरचितं प्रबोधचन्द्रोदयनाम नाटकं समाप्तं ॥

BONNAE, EX OFFICINA TYPOGRAPHICA CAROLI GEORGII.

CORRIGENDA.

P. 3. l. 10. pro सम्राज्ये lege साम्राज्ये.
» 4. » 6. » घुम्मन्त (sans. घूर्मत्) l. घुण्णन्त (sans. घूर्णत्)
» 5. » 17. » वोदयऽ l. वोदयः
» 7. » 6. » नवमल्लिकाः सुरभयो l. नवमल्लिकासुरभयो
» 10. » 5. » पितो l. पित्रो°
» — » — » तावद् l. तात°
» 22. » 1. » कल्यानं l. कल्याणं
» 23. » 15. » अस्मच्छालक° l. अस्यच्छ्यालक°
» 25. » ult. » तथात्युदा° l. तथा क्षुद्रा°
» 27. » 7. » कल्पना विनिर्मित° l. कल्पनावि°
» — » 11. » पुनः छिन्नाद् l. पुनश्छिन्नाद्
» 28. » 15. » निल्थिरहिं l. तिल्थिरहिं
» 32. » 13. » गृहीखा l. गृहीत्वा
» 39. » 1. comma post vocem परमपिश्रा delendum.
» 47. » 1. pro पामन्ताणं l. लमन्ताणं (sans. रमगतां)
» 48. » 18. » न खलु मात्र° l. न खलु नाममात्र°
» 50. » 12. » त्तणाः l. त्तणाणः
» 51. » 3. » बुद्धेनोक्तः ग्रयं l. बुद्धेनोक्तोऽयं
» 54. » 12. » श्रेष्टान् l. श्रेष्ठान्
» 57. » 8. » रण्डा l. रण्डाः
» 59. » 12. » नास्मद्° l. तेनास्मद्°
» — » 17. » शोभना et लोचना l. शोभने et लोचने
» 69. » 16. » विवृत्तिः l. निवृत्तिः
» 71. » 6. » कृतं l. कृतः
» 74. » 5. » दृष्टैः l. दृष्टेः
» 78. » 13. » सद्यन्तां l. सज्ज्यन्तां

Pag. 80. lin. 7. pro मुक्तैः l. मुक्तेः
» 84. » 15. » विष्णुभक्तैः l. विष्णुभक्तेः
» 86. » 18. » प्रत्यक्तिभूतानां l. प्रत्यग्भू°
» 87. » ult. » जयपदान् lege जनपदान्
» 91. » 14. » अन्यद्दिक्कल्पितं l. अन्याद्दिक°
» 92. » 11. » भवत्यंते l. भवन्त्येते
» 93. » 6. » कलम्त्रिके l. कलविङ्के
» 94. » 14. » वाताहृतैर् l. वाताहतैर्
» 95. » 17. » गृध्नतो l. गृह्णतो
» 97. » 17. » स्वास्थामापन्ने l. स्वास्थ्यमा°
» 100. » 12. » समन्वयं l. समन्वयः
» — » 15. स delendum.
» 103. » 5. pro संप्राद्यावः l. संपाद्°
» 106. » 12 et 13. sic vocabula separanda:

स्वामिन्

नीता — देवा —

गारेषु — वासराणि ।

secundum hemistichium vide l. 16. 17.

» 107. » 3. pro तथेटि पशु° l. तथेष्टिपशु°
» 108. » 5. » क्रियाभवो l. क्रिया भवो°
» — » 16. » अप्रबोध l. अबोध
» 109. » 13. » भागो l. भाक्ति

V+RC(१)